

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК

СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

BULLETIN

PHILOLOGY SERIES

1(147) 2014

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№ 1 (147)

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

31992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады

Редакциялық алқа:

Қ. Әбдезұлы (ғылыми редактор),
Ж.Д. Есімова, Б.У. Джолдасбекова (ғылыми редактордың орынбасарлары),
Н.Ю. Зуева (жауапты хатшы), О.Б. Алтынбекова, Г.Б. Мәдиева,
Б.К. Момынова, А. Салқынбай, А.С. Тарақ, А. Темірболат,
С.А. Кибальник (Ресей), А.И. Ковтун (Литва), В.А. Курдюмов (Ресей),
Гусман-Тирадо Рафаэль (Испания), Сойлемез Орхан (Түркия),
Хаяти Девели (Түркия), Хенрык Янковский (Польша), Жан Динг Жин (Қытай)

Ғылыми басылым

ҚАЗҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№ 1 (147)

Компьютерде беттеген А. Алдашевой
Шығару редакторлары: Г. Бекбердиева, Г. Рустембекова

ИБ №9367

Басуға 3; .04.2014 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8.
Көлемі 18,83 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №543.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

© Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

УДК 81'37

Л. Т. Килевая¹, А. С. Боханова²

¹д. ф. н. профессор, ²докторант III курса Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан
e-mail: kilevaya@mail.ru

Категория лишительности в составе сопряженных семантических категорий

В данной статье рассматривается категория лишительности в составе сопряженных с ней семантических категорий. На основании этого определяется ее статус как самостоятельной семантической категории. В качестве сопряженных с категорией лишительности рассматриваются категории необладания и каритивности. На основе анализа семантики этих категорий доказывается существенное отличие от них категорий лишительности. Основным фактором такого отличия является облигаторность каузирования в языковых единицах с лишительной семантикой.

Ключевые слова: лишительность, посессивность, каузация, каритивность, необладание.

Л.Т. Килевая, А.С. Боханова

Семантикалық категорияның құрамындағы айыру категориясының ерекшеліктері қарастырылған

Бұл мақалда семантикалық категорияның құрамындағы айыру категориясының ерекшеліктері қарастырылған. Осының негізінде оның өзіндік семантикалық категориясы анықталады. Каритивті категория мен меңгеру алмау категориясы жіктелген айыру категориясы негізінде қарастырылады. Бұл категориялардың семантикасына анализ жалау негізінде айыру категориясынан олардың нақтылы айырмашылығы дәлелденеді. Бұл айырмашылықтың негізгі факторы айыру семантикасының тілдік бірліктегі міндетті себептілігі болып табылады.

Түйін сөздер: айырушылық, посессивтілік, себептілік, каритивтілік, меңгерлеу.

L. T. Kilevaya, A. S. Bokhanova

Category of voidness in the structure of linked semantic categories

The category of a voidness as a part of the semantic categories interfaced is considered in this article. On the basis of it its status as independent semantic category is defined. As interfaced to category of a voidness category of nonpossession and category of a negativeness are considered. On the basis of the analysis of semantics of these categories essential difference of category of a voidness from them is proved. Major factor of such difference is the causativity of obligatory in the language units with linked semantics.

Key words: voidness, nonpossession, negativeness, causativity, possession.

Несмотря на очевидность значения лишения в разноструктурных языковых системах, лишительность как семантическая категория до настоящего времени не нашла своего достойного метаязыкового осмысления в лингвистической литературе. Задачей настоящей статьи является определение места этой категории в составе семантических категорий, с которыми она имеет ту или иную степень сопряженности.

Не без оснований можно предположить, что лишительное значение формируется в языковой

системе как противоположное значению наличия, или принадлежности. Последнее подробно исследовано и представлено в лингвистических источниках как ядерный семантический компонент категории посессивности. Положение значения лишения в оппозиции к значению наличия, принадлежности обуславливает постановку и решение следующего вопроса: является ли категория лишительности самостоятельной семантической категорией либо представляет вариант инвариантной семантической катего-

рии посессивности? Ответ на этот вопрос возможен при сопоставлении данных категорий с сопряженными семантическими категориями.

Исследуя план содержания и план выражения категории посессивности, польский ученый А. Киклевич указывает, что содержательно данная категория представлена высказываниями с предикатами наличествования типа *У Ивана есть своя машина*. Основным средством выражения посессивности являются притяжательные местоимения, которые интерпретируются как маркер посессивности. Отсутствие маркера свидетельствует о принадлежности предмета подлежащему [1, 198].

Учитывая сказанное, а также то обстоятельство, что помимо эксплицитного выражения посессивной семантики возможна ее имплицитная передача в высказывании, базовую структуру посессивности представим в виде следующей схемы:

'*x* обладает *z*-ом', где
x – субъект обладания, наличествования,
z – объект обладания.

Представленная схема показывает, что семантика категории посессивности основана на предикате обладания. Не случайно, как подчеркивает А. Киклевич, притяжательные местоимения и прилагательные типа *папин* «непосредственно не выражают притяжательности» [1, 209]. Ее выражает прежде всего предикат обладания.

Рассматривая в обозначенном ракурсе лишительность, подчеркнем, что ее семантическая структура основана на противоположном по семантике предикате – предикате лишения. Приведем следующий пример с предикатом *лишить*: *Начальник лишил сотрудников премии*, который позволяет представить базовую семантическую структуру категории лишительности следующим образом:

'*x* лишает *y*-а *z*-а', где
x – субъект действия лишения, *y* – прямой объект, на который направлено действие, *z* – косвенный объект, связанный с действием лишения.

Если сопоставить базовые семантические структуры посессивности и лишительности, то станет очевидным, что вторая из них выражает не просто необладание некоторым объектом, а передает каузацию необладания, а именно: пре-

дикат *лишать* вписывается в следующую структуру:

'*x* обуславливает то, что *y* не имеет *z*-а.'

Неслучайно использование в ряде высказываний с данной семантикой причинных предлогов, например: *Из-за вас мы лишились премии*, где *x* – *вас*, *y* – *мы*, *премии* – *z*, а *лишились* – *P*.

Наличие в семантической структуре лишительности семы 'необладание', то есть отрицание наличия, обуславливает ее сопряженность с категорией каритивности – отрицания.

Примечательно, что в большинстве исследований, посвященных лишительной семантике, категория лишительности отождествляется с категорией каритивности. И особенно значимо, что это отождествление находим в работе Вяч.Вс. Иванова, который впервые в лингвистике заявляет о категории лишительности как о противоположной категории посессивности. И в этом ключе звучит заглавие его статьи: *Типология лишительности (каритивности)*. Опираясь на исследования И.А. Мельчука, Ю.Д. Апресяна, в которых анализируются прилагательные с каритивным значением, ученый рассматривает лишительность не как «глобальное отрицание», касающееся всего высказывания, а только отрицание обладания по отношению к предметам, обозначаемым отдельными локальными частями высказывания, не влияющими непосредственно на истинность или «ложность всего утверждения в целом» [2, 5]. Как лишительную семантику интерпретирует аффикс *-сыр* в марийском языке, эквивалентный приставке *без-* (*бес-*) в русском языке, исследователь М.Р. Федотов. Кроме того, ученый подчеркивает наличие в современных чувашских грамматиках лишительного падежа как самостоятельного грамматического значения [3, 96]. В данном случае также отсутствует дифференциация лишительности и каритивности. Подобного рода отождествление этих феноменов отмечается и в наших более ранних работах. В сущности, учеными поставлен знак равенства между тремя различными понятиями, хотя и содержащими общие признаки:

- 1) невладение, необладание;
- 2) лишительность;
- 3) каритивность.

Вместе с тем углубленный анализ высказываний с лишительной семантикой, используемых, в частности, в экономическом дискурсе,

обнаруживает различие этих категорий. Первая из них – необладание – имеет семантическую соотнесенность с категорией посессивности, следовательно, ее следует описывать в тех же терминах, что и данную категорию. Вторая – лишительность – включает в себе, как подчеркивалось выше, в качестве облигаторного признака семантику каузирования. Причем на это указывает и сам термин «лишительность»: 'кто-то каузировал, что кто-то другой не владеет чем-то' или 'что-то, какое-то событие каузировало, что кто-то не владеет чем-то'. Так, в слове *безволосый*, на наш взгляд, некорректно усматривать лишительность, поскольку здесь нет каузирования: *безволосый* означает не более как 'не имеющий волос'. Подобным же образом семантика лишительности отсутствует в предложении *Он лишен чувства юмора*, поскольку не имеется в виду, что его кто-то лишил чувства юмора. И это просматривается со всей очевидностью, несмотря на употребленную в приведенном предложении форму страдательного причастия глагола *лишить*. Третья из обозначенных категорий – каритивность, – понимаемая как отсутствие, не означает, однако, необладание, так как здесь пересекаются две разные семантики: посессивная и экзистенциальная. Например, в предложении *Петя отсутствует на занятиях* не выражается значение 'кто-то не обладает чем-то', а означает 'не-присутствие', то есть Петя не находится в том месте, где проходят занятия. Трудно также согласиться с Вяч.Вс. Ивановым относительно того, что слово *холостой* содержит семантику лишительности, поскольку это слово означает социальный статус человека, не вступившего в брак.

Итак, существенным фактором разграничения вышеобозначенных категорий является: наличие скрытой или явной каузации в высказываниях с лишительной семантикой как облигаторного признака.

Ю.Д. Апресян определяет каузацию в парадигмальном ряду следующих явлений: «Каузация – извлечение – ликвидация – удаление – обработка – деформация» [4, 205]. Приводимые ученым словосочетания имеют общую семантику 'ликвидировать этим способом': *вытирать глаза (пот)*, *лечить больного*, *латать рубашу (дыру)*, *править ошибки*, *разгладить платье (складки)*, *штопать носки (дыру)*. В качестве характерного типа этой семантики являются словосочетания с участием производных глаголов с приставкой *за-*: *запаять чайник*

(*дыру*), *зашить мешок (прореху)* и т.д. [4, 206-207]. Уже в представлениях номинативных единицах усматривается действие каузатора, который приводит к лишению предмета чего-то негативного. Данные номинализаторы трансформируются в высказывания следующей структуры:

'x воздействует на у-а с целью ликвидации (лишения его) z-а'.

Представленная схема подчеркивает различие между лишительностью и каритивностью. В этой связи за пределы лишительности выводятся лексемы, передающие отсутствие органической, неотчуждаемой принадлежности, в частности *слепой*, *глухой*, *холостой*, поскольку в данном случае определение каузатора, даже имплицитно выраженного, не представляется возможным.

Итак, существенным отличием категории лишительности и посессивности является наличие каузации в высказываниях, выражающих лишительную семантику. В этой связи следует говорить о большей тождественности как оппозиционных членов единой семантической категории посессивности и невладения, а также каритивности. Они совпадают по базовой семантической структуре с отсутствием каузатора.

Поскольку каузатор производит действие лишения некоего лица или предмета чего-либо, то в семантической структуре высказывания он одновременно является субъектом действия. Он может быть представлен в виде лица либо в виде природного (часто стихийного) явления, например: *Начальник лишил рабочих премии*; *Сильный ветер сдул с меня шляпу* (лишил шляпы). В приведенных высказываниях каузатор и субъект действия выступают в одном лице.

В ряде случаев каузатор и субъект действия равен субъекту лишения, например: *Я забыла в машине перчатки*, где *Я* – каузатор, который произвел действие, повлекшее лишение меня же перчаток. Подобная семантика усматривается в высказываниях типа *Мы потеряли деньги*. В обоих примерах отмечается ненамеренная каузация [5, 182].

В лингвистической литературе различают контролируемость/ неконтролируемость каузативного события. Кроме того, на данной бинарной шкале выделяется третий тип – частично контролируемые действия, которые характеризуются тем, что каузиремое положение дел

не входит в намерение субъекта, неподконтрольно ему. Иными словами, «мы имеем дело с двумя признаками: контролируемость/неконтролируемость каузирующей ситуации и наличие/отсутствие намерения каузировать результирующее состояние» [5, 182]. Представленные признаки в полной мере могут быть применимы к действию лишения.

Сопряженность категории лишительности очевидна как с категорией субъективности, так и с категорией объектности. Взаимосвязь этих категорий особенно проявляется в высказываниях с имплицитно выраженным субъектом действия, например: *Посуда вымыта* (т.е. лишена грязи), где актуализируется объект действия (посуда).

Сопоставление базовых семантических структур лишительности и посессивности позволяет утверждать, что обе категории сопряжены также с категорией переходности, в широком понимании данного термина, и залоговости. Ядерные глаголы, участвующие в организации их семантики, – соответственно *лишить*, *обладать* – не являются равнозначными в отношении переходности. Семантика первого из обозначенных глаголов (*лишить*) предполагает переход действия на прямой объект, относя глагол в разряд переходных. Причем прямой объект главным образом ограничивается существительными, называющими одушевленные предметы. Ведь даже в высказываниях, излагающих лишение дома электричества, лексема *дом* имеет переносное значение 'люди, проживающие в доме'. Семантика второго глагола *обладать* предполагает косвенный объект принадлежности, относя глагол в разряд непере-

ходных. Такого рода несоотнесенность базовых глаголов свидетельствует о нелогичности включения в единую оппозиционную структуру категорий лишительности и посессивности.

Неоднородная сопряженность данных категорий отмечается и по отношению к категории залоговости. Это также проявляется в различиях базовых глаголов по фактору залогового грамматического значения. Если принять за основу трехзалоговую систему категории залога глагола, то окажется очевидным действительный залог как свойство глагола *лишить*, которое позволяет ему употребляться в страдательных конструкциях в виде краткого причастия (*лишен, лишена*). Глагол же *обладать* характеризуется внезалоговой позицией.

Таким образом, приведенные сопоставительные данные по фактору сопряженности категории лишительности позволяют утверждать, что она имеет ряд существенных отличий от категории посессивности. Это проявляется в том, что она выделяется способностью сопрягаться с каузативностью, а в содержательном плане характеризуется событийностью, в отличие от фактологичности категории посессивности. Кроме того, она не является тождественной категории невладения, необладания, которую эффективно интерпретировать как оппозиционный компонент по отношению к категории посессивности. Наконец, категория лишительности не идентична категории каритивности, поскольку имеет существенные с ней семантические различия. Все сказанное позволяет интерпретировать лишительность как самостоятельную семантическую категорию.

Литература

- 1 Киклевич Александр К. Об индексальных выражениях с семантикой посессивности (на материале русского и немецкого языков) / А.Е. Супрун, Г. Яхнов // Славяно-германские параллели. – Минск, 1996. – С. 190-212.
- 2 Иванов Вяч. Вс. Типология лишительности (каритивности) // Иванов Вяч.Вс., Малошная Т.Н., Головачева А.В., Свешникова Т.Н. Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках. – М.: ИНДРИК, 1995. – С.5-59.
- 3 Федатов М.Р. Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. – Саранск: Изд-во Саранского ун-та, 1990. – 336 с.
- 4 Апресян Ю. Д. Избранные труды, том 1. Лексическая семантика. – М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – С.64-210.
- 5 Булыгина Т.Б., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С.181-189.

References

- 1 Kiklevich Aleksandr K. Ob indeksal'nyh vyrazheniyah s semantikoy possessivnosti (na materiale russkogo i nemetskogo yazykov) / A.E. Suprun, G. Yahnov // Slavyano-germanskie paralleli. – Minsk, 1996. – S. 190-212.
- 2 Ivanov Vyach. Vs. Tipologiya lishitel'nosti (karitivnosti) // Ivanov Vyach.Vs., Maloshnaya T.N., Golovacheva A.V., Sveshnikova T.N. Etyudy po tipologii grammaticheskikh kategoriy v slavyanskikh i balkanskih yazykah. – M.: INDRIK, 1995. – S. 5-59.
- 3 Fedatov M.R. Chuvashsko-mariyskie yazykovye vzaimosvyazi. – Saransk: Izd-vo Saranskogo un-ta, 1990. – 336 s.
- 4 Апресян Ю. D. Izbrannyye trudy, tom 1. Leksicheskaya semantika. – M.: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1995. – S. 64-210.
- 5 Bulygina T.B., Shmelev A.D. Yazykovaya kontseptualizatsiya mira (na materiale russkoy grammatiki). – M.: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», 1997. – S. 181-189.

УДК 81'28; 81'286

Г. М. Егембердиева¹, Г. М. Далабаева²

¹к. ф. н. и. о. доцента Алматинского технологического университета,
г. Алматы, Казахстан; ²к. ф. н. доцент АО Медицинский университет, г. Астана, Казахстан
e-mail: gulnar_05@inbox.ru

Лингвистическая сущность немецких диалектов

Диалект – это территориальный вариант общеязыковой системы коммуникативных средств, который используется определенной частью этнического коллектива на данной территории и характеризуется известной функциональной ограниченностью. Диалект и литературный язык противопоставляются друг другу по ряду критериев: а) критерий взаимопонимания языка, так как диалект представляет собой вариант литературного языка при условии сохранения взаимопонимания; б) критерий «кровли»; в) критерий «стандартности-нестандартности подсистем национального языка»; г) критерий соотношенности-несоотношенности с определенными сферами общения; д) критерий позиции (слабой или сильной) диалекта и литературного немецкого языка.

Ключевые слова: диалект, литературный язык, вариативность, форма существования языка, языковой критерий.

G. M. Egemberdieva, G. M. Dalabaeva
Linguistik phenomenon of German dialects

Dialect - territorial variant of general language systems of communicative means, which is used by defined part of ethnic staff in definite territory and characterised by famous functional limit. Dialect and literatual language resit each other by the raws of criterion: a) criterion of common language, because dialect presents its variant as literatual language on condition of keeping mutual understanding; b) criterion of "basic"; c) criterion of "standard-non-standard of national language"; d) criterion of relating-non-reöating with definite spheres of treating; e) criterion of dialect position (weak or strong) and literatual German language.

Key words: dialect, literatual language, variantions, form of existin language, language criterion.

Г. М. Егембердиева, Г. М. Далабаева
Неміс диалектісінің лингвистикалық негізі

Диалект – белгілі бір территорияда тұратын этникалық ұжымның жалпы тілдік жүйенің қарым-қатынас тілі және оның қызметі шектеулі деңгейде пайдаланылады. Диалект және әдеби тіл бір-біріне келесі бағамдар бойынша қарама-қарсы мағынада қолданылады: а) бір-бірін түсінісу бағамы, себебі диалект әдеби тілдің бір нұсқасы түрінде қарастырылады; б) «негізгі» бағам түрінде; в) ұлттық тілдің «стандарт-стандартты емес» жүйесіне негізделеді; г) белгілі қарым-қатынас аясы шеңберімен байланысу немесе байланыспау бағамы түрінде; д) диалекттің және әдеби неміс тілінің әлді, әлсіз тұрғысы бағамы бойынша.

Түйін сөздер: диалект, әдеби тіл, вариативтік, тілдің пайдалану формасы, тілдік бағам.

Для выявления лингвистической сущности диалектов необходимо сопоставить их с литературным языком, который при выявлении характерных для диалекта признаков выступает как форма существования языка, полярно противоположная литературному языку.

Диалект и литературный язык противопоставляются друг другу по ряду критериев: а) критерий взаимопонимания языка, так как диалект представляет собой вариант литературного языка при условии сохранения взаимопонима-

ния; б) критерий «кровли»; в) критерий «стандартности-нестандартности подсистем национального языка»; г) критерий соотношенности-несоотношенности с определенными сферами общения; д) критерий позиции (слабой или сильной) диалекта и литературного немецкого языка.

По мнению Я. Гооссенс [Goossens J.], критерий взаимопонимания говорят на территории, где функции универсального средства общности представляется недостаточно обоснованным и

четким при выявлении диасистем, понимаемых как совокупность диалектов, сходных между собой, структурное своеобразие которых выявляется только в их соотносительности друг с другом, а также с определенным литературным языком и с общим исходным диахроническим срезом. В этом случае, по мнению ученого, следует использовать наряду с критерием генетического родства критерий кровли (*Überdachung*), образуемый над диалектами, соответствующим литературным языком (*Kultursprache*) [1, 42].

Исходя из критериев генетического родства и общности по литературному языку, выступающему в качестве «кровли», Я. Гооссен определяет диалекты как «родственные» немецкому литературному языку (в плане синхронии: выводимые из немецкого литературного языка). Диалекты, на которых говорят на территории, где функции универсального средства общности представляется недостаточно обоснованным и четким при выявлении диасистем, понимаемых как совокупность диалектов, сходных между собой, структурное своеобразие которых выявляется только в их соотносительности друг с другом, а также с определенным литературным языком и с общим исходным диахроническим срезом. В этом случае, по мнению ученого, следует использовать наряду с критерием генетического родства критерий кровли (*Überdachung*), образуемый над диалектами, соответствующим литературным языком (*Kultursprache*) [1, 42]. общения выполняет немецкий литературный язык и никакой иной, более близкий, родственный язык. общения выполняет немецкий литературный язык и никакой иной, более близкий, родственный язык [1, 49].

Согласно критерию «стандартности-нестандартности» литературный язык рассматривается как нормированный «обработанный» язык. Определение «обработанная форма» языка предполагает известный отбор языковых средств из общего инвентаря на основе более или менее осознаваемых качественных критериев и связанную с этим большую или меньшую регламентацию.

В результате нормализационных процессов в области орфографии и произношения в конце XIX – начале XX века литературный язык приобрел обработанный характер и стал рассматриваться в качестве нормы для стран распространения немецкого языка. Поэтому Г. Мозер [Moser H.] называет его единым языком (*Einheits-sprache*): «*So kann die neue deutsche Hoch-*

sprache seit der Jahrhundertwende als Einheits-sprache bezeichnet werden» (Так, новый литературный язык на рубеже веков, может быть обозначен как единый язык) [2, 53].

По мнению ученого Р. Гроссе [Große R.], единая (*allgemeingültige*) форма существования немецкого языка должна носить название «*Schriftsprache*» (письменный язык), которая предполагает не только написанное, но и «произнесенное». «*Schriftsprache*», отмечает Р. Гроссе, это та нормализованная форма, та прескриптивная норма немецкого языка, которую мы слышим на сцене, по радио, в кино, с кафедры и т.д. и которой пользуется художественная литература, пресса и др. «*Schriftsprache*» – это эталон (*das Soll*), идеал, к которому стремятся, но вершин которого достигают не всегда. Реализацию этой нормы Р. Гроссе и называет термином «*Hochsprache*» (литературный язык). Он отмечает, что «*Hochsprache*» – это приведенная в действие (*aktivierte*) «*Schriftsprache*» (письменный язык), но здесь же и добавляет, что при этом проявляются локальная окрашенность речи и другие отступления. Далее на этом принципе Р. Гроссе разрабатывает определенную схему, в соответствии с которой письменный язык, в зависимости от «способа своего проявления» (*Erscheinungsweise*) или функции, описывается с помощью тех или иных названий. Так, в пространственном плане письменный язык определяется как «*Einheits-sprache*» или «*Gemein-sprache*» (единый язык), а с точки зрения социологической функции письменный язык интерпретируется термином «*Hochsprache*» (литературный язык) [3].

Литературный немецкий язык обозначается термином «*Hochdeutsch*» (верхнегерманский). Термин этот употребляется в двух смыслах. С одной стороны, он служит для обозначения диалектов более южной, возвышенной части Германии в противоположность диалектам северногерманской низменности, объединяемых под названием «*niederdeutsch*» (нижнегерманский). Граница между верхнегерманскими и нижнегерманскими диалектами определяется двойным перебоем согласных и проходит в настоящее время приблизительно по линии Дюссельдорф (на Рейне) – Магдебург (на Эльбе) – Франкфурт (на Оudere).

С другой стороны, «*Hochdeutsch*» обозначает единый литературный язык, сложившийся в новонемецкий период на почве верхнегерманских диалектов, в противоположность территориально-раздробленным диалектам (крестьянским и мещанским) как нижнегерманским, так и

верхненемецким. Так как в условиях классового, буржуазного общества литературный язык фактически является достоянием «образованных», в то время как широкие народные массы продолжают пользоваться в устной речи своими местными диалектами, то слово «Hochdeutsch» в этом значении приобретает социальный оттенок: язык более «высокий», обладающий авторитетом социальной нормы («Hochsprache»).

А.И. Домашнев считает литературным языком нормированный, отработанный язык и называет его стандартным: «одним из наиболее существенных признаков литературного языка в системе других форм существования данного современного языка является то, что он противостоит не как единственная обработанная форма, для которой характерен определенный отбор языковых средств из общего инвентаря и связанная с ним регламентация их использования. В этом смысле в отношении данной формы существования языка можно вполне применить термин «стандартный» язык» [4, 22].

Критерий «соотнесенности-несоотнесенности» с определенными сферами общения, показывает, что диалект соотносится только с бытовой сферой общения, тогда как литературный язык обслуживает большее количество сфер общения и отличается поливалентностью.

Характеристика немецкого литературного языка, по схеме предложенной М.М. Гухман показывает, что данный язык обслуживает максимальный объем сфер общения. В этом качестве он используется в пяти государствах – ФРГ, Австрии, Швейцарии, Лихтенштейне, Люксембурге. Он отличается и стандартным характером и вариативностью, так как имеет «помимо основного стандарта более или менее стандартизованный вариант в качестве литературного языка другой нации» [5].

Согласно критерию выделения форм существования языка в зависимости от того, какую позицию они занимают в обществе, можно сказать, что литературный язык занимает высокую позицию. А положение диалекта в системе форм существования немецкого языка оценивается как «слабая» позиция. Поскольку в структурном плане система его строевых признаков подвержена процессу известного размытия под влиянием литературного языка и обиходно-разговорных форм речи, а в функциональном плане наблюдаются различные процессы, связанные с отталкиванием и вытеснением диалекта, изменением его социальной базы и сфер использования. В целом такая

оценка статуса диалекта не может вызывать возражений, так как многочисленные исследователи подчеркивали, что наблюдается необратимый процесс свертывания диалекта, его «растворение» или «поглощение» обиходно-разговорным языком. Однако такое утверждение не следует рассматривать как общую оценку его состояния, так как оно не в полной мере соответствует характеру языковой ситуации и статусу диалекта в различных странах распространения немецкого языка.

Слабость позиции диалекта проявляется в том, что он лишь в редких случаях выступает как средство коммуникации. Он оказывается недостаточным при общении не только со всеми жителями деревни, но иногда и со всеми членами одной семьи.

Для разграничения литературного языка и диалектов некоторые исследователи используют одновременно более двух критериев. Так, Э.Г. Туманян предлагает разграничивать территориальные диалекты от других форм существования языка на основании нескольких критериев, а именно: 1) диалект как особая форма существования языка наряду с общим для других диалектов данной народности внутрискруктурными особенностями, обладает комплексом отличительных признаков, которые могут повторяться в одних диалектах, но отсутствовать в других; 2) диалект, как форма существования языка кроме внутрискруктурных черт обладает и собственной функцией; 3) диалект может рассматриваться как самостоятельная форма существования языка, не противостоящая языку в целом, а другим формам существования языка; 4) диалект – самостоятельно функционирующая языковая система, находящаяся в тесном взаимодействии с другими формами существования языка [6].

На наш взгляд, разграничение литературного языка и диалектов следует проводить на основании множества критериев, основными из которых являются «критерий взаимопонимаемости и генетического родства», а также «критерий кровли» Я. Гоосенса. К другим критериям, служащим для разграничения этих форм существования мы относим: критерий нормативности (литературный язык представляет собой нормированную обработанную форму, а диалекты не имеют нормативного характера); критерий позиции (литературный язык занимает сильную позицию, так как он используется во многих сферах общения и выполняет универсальные функции, имеет большую территориальную распространенность).

Дифференциальные признаки, релевантные для характеристики диалекта, определяются той позицией, которую он занимает в общей системе форм существования языка. Доминирующую позицию занимает литературный язык, диалекты занимают нижнюю позицию. Важным функционально-типологическим признаком диалектов является территориальная протяженность. «Диалект представляет собой», – пишет Н.И. Филичева, – «территориально замкнутую, специфическую для данной местности форму существования языка в отличие от литературного языка, который носит надтерриториальный характер и не ограничен рамками определенной местности» [7, 47].

Диалект отличается ограниченным коммуникативным охватом, малым радиусом взаимопонимания. Литературный язык имеет неограниченный, оптимальный коммуникативный охват и наибольший радиус взаимопонимания. Использование диалекта ограничено семейной сферой, а литературный язык – универсальное средство общения. Следующий дифференциальный признак – социальный субстрат диалектов и литературного языка. Диалектами пользуются «нижние слои общества», тогда как к носителям литературного языка относятся «средние и высшие слои общества». Я. Гоосенс, касаясь социальной стратификации языкового употребления в ФРГ, ограничивается общим наблюдением, что процент лиц, пользующихся в повседневном общении (*im Alltagsgespräch*) литературным языком, более значителен в «высших слоях общества» и, напротив, в «низших слоях общества» в этой же сфере высок процент носителей диалекта [1, 91]. Употребление и знание диалекта зависит от разных факторов (в частности, от возраста, профессии, обстоятельств). Старшее поколение (возраст свыше 65 лет) пользуется диалектом чаще, чем среднее (возраст свыше 40 лет), употребляя эту форму проявления языка и во время работы. Для среднего поколения это уже не характерно. Многие молодые люди знают диалект, но пользуются им редко.

На снижение значения диалекта в коммуникации указывает и Р. Геррман-Винтер. Он пишет, что «как единственное средство коммуникации он (диалект) недостаточен там, где речь идет о руководстве производством, о применении в сельском хозяйстве промышленных методов, о получении квалификации или же о прогрессе в области духовной и культурной жизни на селе» [8, 154]. В крупных городах в

связи с интенсивными процессами, индустриализацией и постоянным большим притоком населения из разных регионов уже сравнительно давно отказались от местных диалектов, предпочитая пользование соответствующим городским обиходно-разговорным языком [4, 175].

Критерием разграничения литературного языка и диалекта служит критерий универсальности функций. Литературный язык служит средством общения для всего этнического коллектива, а диалект для его части.

Литературный язык призван обслуживать общество во всех сферах производства, науки, культуры, общественной и культурной жизни. Диалект используется, в основном, в сфере бытового общения: диалект, как правило, лишен письменной фиксации и существует в устной форме речи. В диалекте в большей степени возможны варианты, чем в литературном языке. Сравните в одном и том же диалекте – баварском – винительный падеж, единственного числа личного местоимения 1-го лица *mich* (меня) и *mi*, именительный падеж, множественного числа имеет варианты: *mia* и *ma*; *wir gehen* (мы идем), варианты: *mir ga*, *mir gange* и даже *go*, *gönge*.

Критерием отграничения диалекта и литературного языка служит языковой критерий.

По целому ряду признаков диалекты отграничиваются от литературного языка, а именно: в фонетике – сокращения и ослабления различных типов: *i hob - ich habe* (я имею), *druff - darauf* (на этом), *d' Leid - die Leute* (люди), *ich denk - ich denke* (я думаю). В морфологии: стремление к унификации простых правил и универсальности правил. а) распространение суффикса множественного числа *-er* в среднем роде: *Better* (кровать), *Dinger* (вещь), *Stücker* (штука), *Jahrer* (год) usw.; б) распространение умлаута как показателя множественного числа: *Täg(e)*-дни, *Ärm(e)*-руки, *Wäg(e)n*-машины, *Mäg(e)n*-желудки (особенно на юге), где *-e* отпадает; в) устранение преломления и умлаута в настоящем времени глагола. Большая часть средненемецких диалектов имеет формы: *helfe*, *helfst*, *helft* (помогать). Еще шире распространено устранение умлаута: *fahre*, *fährst*, *fährt* (ехать). Это сводит несколько правил спряжения глаголов в презенс к одному; г) усиление аналитических тенденций в морфологии. Аналитическое спряжение глаголов с *tun* (делать): *ich tu schreiben*, *du tust schreiben*, *er tut schreiben*; *ich tat/ tät schreiben* (я пишу, мы пишем,

он *nißem*). У имени существительного наблюдается устранение флексии родительного падежа –s, единственной, по существу, флексии литературного языка; замена идет по линии аналитических конструкций предлогом *von*: *das sind die Handschuhe von meiner Mutter* (это перчатки моей мамы); либо притяжательной конструкцией с дательным падежом: *dem Vater sein Haus* (отцу его дом), *der Berta ihr Kleid* (Берте ее платье), *den Kindern ihre Spielzeuge* (детям их игрушки), *deiner Mutter ihr Hut* (твоей маме ее шляпу); *Wem sein Buch?* (Кому его книгу?) *Wessen Buch?* (Чья книга?); *Meine Frieda* (моя Фрида), *ihr Schwager* (ее зять), *seine Frau* (его жена), *die Frau des Schwagers meiner Frieda* (жена деверя моей Фриды).

О стремлении к унификации и к анализу одновременно говорят образования многочисленных сложных глаголов и фразеологических сочетаний с одним ингредиентом *machen* (делать), например: *droffmachen* – прибавить, *anmachen* – укрепить, *abmachen* – отделить, *sich beimachen* – придвинуться, *sich fortmachen* – отодвинуться, *Holz machen* – колоть дрова, *Geld machen* – зарабатывать деньги. Глагол *machen* выступает в диалектах как глагол-заместитель 's *nicht mehr lange* (*aushalten* - выдержать); *wieviel macht das?* (=was kostet das? – сколько это стоит?); в) склонность к эмоционально-окрашенным формам: будущее – *ich will tun* (я хочу сделать), *wir sollen gehen* (мы должны идти), *ich muss (darf) erst morgen fahren* (я могу поехать только завтра); императив – *du wirst das lassen* (ты это оставишь). В синтаксисе характерна простота построения предложения, отсутствие точного и логического его членения. Диалект склонен скорее к сопоставлению предложений /асиндетическое построение/, к простейшим сочинительным связям, нежели к подчинению, а в подчинении – к простейшим моделям.

О. Вейзе [Weise O.] говорит, что в альтенбургском диалекте отсутствуют такие союзы, как *falls* (в случае, если), *insofern* (в этом отношении), *soweit* (насколько), *obgleich* (хотя, несмотря на то, что), *odwohl*, *obschon*, *damit* (чтобы, этим), *so dass* (так, что), *während* (во время, в течение), *indem*, *trozdem dass* (несмотря на то, что). Характерно употребление *dass* (что, чтобы) вместо *damit* (чтобы), *so dass* (так что), *um zu* (для того чтобы), а также употребление союза *wo* (где) для подчинения разных типов:

– относительное: *Das Mädchen, wo (=das) im Garten spielt* (девочка, которая играет в

саду); *die Suppe, wo (=die) ich esse* (суп, который я ем); *die Schwester, wo (=zu der) wir morgen reisen* (сестра, к которой мы завтра уезжаем); *der Mann, wo (=von welchem) ich gestern erzählt habe* (мужчина, о котором я вчера рассказывала);

– временное: – *Wo (=als) er mich sah, da riß er aus* (когда он на меня увидел, он убежал);

– условное: – *West (=wenn) du nicht willst, so tu ich es selbst* (если ты не хочешь, я сделаю сам);

– противопоставительное: – *Er darf spazieren gehen, wo (=während) ich daheim bleiben muss* (Ему разрешается гулять, в то время как я должен оставаться дома);

– причинное: – *Er ist unser liebstes Kind, wo (=weil) wir es so lange verloren gehabt* (Он наш любимый ребенок, потому что мы его надолго потеряли) [9].

В лексике отличия литературного языка и диалектов проявляются в том, что в диалектах наблюдается использование конкретной лексики названий видовых понятий, обозначений предметов хозяйства и быта сельских жителей. Лексика преимущественно обозначает бытовые понятия, например:

«лоханка» – *Faß, Wanne, Balje, Kump, Truben, Bütte, Kufe, Kübel, Spülschüssel, Spülnapf, Zuber* и др.; «простокваша» – *dicke Milch, Sauermilch, Setzmilch, Schlickermilch, Schlottermilch, Pludermilch, gestockte Milch* и т.п. В диалектах отсутствуют абстрактные, родовые понятия.

Как видим, диалект представляет по своей природе, несмотря на кажущуюся простоту, несложную форму существования языка, одну из сложнейших подсистем национального немецкого языка. Чтобы выявить сущность диалектов, нам понадобилось, используя сопоставительный подход, выявить различия между литературным языком и диалектами на основании привлечения в ходе сопоставления множества критериев, а именно: 1) критерий генетического родства и взаимопонимания; 2) критерий «кровли»; 3) критерий нормативности; 4) критерий наличия позиций (сильной или слабой); 5) критерий универсальности или минимальности функций; 6) языковой критерий; 7) критерий наличия устной и письменной формы; 8) наличие или отсутствие системы стилей.

Исходя из сопоставления двух форм существования языка – литературного языка и диалектов, ученые дают различные определения диалекту. Так, территориальными диалектами М.М. Гухман считает такие формы существо-

вания языка, которые отличаются от других форм существования языка следующими признаками: 1) отсутствием выраженной функционально-стилистической стратификации и поливалентности; 2) спонтанностью речевых реализаций, поскольку коммуникативная сфера диалекта – это главным образом – повседневное бытовое общение. Этим объясняется преимущественно устная форма диалектной речи [5, 35].

По мнению В.М. Жирмунского «диалект не продукт спонтанного развития из «праязыка», не замкнутая и самостоятельная ветвь «родословного древа», он находится в постоянном взаимодействии с соседними говорами» [10].

И.О. Москальская считает, что диалект является одним из проявлений в исторически сложившейся системе современного немецкого языка и находится во взаимодействии с другими его формами (литературным языком, общо-разговорными и полудиалектами). Его функционирование в данной системе регулируется нормой, затрагивающей все языковые уровни – литературным стандартом. Литературный язык выступает эталоном при выявлении свойств диалекта, однако последний никогда не противостоит ему непосредственно. Как разновидность языка, диалект представляет собой систему с определенной структурой и

характеризуется собственными закономерностями, сложившимися в результате его исторического развития. Диалект – это самая старая форма языка, отражающая развитие Германии и немецкого языка в целом [11].

Мы будем исходить из следующего определения современного диалекта: *диалект – это территориальный вариант общезыковой системы коммуникативных средств, который используется определенной частью этнического коллектива на данной территории и характеризуется известной функциональной ограниченностью.*

Диалект, как мы видим, это самостоятельная форма существования языка, реализующаяся в устной бытовой сфере, характеризующаяся спонтанностью речевых реализаций, отсутствием выраженной функционально-стилистической стратификации, выполнением бытовых функций. Носителями диалекта являются лица старшего возраста, проживающие в основном в селениях. При едином письменном языке (даже готическая письменность фактически сошла на нет в середине XXв.) в Германии, несмотря на почти полуторавековую консолидацию, до сих пор сохраняются диалекты севера, центра и юга страны, как и отдельных географических районов.

Литература

- 1 Гоосенс Ю. Немецкая диалектология. Вальтер ди Груитер. – Берлин, 1977.
- 2 Мозер Х. История немецкого языка 2. Ауфл. – Штутгарт, 1961. – С. 53.
- 3 Гроссе Р. Языковые наслоения в лексике // Немецкий язык как иностранный, № 6. – С. 327.
- 4 Домашнев А. И. Современный немецкий язык в его национальных вариантах. – Л.: Наука, 1983. – 231 с.
- 5 Гухман М. М. Введение. Типы наддиалектных форм языка. – М.: Наука, 1981.
- 6 Туманян Э. Г. Язык как система социалингвистических систем. Синхронно-диахроническое исследование. – М.: Наука, 1985. – 247 с.
- 7 Филичева Н.И. Диалектология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1983. – 192 с.
- 8 Герман-Винтер Г. Влияние социалистического способа производства на языковую коммуникацию в северных районах ГДР // Актуальные проблемы языкознания ГДР. – М., 1979. – С. 139-161.
- 9 Вейзе О. Синтакс древнегерманских диалектов. – Марбург, 1904.
- 10 Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936. – 297 с.
- 11 Москальская О. История немецкого языка. – Ленинград, 1969. – С. 252.

Referenses

- 1 Goosens Yu. Nemetskaya dialektologiya. Val'ter di Gruiter. – Berlin, 1977.
- 2 Mozer H. Istoriya nemetskogo yazyka 2. Aufl. – Shtuttgart, 1961. – S. 53.
- 3 Grosse R. Yazykovye nasloeniya v leksike // Nemetskiy yazyk kak inostrannyj, № 6. – S. 327.
- 4 Domashnev A. I. Sovremennyy nemetskiy yazyk v ego natsional'nykh variantakh. – L.: Nauka, 1983. – 231 s.
- 5 Guhman M. M. Vvedenie. Tipy naddialektnykh form yazyka. – M.: Nauka, 1981.
- 6 Tumanyan E. G. Yazyk kak sistema sotsiolingvisticheskikh sistem. Sinhronno-diahronicheskoe issledovanie. – M.: Nauka, 1985. – 247 s.
- 7 Filicheva N.I. Dialektologiya sovremennogo nemetskogo yazyka. – M.: Vysshaya shkola, 1983. – 192 s.
- 8 German-Vinter G. Vliyanie sotsialisticheskogo sposoba proizvodstva na yazykovuyu kommunikatsiyu v severnykh rayonah GDR // Aktual'nye problemy yazykoznanija GDR. – M., 1979. – S. 139-161.
- 9 Veyze O. Sintaks drevnenemetskih dialektov. – Marburg, 1904.
- 10 Zhirmunskiy V.M. Natsional'nyj yazyk i sotsial'nye dialekty. L., 1936. – 297 s.
- 11 Moskal'skaya O. Istoriya nemetskogo yazyka. – Leningrad, 1969. – S. 252.

ӘОЖ 81'36

С. М. Иманқұлова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: isalta_69@mail.ru

Функционалды грамматиканың концептуалды негізі

Мақалада тіл білімінің жаңа қырларының бірі – функционалды грамматика, оның негізгі ұғымдары: семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс, категориялды жағдаят туралы сөз етіледі.

Дәстүрлі құрылымдық жүйе мен функционалды грамматиканың өзара сабақтастығы мен аражігі автордың көзқарасы бойынша талданады.

Функционалды грамматиканың басты ұғымдары мен категориялары ақыл-ой танымының нәтижесінде болмысты қабылдау мен түйсіну процесі арқылы анықталады. «Болмыс – ұғым – тіл» үштігі – триада – жүйелі тілдік ұғымдық категориялар негізінде қарастырылады.

Функционалды грамматиканың негізгі объектісі «мазмұннан тұлғаға – тұлғадан мазмұнға қарай» тілдік құралдарды зерттейтін бағыт екендігі сөз етіледі. Оның грамматиканың белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген тілдік бірліктерді, категорияларды және басқа да құбылыстарды біріктіретін жүйе ретінде тілдің табиғатын толық ашуда үлкен маңызға ие екендігі айтылады.

Түйін сөздер: функционалды грамматика, семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс, категориялды жағдаят.

С. М. Иманқұлова

Концептуальная основа функциональной грамматики

В статье рассматриваются одно из новых направлений языка – функциональная грамматика и её основные понятия: семантическая категория, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация.

С позиции автора анализируются соотношение и различия между традиционной системой и функциональной грамматикой.

Основные понятия и категории функциональной грамматики определяются через процесс восприятия и осознания бытия в результате разумного познания.

Триединство «Бытие – понятие – язык» рассматривается на основе категорий системных языковых понятий.

В статье говорится о направлении изучения языковых средств «от содержания к форме и от формы к содержанию» как основном объекте функциональной грамматики.

Обращается внимание на то, что большое значение имеет полное раскрытие природы языка как системы, объединяющей языковые единицы, категории и другие явления, основанные на одной из основных семантических категорий грамматики.

Ключевые слова: функциональная грамматика, семантическая категория, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация.

S. M. Ymankulova

Conceptual framework of functional grammar

This article is devoted to one of the new areas of language - the functional grammar, its basic concepts: semantic category, functional semantic field, the categorial situation.

The relationship and differences between the traditional system and functional grammar are analyzed from the point of view of the author.

Basic concepts and categories of functional grammar are determined through a process of perception and awareness of life as a result of rational knowledge.

Trinity of languages "Genesis - the concept - language" considered on the basis of linguistic categories of system concepts.

The article refers to the direction of studying language means "from content to form and from form to content" as the main subject of functional grammar.

The attention is paid to the fact that the full disclosure of the nature of language has great value as a system of combining linguistic units, categories and other phenomena which are based on a certain semantic categories of grammar.

Key words: functional grammar, semantic category, functional semantic field, categorial situation.

Қазіргі таңда тілдің толық табиғатын ашу үшін түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, лингвистиканың жаңа қырлары жан-жақты зерттеу нысанына айналууда. Тіл білімі теориясында лингвистикалық талдаудың құрылымдық-жүйелік аспектілері коммуникативті-функционалды аспектілермен бірлікте қарастырылууда. Соның ішінде функционалды-семантикалық категорияларды жан-жақты сипаттауға бағытталған, функционалды принципке негізделген тілдік жүйе – функционалды грамматикаға деген қызығушылық артып келеді. Аталған грамматикалық теорияны сипаттайтын ұғым функционалды-семантикалық өріс болып табылады. Бұл – белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген тілдік бірліктерді, категорияларды және басқа да құбылыстарды біріктіретін жүйе.

Дәстүрлі грамматикада тілдің құрылымдық жүйесі негізге алынды. Тілдік бірліктердің жасалу жолдары жеке-жеке алынып, белгілі бір сөз табына қатысы қарастырылды. Ол сөз табының белгілі категорияға тән формалары айқындалды. Мысалы, сөздерді жіктеген кезде оған морфология немесе синтаксис тұрғысынан грамматикалық сипаттама берілді. Олар іштей жеке түрлерге, топтарға бөлінді. Атап айтқанда, морфология саласында сөздер сөз таптарына бөлінсе, синтаксисте сөз тіркестері мен сөйлемдерге бөлінді. Әрбір деңгей бойынша бірыңғай жүйеге негізделген белгілі бір объектіге талдау жасалады, яғни, моножүйелік талдау. Сондықтан мұндай құрылымдық принципті негізге алатын грамматика жүйелілік, құрылымдық жүйелі грамматика болып саналады.

Функционалды грамматика – грамматиканың түрлі тілдік құралдарын семантикалық категориясы мен семантикалық функциясы негізінде қарастыратын кешенді жүйе. Мұндай тәсіл бойынша түрлі деңгейдегі бірліктердің әрекеттесуін зерттейтін лингвистикалық талдау функционалды негізде жүзеге асады. Талдау нысаны болатын құралдар әр түрлі бірліктермен (морфология, синтаксис, «құрылымдық лексика» аясында) ықпалдасады. Тілдік құралдарды зерттеу түрлі жүйелік негіздемесі бар нысандарды талдайды, яғни полижүйелі талдау. Сондықтан функционалды грамматика – сан қырлы және өзінің доминанты бойынша жүйелі-біріктіруші грамматика.

Функционалды бағыттағы грамматикалық зерттеулерде бірінші кезекте «функция – қызмет» ұғымына баса назар аударылады. Тілдік бірліктердің функциясы тілдің қызметіне сай

белгілі бір міндетті атқаруға қабілетті тілдік жүйе. Сондай-ақ тілдік қызмет – тілдің нәтижеге жетуі, жүзеге асуы.

Ғылыми және басқа да арнаулы мәтіндердегі (олардың ішкі жіктеліміне байланысты) тілдік бірліктердің қызметінің ерекшеліктерін зерттеу – практикалық мәнге де ие маңызды теориялық мәселе. Егер тілші-ғалымдар осы мәселені жеткілікті зерттесе, қазіргі таңда тілді меңгертуге қатысты басы ашылмай жатқан көптеген мәселелерді шешуге болар еді. Әсіресе, тілді үйретудегі сабақтастық, құрылымдық, функционалды жүйе жаңа бағытқа жол ашары сөзсіз.

Функционалды грамматиканың негізгі объектісі «мазмұннан тұлғаға, тұлғадан мазмұнға қарай» тілдік құралдарды зерттейтін бағыт болып табылады. Демек, қоршаған ортаны зерттеу мен сипаттауға бағытталған тілдік бірліктер тілдің табиғаты мен заңдылықтарымен тығыз байланыста, түрлі тілдік деңгейде ортақ құрылымдық жүйе ретінде, семантикалық функцияларына қарай біріккен грамматика ретінде түсіндіріледі. Сан алуан тілдік бірліктерді тек грамматика аясына сыйдыра зерттеу мүмкін емес. Грамматика ғылым ретінде тіл құрылымы мен бірліктерінің заңдылықтарын зерттейді. Ал тіл құрылымы «таза грамматикалық қабаттан» тұрмайды. Ол грамматикалық бірліктерді лексикалық түсініктерімен ортақ қарастырады, яғни барлық лексикалық құрылымды қамтиды. Тіл бірліктері құрылымдары (сөздің грамматикалық формасы, синтаксистік құрылымдар, «құрылымдық лексемалар») ішкі және сыртқы тілдік орта элементтерімен өзара байланыста жүзеге асады. Осы ортақ байланыстар грамматиканы зерттеу мен сипаттау барысында оның мәнін аша түспесе, кемітпейді. Себебі тілдік құрылымның категориялық негізі ортақ болып қалады.

«Тіл білімі саласында «функционалды» ұғымының мағынасы былай түсіндіріледі:

1) тілдік бірліктерді қолдана отырып, олардың функциясын (қызметін) алынған нәтижеге қарай зерттеу;

2) түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесе отырып жұмсалыуынан осы формалардан туындайтын мағынаны айқындау, яғни «мағынадан құралдарға қарай» бағытта зерттеу;

3) осы екі бағыттың бірлестігі тілдегі семантикалық категорияларды көрсететін түрлі тілдік бірліктерді бір тұтастыққа, «өріске» жинақтау» [1, 62].

Функционалды грамматиканың басты ұғымдары мен категориялары ақыл-ой танымының нәтижесінде болмысты қабылдау мен түйсіну процесі арқылы анықталады. Болмыстың таным нәтижесінде қалыптасқан санадағы бейнесі тілдің ішкі заңдылықтарына сай тұлғаланып, түрлі тіл деңгейлерінен көрініс табады. «Болмыс – ұғым – тіл» үштігі – триада – жүйелі тілдік ұғымдық категориялар негізінде қарастырылады. «Тілдік зерттеулер негізінен екі бағытта жүргізіліп келеді: бірі — тілді басқа ғылым салаларымен (психология, мәдениеттану, әлеуметтану, когнитология, логика, философия, елтану, тарих) байланысты зерттеу; екіншісі — тілдің құрылымдық жүйесін тереңірек және ұлттық тілдің табиғатын толық ашып көрсету мақсатындағы тілдік бірліктердің тұлғасы мен мазмұндық жағын, олардың арақатынасын тілдің өз заңдылықтары тұрғысынан қарастыру»[2]

Профессор А.В. Бондарко функционалды грамматиканың жүйесін тану мен зерттеуде семантикалық категориялар мен оның тілдегі көрінісін негізге алады. Бұл грамматиканың концептуалды негізі: «семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ), категориялық жағдаят (КЖ)» [3, 11]. ФСӨ пен КЖ шеңберіндегі түрлі грамматикалық тіл бірліктері мен категориялар, лексика-грамматикалық әрі лексикалық тілдік құралдар жүйесі аты аталған грамматиканың функционалдылық табиғатын кеңейте түседі.

Функционалды-семантикалық өріс грамматикалық және «құрылымдық» лексикалық бірліктердің, сондай-ақ тілдің түрлі комбинациясын (лексика-синтаксистік) ортақ семантикалық функцияларға біріктіретін, бірге әрекеттесін категория. Бұл жағдайда өрістің құрылымы, оның компоненттерінің зерттелуі, олардың қатар орналасуы және бір-біріне ықпал етуі ерекше орын алады.

Әрбір өрістің белгілі бір семантикалық категорияларды түрлі формалармен білдіретін сан алуан түрі мен нұсқалары болады. ФСӨ екі жақты қарастырылады: олар мазмұн жоспары және ойды білдіру жоспары. ФСӨ туралы түсінік кеңістікпен байланысты. Шартты кеңістікте функция мен құрал өрістің орталық аумағын құрап, бір өрістің екінші бір өріспен қиысу аймағын айқындайды. А.В. Бондарко ФСӨ-ке негізделген грамматиканың жүйелілік принципін талдаудың келесі аспектілерін ұсынады:

а) өрісті ерекше типтегі жүйе ретінде қарастыру (компоненттерінің құрылымдық-деңгейлік белгілері);

ә) зерттелетін бірліктерді құрылымдық талдау (моноцентрлік, полицентрлік);

б) ФСӨ мазмұнының жоспарын талдау (ерекше белгілеріне қарай)

в) ФСӨ-тің өзара ортақ белгілерін (қиысуын) зерттеу;

г) семантикалық функцияны жүйелі зерттеуді ұйымдастыру[3, 5].

Сонымен, А.В.Бондарко өз еңбектерінде ФСӨ-ке төмендегідей анықтама береді: Функционалды-семантикалық өріс – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан (мазмұн-форма) үндесе әрі үйлесе бірігіп келіп белгілі бір семантикалық ортада көрініс табуы.

Семантикалық категория функционалды-семантикалық өріспен тығыз байланысты. Функционалды-семантикалық өрістің өзі семантикалық категорияларға жатады. «ФСӨ ішкі мазмұннан және соны беретін тілдік құралдардың бірлігінен тұрады. ФСӨ-нің ішкі мазмұнын семантикалық категориялар (темпоралдылық, аспектуалдылық, персоналдылық т.б.) құраса, сыртқы тұрпатын лексикалық, грамматикалық құралдар құрайды. ФСӨ-тің ішкі мазмұнын оның мазмұн межесі, ал тілдік құралдар бірлігін оның тұрпат межесі деуге болады». Функционалды-семантикалық өріс тілдегі грамматикалық тұлғалардың лексикалық, лексика-грамматикалық және лексика-семантикалық құралдармен өзара әрекеттестігі нәтижесінде ұйымдасатын семантикалық категория болып табылады. Семантикалық категория сөйлем мазмұнының көрінісіне, тілдік бірліктердің, сөз тіркесінің мағынасына байланысты айқындалады. Ғылыми ортада: уақыт (темпоралдылық), кеңістік (локативтілік), сан, сапа, посессивтілік, шарт, себеп және т.б. семантикалық категориялар бұрыннан анықталғанымен, тілді жүйелеудегі лингвистикалық талдау кезінде осы категорияларға үнемі айналып келіп отыру, бұл категориялардың мәнін арттыра түседі.

ФСӨ функционалды грамматиканы құруда маңызды рөл атқарғанымен, оның қырларын толық көрсете алмайды. ФСӨ тіл жүйесіндегі парадигмалық қатынастармен байланысты, алайда сөйлеуде парадигмалық қатынастар синтагматикалық қатынастармен қалай тіркесетінін категориялық жағдаят арқылы анықтауға

болады. А.В. Бондарко ФСӨ-тің дамуы категориялық жағдаятқа байланысты екенін анықтап, оны жеке теория ретінде қарастырады.

Оның сипаттамасында, категориялық жағдаят:

а) белгілі бір семантикалық категорияларға негізделген және сонымен ФСӨ құратын;

ә) айтылым арқылы берілетін жалпы жағдаяттың бір аспектісін категорияларының бірі (аспектуалды, темпоралды, модальді, локативті) арқылы көрсететін типтік мазмұнды құрылым.

Категориялық жағдаят пен ФСӨ зерттелетін тілдік құбылыстарды екі жақты сипаттайды. Мұнда оның мазмұндық құрылымы айтылыммен бірлікте қарастырылады. Мазмұндық құрылым қандай да бір грамматикалық тұлғаға (шак, рай және т.б.) байланбайды, керісінше айтылымның түрлі құралдарымен байланыста болады. Категориялық жағдаяттың айтылым мазмұнында басымдық танытуы айтылымның (сөйлемнің) түріне, мазмұндық белгілеріне байланысты. Мысалы, сөйлем (айтылым) тұрмыстық, посессивтік, квалитативтік, компаративтік т.б. болуы мүмкін.

Семантикалық категориялардың қиысуы (өріске қатысты) КЖ–қа сай түйіседі. Мысалы, аспектаьды-таксистік, аспектаьды-модальдык және т.б.

«Сөйлеу негізінде тілдік бірліктердің негізгі ақпараттық мазмұнын беретін бөлігі категория-

лық жағдаятқа жатқызылады. Категориялық жағдаят бірнеше топқа бөлінеді. Олар «жалпы жағдаят», «жекелеген жағдаят». Мысалы, «жалпы жағдаяттың» құрамында: а) модальдылық (іс-әрекеттің айқындылығы);

ә) таксистік (бір мезгілде бірінен соң бірі өтетін екі қимыл);

в) темпоралдылық

г) аспектуалдылық,

д) жақтылық (белгілі бір жақ) категорияларының семантикалық элементтерімен өзара байланыста беріледі.

Ал, «жекелеген жағдаят»:

а) семантикалық категорияны білдіретін факторлар;

ә) нақты сөйлеу сәтіне байланысты сигнификативті мағынасының белгілі бір аспектісін көрсетеді;

б) құрылымында етістік болады;

в) жағдаятқа қатысты сөз сөйлеуші түрлі тілдік деңгейлерге сүйенеді» [5, 18].

Бүгінгі таңда функционалды грамматика таза грамматикалық деңгеймен шектеліп қалмайды, ол сөйлеу адресатына сүйене отырып, коммуникативті жағдайға тән негізгі (узвалды) синтаксистік формаларды, сонымен қатар коммуникативті, құрылымды және басқа да белгілерді де анықтайды. Қорыта келгенде, функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын зерттеп, оның қызметін жан-жақты зерттеу қазақ тіл білімінде жаңа бетбұрысқа жол ашады.

Әдебиеттер

1 Қапалбеков Б. Жұмсалымдық мағыналық өріс – ұғымдық категориялардың ұлт тіліндегі көрінісі // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. – 2004. – №5. – Б. 52-62.

2 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн. Фил. ғылым. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2009. – 50 б.

3 Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Москва, 2001. – 208 с.

4 Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка). – Москва, 2012. – 736 с.

5 Қазақ тілінің функционалды грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 137 б.

References

1 Kapalbekov B. Zhұmsalymdyk maғыnalыk өris – ұғымдық kategoriyalardıң ұлт tilindegi көrinisi // әl-Farabi atyndaғы ҚазҰУ Habarshysy. – 2004. – №5. – B. 52-62.

2 Zholshaeva M. Қазақ tilindegi aspektualdy semantika: forma zhәне mazmұn. Fil. ғылым. dok. ғылыми дәrezhesin alu үshin дайындалған dissertatsiyasynың avtoreferaty. – Almaty, 2009. – 50 b.

3 Bondarko A.V. Printsipy funktsional'noy grammatiki i voprosy aspektologii. – Moskva, 2001. – 208 s.

4 Bondarko A.V. Teoriya znacheniya v sisteme funktsional'noy grammatiki (na materiale russkogo yazyka). – Moskva, 2012. – 736 s.

5 Қазақ tiliniң funktsionaldy grammatikasynың өзекti мәseleleri. – Almaty: Қазақ universiteti, 2013. – 137 b.

УДК 81(091)

Г. Р. Кадырова

к. ф. н. доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: rabikovna@mail.ru

Функции сослагательного наклонения в контексте спектра его смыслов

Данная статья посвящена комплексному анализу функциональности грамматической категории сослагательного наклонения с синхронно-диахронической точки зрения.

Автор статьи подробно излагает спорные вопросы терминологического характера, связанные с неоднозначностью трактовки терминов «сослагательное наклонение», «гипотетическая семантика», «желательность», «значение возможности». В статье в достаточной мере учитываются и используются для анализа как труды классиков языкознания, так и работы современных лингвистов.

В работе анализируется функциональность сослагательного наклонения с древнерусского периода XIV до современного состояния русского языка.

Рассмотрение отдельных функций грамматического значения сослагательного наклонения позволяет утверждать, что предположительная гипотетическая семантика сослагательного наклонения обеспечивает его ядерное положение в функционально-семантическом поле гипотетичности по отношению к другим компонентам поля.

Ключевые слова: функциональность, модальность, контекст, сослагательное наклонение, гипотетическая семантика, терминологические обозначения, грамматическая категория наклонения, ирреальность действия.

Г. Р. Кадырова

Шартты райдың функциясы оның мағыналарының спектрін контексте

Осы мақала синхронды - диахрондық пікірден шартты райдың грамматикалық санатын функционалдық кешендік талдау арналған.

Мақаланың авторы түсіндіру термин «шартты рай» бір мәнді еместікке қатысты терминологиялық мінез даулы мәселені толық баянда «болжамды семантика», «қажеттілік», «мүмкіндіктің мағынасы». Жұмыс та, тіл білімінің классиктерін еңбектер де жеткілікті өлшемде мақалада ескеріледі және талдау, қазіргі лингвистер үшін пайдаланады.

Жұмыста орыс тілінің көне орыс кезеңі XIV қазіргі күйге дейін шартты райдың функционалдығын талдау жүргізеді.

Шартты райдың грамматикалық мағынасының жеке функцияларын қарастыруды шартты райдың болжалды болжамды семантикасы даланың қатысты басқа құрамдас бөліктеріне гипотетикалықтың даласы оның ядролық жағдайы функционалді-семантикалық қамтамасыз ететінін бекітуге рұқсат береді.

Түйін сөздер: функционалдық, модалділік, контекст, шартты рай, болжамды семантика, терминологиялық белгілер, еңкейтудің грамматикалық санаты, әрекеттің нақты еместігі.

G. R. Kadyrova

Functions subjunctive mood in the context of the spectrum of his senses

This article focuses on the complex analysis of the functionality of the grammatical category of the subjunctive with synchronous-diachronic perspective.

The author recounts the contentious issues of terminology related to the ambiguity of interpretation of the terms «subjunctive», «hypothetical semantics», «desirable», «value opportunities». The article adequately accounted for and used for analysis, as the works of the classics of linguistics, as well as works by modern linguists.

This paper discusses the functionality of the subjunctive with the ancient period XIV to the present state of the Russian language.

Consideration of the individual functions of grammatical meaning of the subjunctive mood suggests that the presumed hypothetical subjunctive semantics ensures its nuclear position in the functional-semantic field of the hypothetical in relation to the other components of the field.

Key words: functionality, modality, context, subjunctive, hypothetical semantics, terminology symbols, grammatical category of mood, unreal action.

Функциональность как направление в языкознании прочно завоевала нишу в лингвистической семантике, поскольку, согласно справедливому утверждению Людвиг Витгенштейна, «значение есть употребление» [3]. Оправданным в связи со сказанным представляется определение функции инвариантного грамматического значения той или иной грамматической категории в контексте его вариантных значений. Интерес в этом смысле представляет значение сослагательного наклонения, в котором с точки зрения оппозиции 'план содержания – план выражения' обнаруживается многообразие содержательных компонентов при единстве языкового знака. И во многом это явление связано с формированием рассматриваемого грамматического значения в составе уже ранее сложившейся грамматической категории наклонения. Это обуславливает рассмотрение функций сослагательного наклонения с синхронно-диакронической точки зрения.

Функционирование сослагательного наклонения в древнерусском языке периода с XIV века до современного состояния русского языка рассматривает в своих трудах Е.А. Нелисов. Как отмечает ученый, категориальным значением конструкций «*лъ + бы*» в русском языке, начиная с XIV века, является нереальность совершения действия [6, 47]. Это значение воплощается, согласно исследованию ученого, в древнерусских речевых актах в вариантных значениях желанья и условия. В современном русском языке к этим двум значениям добавляются предположительное значение, предположительно-оптативное, потенциальное, оптативное, ирреально-гипотетическое, выделенные исследователем со ссылкой на работы В.Т. Володина [6, 50- 52]. Таким образом, в качестве языкового значения сослагательного наклонения Е.А. Нелисов выдвигает ирреальность действия, присущее этому наклонению со времени его становления до наших дней. Это категориальное значение проявляется в процессе речи в вышеперечисленных вариантных значениях.

Более убедительной представляется точка зрения Б.В. Хрычкова, который выделяет значение предположительности. А значения желательности и условности, по мысли ученого, оформляются на почве этого инвариантного значения. Он объясняет свое мнение, в частности, тем, что условное значение можно трансформировать в изъявительное, поскольку предположительные факты могут стать реальными. Согласно исследователю, данное накло-

нение точнее было бы назвать предположительным [9, 138]. Отметим, что, рассматривая сослагательное наклонение в системе грамматической категории наклонения, мы считаем его грамматическим значением, участвующим в формировании оппозиций как обязательных компонентов этой морфологической категории. При этом под грамматическим значением вслед за авторами Лингвистического энциклопедического словаря понимается «обобщенное, отвлеченное языковое значение, присущее ряду слов, словоформ, синтаксических конструкций и находящее в языке свое регулярное (стандартное) выражение» [5,116]. Внутри грамматического значения могут иметь место различные его модификации.

Б.В. Хрычиков выделяет следующие модификационные значения сослагательного наклонения: 1) предположительное, выражающее предпологаемый факт; 2) предположительно-оптативное, включающее предположительный факт в сочетании с волевым элементом; 3) обусловленной возможности; 4) предположения с оттенками: а) долженствования; б) желанья; в) побуждения; г) совета; д) просьбы; е) приказанья; ж) сравнения [9, 138].

В основе грамматического значения сослагательного наклонения, как и любого грамматического значения, лежит лексическая семантика. Однако, по наблюдениям Е.А. Нелисова, если в изъявительном и повелительном наклонениях лексический элемент, выступающий в качестве постоянного в парадигматическом ряду, равен основе слова, то в сослагательном наклонении он представлен в виде 'основа глагола + суффикс *л'*'. Чередуемым элементом в парадигматическом ряду категории наклонения оказывается компонент *бы*. Его функцию ученый справедливо приравнивает к функции окончаний в синтетической форме глагола [6, 30]. В связи с этим возникают вопросы о статусе компонентных составляющих сослагательного наклонения, относительно которых в лингвистической литературе последних лет не обнаруживается единство взглядов.

Традиционно ученые относят компонент *бы* к формообразующим частицам. Наиболее же точно статус компонента *бы* определяет В.В. Виноградов, относя его к частицам-морфемам и характеризуя как «формальный знак ирреальности и гипотетичности» [2, 488].

Е.А. Нелисов считает форму сослагательного наклонения аналитической, имеющей свои специфические черты, отличающие ее от дру-

гих аналитических форм русского языка. В частности, если в форме будущего времени «буду + инфинитив» вспомогательный компонент кроме значения времени выражает лицо, число и вид, то частица *бы* в составе сослагательного наклонения никаких других грамматических значений не выражает [6, 30].

В отдельных исследованиях форма с суффиксом *-л* в составе сослагательного наклонения трактуется как форма прошедшего времени [10, 159], что, на наш взгляд, представляется необоснованным, если говорить о грамматической форме вообще. Еще А.А. Потебня отмечал: «Необходимо раз и навсегда отделаться от ложного понимания грамматической формы... Необходимо твердо знать, что при счете форм должно стремиться к тому, чтобы считать за единицу действительную форму, а не абстракцию. Мы привыкли, например, говорить об одном творительном падеже в русском языке, но на деле этот падеж есть не одна грамматическая категория, а несколько различных, генетически связанных между собою. Всякое особое употребление творительного есть новый падеж...» [8, 406]. Таким образом, если каждое употребление какой-то формы представляет собой новое значение, то трактовка омонимичной формы в качестве формы, тождественной по значению, тем более, представляется неправомерной. Образующий из древнерусского элевого причастия компонент на *-л* в составе сослагательного наклонения представляет собой, согласно справедливому утверждению А.Н. Гвоздева, общую с прошедшим временем форму с суффиксом *-л* [4, 310]. Как подчеркивает Е.А. Нелисов, «перед нами налицо факт исторически развившейся грамматической омонимии глагольной формы на *-л*» [6, 32], не случайно трактуемой П.С. Кузнецовым как мнимая форма прошедшего времени [10, 167].

Актуальным является определение статуса частицы-морфемы *бы* в составе союзов, образующихся путем сращения, типа *чтобы*. А.А. Потебня полагает, что союз *чтобы* в сочетании с формой прошедшего времени образует особое наклонение [8, 24]. А.М. Пешковский рассматривает это сочетание как «составную форму подчинительного наклонения», отмечая, что более оправданным в языке было бы сочетание союза *чтобы* с формой будущего времени, поскольку оно выражает цель как перспективу будущего действия [7, 11]. Указывая на такую позицию ученого, В.А. Юрик, однако, подчеркивает, что новое наклонение в данном случае

выделяется не на основе модальности, а по функции (показатель придаточности), и поэтому его выделение оказывается необоснованным. Данное сочетание, по мнению ученого, представляет собой вариант формы сослагательного наклонения [10, 169]. Согласно Б.В. Хрычкову, «морфологическое единство *чтобы* сочетает две функции: подчинительную (союзную) и модальную (сослагательного наклонения) [9, 211]. И только с утратой значения предположения *бы* в составе *чтобы* в предложении выступает как союз с целевым значением [6; 9, 219].

Относительно сочетаний компонента *бы* с союзами *если*, *хотя* представляется правомерной точка зрения тех ученых, которые не усматривают в них семантического единства, поскольку частица *бы* сохраняет модальное значение предположительности. Исходя из этого можно утверждать, что в структуре придаточной части сказуемое выражено формой сослагательного наклонения [6, 41; 9, 211]. Семантический фактор, положенный в основу такой позиции ученых, предполагает рассмотрение их взглядов относительно терминов, передающих грамматическое значение предположительности в составе категории наклонения.

Категориальное значение сослагательного наклонения определяется как «значение возможности, предположительности». Термин «сослагательное наклонение» в наибольшей степени передает тот семантический аспект, который соответствует функционально-семантическому полю гипотетичности. Кроме того, данный термин в большей мере соответствует модальной иерархии в составе грамматической категории наклонения, представленной в исследованиях С.С. Ваулиной: действительность /возможность/ необходимость, являясь вторым ее компонентом [1, 144]. Другие значения, на основе которых в изложенных теориях выделяются отдельные наклонения, на наш взгляд, представляют собой варианты значения сослагательного наклонения, реализуемые в определенном контексте.

Термин «условное наклонение» представляется узким, поскольку охватывает предполагаемые действия, реализация которых возможна при определенных условиях, например: **Если бы меня послали учиться в Англию, я оправдал бы надежды государства.** Анализ данного высказывания позволяет усомниться в обоснованности термина «условное наклонение»: во второй (главной) предикативной части высказывания форма глагола на *-л* и частица

бы передают исключительно гипотетическую семантику. И лишь контекстные составляющие формируют условную семантику, которая, однако, не является преобладающей относительно второй предикативной части.

Кроме того, если брать за основу обозначения гипотетического действия термин «условные наклонение», то изолированно взятые формы глагола типа *читал бы* следовало бы интерпретировать с позиции препятствия обозначенному действию. Иными словами, *читал бы* – предполагаемое действие, осуществляемое при определенных условиях, которые, возможно, отсутствуют. В то же время преобладающей может выступать семантика желательности осуществления действия. Подтверждением этому служит употребление данных форм в конструкциях, в которых выражается желание от лица говорящего: *Я бы всю жизнь посвятила этому*. При этом, если в приведенной конструкции выражается гипотетическая семантика с оттенком желательности, то в высказывании *Он бы так никогда не сделал* передается семантика абсолютной гипотетичности действия, имплицитно сопровождаемая сопоставлением с произведённым действием некоего другого субъекта.

Желаемое действие также выражается лексически с помощью модальных глаголов *хотеть*, *желать*: *Он тоже хотел бы пойти с нами на концерт; Ты бы желала ему только добра; возможное действие передается модальными глаголами мочь, сметь*: *Она не смогла бы устоять перед таким соблазном/Она не устояла бы перед таким соблазном*.

Как видим, приведенные высказывания, равно как и высказывание *Я, пожалуй, пошёл бы на этот концерт, далеко не всегда предполагают условную валентность (если бы...)*.

Модальные оттенки гипотетической семантики действия вне определенного условия его осуществления в значительной мере обнаруживаются в современной русской разговорной речи. В частности, значение пожелания действия, направленного на адресата, отмечается в высказываниях тип: *Шёл бы ты лучше домой*. В данном случае форма глагола на –л с частицей *бы* передаёт предполагаемое действие, влекущее за собой стабилизацию некоей негативной ситуации. Она используется с целью выражения совета, следовательно, синонимична форме повелительного наклонения *иди*. Заключенная же в ней функция выражения желательности осуществления действия делает её более оптимальной в употреблении.

Интерес представляют собой высказывания с имплицитно представленной условной семантикой. Облигаторными составляющими в них является расположенная в абсолютном начале частица *как бы* и глагол, передающий предполагаемое действие, с отрицательной частицей *не*: *Как бы я (ты, он) не угодил в эту лужу*. Частица *бы* в подобного рода высказываниях выполняет двоякую функцию: она включена в состав частицы вопросительного характера *как бы* и выполняет роль формообразующего элемента формы глагола сослагательного наклонения. Это позволяет избежать ее повторного употребления с целью экономии речевых средств, ср.: *Как бы я не угодил бы в эту лужу*.

Экспликация конструкции позволяет передать значение негативного исхода в случае положительного осуществления действия, разрешения ситуации отнюдь не в пользу субъекта действия. Поэтому высказывания такого рода трансформируемы в придаточные части со значением условия: *Если я угожу в эту лужу...* Однако в целом семантика желания действия преобладает, поскольку субъект ищет пути предотвращения действия.

Вариантные значения предположительной семантики действия в русской разговорной речи актуализируются за счет двойного использования в высказывании частицы *бы*. Расположение одной из них тяготеет к началу высказывания, а вторая употребляется непосредственно в постпозиции к глаголу на –л, благодаря чему достигается информативная значимость предполагаемого (желаемого) действия: *Ремонт бы в квартире за лето сделали бы; Я бы на ткань крестик наложила бы*.

Итак, рассмотрение отдельных функций грамматического значения сослагательного наклонения позволяет утверждать, что предположительная гипотетическая семантика сослагательного наклонения обеспечивает его ядерное положение в функционально-семантическом поле гипотетичности по отношению к другим компонентам поля. Гипотетическая семантика ирреального действия сопровождается оттенками желательности, условности, возможности. Актуальность подобного исследования несомненна также с металингвистических позиций, так как позволяет доказать постулат о том, что термин «сослагательное наклонение» охватывает весь аспект обозначенных смыслов, следовательно, занимает в канве предлагаемых терминологических обозначений приоритетную позицию.

Литература

- 1 Ваулина С.С. Эволюция выражения средств модальности в русском языке (XI-XVII вв.) – Л.: ЛГУ, 1988. – 144 с.
- 2 Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – С. 349-554, 594- 610.
- 3 Витгенштейн Л. Философские работы. – М.: Гнозис, 1994. – С.1-74.
- 4 Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – М.: Учпедгиз, 1958. – Ч.1: Фонетика и морфология. – С. 304-313, 384-387.
- 5 Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 116, 140, 321, 395.
- 6 Нелисов Е.А. Сослагательное наклонение в русском языке (значение и употребление). – Таллинн: Валгус, 1989. – 142с.
- 7 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 11-33.
- 8 Потенция А.А. Из записок по русской грамматике. – Т.4, вып.2: Глагол. – М.: Просвещение, 1977. – 406 с.
- 9 Хрычиков Б.В. Значение форм сослагательного наклонения в сложноподчиненных предложениях с придаточными, присоединенными союзом «чтобы» условными и уступительными // Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та. –1956. – Т. 2, вып. 2. – С. 209-220.
- 10 Юрик В.А. К вопросу о составе и функционировании форм сослагательного наклонения глагола в современном русском литературном языке // Уч. зап. Латвийского гос. у-та. – Рига, 1959. – Т.30. – С. 159-170.

References

- 1 Vaulina S.S. Evolyutsiya vyrazheniya sredstv modal'nosti v russkom yazyke (XI-HVII vv.) – L.: LGU, 1988. – 144 s.
- 2 Vinogradov V.V. Russkiy yazyk (grammaticheskoe uchenie o slove). – M: Vysshaya shkola, 1986. – S. 349-554, 594- 610.
- 3 Vitgenshteyn L. Filosofskie raboty. – M.: Gnozis, 1994. – S.1-74.
- 4 Gvozdev A.N. Sovremennyy russkiy literaturnyy yazyk. – M.: Uchpedgiz, 1958. – Ch.1: Fonetika i morfologiya. –S. 304-313, 384-387.
- 5 Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. – M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – S. 116, 140, 321, 395.
- 6 Nelisov E.A. Soslagatel'noe naklonenie v russkom yazyke (znachenie i upotreblenie). – Tallinn: Valgus, 1989. – 142s.
- 7 Peshkovskiy A.M. Russkiy sintaksis v nauchnom osveschenii. – M.: Uchpedgiz, 1956. – S. 11-33.
- 8 Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike. – T.4, vyp.2: Glagol. – M.: Prosveschenie, 1977. – 406 s.
- 9 Hrychikov B.V. Znachenie form soslagatel'nogo nakloneniya v slozhnopodchinennyh predlozheniyah s pridatochnymi, prisoedinennymi soyuzom «chtoby» uslovnymi i ustupitel'nymi // Uch. zap. Novgorodskogo gos. ped. in-ta. –1956. – Т. 2, вып. 2. – S. 209-220.
- 10 Yurik V.A. K voprosu o sostave i funktsionirovanii form soslagatel'nogo nakloneniya glagola v sovremennom russkom literaturnom yazyke // Uch. zap. Latviyskogo gos. u-ta. – Riga, 1959. – Т.30. – S. 159-170.

УДК 81'42; 801.7

М. Ш. Мусатаева

д. ф. н. профессор Казахского национального педагогического университета

им. Абая, г. Алматы, Казахстан

e-mail: mussatayeva@mail.ru**О некоторых проблемах дискурсивного анализа**

В статье речь идет о некоторых проблемах теории дискурса, в том числе: о разграничении понятий «текст» и «дискурс», о лингвистической природе термина «дискурс», о сущности дискурсивного анализа и др., что связано с многоплановостью данного феномена и сложностью делимитации предметной сферы собственно дискурсивного анализа. В статье имеет место краткий экскурс в историю формирования дискурсивного анализа, и соответственно рассматриваются тенденции в семиотических исследованиях зарубежной лингвистики и русистики. Как известно, тенденция к фактическому приравнению комплексных языковых структур к словесному знаку, выражающая отношение к языку только как к знаковой системе (традиционная конвенционалистская позиция), со стороны лингвистов-дискурсологов подвергается критике. Очевидно, что моделирование процессов построения (порождения, синтеза) дискурса и моделирование процессов понимания (анализа) дискурса – нетождественные процессы.

Ключевые слова: дискурсивный анализ, типология дискурса, прагматический аспект, коммуникативная деятельность, языковая личность.

М. Ш. Мұсатаева

Дискурстық талдаудың кейбір мәселелері

Бұл мақалада дискурс теориясының кейбір тұстары, атап айтқанда, «мәтін» мен «дискурс» ұғымдарының арақатынасын ажырату, «дискурс» пен «дискурстық талдау» терминдерінің лингвистикалық табиғаты, дискурстық талдаудың пәндер тоғысындағы күрделі делимитациясы мәселелері қамтылады. Сондай-ақ мақалада дискурсивті талдаудың тарихына қысқаша шолу жасалып, шетелдік лингвистика және русистикадағы семиотикалық зерттеулердің үрдістері қарастырылады. Кешенді тілдік құрылымдардың тілдегі таңбалық жүйеге ғана (дәстүрлі конвенционалистік ұстаным) теңестірілетіндігі, лингвист-дискурсологтардың тарапынан сынға ұшырағандығы белгілі. Ал дискурстың құрылу (нәтиже, синтез) және оны ұғыну үдерістерінің модельденуі адекватты үдерістерді қамтитындығы даусыз.

Түйін сөздер: дискурстық талдау, дискурс типологиясы, прагматикалық аспект, тілдің коммуникативтік қызметі, тілдік тұлға.

M. Sh. Mussatayeva

About some problems of the discourse analysis

The article is about some problems of the theory of a discourse, including: about differentiation of the concepts "text" and "discourse", about the linguistic nature of the term "discourse", about essence of the discourse analysis, etc. that is connected with diversity of this phenomenon and complexity of delimitation of the subject sphere of discourse analysis. In the article the short digression to history of formation of the discourse analysis takes place. Tendencies in semiotics researches of foreign linguistics and Russian philology are considered.

It is known that the tendency to the actual equating of complex language structures to the verbal sign, expressing the relation to the language only as to sign system (a traditional position), from linguists is exposed to criticism. It is obvious that modeling (generation, synthesis) of discourse and modeling of understanding's processes of a discourse – nonidentical processes.

Key words: discourse analysis, discourse typology, pragmatical aspect, communicative activity, language personality.

Дискурс является объектом междисциплинарных исследований, диапазон его использования настолько велик, что можно говорить о прагматичности термина. Истоки тео-

рии дискурсивного анализа связаны с различными направлениями ряда отраслей знания, объектом изучения которых является язык, – с лингвистикой текста, теорией речевых актов,

лингвистической прагматикой, психолингвистикой, стилистикой, риторикой, теорией речевой коммуникации. Теория дискурсивного анализа, помимо **теоретической лингвистики**, также имеет точки пересечения с целым рядом таких научных дисциплин и исследовательских направлений, как философия, социология, этнография, мифология, литературоведение, **компьютерная лингвистика** и **искусственный интеллект**, психология, логика, социология, политология, антропология, этнология, литературоведение, семиотика, историография, теология, юриспруденция, педагогика, теория и практика перевода, коммуникационные исследования и др.

Сложность дискурса как объекта исследования заключается в том, что он представляет собой явление промежуточного характера между речью и общением, речевым поведением, с одной стороны, и фиксируемым текстом, с другой стороны.

В.Г. Борботько в известной своей работе [2], рассматривая дискурс в лингвистических описаниях семиотиков, выделяет у них в лингвистическом анализе дискурса две методики: *методика дискурс-анализа*, возводящаяся ими к работам З.Харриса и сводящаяся к двум моментам (определение класса эквивалентностей, исходя из окружения, и процедура регуляризации посредством трансформаций) (Ж. Маранден) [18] и *поиск закономерностей* в плане семантических изотопий дискурса на основе семантического анализа лексики, разработанного А. Греймасом [16], при котором внимание в большей степени акцентируется на описании семантических полей для данного текста и вопросам лексической коннотации установлении структурно-семантической общности текстов, принадлежащих одному и тому же жанру, автору, сфере коммуникации. В связи с этим ученые отмечают, что представители зарубежной семиотической школы лингвистические методы используют для описания различных аспектов общественной жизни (политика, наука и др.), тем самым подменяя разработанный З.Харрисом дискурс-анализ для анализа лингвистических структур совершенно другим «дискурс-анализом», анализируя вовсе не дискурс, а различные аспекты и сферы социального взаимодействия, и рассматривая дискурс не как предмет, а в качестве метода описания (т.е. описывается единственная коммуникативно-регулятивная модель дискурса в ее различных вариан-

тах – политическом, юридическом, педагогическом, рекламном и др.) [2, 9, 13].

Тенденция в семиотических исследованиях к фактическому приравнению комплексных языковых структур к словесному знаку, выражающая отношение к языку только как к знаковой системе (традиционная конвенционалистская позиция), со стороны лингвистов-дискурсологов подвергается критике.

Следует отметить, что в появлении понятия *дискурс* сыграли определенную роль особенности англосаксонской и русской национальных лингвистических школ. Так, в русской лингвистике благодаря трудам В.В. Виноградова и Г.О. Винокура укрепился термин «функциональный стиль» со значением «особый тип текстов, каждому из которых свойственна характерная им лексическая и грамматическая система», тогда как в англосаксонской традиции стилистика как особая отрасль лингвистической науки. Вместо термина «функциональный стиль» в англосаксонской традиции использовали термин «дискурс», который, согласно их пониманию, рассматривался именно как текст в текстовой данности. Лишь спустя несколько лет в результате многочисленных исследований англосаксонские лингвисты убедились в том, что «дискурс» — это не только «данность текста», но и некая стоящая за этой «данностью» система, прежде всего грамматика.

Таким образом, в 80-е годы в зарубежной лингвистике наблюдается тенденция перенос акцента с формально-синтаксического и генеративно-семантического аспектов на прагматический аспект высказывания и дискурса [1, 3-42].

Активные исследования в области дискурсивного анализа, направленные на установление статуса дискурса, позволяют говорить о многоплановости данного явления, характеризующегося множеством признаков. Как справедливо отмечает казахстанский лингвист В.С. Ли «понятие дискурса нельзя "сводить к одному или двум измерениям", в онтологии оно охватывает все аспекты языка, начиная с когнитивного (психолингвистического), связанного с речемыслительной деятельностью человека, заканчивая собственно текстовыми, проявляющимися также и в особенностях употребления языка отдельным индивидом» [8, 86]. Е.С. Кубрякова, анализируя состояние дискурсивного анализа, констатирует отсутствие на сегодняшний день единой и целостной теории

дискурса и общепринятого определения дискурса и отмечает в условиях существования различных подходов нецелесообразность априорного предпочтения одного из существующих определений дискурса [7].

Примечательно, что в ряде современных концепций функционального направления, не относящихся к теории дискурса, ставятся и решаются задачи, связанные с дискурсивным анализом, что свидетельствует о сложности делимитации предметной сферы собственно дискурсивного анализа. В качестве примера приведем коммуникативные регистры речи (репродуктивный, информативный, генеративный, волюнтаривный и реактивный) как инструмент анализа текста в концепции функционального (коммуникативной грамматики) Г.А. Золотовой [5].

Вышеизложенное позволяет заключить, что благодаря лингвистическим исследованиям 80-х годов в области прагматики познание языка вновь вернулось в свое исконное русло, прерванное структурализмом: к изучению коммуникативной деятельности в устной форме. В связи с этим перед дискурс-анализом стало актуальным решение следующего круга проблем:

- разработка новой терминологии,
- типология дискурса, изучение лингвистической природы (языковых особенностей),
- выявление интенций, коммуникативной стратегии и тактики коммуникантов;
- исследование речевых особенностей каждого из участников интеракта;
- выявление специфики семантики и лексико-грамматических средств всего дискурса.

Язык в дискурсивной реализации предстал

в динамике, что позволило ученым обобщить ряд разрозненных фактов в нем. Таким образом, дискурсивный подход - это анализ «речи, погруженной в жизнь» (Н.Д. Арутюнова), учитывающий гетерогенные экстралингвистические факторы, в том числе и паралингвистические (жест, ритм, мимика и т.д.), что свидетельствует о переосмыслении традиционного для французской лингвистики использования термина *discourse* для обозначения речи вообще.

Многоплановая природа текста всегда вызвала интерес ученых. Так, еще до и после Октябрьской революции представителями русского формализма проводился структурный анализ текстов с лингвистических и литературоведческих позиций.

О том, что наиболее тесная связь дискурсивного анализа с текстом свидетельствует рассмотрение дискурса основным большинством ученых через текст. И это не совсем случайно, поскольку в дискурсе информация извлекается из текста. При этом следует оговорить, что в англоязычной литературе, посвященной дискурсу, границы текста и дискурса весьма расплывчаты. Так, читаем у Т. Ван Дейка: «За последнее время возрос интерес к изучению связного дискурса или текста» [3, 253], тогда как в немецкой [15, 183-201; 17, 203-210], российской [14] и казахстанской [6, 108] лингвистике ученые разграничивают эти центральные понятия формально и функционально.

Приведем наиболее убедительное, на наш взгляд, разграничение дискурса и текста А.Е.Карлинским, представленное в следующей таблице [6, 109]:

№	Дискурс	Текст
1	Процесс когнитивного речепроизводства в звуковой форме.	Результат процесса речепроизводства в графической форме.
2	Спонтанная речь в конкретной ситуации общения с учетом вербальных и невербальных средств.	Опосредствованная (обработанная) речь, для которой категории «ситуация» и «невербальные средства» являются несущественными.
3	Личный контакт коммуникантов, хозяев речи.	Отсутствие личного контакта, отчуждение продукта от хозяина и превращение его в товар
4	Порождение и восприятие речи в условиях единства пространства и времени	Порождение и восприятие в различных пространственных и временных условиях (возможность множественной интерпретации)
5	Два автора речи при систематической смене туров (двусторонний дискурс)	Один единоличный автор без смены туров при любых типах текста.

Следует различать место текста в этих двух ипостасях: для лингвистики текста текст – это

языковая данность, а для дискурса – источник извлечения информации об особых ментальных

мирах (социальных, идеологических, политических, культурно-исторических, этнопсихологических, мифологических и др.). При дискурсивном анализе исследователь неизбежно обращается к различным социально-культурным и прагматическим контекстам. В связи с этим уместно привести трактовку лингвистами понятия *контекст*: "языковая социально-мотивированная культура писателя", "система речевых факторов, отражающих непосредственно художественную конституцию писателя" Х.Х. Махмудова [10, 147], понятие «авторских сфер» у Е.И. Дибровой [4]. Подчеркивая некоторое сходство дискурса с контекстом, актуализированном в теоретической стилистике, В.Г. Миронова приходит к заключению, что «контекст - это дискурсивное проявление, но только в рамках художественного и публицистического текста» [12, 130].

Т.В.Милевская считает, что «на современном этапе исследования представляется целесообразным понимание текста как одной из форм (сторон) дискурса, как его промежуточного результата: конечной целью дискурса является не создание текста как такового, а достижение перлокутивного эффекта» [11, 188].

Не подлежит сомнению, что в общих процессах концептуализации мира и прежде всего дискурсивной деятельности человека текст, благодаря своим важнейшим категориям, как когезия и когерентность, рассматривается как результат сложных ментальных процессов. Как справедливо отмечает Е.С. Кубрякова, "Нет и не может быть таких текстов, которые не фиксировали бы какой-либо фрагмент человеческого опыта и его осмысления. Это делает текст возможным объектом концептуального и когнитивного анализа, т.е. позволяет установить, с каким видением мира мы столкнулись в данном тексте, что и по какой причине привлекло внимание человека, какие именно фрагменты знания и оценок в нем закреплены и т.д. Но нет таких текстов, которые не явились бы также конечным итогом дискурсивной, т.е. социально ориентированной и социально обусловленной коммуникативной деятельности. Каким бы анонимным ни казался текст, у него есть автор или авторы, а значит, текст отражает их речемыслительный акт. Из сказанного следует, между прочим, что, хотя понятия текста и дискурса следует различать, понятия эти отнюдь не противопоставлены друг другу, т.е. не являются взаимоисключающими" [7, 77-78].

Современная антропоцентрическая научная парадигма во главу угла исследований ставит языковую общность и языковую личность, поскольку они являются творцами языковой картины мира. Изменение системы научных представлений об объекте изучения привело к расширению сферы изучения языковых фактов, их более глубокому и всестороннему рассмотрению.

В соответствии с этим наибольший интерес у лингвистов вызывает изучение языка не как абстрактной семиотической системы, а как ее реальное воплощение в речи, взятое во всем разнообразии форм этого воплощения. Если вспомнить историю лингвистических учений, то эта идея сама по себе не нова. Ее можно обнаружить в трудах В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, К. Фесслера и других языковедов 19 века. Как известно, данная традиция была прервана пришедшей на смену структурной лингвистикой, основным тезисом которой было изучение языка «в самом себе и для себя». Между тем было очевидно, что изучение языка в отрыве от человека, его носителя и творца, не имеет далекой перспективы, поскольку все, что является новым в языке, попадает в него через индивидуальную речь.

В соответствии с антропоцентрической парадигмой современное языкознание расширило объект научных исследований до уровня речевых образований, *дискурса* и *текста*, в которых учитываются не только мыслительные и модальные факторы речеобразования, но и намерения говорящего, ситуации общения и особенности собеседника.

Очевидно, что моделирование процессов построения (порождения, синтеза) дискурса и моделирование процессов понимания (анализа) дискурса - нетождественные процессы, о чем свидетельствует наличие в дискурсоведении двух различных групп исследований, предметом которых является:

- построение дискурса (выбор лексического средства при назывании некоторого объекта и др.),
- понимание дискурса адресатом (как понимание слушающим редуцированных лексических средств типа местоимения *он* и соотнесение их с теми или иными объектами и др).

Материальная субстанция дискурса обогащается языковым опытом каждого индивида языкового коллектива, в котором он участвует как языковая личность благодаря важнейшей когнитивной системе - языку.

Литература

- 1 Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3-42.
- 2 Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике. – М: URSS, 2011. – 286 с.
- 3 Дейк Т.А. Ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. – М.: Прогресс, 1978. – С. 259-336.
- 4 Диброва Е.И. Категории художественного текста // Семантика языковых единиц: Доклады VI Международной конференции. Том II. – М.: СпортАкадемПресс, 1998.
- 5 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – Наука. 1982; Золотова Г.А., Оттенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: 1998.
- 6 Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы: КазУМОиМЯ, 2009. – С. 352.
- 7 Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональный и структурный аспекты: Сб. обзоров. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 7-25.
- 8 Ли В.С. Парадигмы знания в современной лингвистике: Уч. пособие. – Алматы: КазНУ, 2003. – 138 с.
- 9 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис. 2003. – 280 с.
- 10 Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингво-стилистические взаимосвязи. – Алма-Ата, 1989. – 147 с.
- 11 Милевская Т.В. О понятии «дискурс» в русле коммуникативного подхода // Материалы международной научно-практической конференции "Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах "Коммуникация-2002" ("Communication Across Differences"). Ч. 1. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – С. 188-190.
- 12 Миронова В.Г. Дискурс и текст: метаязыковые вариации // Русистика в Казахстане: проблемы, традиции, перспективы. – Алматы, 1999. – С. 128-131.
- 13 Миронова Н.Н. Дискурс-анализ оценочной семантики. – М.: Тезаурус, 1997. – 158 с.
- 14 Ревзина О.Г. Дискурс и дискурсивные формации // Критика и семиотика. – Вып. 8. – Новосибирск, 2005. – С. 66-78.
- 15 Ehlich R. Funktional-pragmatische Kommunikationanalyse: Ziel und Verfahren // Hoffmann [Rrsg] Sprachwissenschaft. Ein Reader. – Berlin – New-York, 1996. – S. 183-201.
- 16 Greimas A.J. Semantique structural. – Paris, Larousse, 1966. – 262 p.
- 17 Hoffmann C.I. Diskurs und Konversation // Hoffmann [Rrsg] Ein Reader. – Berlin – New-York, 1996. – S. 203-210.
- 18 Marandin J.-M. Problemes d'analyse du discours // Langages. – 1979. – №55. – P. 17-88.

References

- 1 Arutyunova N.D., Paducheva E.V. Istoki, problemy i kategorii pragmatiki // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 16. – М.: Progress, 1985. – S. 3-42.
- 2 Borbot'ko V.G. Printsipy formirovaniya diskursa: ot psiholingvistiki k lingvosinergetike. – М: URSS, 2011. – 286 s.
- 3 Deyk T.A. Van. Voprosy pragmatiki teksta // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 8. – М.: Progress, 1978. – S. 259-336.
- 4 Dibrova E.I. Kategorii hudozhestvennogo teksta // Semantika yazykovykh edinit: Doklady VI Mezhdunarodnoy konferentsii. Tom II. – М.: SportAkademPress, 1998.
- 5 Zolotova G.A. Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa. – Nauka. 1982; Zolotova G.A., Ottenko N.K., Sidorova M.Yu. Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka. – М.: 1998.
- 6 Karlinskiy A.E. Metodologiya i paradigmy sovremennoy lingvistiki. – Almaty: KazUMoiMYa, 2009. – С. 352.
- 7 Kubryakova E.S. O ponyatiyah diskursa i diskursivnogo analiza v sovremennoy lingvistike // Diskurs, rech', rechevaya deyatel'nost': funktsional'nyj i strukturnyj aspekt: Sb. obzоров. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – S. 7-25.
- 8 Li V.S. Paradigmy znaniya v sovremennoy lingvistike: Uch. posobie. – Almaty: KazNU, 2003. – 138 s.
- 9 Makarov M.L. Osnovy teorii diskursa. – М.: Gnozis. 2003. – 280 s.
- 10 Mahmudov H.H. Russko-kazahskie lingvo-stilisticheskie vzaimosvyazi. – Alma-Ata, 1989. – 147 s.
- 11 Milevskaya T.V. O ponyatii «diskurs» v rusle kommunikativnogo podhoda // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii "Kommunikatsiya: teoriya i praktika v razlichnykh sotsial'nykh kontekstah "Kommunikatsiya-2002" ("Communication Across Differences"). Ch. 1. – Pyatigorsk: Izd-vo PGLU, 2002. – S. 188-190.
- 12 Mironova V.G. Diskurs i tekst: metayazykovye variatsii // Rusistika v Kazahstane: problemy, traditsii, perspektivy. – Almaty, 1999. – S. 128-131.
- 13 Mironova N.N. Diskurs-analiz otsenochnoy semantiki. – М.: Tezaurus, 1997. – 158 s.
- 14 Revzina O.G. Diskurs i diskursivnye formatsii // Kritika i semiotika. – Vyp. 8. – Novosibirsk, 2005. – S. 66-78.
- 15 Ehlich R. Funktional-pragmatische Kommunikationanalyse: Ziel und Verfahren // Hoffmann [Rrsg] Sprachwissenschaft. Ein Reader. – Berlin – New-York, 1996. – S. 183-201.
- 16 Greimas A.J. Semantique structural. – Paris, Larousse, 1966. – 262 p.
- 17 Hoffmann C.I. Diskurs und Konversation // Hoffmann [Rrsg] Ein Reader. – Berlin – New-York, 1996. – S. 203-210.
- 18 Marandin J.-M. Problemes d'analyse du discours // Langages. – 1979. – №55. – R. 17-88.

ӘОЖ 81'367

А.Б. Нұржанова

Сүлеймен Демирел университеті Назарбаев университетінің аға оқытушысы, ф. ғ. к.,
Қаскелең к., Қазақстан
e-mail: nurzhanova.aisulu@sdu.edu.kz

Дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозициялық жұптар негізінде зерттеу

Мақалада дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фрагменттерін зерттеуде бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолданудың маңыздылығы қарастырылады. Тілдік дүние бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозиция тұрғысынан қарастыру – тіл және адамның ойлауы, танымдық әрекеті арасындағы тығыз сабақтастықта айрықша рөл атқаратын тілдік үнемдеу заңдылығының өзіндік қырын айқындауға зор мүмкіндік береді. Адам организмінің физиологиялық ассиметриясын (*оң/сол*) және адамның дене тұрқының вертикальды бағыттағы үштік жіктелісін (*бас, кеуде, аяқ*) жинақталған білім қорының соматикалық коды ретінде пайдалана отырып, соматикалық тілдік бірліктерді саралау нәтижесі мынадай тұжырымға келтірді: қазақ жұртының таным-түсінігінде жағымды қасиеттердің барлығы *оң/сол, жоғары/төмен* бинарлық оппозицияларының *оң, жоғары* сыңарларында көрініс табады.

Түйін сөздер: бинарлық оппозиция, соматикалық фразеологизмдер, дүниенің тілдік бейнесі.

А. Б. Нуржанова

Исследование соматического фрагмента языковой картины мира на основе бинарной оппозиции

В статье рассматривается актуальность исследования соматического фрагмента языковой картины мира на основе бинарной оппозиций и как лингвистического метода исследования.

Основанные на бинарной оппозиций соматические языковые фрагменты при сопоставлении дают возможность распознаванию нормированных черт речи. Используя физиологическую ассиметрию (*правый/левый*) человеческого организма и вертикальное расположение частей тела (*голова, туловище, ноги*), можно определить положительные стороны соматического кода знаний.

Ключевые слова: бинарная оппозиция, соматические фразеологизмы, языковая картина мира.

A. B. Nurjanova

The investigation of the of somatic fragments of picture of the world as reflected in language on the basis of binary oppositional pairs

The article dwells upon the importance of application of linguistic methods in classification of binary oppositional pairs of somatic fragments of the picture of the world as reflected in language. The consideration of somatic fragment of the picture of the world as reflected in language from the perspective of binary oppositions discloses a peculiar feature of linguistic conservation pattern which has a special role in the connection of language and cognition and cognitive activity

Applying the accumulated knowledge as a somatic code for physiological asymmetry of human organism (*left / right*) and threefold vertical grouping of human body constitution (*head, chest, legs*) analysis of somatic linguistic units resulted in the following: all positive traits are reflected in *right* and *high* components of *left / right* and *high / low* binary oppositions in Kazakh cognition.

Key words: binary opposition, somatic phrases, picture of the world as reflected in the language.

XX ғ. 80 жылдарынан мәдениеттанушы, лингвист ғалымдар «мәдениеттің екі жақты коды» немесе «семантикалық жұп оппозиция» деп аталатын бинарлық оппозицияға негізделген жұптық классификацияны белгілі бір қо-

ғамның әлеуметтік-мәдени моделінің архетиптерін жаңғыртудың арқауы, лингвоелтанымдық зерттеулердің өзегі етудің маңызы зор екеніне айрықша назар аудары бастады [1]. Н.И. Толстой бинарлық жұптарды лингвистикалық зерттеу-

лердің әдістемелік қондырғыларының бірі ретінде пайдаланудың лингвистика үшін маңызын былай айқындайды: «По сути дела, это все относится не к чисто лингвистическому, а к логическому или семиотическому аппарату, и в этом и ценность этой методики для лингвистики, так как она не изолирует науку о языке, а вводит ее в более широкий круг научных дисциплин» [2, 181]. Н.И. Толстойдың бұл пікірі гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеудің әдіс-тәсілдері мен ғылыми ұғымдық аппараты өзара тоғыстырылып, пәндер пәнаралық сипат алып отырған бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жоғалтпаған құнды тұжырымдардың бірі болып отыр.

Лингвистикалық зерттеулердегі адамның жаратылыс-болмысын оның тілі, сана-зердесі, таным әлемі, адам өмір сүретін табиғи және қоғамдық орта, адам жасаған мәдени таңбалар жүйесі және соларға қатысты ұғым-түсініктер арқылы зерделеу үдерісі лингвистикалық методологияны әлеуметтану, логика, математика, философия т.б. ғылым салаларында қолданылып келген әдіс-тәсілдермен байыта түсті десек, бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолдану тілдік фактілерді логика-философиялық, логика-когнитивтік, логика-мәдениеттанымдық, логика-психологиялық тұрғыдан талдауға жаңаша ренк үстемелеп, лингвистикалық ғылыми талдаудың кешенді әдістемесін жасауға белгілі дәрежеде ықпал етері сөзсіз.

Белгілі балкантианушы ғалым Т.В. Цивьян өзінің «Модель мира и ее лингвистические основы. – М.: Ком Книга, 2006. 280-стр.» атты еңбегінде бинарлық оппозициялық жүйе және оның дүние моделін (бейнесін) сипаттаудағы әдіс-тәсілдік мән-маңызы мәселесін жан-жақты қарастырады. Ғалым дүние моделі ұғымын «белгілі бір тілдік және этномәдени дәстүр аясында жүйеленген әлем туралы барлық түсініктердің жиынтығы, ғасырлар бойы қордаланған білім қоры» деп айқындай отырып, оның мазмұндық құрылымы бүкіл әлемнің кеңістіктік-уақыттық, себептік-салдарлық, этикалық-ережелік, сандық-мөлшерлік, мәндік-мағыналық, кескіндік-кейіпкерлік, т.б. негізгі параметрлерін космологиялық тұрғыдан сипаттауға бағытталатынын айтады. Осындай ауқымды да әр алуан, аса күрделі кешенді түсіну және түсіндіру үшін бинарлық оппозициялық жүйелеу тәсілі қолданылатынын сөз ете келе, Т.В. Цивьян негізінен 10-12 оппозициялық жұптан тұратын бұл жүйені іштей:

1) кеңістіктің құрылысына байланысты – жоғары/төмен, көк жүзі/қара жер, жер/жерасты әлемі, оң/сол, шығыс/батыс, солтүстік/оңтүстік т.б.;

2) уақыттың құрылысына байланысты – күн/түн, жарық/ қараңғылық, жаз/қыс, көктем/күз т.б

3) түске байланысты – ақ/қара, қызыл/қара т.б.

4) табиғат және мәдениет оппозициясы тұрғысынан – дымқыл/құрғақ, шикі/піскен, табиғи/жасанды т.б.

5) әлеуметтік категорияға байланысты (жас мөлшерлік, генеалогиялық, қоғамдық әртүрлі мағынада) – еркек/әйел, үшкен/кіші, жас/кәрі, қыз/ұл, жат/жақын, кеңістіктік алыс/жақын, ішкі/сыртқы оппозицияларының метафоралануына қатысты ұғым-түсініктерді біріктіретін жұптар т.б.

6) дүние бейнесінің жалпы модусын айқындауға байланысты – киелі - қасиетті (сакральді-аксиологиялық) / пендауи, бұ дүниелік/бақилық т.б. деп бірнеше жұптарға бөледі. Сондай-ақ ғалым оппозицияның бірігіп келіп тұтастық құрайтын оң және сол бағаны арасындағы қарым-қатынас бақыт/сор, өлім/өмір, тақ/жұп сияқты жалпы оппозициялардың көмегімен сипатталатынына назар аударып, «осындай екі-жақты белгілердің жиынтығына негізделіп әмбебап таңбалық кешендер кескінделеді және олардың көмегімен адам әлемді игереді. Дүние бейнесінің әмбебап таңбалық кешендері әртүрлі кодтық жүйелер арқылы жүзеге асады. Әлемнің сан түрлі фрагменттері, кейіпкерлері, нысандары әртүрлі кодтардың тұғырына алынады, осылайша астральдық, вегетативтік, зооморфтық, антроморфтық, гастронамдық, түстік, сандық, әуендік, саздық т.б. кодтар қалыптасады. Өзара қарым-қатынасқа түсіп, ықпал ететін өзіндік шеңбер-аясы бар мұндай кодтардың дүние моделінде қатарласа, қатпарласа, жанаса, тоғыса орын тебуі белгілі бір иерархиялық классификацияны көрсетеді. Бұл күрделі конгломерат семантикалық тұрғыдан біртұтас болып келеді, өйткені ол бірғана объектіні – әлемді бірғана субъект – адам тарапынан сипаттайды» деген қорытындыға келеді [3, 6].

Барлық архаикалық мәдениет үшін әмбебап сипатта болып келетін бинарлық оппозициялық жүйе қарама-қарсылық ұстанымы бойынша бірнеше белгілерді (таңба, символ) жұптарға біріктіреді. Мұнда оппозициялық жұптың бір мүшесі - жағымды, ұнамды, қолайлы, екіншісі-жағымсыз, ұнамсыз, қолайсыз (пейоративный),

немесе біреуі таңбаланған, ал екіншісі таңбаланбаған белгілерді өз бойына жинақтайтынымен ерекшеленеді. Мәдени дәстүрлердегі оппозициялық жұптың символдық жіктелісінің бұл қасиеті туралы В.В. Иванов былай дейді: «Каждый признак или символ внутри системы соотносится с одним ему противоположным и целой серией признаков или символов, входящих в тот же ряд, что и данный» [4, 106-б.].

Бинарлық жұптар классификациясын соматикалық фразеологизмдер астарындағы адамзат қоғамының рухани-мәдени жасампаздық бітімін танытатын халықтық білім қорын сараптаудың негізіне алу және адамның тәндік базисін, креативтік ойлау жүйесін, танымдық іс-әрекетін оның тілімен біртұтастықта зерттеудің тұғыры ету:

- біріншіден, «барша адам баласына тән биоанатомиялық негіз оның ми мен жүйке, сана мен жады құрылыстарының жұмыс істеу принциптерін айқындауға;

- екіншіден, адамзат атаулының ерекше қабілеттерін жүйелі зерттеуге; үшіншіден, адамның табиғи болмыс-бітімнің әлеуметтік-мәдени ұстанымдар негізінде даму, өзгеру, толығы бағыттарын талдап көрсетуге мүмкіндік береді [5].

Осы тұрғыдан келгенде, дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фрагменттерін зерттеуде бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолданудың маңызы зор. Себебі адам организмінің физиологиялық ассиметриясы (*оң/сол*) және адамның дене тұрқының вертикальды бағыттағы үштік жіктелісін (*бас, кеуде, аяқ*) арқау еткен соматикалық тілдік модельдер дүниенің қарабайыр бейнесінде ұжымдық сананың дуалистік және үшқабатты мифтік түсініктерін соматикалық кодқа түсіреді. Басқаша айтқанда, дуалистік көзқарас, немесе бүкіл әлемнің ассиметриялық екі салаға бөлінуі, сол сияқты әлем жаратылысының үш қабаттан тұруы тумифтік сананың «*бү дүниелік <=> о дүниелік*», «*киелі <=> пәндауи*», «*қасиетті <=> қасиетсіз*», «*құтты <=> құтсыз*» т.б. бөлінісін, әлеуметтік-қоғамдық сананың «*әлді <=> әлсіз*», «*жақсы <=> жаман*», «*бай <=> кедей*» т.б. жіктелісін басқаруы дүниенің қарабайыр бейнесінің соматикалық фрагментінде тұтастай көрініс табады.

Мәселен, адам дене тұрқының вертикальды бағыттағы ассиметриялық жіктелісінен туындайтын *оң/сол* бинарлық оппозициясына қатыс-

ты ұғым-түсініктер адамзат қоғамының бүкіл саласына қатысты көрініс береді.

Оң/сол қарама-қарсылығы кез келген халықтың діни наным сенімінде, салт-дәстүрінде, ырым-жоралғысында, өнер туындыларында, некелік қарым-қатынасында, этикетінде, кеңістіктік бағыт-бағдарын анықтауда, баспана, үйжайындағы және отбасылық орнында, соғыстық іс-әрекеті мен қару-жарағында, өндірістік іс-әрекетінде орын алады. Мұнда «*оң*» жақтың «*жақсылықтың*» нышанына алынып, «*ұнамды*», «*қолайлы*» жағдайдарға қатысты жағымды мән арқалауы, ал «*сол*» жақтың «*жамандықтың*» нышанына алынып, «*ұнамсыз*», «*қолайсыз*» жағдайларды меңзеп, «*жағымсыз*» мәнді білдіруі барлық мәдениетке тән семантикалық эмбебап құбылыс болып саналады. Әр алуан мәдениетте *оң/сол* оппозициялық жұбының «*оң*» сыңары => «*киелі*», «*қасиетті*», «*құтты*», «*күшті*», «*заңды*», «*дұрыс*», «*толық аяқталған*», «*айқын*», «*биік*», «*жоғары*», «*шығыс*», «*оңтүстік*» т.б., ал «*сол*» => «*киесіз*», «*қасиетсіз*», «*екіұшты*», «*әлсіз*», «*бұрыс*», «*сәтсіз*», «*жаманшылық*», «*батыс*», «*солтүстік*» т.б. мәдени корреляциялар тізбегін түзеді. Әйтсе де, кей жағдайда, адамның сол жағы жағымды, ал оң жағы жағымсыз бастау-арналардың символына алынатын тұстар да кездеседі. Оның себебін, орыс этнолингвистикасының негізін қалаушылардың бірі Н.И. Толстой, «*оң*» мен «*сол*» оппозициясының күрделі символикасы әртүрлі элементтердің немесе деңгейлердің символдық мағыналарының өзара қарым-қатынасына тәуелді болатындығымен түсіндіреді [6, 5-7].

Оң және *сол* бинарлық оппозициясын славян мәдениеті контекстінде символдық-семантикалық тұрғыдан қарастыра келіп, Н.И. Толстой бүкіл славян ареалына ортақ **levъ* лексемасының табулық және эвфемистік себептерге байланысты үндіеуропа тілдерінде параллелі өте сирек кездесетінін айтады. «*Үндіеуропалық тілдерде «сол» ұғымын білдіру үшін әртүрлі жаңа сөз қолданыстарының, синонимдер мен эквиваленттердің, тіптен кейде мүлдем қарама-қарсы мағынаны білдіретін тіркестердің қолданылатындығы сол жақты тура түстеп көрсетуге, нақты атауға болмайтындығы туралы ғылыми жорамалдың дұрыстығын дәлелдей түседі*»-дейді ғалым [7, 133-147].

Көне түркілердің дүниетанымдық көзқарастар жүйесінде «*оң жақ*» ұғымы үшін қолданылған *он* лексикалық бірлігінің бірде «*сәтсіз*, «*құтсыз*» дегенді, енді бірде «*сәтті*, «*құтты*» деген-

ді білдіргендігін көне түркі сөздігінде тіркелген *Ondin qas tebrasar ogzus bolur* «оң қасы тартса, жетім қалар», *qaujdan kirurda onun asnu man* «есіктен оң аяғыңмен аттап кір», *[k] icig ojlan jel tartasar bu vu on ajasinta brnk [tutsun]* «егер жас сәбиді қара күш басса, мынау тұмарды оң алақанына ұстасын» тәрізді тілдік деректер айғақтайды. Байырғы түркілер ұғымында *on elig* «береген қол, құтты қол» дегенді білдіретін болса, алатын, бірақ бермейтін қол – құтсыз қол: *«alip bermagan el elig qutsuzi»*. Байырғы түркілердің кеңістік туралы мифтік-поэтикалық түсінігінде *on* жоғарғы әлеммен, жұмақпен (*ust, tanri*), *sol* – төменгі әлеммен, тозақпен (*alt, tamu*) байланыстырылады [8]. Мұндай тілдік деректер байырғы түркілік түсініктер жүйесіндегі *оң/сол* оппозициясында семантикалық қарама-қайшылық бар екенін көрсетеді. Қазіргі түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі *оң, өң, оңқай, оңалу, өңі кіру, сауығу, және сол, солу, солғын, солбыр солақай, солақ сөздері* этимологиялық тұрғыдан көне түркілік *оң және сол* ұғымдарымен өзара қатыстылықта қарастырылады [9, 82-83].

Қазақ жұртының таным-түсінігіндегі жағымды қасиеттердің барлығы *оң/сол* теріс иерархиялық классификациясының оң сыңарында көрініс тауып жататындығын көрсетеді. Мәселен, *оң пейіл таныту, оң көзімен қарады, оң қабағын берді, оң қолы болды* т.б.

Адамның тұлға бойының «*оң*» және «*сол*» ассимметриялық жіктелісі қазақы дүниенің қарабайыр-тілдік бейнесінде әртүрлі нысандарды горизонтальды жазықтық бағытта салғастырудың негізіне алынып, адамның өмірлік әрекетінің сан алуан саласында (діни түсініктер жүйесі, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, этикет, тұрмыс, т.б.) бағалауыштық, межелік, болжамдық т.б. өлшем қызметінде жұмсалады. Мысалы, *оң мен солын ажырату* (адамның оң жағында орналасқан нысандарды сол жақтағы заттармен, нысандармен салғастыру) - «адамның кәметке толып, жақсы мен жаманды айыратын кезге келуінің, ержетуінің» белгісіне алынатын болса, *желі оңынан соқты, самалы оңынан тұрды* (табиғат құбылысы мен адам әрекеті) – «адамның жақсы, игілікті ісінің жүзеге асуының» өлшеміне, *оң жақтың қызығын көру* (киіз үйдің отбасы мүшелерінің әлеуметтік рөліне қарай ішкі бөлінісі мен үйлену салты) – «күйеу жігіт ұрын келіп кеткен, бірақ ұзатыла қоймаған қыздың әке үйіндегі бас бостандығының» бодауына алынады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде *оң жаққа салу* (киіз үйдің отба-

сы мүшелерінің әлеуметтік рөліне қарай ішкі бөлінісі мен жерлеу рәсімі) – қайтыс болған адамды жерлеу алдындағы рәсімдердің бірі болатын болса, *оң аяғымен аттап кіру* (қыз және бөтен отбасы) – атаның құтты қара шаңырағына жасаған жаңа түскен жас келіннің алғашқы қадамы (ырым). Сондай-ақ *оң* сөзі *ақ* сөзімен де мағыналас қолданылады. Мәселен, *оң батасын беру – ақ батасын беру, оң ниетті адам – ақ ниетті адам* т.б. ретінде қолданылса, жалпы *оң* сөзімен қолданылатын соматикалық тіркестер жақсы нышанды, *ақ* тілеуді, істің сәтті болып алға басуын білдіреді. Мысалы, *оң жағына қондырды* «панасына, қамқорына алды», *айы оңынан туды* «бақыты жанды, жолы ашылды», *оң аяғыңмен тұрған екенсің* «ойлап келген ісінің сәті түсіп, жолы оңғарылған кісі туралы айтылады», *оң жол* «дұрыс бағыт», *оң көзі, оң қолы* «сенімді, көмекші адамы» т.б.

Адам дене мүшелерінің жоғарыдан төменге қарай орналасуы дүниенің қарабайыр бейнесінің фразеологиялық фрагментінде заттар мен құбылыстардың, қимыл-қозғалыстың *жоғары/төмен* осьтік өзіндік құрылымын айқындайды: *басы жерге жеткенше иілу* (ерекше құрмет көрсетті), *төбесі көкке жеткендей болу* (қатты қуану), *екі көзі тас төбесіне шығу* (үрейлену), *табан асты қылу* (жарамсыз, керексіз ету) т.б. Мұнда әр дене мүшесінің *жоғары/төмен* бинарлық оппозициялық жүйедегі өз орнынан ауытқуына, белгілі бір бағыт бойынша жасалуға тиісті қимыл-қозғалысынан тануына негізделіп жасалатын образдар соматикалық фразеологизмдердің жалпы мағынасындағы жағымды немесе жағымсыз мағыналық коннотацияның пайда болуына арқау болып қана қоймайды, сонымен қатар адамның қоғамдық-әлеуметтік ортадағы өз орнын асыра немесе төмендете бағалауын, соған байланысты белгілі бір сәттегі адамның көңіл-күйінің жоғары немесе төмен болуын да бейнелейді. Мысалы, *мұрнын шүйіру, мұрнын көкке көтеру* фразеологизмдерінің образдық-фондық негізіне алынған «мұрынның екі көздің ортасынан ауызға қарай бағытталып орналасқан өз бағытын өзгертуге әрекет ету» қимылы дүние бейнесінің *жоғары/төмен* бинарлық оппозициясындағы объектінің орын тәртібін белгілейтін ішкі заңдылыққа қайшы келеді. Бұл қайшылық өз кезегінде адамның әлеуметтік-қоғамдық орнын асыра бағалауымен ассоциацияланып, «*басқаны көзге ілмеу, біреуді менсінбеу*» мағынасындағы фразеологизмдердің жасалуына арқау етілген образды қалыптастырады.

Жоғары/төмен бинарлық оппозициясының жоғары сыңарына жататын бастың бинарлық оппозициядағы өз орнын жоғалтуы, яғни «көк әлемінің дүниесі» бастың «төменгі жерлік әлемге» қарай бағытталуы адамның ішкі жан дүниесіндегі рухани күйреуді, қоғамдық-әлеуметтік ортада адам беделінің төмендеуін көрсететіні фразеологизмдердің жасалуына арқау етіледі. Мысалы: *басын салбырату, басы жерге түсті, басын жерден көтере алмады* т.б.

Адам тұла бойының «жоғары әлемдік», «ортаңғы әлемдік», «төменгі әлемдік» иерархиялық сатылық жүйеге бағындырылған үштік жіктелісі тілдік жүйеде соматикалық фразеологизмдердің синонимдік қатарында бой көрсететін «мотивацияның, образдылықтың дәрежеленуі (градация) мен тілдік экспрессияның біртіндеп күшеюіне» әсер етеді [10]. Мысалы: *қорлық көрсету мағынасындағы басына әңгір таяқ ойнатты, кеуде көрсетті, тізесін батырды, табанға салып таптады* немесе өте кедей мағынасындағы *маңдайына түк бітпеген, аузы аққа жарымаған, аузы асқа, ауы атқа, жарымаған, қолы қысқа, шыр бітпеген, ыңырашағы шыққан, қара сирақ, қара табан* т.б. соматикалық тілдік модельдер арқылы адамдардың қоғамдағы әлеуметтік теңсіздігін бейнелуде экспрессивтік-эмотивтік бояу дене мүшелерінің жоғарыдан төменге қарай орналасу тәртібіне сай қоюлана, ал фразеологиялық жалпы мағынадағы жағымсыз коннотация үстемелене түседі.

Фундаменталды дуализм жарық пен қараңғылық, ақ пен қара, тақ пен жұп, күн мен түн, шығыс пен батыс т.б. қарама-қайшылықтарды күллі әлемді табиғаттан тыс, құпия тылсым сырлы, бір – біріне қарама-қарсы екі күштің басқаруымен түсіндіреді. Ол күштің бірі өсіп-

өнуден бастау алып, өмір сүруге жетелейтін болса, екіншісі жойылып-жоғалумен, тоқырап-тоқтаумен сипатталып, өлімге апарады. Мұнда өмірге қатыстының барлығы жақсылықтың нышанына алынып, адамның жағымды эмоциясын тудыруға себеп болып, бір нәрсе, құбылыс, зат туралы оң пайым, дұрыс пікір жасауға негіз болатын болса, өлімге қатыстының барлығы жағымсыз эмоцияны тудырып, теріс пайым жасауға арқау етіледі. Демек, бинарлық оппозициялық жіктелістің өзі адамның позитивті немесе позитивті емес ойлау әрекетімен тығыз байланысып жататын, адамзат қоғамының діни-мифтік, әлеуметтік-қоғамдық ұғым-түсініктерін қарама-қарсылықтар тоғысында, екі жақты сипаттайтын күрделі жүйе болып саналады.

Қорыта айтқанда, тілдік дүние бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозиция тұрғысынан қарастыру - тіл және адамның ойлауы, танымдық әрекеті арасындағы тығыз сабақтастықта айрықша рөл атқаратын тілдік үнемдеу заңдылығының өзіндік қырын айқындауға зор мүмкіндік береді. Адам организмінің физиологиялық ассиметриясын (*оң/сол*) және адамның дене тұрқының вертикальды бағыттағы үштік жіктелісін (*бас, кеуде, аяқ*) жинақталған білім қорының соматикалық коды ретінде пайдалана отырып, тіл адам өмір сүретін табиғи және қоғамдық ортаға, адам жасаған мәдени таңбалар жүйесіне қатысты ұғым-түсініктерді адамның тәндік базисі негізінде белгілі бір топтарға біріктіріп жинақтап ғана қоймай, оларды іштей саралап жіктейтіні байқалады. Бұл, сайып келгенде, тілдің дүние бейнесін сомдауда және кескіндеуде метакод және дербес код ретінде екі жақты қызмет атқаратын табиғи қасиетінен туындайды.

Әдебиеттер

- 1 Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). – М., 1965. – 246 с. – С.
- 2 Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. – Л.: Наука, 1983. – С. 181-190.
- 3 Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. Изд. 3-е, испр. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с. – С. 24.
- 4 Иванов В.В. Двойная символическая классификация в африканских и азиатских традициях // Народы Азии и Африки. – 1969. – № 5. – С. 105.
- 5 Оразалиева Н.Э. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма: фил. ғыл. докт. ... дис. авторефераты. – Алматы, 2007. – 46 б. – Б. 41.
- 6 Толстой Н.И. О традициях и результатах исследований, связанных этнолингвистической школой К.Мошинского // Ареальные исследования в языкознании и этнографии: Тезисы докладов и сообщений, 9-12 февраля 1971. – Л., 1971. – С. 5-7.
- 7 Толстой Н.И. Из географии славянских слов // Общеславянский лингвистический атлас (материалы и исследования). – М., 1965. – С. 133-147.
- 8 Жуковская Н.Л. Бинарные оппозиции в традиционной монгольской культуре // Искусство и культура Монголии и Центральной Азии. Доклады и сообщения всесоюзной научной конференции. – М., 1983. – Ч. 1. – С. 127-138
- 9 Иманалиева Р.Б. Этнолингвистические вопросы исследования пространственной ориентации в казахском языке (Сопоставительно-типологический аспект). – Туркестан, 2005. – 152 с. – С. 82-83.

10 Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: Фил.ғыл.докт.диссерт. – Алматы, 1998. – Б. 292.

References

- 1 Ivanov V.V., Toporov V.N. Slavyanskije yazykovye modeliruyuschie semioticheskie sistemy (drevnij period). – M., 1965. – 246 s. – S.
- 2 Tolstoy N.I. O predmete etnolingvistiki i ee roli v izuchenii yazyka i etnosa // Areal'nye issledovaniya v yazykoznanii i etnografii. Yazyk i etnos. – L.: Nauka, 1983. – S. 181-190.
- 3 Tsiv'yan T.V. Model' mira i ee lingvisticheskie osnovy. Izd.3-e, ispr. – M.: KomKniga, 2006. – 280 s. – S. 24.
- 4 Ivanov V.V. Dvoichnaya simvolicheskaya klassifikatsiya v afrikanskih i aziatskih traditsiyah // Narody Azii i Afriki. – 1969. – № 5. – S. 105.
- 5 Orazalieva N.E. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма: фил. ғыл. докт. ... дис. авторефераты. – Алматы, 2007. – 46 б. – Б. 41.
- 6 Tolstoy N.I. O traditsiyah i rezul'tatah issledovaniy, svyazannyh etnolingvisticheskoy shkoly K.Moshinskogo // Areal'nye issledovaniya v yazykoznanii i etnografii: Tezisy dokladov i soobshcheniy, 9-12 fevralya 1971. – L., 1971. – S. 5-7.
- 7 Tolstoy N.I. Iz geografii slavyanskih slov // Obschslavyanskiy lingvisticheskiy atlas (materialy i issledovaniya). – M., 1965. – S. 133-147.
- 8 Zhukovskaya N.L. Binarnye oppozitsii v traditsionnoy mongol'skoy kul'ture // Iskusstvo i kul'tura Mongolii i Tsentral'noy Azii. Doklady i soobshcheniya vsesoyuznoy nauchnoy konferentsii. – M., 1983. – Ch. 1. – S. 127-138
- 9 Imanalieva R.B. Etnolingvisticheskie voprosy issledovaniya prostranstvennoy orientatsii v kazahskom yazyke (Sopostavitel'no-tipologicheskiy aspekt). – Turkestan, 2005. – 152 s. – S. 82-83.
- 10 Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: Фил.ғыл.докт.диссерт. – Алматы, 1998. – Б. 292.

ӘОЖ 81'38

А. О. Тымболова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Магистратура және PhD докторантура институтының ф. ғ. д. доценті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: tymbolova@mail.ru

Көркем мәтінді лингвопоэтикалық тұрғыдан талдау ерекшеліктері

Лингвистикалық поэтика – филологияның ерекше саласы ретінде эстетикалық сөз өнерінің үдерістерін зерттеуге бағытталатын ғылым. Онда көркем шығарманың сыртқы құрылымын дәстүрлі түрде сипаттап қоюдан мүлдем бөлек, көркем шығарманың ішкі және сыртқы табиғатын ашуда автор-суреткер, автордың түпкі ойы, автордың интенционалды әлемі дейтін мәселелер лингво-антропологиялық, эстетикалық, стилистикалық тұрғыдан үнемі талданып отыруы шарт. Осыған орай, поэтикалық тілдің түрлі деңгейлердегі бірліктерінің қарастырылуы, олардың көркем мәтінде жүзеге асырылуы, индивидуалды-авторлық поэтикалық жүйенің сүйенетін дәстүрлері көрсетілді.

Сондай-ақ мақалада лингвистикалық поэтикадағы метатілдің қалыптасуы мен даму үдерісін сипаттау адамның эстетикалық деңгейде сөйлеуінің қызметін төрт ғылыми өзек парадигмада талдауға мүмкіндік беретіндігі айқындалды. Сондықтан бүгінде сөз өнерінің ерекшеліктерін тілдік тұлға мәселесімен ағастыра қарастыруды арттыру көзделуде. Мақалада жалпы көркем мәтіндерді лингвопоэтикалық тұрғыдан талдау ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвистикалық поэтика, тілдік тұлға, лингвопоэтикалық талдау, метатіл, жеке авторлық поэтика.

А. О. Тымболова

Особенности лингвопоэтического анализа художественного текста

Лингвистическая поэтика – особая отрасль филологии, которая исследует направление процесса искусства речи. Она не только традиционно описывает внешнее строение художественного произведения, но выделяет внешнюю и внутреннюю природу – художника, его основную мысль. Интенциональный мир автора должен постоянно анализировать вопросы лингво-антропологии, эстетики, стилистики. Таким образом, с помощью единства поэтического языка на разных уровнях, используемых в художественном тексте, показана традиция, которая опирается на индивидуальную поэтическую систему.

Также в статье охарактеризован процесс формирования и развития метаязыка лингвистической поэтики на уровне эстетики человека, деятельность речи которого дает возможность разбора четырех научных парадигм. Поэтому в настоящее время особенности искусства речи направлены на создание и развитие языковой личности. В статье особенности анализа общих художественных текстов подробно рассматриваются с лингвопоэтической стороны.

Ключевые слова: лингвистическая поэтика, языковой личность, анализ лингвопоэтической стороны, метаязык, индивидуальная авторская поэтика.

A. Tymbolova

The peculiarities of the analysis of literary text on the linguopoetic aspect

Linguistic poetics as a special branch of philology, which explores the art of speech process. It doesn't only describe the external structure of the composition, but highlights the internal and external nature of the author and his basic idea. Intentional world 's of author constant need to analyze questions of linguistic and anthropology, esthetics, style. Thus, considering the unity of poetic language at different levels used in a literary text, shows a tradition that relies on individual poetic system.

The article also describes the process of formation and development of the meta-language linguistic poetics at esthetics human speech activity which enables parsing of four scientific paradigms. Therefore, currently features art speech focused on the creation and development of linguistic identity. The article features the general analysis of literary texts discussed in detail with linguopoetic side.

Key words: linguistic poetics, linguistic identity, linguopoetic analysis, the meta-language, the individual author's poetics.

Қазіргі таңда адамды тануға бағытталған ғылымдардың барлығы тоғысатын филология саласында антропологиялық әдіснаманың өркендеуіне байланысты жаңа лингвистикалық поэтика индуктивті білім ретінде қала отырып, өзінің антропологиялық-дедуктивті әдіснамасының өрісін кеңейтті. Осыған орай, бүгінде сөз өнерінің ерекшеліктерін тілдік тұлға мәселесімен астастыра қарастыруды арттыру көзделуде.

Лингвистикалық поэтика ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында филологияның ерекше саласы ретінде эстетикалық сөз өнерінің үдерістерін зерттеуге бағытталды. Онда көркем шығарманың сыртқы құрылымы дәстүрлі түрде сипаттаудан мүлдем бөлек, көркем шығарманың ішкі және сыртқы табиғатын ашуда автор-суреткер, автордың түпкі ойы, автордың интенционалды әлемі дейтін мәселелер лингво-антропологиялық, эстетикалық, стилистикалық тұрғыдан үнемі талданып отырады.

Лингвистикалық поэтикадағы метатілдің қалыптасуы мен даму үдерісін сипаттау адамның эстетикалық деңгейде сөйлеуінің қызметін төрт ғылыми өзек парадигмада талдауға мүмкіндік береді: а) ғылыми тұжырымдамалар арқылы берілетін сөз өнері теориясының антропологиялық-эстетикалық парадигмасы; б) формальды-эстетикалық парадигма; в) функционалды-эстетикалық парадигма; г) неофункционалды-эстетикалық парадигма (қазіргі лингво-антропологиялық зерттеулер).

Бүгінгі таңда жаңа лингвистикалық поэтика ерекше антропологиялық-дедуктивті ғылым ретінде сипаттамалы-аналитикалық, немесе индуктивті әдіснамадан тыс зерттелуі де мүмкін. Поэтикалық тілдің түрлі деңгейлердегі бірліктерінің қарастырылуы, олардың көркем мәтінде жүзеге асырылуы, индивидуалды-авторлық поэтикалық жүйенің негізгі сипаттамасы лингвистикалық поэтиканың зерттелуінде сенімді дәстүрлерге сүйенеді.

Біздіңше, лингвопоэтиканың теориялық-әдіснамалық негізін мынадай идеялар мен тұжырымдар арқылы көрсетуге болады: а) В.М.Жирмунскийдің «дәстүршілдер» мен «формалистердің» шығармашылық бірліктегі жетістіктерінің лингвопоэтикалық тұжырымдамасы; б) Г.О.Винокурдың сөз өнерін эстетикалық тұтастық ретінде «ішкі форма» немесе мазмұндық тұтастыққа ие өзгеше форма дейтін филологиялық көзқарасы; в) В.В.Виноградовтың «автор образы» басты категория болып табылатын көркем сөз теориясы; г) Х.Х.Махмудовтың лин-

гвистикалық поэтиканың бірегей тұжырымдамасын қамтитын «теориялық стилистикасы»; д) Ю.Н.Карауловтың үштікті, яғни тілдік тұлғаның үшсатылы диалектикалық дамуын көздейтін антропологиялық теориясы; т.б.

Сонымен, ХХІ ғасыр сөз өнерінің теориясы мен тәжірибесінде көркем мәтінді талдаудың әдебиеттанулық және лингвистикалық аспектілерін нақты ажыратып берді. Бұл көркем мәтінді екі бағытта талдаудың қажеттігін көрсетеді.

Әдебиеттанымдық зерттеулерде күрделі ұйымдастырылған тұтас дүниені бөлшектеп, ондағы кейбір элементтерді бөліп қарастырып, олардың арасындағы байланысты барынша жеке тану көзделеді. Әдебиеттану тұрғысынан жүргізілетін зерттеулерге көркем шығарманың құрылымын, тақырыбын, көтеріліп отырған мәселенің идеясын, әлемнің көркем бейнесін, композициясы мен сюжетін, сондай-ақ формасын, стилін, түрін, жанрын, контекстін қарастыру кіреді. Көркем шығарманы әдебиеттану тұрғысынан талдаулар екі бағытта, біріншіден, оның эмоционалды мағыналық табиғатын қарастырудан, екіншіден, эстетикалық ерекшелігін зерттеуден тұрады. Демек, мұнда мазмұнға назар аудару интерпретацияны, ал формаға мән беру көркем шығарманың стильдік тұтастығын тануға жетелейді.

Ал лингвистикалық талдауларда тіл басты нысанаға алынып, мәтін жалпы белгілердің пайда болу тұрғысынан қарастырылады. Лингвистикалық талдаулардың басты мақсатына көркем мәтіндегі тілдік фактілердің мағынасы мен қолданысын айқындау жатады. Лингвистикалық талдаулар филологтың әдеби шығарманы тану, түйсіну ұстанымынан туындайды. Ол шығарманы барлық шынайы болмысында сезініп, жазушының өзіндей қабылдауға жетелейді.

Лингвистикалық талдаудың нысаны әдеби талдауларға қарағанда кеңірек болады. Себебі лингвистикалық талдау бүкіл шығарманың көркемдік мәнін ғана емес, оның тілін тұтастықта қарастырады. Яғни, лингвистикалық талдаулар барлық функционалды стильдерді қатыстыра отырып, мәтінді тілдік элементтердің комбинациясы ретінде қарастырады. Сондай-ақ мәтінді лингвистикалық талдаулар формадан – мазмұнға, ал әдеби талдаулар мазмұннан – формаға қарай құрылады. Лингвист (көркем мәтінді зерттеп жүрсе де) нақты мәтінмен шектеледі, ал әдебиетші үнемі тарихи, әлеуметтік немесе философиялық сипаттағы зерттеулерін жүргізеді. Лингвистикалық талдаулардың негізінде мәтін

адресаттың көзқарасы негізінде қарастырылса, әдеби талдауларда ол ең алдымен автордың ұстанымы тұрғысынан зерттеледі.

Мәтінді лингвистикалық талдаудың негізгі аспектілеріне Н.В. Шевченко мыналарды жатқызады: лингвистикалық түсіндірме, семантизация, мағынасы көмескі сөздерді түсіндіру, идеялық-тақырыптық жүк арқалайтын сөздер, жоғары фразалық бірліктердің функционалды мағыналық типтері, мәтіннің мүшелену тәсілдерін талдау, мәтін интеграциясындағы лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгей [1, 103].

Қазіргі лингвист ғалымдар (көркем мәтінді зерттеу саласындағы) шығарманы жекелей және кешенді (филологиялық) талдауды ұсынады (Бабенко, 2003; Болотнова, 2007; Купина, 2003; Николина, 2003; Новиков, 2003; Одинцов, 2004).

Мәтінді бөліп алып жекелей талдау мәтіндегі тілдік құралдардың байланысын, уақыт пен кеңістік категориясын, лексикалық, синтаксистік, ритмика-мелодикалық, графикалық, мәтіннің образды қырын, мәтіннің мүшелену тәсілдерін, мәнмәтіндегі ақпараттың және өзге де жекелеген аспектілердің берілу тәсілдерін ұсынады. Талдаудың мұндай түрін жүргізуге жоғарыфразалық бірліктен тұратын бір абзац немесе тіпті бір сөйлем де жеткілікті.

Кешенді талдау мәтінді тұтастай талдауға негізделеді. Бұған барлық мәтінтүзуші факторлар мен мәтіндік категориялар, осы мәтіндік категорияларды құрайтын барлық тілдік құралдарды талдау жатады. Мағынасы мүлдем түсініксіз немесе жартылай көмескі сөздер мұнда жанама талданады.

Соңғы онжылдықта көркем мәтін түрлі әдіснамалық ұстанымдар тұрғысынан зерттеліп келді. Қарастырып келген мәселелері де әртүрлі болды. Ал ХХ ғасырда психолингвистика, семиотика, поэтика сынды аралас салалардың интеграциясына ұмтылушылық көркем мәтінді басқа қырынан қарастыру үрдісіне алып келді. Осы орайда, А.А.Потебня сөз бен көркем шығарманы салыстыра қарастырып, поэтика мен лингвистиканың арақатынасына ерекше мән береді. Бұл негізгі үш компонентті – сыртқы форма (ойда сұрыпталған дыбыс), мазмұн (дыыстардың көмегімен түзілетін форма) және ішкі форманы (мазмұнда жинақталатын мән) қамтиды. Ғалымның пікірінше, поэтикалық немесе кез келген көркем шығармада болсын сөзге тән компоненттерді бөліп көрсетуге болады: мазмұн (идея) және көркем образ нысан болатын сыртқы және ішкі форма [2, 179].

Көркем шығарманың тілін талдауға үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі – А.В.Щерба. Ғалым көркем шығарманы талдағанда идеяны анықтап қою ғана емес, оның көркемдік қырын бағалау да үлкен мәселе дей келіп, көркемдеуіш тілдік элементтердің нәзік қырларын лингвистикалық талдауларсыз ашу мүмкін емес дейді (Щерба, 1957, 97 б.).

В.В.Виноградовтың еңбектерінде көркем әдебиет тілінің – филологиялық пәндердің қатарында ғылым болып қарастырылу идеясы көтеріледі. Ғалым лингвопоэтиканың көркем әдебиет тілін түрлі деңгейлерде (лексикалық, морфологиялық, синтаксистік) қарастырылуына үлкен мән береді. Ол лингвопоэтикалық зерттеулердің міндетіне көркем шығармадағы тілдік бірліктердің эстетикалық қызметін зерттеуді жатқызады. В.В.Виноградов тілді өзара байланысты екі контексте: ұлттың әдеби тілі мен стилінде және көркем шығарманың тілін жанрымен, стилімен әрекеттестікте қарастыру қажеттігін айқындайды. Ғалым «көркем шығарманың тілін зерттеу біруақытта әлеуметтік-лингвистикалық және әдеби-стистикалық бағытта жүруі тиіс дейді», -дейді [3, 29].

В.М.Жирмунский бірінші орынға көркем шығарманы зерттеудің әдістері мен тәсілдерін, яғни оның әдіснамалық негіздерін қояды. Мазмұн мен форманың бірлігін айтқан кезде, В.М.Жирмунский форманың өзгеруі жаңа мазмұнды ашуға әкеледі, мазмұнның өзгеруі де дәл солай формаға әсер етеді. Мұндай жағдайда, көркем шығарманың мазмұнын тілдік құралдардың қолданысымен тығыз байланыста ашу қажет деп баса көрсетеді. Ғалым поэтика мәселелерін қарастырғанда, поэтикалық тілге немесе сөзге ден қояды. «Поэзия – бұл сөз өнері, поэзия тарихы – сөз өнерінің тарихы», -дейді [4, 21].

Сонымен, көркем мәтінді филологиялық зерттеулер шығарманың терең тілдік қатпарын, жазушы идиолектісінің өзіндік ерекшеліктерін айқындаулардан тұрады.

Кезінде көркем әдебиетті түсіну және қабылдау герменевтика ғылымының басты міндеттерінің бірі еді. Алғашқыда бұл термин теология саласында қолданылып, діни мәліметтерді талдап, түсіндіруде пайдаланылды. Кейінірек, герменевтика ғылымының аясы кеңіп, ол көркем сөз өнеріндегі туындыларды талдап-таразылауда қолданыла бастады.

Әдебиеттанушылар мәтінмен жұмыс барысында «не туралы?», «қалай?» деген сұрақтың төңірегінде ойланады. Кейін келе әдебиеттану-

дан көркем мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін қарастыратын стилистика саласы бөлініп шықты. Себебі әдебиетте қойылатын «не туралы?, қалай?» сұрақтары «неге бұлай айтылады, басқаша емес?» деген сұраққа жауап бере алмас еді. Бұл көркем образ мәселесін жалпы лингвистикалық заңдылықтармен байланыстыра қарастыратын лингвопоэтиканың нысаны болып табылады.

Кез-келген мәтінді лингвостилистикалық тұрғыдан талдау семантикалық және метасемантикалық екі деңгейден тұратындығы белгілі. Семантикалық деңгейде тілдік бірліктер (сөз, сөз тіркесі, синтаксистік құрылымдар) өздерінің тура мағынасында қолданылады. Метасемантикалық деңгейде тілдік бірліктер контекстегі коннотациялар арқылы қосымша мазмұн тұрғысынан талданады. Алайда көркем шығарманы талдаудың күрделілігі оның мәнін анықтаумен шектелмей, толық көркем мазмұнды ашу деңгейіне қол жеткізуімен анықталады. Ал бұл тіл мен поэтиканың өзара байланысында ғана жүзеге асырылады.

Бүгінде көркем мәтінді терең талдау мәселелері И.В. Арнольд (1973, 2002); И.В. Тюбенет (1991); В.Я. Задорнова (1984, 1992); Т.Б. Назарова (2003, 2010); А.А. Липгарт (1996, 2006) т.б. ресейлік филолог-тілшілердің еңбектерінде қарастырылып келеді.

Лингвопоэтикалық талдаудың мақсаты – қа-

растырылып отырған немесе өзге де тілдік бірліктердің (сөз – сөз тіркесі – грамматикалық форма – синтаксистік құрылым) эстетикалық әсер тудыратын өзіндік үйлесімділігін айқындау болып табылады. Лингвопоэтика көркем мәтіндегі эксплицитті мәннің қандай тілдік құралдар мен қолданыстар арқылы берілетіндігін және оның оқырманға эмоционалды-эстетикалық әсерін түсіндіреді. Мұндай жағдайда шығарманың сюжетті-композициялық табиғаты ескеріледі. Мәтін астарындағы ақпараттың ауқымдылығы интерпретатордың дйттемі ретінде айқындалады. Лингвопоэтикалық талдау әдісі зерттеушінің мазмұннан формаға және қайтадан мазмұнға қарай зерттелуіне байланысты «кері» (челночный) сипатқа ие. Бұл екі талдау диалектикалық бірлікте бірін-бірі толықтырып отырады. Демек, лингвопоэтикалық талдау шығарманың тілдік тініне бойлап, мәтіннің барлық стилистикалық ерекшелігін ашудан тұрады. Алайда ол мұндай тілдік құралдар мен стилистикалық қолданыстарды зерттеумен ғана шектелсе, көркем шығарманың нағыз өнер туындысы ретіндегі қыры тасада қалуы мүмкін.

Сонымен, «лингвопоэтика» термині екі қарама-қарсы бағыттағы зерттеулерден тұрады: біріншісі, шығармадағы көркем қолданыстардың тақырыптық-стилистикалық табиғатын айқындау болса, екіншісі типологиялық лингвистикалық зерттеулер жүргізу.

Әдебиеттер

- 1 Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста. – М., 2003. – 160 с.
- 2 Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М, 1963. – 255 с.
- 4 Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – 407 с.

References

- 1 Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста. – М., 2003. – 160 с.
- 2 Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 614 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М, 1963. – 255 с.
- 4 Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – 407 с.

УДК 811.93

Д. Д. Шайбакова

д. ф. н. доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: damina@ Rambler.ru

Формирование единой системы понятий и их обозначений в новую эру

Совокупность всех истинных мыслей есть образ мира (Л. Витгенштейн)

Современная интегративная лингвистика выходит на междисциплинарный уровень, ее предметом становится все, что сопровождает коммуникацию. Идеи, смыслы, их манифестация посредством языковых единиц – на первый взгляд, не вполне лингвистическое исследование. Но именно анализ смыслов и их фиксация в текстах дают картину развития языка/языков. В качестве основной идеи мы берем последовательное описание новой в истории человечества формации и новых реалий, их обозначение средствами языка. Новые технологии и их номинация влияют на формирование мировоззрения, восприятия. Они меняют способы общения, увеличивают возможности манипулирования сознанием. Происходит концептуальный сдвиг в отношении к предметному, рациональному, культурному и языковому разнообразию планеты. Мы проследим, как происходила номинация некоторых феноменов последних десятилетий.

Ключевые слова: доминирующие идеи, номинация инноваций, пространственные метафоры, актуальный словарь.

Д. Д. Шайбакова

Бірыңғай жүйеленген ұғымдар мен олардың мағынасының жаңа дәуірде қалыптасуы

Қазіргі интегративтік лингвистика пәнаралық деңгейге көтеріліп, қарым-қатынас пен байланысқа қатыстының барлығы – оның пәні болып табылуда. Идея, мағына, тілдік бірліктің көмегі арқылы олардың манифестациясы – бір қарағанда лингвистикалық зерттеуге келмейді. Бірақ дәл осы мағыналық талдау және олардың мәтін ішінде көрінуі тілдің / тілдердің даму көрінісін береді. Адамзат тарихындағы жаңа көзқарастар мен олардың жаңа реалийлерінің дәйекті сипаттамасын және олардың тілдік құралдар арқылы белгіленуін негізгі идея ретінде аламыз. Жаңа технологиялар мен олардың атауы дүниетаным мен қабылдаудың қалыптасуына әсер етеді. Олар тілдесу тәсілдерін өзгертіп, санаға айла-шарғы жасаудың мүмкіндіктерін көбейтеді. Жер-шарының пәндік, тұжырымдамалық, мәдени, тілдік алуан түрлілігіне қатысты тұжырымдалық ілгерілеулер орын алуда. Біз осы соңғы он жылдықта орын алған кейбір ерекше құбылыстардың қалай аталғанын қарастырамыз.

Түйін сөздер: басымдық идея, инновациялық атаулар, кеңістік метафоралары, маңызды сөздік.

D. D. Shaybakova

Formation of uniform system of concepts and their designations during a new era

The modern integrative linguistics opens on interdisciplinary level. Everything accompanying communication becomes its subject. Ideas, meanings, their demonstration by means of language tools are at first sight, not quite linguistic research. But the analysis of meanings and their fixing in texts give a picture of languages development. As the main idea we will take the consecutive description of a new formation in the history of mankind and new realities, their designation by language signs. New technologies and their nomination influence on formation of outlook and sense of reality. They change ways of communication, increase possibilities of a manipulation consciousness. There is a conceptual shift in the relation to a subject, rational, cultural and language diversity of a planet. We will track as there was a nomination of some phenomena of the last decades.

Key words: dominating ideas, the nomination of innovations, spatial metaphors, actual vocabulary.

Это удивительно, но еще в 1837 году Владимир Одоевский в незаконченном фантастическом романе «4338. Петербургские письма» предсказал появление виртуального общения и Интернета. В целях нашего рассмотрения интересно обратить внимание на наименования

созданных в воображении писателя предметов, указывающих на новые виды коммуникации, способы размножения и распространения информации, изменение человеческого сознания. В тексте романа есть описание такого феномена: «Обязанность издавать такой журнал раз в

неделю или ежедневно возлагается в каждом доме на столового дворецкого. Это делается очень просто: каждый раз, получив приказание от хозяев, он записывает все ему сказанное, потом в *камер-обскуру* снимает нужное число экземпляров и рассылает их по знакомым... Сверх того, для сношений в непредвиденном случае между знакомыми домами устроены *магнетические телеграфы*, посредством которых живущие на далеком расстоянии разговаривают друг с другом» [1]. Здесь гениальное предвидение фото- и видеосъемки, копировально-множительной техники, телефона, телеграфа, интернета. Для обозначения феноменов будущего использованы уже имеющиеся термины, а также изобретены авторские на основе латинских и греческих корней. Так, современные синтетические материалы в утопии Одоевского предсказаны как «эластическое стекло»: одежда, скатерть из эластического стекла; хрустальные крыши – сейчас строительное стекло. По современной словообразовательной модели построены его авторские слова и сочетания: «системы теплохранилищ» – сейчас это солнечные батареи; «гидрофон» – сейчас это цветомузыка современных фонтанов; слова, обозначающие транспортные средства, – аеролит, электроход, гальваностат – «воздушный шар, приводимый в действие гальванизмом»; «каждым гальваностатом управляет особый профессор; весьма тонкие многосложные снаряды показывают перемену в слоях воздуха и предупреждают направление ветра»; науку о гальваностатах, соответственно, В. Одоевский называет гальваностатикой.

Об авторитете знаний, науки, ценности информации – обо всем том, что отличает нашу информационную эпоху, – пишет удивительно точно: «...Настанет время, когда книги будут писаться *слогом телеграфических депешей*; из этого обычая будут исключены разве только таблицы, карты и некоторые тезисы на листочках. Типографии будут употребляться лишь для газет и для визитных карточек; переписка заменится электрическим разговором; проживут еще романы, и то не долго – их заменит театр, учебные книги заменятся публичными лекциями. Новому труженику науки будет предстоять труд немалый: поутру облетать (тогда вместо извозчиков будут аэростаты) с десятком лекций, прочесть до двадцати газет и столько же книжек, написать на лету десяток страниц и по-настоящему поспеть в театр; но главное дело будет: отучить ум от усталости, приучить

его переходить мгновенно от одного предмета к другому; изодрать его так, чтобы самая сложная операция была ему с первой минуты легкой; будет приискана математическая формула для того, чтобы в *огромной книге* нападать именно на ту страницу, которая нужна, и быстро расчислить, сколько затем страниц можно пропустить без изъятия» [1]. Огромная книга – это гипертекст, это все пространство интернета.

Гениальным прогнозом было и то, что новая техника изменит самого человека и социум: «аэростаты войдут во всеобщее употребление и *изменяют формы общественной жизни* в тысячу раз более, нежели паровые машины и железные дороги»; «замечательно и то, что аэростат, локомотивы, все роды машин, независимо от прямой пользы, ими приносимой в их осуществлении, *действуют на просвещение людей* самым своим происхождением, ибо, во 1-х, требуют от производителей и ремесленников приготовительных познаний, и, во 2-х, требуют такой гимнастики для разума, каковой вовсе не нужно для лопаты или лома» [1].

Итак, воображение писателя представило картину, которая материализовалась через полтора столетия. Пример романа В.Одоевского прекрасно иллюстрирует то, как инновационные идеи рождаются в мозгу конкретных людей, как в целом развитие цивилизации и культуры связано с деятельностью творческих личностей. Их называют гениями, талантами, сверхчеловеками, пассионариями. По определению английского социолога Арнольда Тойнби, они – «дрожжи в общем котле человечества» [2, 15]. Но сами гении могут и не отмечать своей уникальной роли в истории. М. Кастельс приводит следующий диалог:

"Вы думаете, я ученый, начитанный человек?"

"Конечно, - ответил Цзи-гонг. - А разве нет?"

"Совсем нет, - сказал Конфуций. - Я просто ухватил одну нить, которая связывает все остальное" [3, 27]. Между тем, философия конфуцианства утвердилась на многие века.

В современном стремительно изменяющемся мире доминирующие идеи быстро получают широкое распространение и так же быстро реализуются. Это черта информационной эпохи, отличающая ее от предшествующих. Концепция информационного общества формируется последовательно, в разных частях света и занимает доминантное положение в системе взглядов

на современный мир и их фиксации в языке. Рассмотрим их последовательно, акцентируя внимание на номинации инноваций.¹

1. Еще в 30-е годы 20 века английский физик и политический деятель Джон Бернал ввел термин «научно-техническая революция», отмечая возрастающую роль науки и техники [4]. Он признает науку одной из производительных сил общества наряду с трудом и капиталом. С тех пор все технические достижения квалифицируются с позиций научно-технической революции (НТР) и слово «технологии» стало одним из самых частотных.

2) Смена индустриального общества новой общественной формацией происходит во второй половине 20 века. Американский социолог Даниэль Белл предложил для обозначения этой формации термин «постиндустриальное общество» [5]. Эта формация характеризуется развитием науки и образования, распространением знания, сокращением сферы материального производства.

3) Японский исследователь Ионедзи Масуда выделил как основной фактор развития постиндустриального общества информацию [6]. Общество нового типа он назвал информационным. Уже тогда ученый считал, что общество 21 века будет функционировать не только на основах принципов свободной конкуренции, как было в предшествующей формации, но главным образом на основе синергетической регуляции.

Почти одновременно с Ионедзи Масуда об информационном обществе писал испанский социолог Мануэль Кастельс: современный процесс технологической трансформации осуществляется на цифровом языке, на котором информация создается, хранится, извлекается, обрабатывается и передается. «Мы живем в мире, который, по выражению Николаев Негропonte, сделался цифровым» [3, электр. версия].

4) Определение термина «синергетика», близкое к современному пониманию, ввел Герман Хакен в 1977 году в своей книге «Синергетика». Синергетика (от греч. συν — «совместно» и греч. εργος — «действующий») — междисциплинарное направление научных исследований, задачей которого является изу-

чение природных явлений и процессов на основе принципов самоорганизации систем, состоящих из подсистем, исследование условий устойчивости и распада структур. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. так рассматривают суть синергетики: «Если искать предельно краткую характеристику синергетики как научной парадигмы, то такая характеристика включила бы всего три ключевые идеи: *самоорганизация, открытые системы, нелинейность*. Синергетика изучает механизмы самоорганизации определенного класса систем (открытых и нелинейных) самой различной природы, начиная с физики и кончая социологией и загадками человеческого Я, системой его сознания и подсознания» [7].

4) В 60-е годы американский ученый Фритц Махлуп определил знание как товар [8]. Он показал, что до 29% валового национального продукта в США составляют продукты нематериального производства. На основании этого он делает выводы о начале информационного века.

5) Материал – энергия – информация – важные составляющие процессов во Вселенной. Так рассматривал информацию Норберт Винер в 40-х годах 20 века (Wiener 1948). Логический и вербальный ряд отражают тенденции мысли и номинации.

6) Утверждаются термины «информационные технологии», «компьютерные технологии», «ноополитика». Всемирную глобальную сеть с использованием компьютеров, спутниковых антенн, мобильных телефонов стали называть информационной магистралью, всемирной паутиной (Information Superhighway). Активизируются пространственные метафоры (сеть, паутина, магистраль), прилагательные линейный, нелинейный и т.п.

Новые области творчества связаны с компьютерной техникой. Исследователи говорят о новом литературном явлении – сетературе – литературном процессе в Интернете, о сетевой культуре. Меняются сам текст, жанры. Новый тип текста отличает процессуальность. Живая история, живая литература, живой текст, живое общение, живой журнал – частотность этих сочетаний в последние десятилетия отражает отличительное свойство нового типа текста. Для его обозначения введен термин «гипертекст». Авторство приписывают Теду Нельсону, который в 1965 г. задумал проект электронной библиотеки Xanadu, которая должна была быть разбросанной по всему миру и объединенной посредством ссылок [см.: 9]. Гипертекст – это нелинейный динамичный текст, в

¹ На рассматриваемые понятия обращает внимание Смокотин В.М. (Смокотин В.М. Многоязычие и проблемы преодоления межъязыковых и межкультурных коммуникативных барьеров в современном мире. Томск, 2010 – 222 с.)

создании которого могут принимать участие многие авторы, он может быть разорван во времени. Примером является опыт коллективного творчества в сети. Так, 10.10.1995 г. стартовал первый русский интерактивный литературный проект – «РОМАН» Дм. Манина / Романа Лейбова. В Сеть был выложен текст – начало романа. Этот гипертекст был создан множеством авторов, пожелавших принять участие в проекте. Художественной ценности РОМАН не имеет, но показывает текстопорождающие возможности Интернета. Иначе говоря, новые технологии рождают новую литературу. Меняется и характер средств массовой информации, журналистика стала информационной. Ее стали описывать с помощью таких понятий, как информационное общество, ноосфера, информационное пространство, информационная среда и т.п. Информационная сфера интерпретируется как многомерная, многоплановая, связанная с процессами кодирования и декодирования. Любой может стать автором в интернете. В своеобразный полилог оформляются форумы, комментарии в интернете. Понятие «информационной сферы» связано также с представлением о способах хранения, переработки и передачи информации, с определением роли и места человека в информационном пространстве.

Новые технологии влияют на формирование восприятия, увеличивают возможности манипулирования сознанием. Е.С.Кубрякова говорит о возникновении новой функции языка – функции манипулирования сознанием [10, 61-62]. Получателю поступает дозированная информация, не всегда из оригинального источника [11].

7) Термин «глобализация» (от английского globalization) появился около 30 лет назад. Понятие стало стереотипом сознания в конце 20 века. Оно утвердилось после 25-ой сессии Всемирного экономического форума в Давосе (1996 г.), на которой обсуждалась тема «Глобализация основных процессов на планете». Однако сам термин еще раньше впервые употребил американец Т.Левитт в статье в «Harvard Business Review» в 1983 году. В то время термином «глобализация» автор обозначал слияние рынков сбыта продукции в результате действий транснациональных корпораций. Позднее термин получил широкое толкование. Приведем некоторые определения глобализации:

- экономическое: «Глобализация означает распространение капитализма свободного рынка практически на все страны мира... имеет свой собственный набор экономических правил, которые базируются на открытии, дерегуляции и приватизации национальных экономик с целью укрепления их конкурентоспособности для иностранного капитала» (Т.Фридман);

- манипулятивное: «Глобализация – еще одно из размытых понятий используемого политекорректного языка» (С.Кургиян);

- универсальное: «Глобализация - это слишком часто употребляемый термин, которому можно придавать самые разные значения» (Дж. Сорос. "Тезисы о глобализации");

- форма коммуникации: «Глобализация... перестраивает не только наши способы освоения мира, но и способы нашего общения друг с другом» (Кофи Аннан, генеральный секретарь ООН);

- способ мышления. Об изменении мышления в связи с этим понятием философ Е.Князева писала следующее:

«Умение мыслить глобально означает:

- мыслить в терминах процессов, а не структур;

- мыслить в терминах динамического целого, а не статических частей;

- видеть не только непосредственное настоящее, но и обрести перспективу;

- встроить в свой образ мышления идею коэволюции как "искусства жить вместе» [12];

- геополитическое: Глобализация представляется как мир без границ, открытое общество.

Словосочетание «мир без границ» подвергается многочисленным трансформациям: библиотеки без границ; искусство без границ; образование без границ. В связи с этим понятием родились клише «новый мировой порядок», «открытое общество», лозунги «Глобализация неизбежна!», «Глобализация неотвратима!», «Альтернативы глобализации нет!»

Источниками глобализации являются следующие процессы: развитие коммуникаций, инфраструктур и отношений, которое ведет к возникновению социальной взаимосвязанности и взаимозависимости мира как единого целого.

Глобализация человеческого общества имеет следствием культурные контакты. Понятия культуры получили интернациональное обозначение: межкультурная коммуникация, мультикультурализм, культура постиндустриального общества, культурный шок, культурное выжи-

вание, субкультура – сегмент общества, который отличается от другой части сообщества, обычаями, ритуалами, правилами.

8. Обозначением информации выступает милитаристская лексика. Появляются новые названия: информационная революция, информационная стратегия, сетевая война, информационная война. Термин «информационная война» официально введен в документы министерства обороны США директивой министра обороны от 21 декабря 1992 года. В 1998 году министерство обороны США утвердило «Объединенную доктрину информационных операций», в этом документе дано следующее определение информационной войны: это «комплексное воздействие (совокупность информационных операций) на систему государственного и военного управления противника, на его военно-политическое руководство с целью принятия им уже в мирное время благоприятных для страны-инициатора информационного воздействия решений и полной парализации инфраструктуры управления противника в ходе конфликта» [13].

Влияние информационной революции.

1) Ускорилось формирование информационного общества, или общества знаний. Актуализировались понятия с составной частью интер-, меж-: межкультурный, межъязыковой, интердисциплинарный, интерактивный, интерфейс и т.д. Границы наук расширяются, пограничные, междисциплинарные области исследований приобретают статус самостоятельных наук, получают терминологическое обозначение, проявляются интеграционные тенденции исследования. Наблюдаются терминологическая избыточность, синонимия, омонимия, появление семантических дублетов. Само появление принципиально новой парадигмы – синергетической – связано с необходимостью анализа большого числа фактов, событий, информации и является ярким проявлением интеграционных тенденций современной науки.

Стал возможным обмен книгами, фильмами, ТВ, музыкой на цифровых носителях, появляется больше прецедентных имен и текстов из-за доступности информации.

2) Новые технологии в производстве изменили мир во всех проявлениях. Произошли преобразования в разных сферах жизни – экономической, политической, культурной, рост скорости и эффективности обмена информацией, расширение границ общения, международного сотрудничества, переоценка ценностей. Совер-

шенствование технологий, каналов коммуникации, глобализация постепенно меняют человека. Гораздо раньше на гуманитарный аспект проблемы обратил внимание Н.Бердяев: «Власть техники есть кризис гуманизма. Технизация жизни создает новый тип человека» [14, 8]. Человек меняется физически, психологически, интеллектуально. Ключевым словом в характеристике профессионализма сейчас становится *креативность*, в русскоязычном дискурсе оно вытеснило всевозможные синонимы.

3) Построение открытого общества провозглашается целью человечества в 21 веке. В мировом масштабе ставятся и решаются общечеловеческие проблемы:

- охрана окружающей среды;
- сбережение культурного наследия;
- преодоление электронно-цифрового разрыва;
- сокращение разрыва между бедностью и богатством;
- сохранение языков.

Эти смыслы закрепляются в актуальных лексемах и фраземах, формируются языковые клише, которые переводятся, калькируются, переносятся в разные языки мира

4) Нейл Постмен указывает на изменения, происшедшие в коммуникации со средневековья. В то время картина мира – это «упорядоченный, понятный взгляд на мир, начиная с идеи, что все знание и добро происходят от Бога» [15]. Возможности печатания изменили мир, существенно увеличили объем информации. Электронные СМИ и компьютерные технологии – следующий этап трансформации картины мира. Значительно изменило коммуникацию и телевидение. В народе его прозвали «зомбоящиком». Телевидение положило конец господству печатной коммуникации и выдвинуло на передние позиции визуальный и аудиальный каналы. Это изменило тип мышления. М.Кастельс говорит о новой «галактике коммуникаций»: «Не то чтобы другие средства массовой информации исчезли, но они были реструктурированы и реорганизованы в систему, сердце которой состояло из электронно-лучевых трубок, а лицо представляло собой телевизионный экран. Радио потеряло свою центральную роль, но выиграло в повсеместном распространении и гибкости, приспособляя методы и темы передач к повседневной жизни людей. Фильмы трансформировались таким образом, чтобы подходить телевизионной аудитории (за исключением субсидируемых правительством культурных программ и шоу со

специальными эффектами, требующими большого экрана). Газеты и журналы стали специализироваться, углубляя свое содержание или ориентируясь на целевые аудитории, в то же время заботясь о поставке стратегической информации доминирующему средству коммуникации - телевидению. Что же до книг, они остались книгами, хотя во многих из них чувствовалось бессознательное желание авторов превратить их в телевизионные сценарии; списки бестселлеров скоро пополнились названиями, относящимися к телевизионным персонажам или популярным на ТВ темам» [3]. Он также отмечает, что телевидение порождает ленивую аудиторию. Если создание и восприятие печатного текста стимулирует логику системного изложения, то телевидение утверждает жанры и стили непринужденного разговора, уводит к упрощенной коммуникации. Печатный текст вырабатывает концептуальное мышление, умение устанавливать причинно-следственные связи, избегать противоречий или разрешать их, побуждает к объяснению, анализу, критическому восприятию, допускает возврат и повторное прочтение, изменение суждения. Телевидение же передает синхронность коммуникации, оно привлекает зрителя развлекательными приемами, рассчитывает на реакцию массового адресата. Такая коммуникация утверждает актуальные символы, стереотипы, создает свою картину мира.

Н. Постмен – известный специалист в области средств информации считает, что из-за мощного потока информации «у нас нет когерентной концепции себя, нашей Вселенной, наших взаимоотношений и нашего мира» [15]. «Наша информационная иммунная система неработоспособна», мы не знаем, как уменьшить информационный поток, как использовать информацию, «мы страдаем от разновидности культурного СПИДа», - пишет Н.Постман [15].

Информационный потоп перекроил журналистику. Во многом это была перестройка с журналистики мнений на журналистику фактов. К сожалению, в постсоветском пространстве происходят отказ от хороших традиций аналитической публицистики и трансформация всей системы СМИ, переход от идеологически ориентированной журналистики к открытой, бесцензурной, порой тенденциозной журналистике.

5) Глобализация меняет способы общения, мировоззрение, общественное сознание людей. Происходит концептуальный сдвиг в отно-

шении к культурному и языковому разнообразию планеты. Это вызвано опасностью утраты языков и культур, нивелированием обществ за счет доминирования некоторых культурных систем [16]. В условиях глобализации 77% населения Земли используют 33 языка, 6000 языков используются небольшими этническими группами [17]. Полиязычие и мультикультурализм закрепляются как принципы существования в основополагающих документах Всемирных организаций и объединений. Их названия тоже становятся прецедентными. Например, Болонское соглашение, Европейская хартия, Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии и т.п.

6) Изменяется концепция образования. Болонское соглашение унифицировало требования к системе образования стран, его подписавших [18]. Фундаментальное научное образование уступает место практико-ориентированному. Конечно, фундаментальные знания, необходимые для решения практических задач, продолжают оставаться актуальными. Но в целом на смену знаниецентрическим концепциям образования приходят компетенциентрические: согласно принципам, положенным в основу образовательной Болонской системы, студентов должны учить не знаниям, выстроенным в соответствии с определенной логикой их содержания, а компетенциям, ориентированным на решение тех или иных практических задач. Коммерциализация образования также корректирует систему номинации этой сферы. Нововведения образовали целый пласт номинативных единиц. Так, во всех языках государств – участников Болонского процесса актуализируются словосочетания *образовательные услуги, уровень обучения, модульная система, академическая мобильность, кредиты, Болонское соглашение, Болонский процесс, болонские идеи и т.п.*

Итак, в приведенном кратком обзоре мы постарались показать, как в новую информационную эпоху утверждается иная концептуализация мира, происходят переосмысление традиционных понятий и утверждение новых, перераспределение приоритетов, ценностей, замена общего актуального словаря. Все это приводит к существенному обновлению активного словаря большей части людей. Унификация словаря, системы понятий, терминологии происходит благодаря открытому информационному пространству, доступности информации и технологий, документам, имеющим общемировое значение. Большую роль играет

английский язык, которым владеют практически все обучающиеся в вузах и окончившие

их, язык, ставший источником новейшей лексики вообще и терминологии в частности.

Литература

- 1 Одоевский В.Ф. 4338. Петербургские письма // Одоевский В.Ф. Повести и рассказы. –М.: ГИХЛ, 1959. – Электр. версия: http://ruslit.com.ua/russian_classic/odoevskiy_vf/4338-y_god.10784.
- 2 Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Киринозе З.И. Межкультурная коммуникация: от системного подхода к синергетической парадигме. – М., 2007. – 224 с.
- 3 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. http://polbu.ru/kastels_informepoch/ch08_all.html
- 4 Bernal, J.D. The Social Function of Science. – London: George Routledge and sons Ltd, 1939. – 482 p.
- 5 Bell, D. Sociological Journeys: Essays 1960-1980. – London: Heimann, 1980. – 370 p.
- Masuda, Y. The Information Society: as Post-Industrial Society. – World Future Society, Washington: D.C., U.S.A., 1981. – P. 101-108
- 6 Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетическая парадигма. Основные понятия в контексте истории культуры. – Электронная библиотека Международного Центра Рерихов: <http://lib.icr.su/node/1247>.
- 7 Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. – Princeton UP, 1972. – 416 p.
- 8 Визель М. Гипертексты по ту и эту сторону экрана // Иностранная литература. – 1999. – №10. – С.169-177.
- 9 Кубрякова Е.С. О разных подходах к изучению СМИ // Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования. – Тезисы докладов междунаро. научной конференции. – МГУ. 25-27 октября 2001 г. – М., 2001. – С. 61-62.
- 10 Кара Мурза. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2005. – 832 с.
- 11 Князева Е.Н. Конструирование будущего // Материалы Международной конференции «Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды». – 26–28 ноября, 2007. – Институт прикладной математики им. М.В. Келдыша РАН, Москва. – Электр. ресурс: <http://nonlin.ru/node/183>
- 12 Гриняев С. Концепция ведения информационной войны в некоторых странах мира // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – №2. – Электр. версия: http://www.soldiering.ru/psychology/conception_psywar.php
- 13 Бердяев Н. Философское мирозерцание Н.А. Бердяева (автоизложение) // Записки русской академической группы в США. – Т. XXIX. – Нью-Йорк, 1998. – С. 3-12.
- 14 Постман Н. Информирюемся до смерти. – Электр. версия: <http://interesi.files.wordpress.com/2011/09/postman-neil.pdf>
- 15 Cowen, T. Creative Destruction: How Globalisation is Changing the World's Cultures. – Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 2002 – 192 p.
- 16 Ethnologue: languages of the World / Lewis, M. Paul (Ed.). в Dallas, Texas: SIL. International. в 16-th Edition. – 2009. - **Online version:** <http://www.ethnologue.com/16>
- 17 Sedgwick, R. The Bologna Process: How it is Changing the Face of Higher Education in Europe // eWENR March/April 2001, Vol. 14, Issue 2. – **Online version:** <http://www.wes.org/ewenr/01march/practical.htm>
- 18 Смокотин В.М. Многоязычие и проблемы преодоления межъязыковых и межкультурных коммуникативных барьеров в современном мире. – Томск, 2010. – 222 с.

Referenses

- 1 Odoevskiy V.F. 4338. Peterburgskie pis'ma // Odoevskiy V.F. Povesti i rasskazy. –М.: GIHL, 1959. – Elektr. versiya: http://ruslit.com.ua/russian_classic/odoevskiy_vf/4338-y_god.10784.
- 2 Zinchenko V.G., Zusman V.G., Kirnoze Z.I. Mezhkul'turnaya kommunikatsiya: ot sistemnogo podhoda k sinergeticheskoy paradigme. – М., 2007. – 224 с.
- 3 Kastel's M. Informatsionnaya epoha: ekonomika, obschestvo i kul'tura / Per. s angl. pod nach. red. O. I. Shkaratana. – М.: GU VShE, 2000. – 608 s. http://polbu.ru/kastels_informepoch/ch08_all.html
- 4 Bernal, J.D. The Social Function of Science. – London: George Routledge and sons Ltd, 1939. – 482 r.
- 5 Bell, D. Sociological Journeys: Essays 1960-1980. – London: Heimann, 1980. – 370 r.
- Masuda, Y. The Information Society: as Post-Industrial Society. – World Future Society, Washington: D.C., U.S.A., 1981. – P. 101-108
- 6 Knyazeva E.N., Kurdyumov S.P. Sinergeticheskaya paradigma. Osnovnye ponyatiya v kontekste istorii kul'tury. – Elektronnyaya biblioteka Mezhdunarodnogo Tsentra Rerihov: <http://lib.icr.su/node/1247>.
- 7 Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. – Princeton UP, 1972. – 416 p.
- 8 Vizel' M. Giperteksty po tu i etu storonu ekrana // Inostrannaya literatura. – 1999. – №10. – S.169-177.
- 9 Kubryakova E.S. O raznyh podhodah k izucheniyu SMI // Yazyk sredstv massovoy informatsii kak obekt mezhdistsiplinarnogo issledovaniya. – Tezisy dokladov mezhdunarod. nauchnoy konferentsii. – MGU. 25-27 oktyabrya 2001 g. – М., 2001. – S. 61-62.
- 10 Kara Murza. Manipulyatsiya soznaniem. – М.: Eksmo, 2005. – 832 s.
- 11 Knyazeva E.N. Konstruirovaniye buduschego // Materialy Mezhdunarodnoy konferentsii «Put' v budushee – nauka, global'nye problemy, mechty i nadezhdy». – 26–28 noyabrya, 2007. – Institut prikladnoy matematiki im. M.V. Keldysha RAN, Moskva. – Elektr. resurs: <http://nonlin.ru/node/183>
- 12 Grinyaev S. Kontseptsiya vedeniya informatsionnoy voyny v nekotorykh stranah mira // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2002. – №2. – Elektr. versiya: http://www.soldiering.ru/psychology/conception_psywar.php

- 13 Berdyaev N. Filosofskoe mirosozertsanie N.A. Berdyaeva (avtoizlozhenie) // Zapiski russkoy akademicheskoy gruppy v SShA. – T. HH1H. – N'yu-York, 1998. – С. 3-12.
- 14 Postman N. Informiruemsya do smerti. – Elektr. versiya: <http://interesi.files.wordpress.com/2011/09/postman-neil.pdf>
- 15 Cowen, T. Creative Destruction: How Globalisation is Changing the World's Cultures. – Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 2002 – 192 r.
- 16 Ethnologue: languages of the World / Lewis, M. Paul (Ed.). в Dallas, Texas: SIL. International. в 16-th Edition. – 2009. - Online version: <http://www.ethnologue.com/16>
- 17 Sedgwick, R. The Bologna Process: How it is Changing the Face of Higher Education in Europe // eWENR March/April 2001, Vol. 14, Issue 2. – Online version: <http://www.wes.org/ewenr/01march/practical.htm>
- 18 Smokotin V.M. Mnogoyazychie i problemy preodoleniya mezhyazykovyh i mezhkul'turnyh kommunikativnyh bar'erov v sovremennom mire. – Tomsk , 2010. – 222 s.

УДК 81:001.12/.18

Д. Т. Шакирова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
магистр гуманитарных науки, г. Алматы, Казахстан
e-mail: dinara_kaznu@mail.ru

Актуальные проблемы межкультурной коммуникации

Данная статья посвящена исследованию межкультурной коммуникации, ее особенностям, а также проблемам и перспективам межкультурной коммуникации. Развитие антропологической парадигмы в языкознании в конце XX-ых дало новые направления в гуманитарных исследованиях, как «человек – язык – культура», «человек – язык – мышление». В нынешнее время во многих научных трудах уделяется большое внимание антропологическому фактору, а также исследованию правильного использования, значения языковых единиц носителям языка. Рассматривать язык и языковые единицы с человеческим фактором и человеческими ценностями в единстве является новым направлением в современном языкознании на сегодняшний день. Проблемы и перспективы межкультурной коммуникации как нового направления в науке также являются актуальными на сегодняшний день. В данной статье мы постарались раскрыть некоторые стороны межкультурной коммуникации, дали ответы на актуальные вопросы.

Ключевые слова: коммуникация, культура, межкультурная коммуникация, этноцентризм, вербальная и невербальная коммуникация.

Д. Т. Шакирова

Мәдениаралық қатысымның өзекті мәселелері

Мақала мәдениаралық қатысым, оның өзіне тән ерекшеліктері, қазіргі таңдағы мәдениаралық қатысымның өзекті тұстары мен келешегі мәселелеріне арналады. XX ғасырдың соңғы жылдары дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі "адам – тіл – мәдениет" және "адам – тіл – ойлау" үштігіне сүйенетін гуманитарлық зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашылғаны белгілі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Сондай бір жаңа бағыттың бірі – мәдениаралық қатысым мәселесі жаһандандудың өзара әріптестік пен өзара түсіністік аспектісінде бүгінгі таңда аса өзекті болып отыр. Біз осы мақалада мәдениаралық қатысымның кейбір ерекше қырларын ашуға, өзекті мәселелерге жауап беруге тырыстық.

Түйін сөздер: қатысым, мәдениет, мәдениаралық қатысым, этноцентризм, вербалды және бейвербалды қатысым.

D. T. Shakirova

Actual problems of intercultural communication

This article is dedicated to the study of cross-cultural communication, its features, as well as the problems and prospects of cross-cultural communication. The development of anthropological paradigm in linguistics at the end of the XX-th gave new directions for research in the humanities as "person - language - culture", "person - language - thinking." At the present time, many scientific studies paid much attention to the anthropological factor, as well as the study of the correct use of the values of linguistic units of native speakers. Consider the language and linguistic units to human factors and human values in unity is a new trend in modern linguistics today.. Problems and prospects of cross-cultural communication are also relevant today as a new direction in science. In this article we have tried to reveal some aspects of cross-cultural communication, gave answers to topical questions.

Key words: communication, culture, cross-cultural communication, ethnocentrism, verbal and nonverbal communication.

Повышенный интерес к проблемам межкультурной коммуникации связан, в первую очередь, с тем, что процесс международной интеграции выдвигает на первый план изучение

этнокультурного своеобразия различных языковых сообществ. Исследование феномена межкультурной коммуникации самым непосредственным образом связано с изучением особен-

ностей межъязыкового общения, так как именно в языке, как в зеркале, отражается своеобразие национального менталитета того или иного народа.

XXI век – век информационных технологий, век технического прогресса. Знание и умение применять их позволяет человеку развиваться и узнавать много нового в процессе обучения. Сегодня информационные технологии задействованы везде: в промышленности, науке, образовании, социальных структурах, государственном управлении, экономике и культуре. Обучение за рубежом, научная деятельность, сфера бизнеса – всё это приводит к необходимости общения с представителями иноязычной культуры. Для успешной коммуникации человеку в независимости от страны его проживания необходимо не только обладать хорошими знаниями иностранного языка, но и принимать своего собеседника как носителя чужой культуры, имеющего свой духовный мир, своё мировосприятие. Владея одним и тем же языком, люди не всегда могут правильно понять друг друга, и причиной часто является именно расхождение культур.

Коммуникация – это акт или процесс передачи информации другим людям, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании, сообщении информации одним лицом другому или ряду лиц. Коммуникация и общение являются важнейшей частью человеческой жизни, а значит, и частью культуры.

Культура – понятие, имеющее огромное количество значений в различных областях человеческой жизнедеятельности. Культура представляет собой совокупность форм человеческой деятельности, без которых она не может воспроизводиться, а значит существовать. Актуальность всех вопросов, связанных с культурой, приобрела в настоящее время небывалую остроту.

Западные ученые образно изображают культуру в виде айсберга, в основании которого лежат культурные ценности и нормы, а его вершиной является индивидуальное поведение человека, базирующееся на них и проявляющееся прежде всего в общении с другими людьми. Ни одна культура не существует изолированно. В процессе своей жизнедеятельности она вынуждена постоянно обращаться или к своему прошлому, или к опыту других культур. Это обращение к другим культурам получило название «взаимодействие культур». В этом взаимодействии очевидным фактом

является общение культур на разных «языках» [1, 25].

В культурной антропологии эти взаимоотношения разных культур получили название «межкультурная коммуникация», которая означает обмен между двумя и более культурами и продуктами их деятельности, осуществляемый в различных формах. Отношения являются межкультурными, если их участники не прибегают к собственным традициям, обычаям, представлениям и способам поведения, а знакомятся с чужими правилами и нормами повседневного общения. Для межкультурной коммуникации необходима принадлежность отправителя и получателя сообщения к разным культурам. Для нее также необходимо осознание участниками коммуникации культурных отличий друг друга. По своей сущности межкультурная коммуникация – это всегда межперсональная коммуникация в специальном контексте, когда один участник обнаруживает культурное отличие другого. Межкультурную коммуникацию следует рассматривать как совокупность разнообразных форм отношений между индивидами и группами, принадлежащими к разным культурам.

Межкультурная коммуникация — это связь и общение между представителями различных культур, что предполагает как непосредственные контакты между людьми и их общностями, так и опосредованные формы коммуникации (в том числе язык, речь, письменность, электронную коммуникацию). Д.Б. Гудков определяет межкультурную коммуникацию как «общение языковых личностей, принадлежащих к различным лингвокультурным сообществам» [2, 51].

Межкультурная коммуникация — энергично развивающееся и востребованное обществом теоретическое и прикладное научное направление, находящееся на стыке лингвистики, культурологии, коммуникативистики и лингводидактики.

Первоначально для описания межкультурной коммуникации использовалось т. н. классическое понимание культуры как более или менее стабильной системы осознанных и бессознательных правил, норм, ценностей, структур, артефактов — национальная или этническая культура.

В настоящее время всё чаще доминирует т. н. динамическое понимание культуры как образа жизни и система поведения, норм, ценностей и т. д. любой социальной группы (например, городская культура, культура поколений, куль-

тура организации). Динамическое понятие культуры не предполагает строгой стабильности культурной системы, она до определённой степени может меняться и модифицироваться в зависимости от социальной ситуации.

Почему возникает множество трудностей в понимании, когда представители различных культур строят контакты между собой? И что мешает успешной межкультурной коммуникации?

Большинство людей считают свою собственную культуру центром мира и масштабом для всех других. Данное явление принято называть «этноцентризмом». Как правило, этноцентризм мешает человеку в достаточной мере оценить, адекватно принять и быть толерантным к представителям другой культуры.

Встречу двух культур можно сравнить с понятиями «внутреннего» и «внешнего», «своего» и «чужого». «Внутреннее» означает тепло, защищённость, уверенность, «внешнее» - угрожающее, чужое, неизвестное. На психологическом уровне человек, вступая в коммуникативный акт с представителем чужой культуры, настроен заведомо негативно.

Третья причина, которая мешает понимать двух коммуникантов, возникновение стереотипов о представителях определенной культуры. Неспособность собеседника выйти за рамки сложившихся образов о данной культуре ведёт зачастую к несогласию.

Каждой языковой культуре свойственен собственный дискурсивный стиль – «манера речи» носителей языковой культуры, которая определяется регулярным и последовательным использованием ими определенных интерактивных и языковых стратегий устной и письменной коммуникации.

Научить людей общаться (устно и письменно), научить производить, создавать, а не только понимать иностранную речь — это трудная задача, осложненная еще и тем, что общение — не просто вербальный процесс. Его эффективность, помимо знания языка, зависит от множества факторов: условий и культуры общения, правил этикета, знания невербальных форм выражения (мимики, жестов), наличия глубоких фоновых знаний и многого другого.

В межкультурной коммуникации принято выделять три основных вида межкультурной коммуникации — вербальную, невербальную и паравербальную. Установлено, что с помощью языка люди передают не более 70% информации своим собеседникам. Остальная информа-

ция передается с помощью несловесных средств, которые получили название невербальных. Мысли, чувства, ощущения могут выражаться не только вербально, но и с помощью невербального языка, составляющего очень важную часть лингвокультурного багажа. Это – жесты, мимика, движения тела, паузы, или умолчания, темп и тембр речи.

Невербальный язык – это такой же равноправный язык культуры, как и другие её языки. Поэтому невербальные семиотические системы в коммуникативном акте всегда тесно взаимодействуют с естественным вербальным языком. Для субъекта коммуникации, представителя другой культуры чрезвычайно важно, входя в новый социокультурный мир, овладеть всеми языками новой для него культуры. Исследование средств невербальной коммуникации чрезвычайно актуально как для теории культуры вообще, так и для общей теории коммуникации в частности. Это связано с тем, что вопросы невербальной коммуникации имеют первостепенное значение для речевой деятельности людей разных национальностей, особенно в современном мире, в котором идут глобальные интегративные процессы на всех уровнях взаимодействия. Невербальные средства общения чаще применяются тогда, когда между людьми затруднен процесс коммуникации средствами вербального языка.

В ситуации контакта представителей различных культур определение языкового барьера недостаточно для обеспечения эффективности общения. Для этого необходимо преодолеть культурный барьер. Национально-специфические особенности самых разных компонентов культур коммуникантов могут затруднить процесс межкультурного общения.

Приветствия в ряде стран имеют национальную окраску. Рукопожатия – основная форма приветствия. Но, в некоторых странах не принято пожимать руку женщинам, а потому подождите, пока женщина сама протянет вам руку. Во Франции и странах Средиземноморья распространены поцелуи в щеку, в Латинской Америке – объятия. Две прижатые друг к другу перед грудью ладони - индийское национальное приветствие.

Во многих странах религия оказывает влияние на деловую жизнь, в том числе на распорядок дня и рабочие месяцы и дни. Узнайте побольше о религии данной страны, но не вступайте в дискуссии на такие темы. Знайте и помните, что буддийские образы священны:

нельзя наступать на порог в Таиланде – под ним обитают добрые духи; никогда не отвлекайте человека, обращенного лицом к Мекке; без разрешения не фотографируйте и не трогайте руками религиозные атрибуты.

Главный ответ на вопрос о решении актуальной задачи обучения иностранным языкам как средству коммуникации между представителями разных народов и культур заключается в том, что языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках. Необходимо не только обучить человека иностранному языку, но и научить его уважать и ценить культуру данного народа.

Из всего выше сказанного делаем вывод, что единство мировой культуры обусловлено единством исторического процесса, универсальной природой труда, творческой деятельностью и т.д. Любые национальные культуры выражают всеобщее общечеловеческое содер-

жание. Тем самым теоретически обосновывается необходимость и возможность взаимодействия и диалога культур. Обмен духовными ценностями, знакомство с достижениями культуры других народов обогащает личность и общество в целом. Владение системой языка общения не является гарантией адекватного пользования им в условиях реальной коммуникации. Помимо собственно языковых знаний, коммуникантам межкультурного общения необходимы адекватные интеракциональные и контекстные знания, а также толерантность и особая социокультурная чувствительность, позволяющая преодолевать воздействие стереотипов и адаптироваться к изменяющимся условиям коммуникативного взаимодействия при контакте с представителями разных языковых культур. Три понятия «терпение», «терпимость», «толерантность» являются по мнению Тер-Минасовой универсальной формулой для успешной межкультурной коммуникации [3].

Литература

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1990. – 25 с.
- 2 Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003. – 51 с.
- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово / Slovo, 2000. – 259 с.

References

- 1 Vereschagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kul'tura. – M., 1990. – 25 s.
- 2 Gudkov D.B. Teoriya i praktika mezhkul'turnoy kommunikatsii. – M., 2003. – 51 s.
- 3 Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – M.: Slovo / Slovo, 2000. – 259 s.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК 82:801.6;82-1/-9

Б. К. Базылова

к. ф. н. доцент Казахского государственного женского педагогического университета,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: baglan_5_3@mail.ru

Портрет и тип художественного конструирования

В статье рассматривается структура литературного портрета. Структура портрета здесь соотносится с его основной функцией - воплощением зрительного впечатления.

Первым из классифицирующих признаков литературного портрета является принципиальное для него несовпадение героя как субъекта изображения с его сюжетной ролью. В литературном портрете мы всегда сталкиваемся с созданной авторской концепцией характера портретируемого. Вторым признаком литературного портрета - способ создания «концепта мира». Исследование произведения всегда начинается с интерпретации текста через его жанровое прочтение, через поиск его интерпретационной модели. Третий важный классифицирующий признак литературного портрета – особенность повествовательной структуры, он отражает типологически общий для всех произведений мемуарно-биографического жанра конфликт между точкой зрения автора и «других» на предмет изображения. Одной из важнейших особенностей повествования в литературном портрете является то, что внутренний мир автора-повествователя также становится предметом изображения.

Структура описания внешности персонажа в романе И.С. Тургенева «Отцы и дети» выстраивается таким образом, что его нельзя изолировать от авторского комментария к нему, так как они выполняют одну и ту же функцию: представить читателю образ внутреннего мира героя. Портрет Базарова может быть признан «статичным» только потому, что он, как центр, «притягивает» все последующие зарисовки внешности персонажа, заставляет читателя увидеть в индивидуальном проявлении характера типичное. Автор постоянно отсылает читателя к этому первому описанию внешности героя, объясняя тем самым все последующие «факты» его биографии. В этом портрете персонажа содержится мотивация будущих взаимоотношений героев романа.

Ключевые слова: портретное сходство, структура портрета, конфликт, субъект изображения.

B. K. Bazylova

Portrait and type of artistic design

The article describes the structure of the literary portrait. Structure portrait here is related to its main function - the epitome of visual impressions. The first of classifying signs of a literary portrait is basic for it discrepancy of the hero as subject of the image with its subject role. In a literary portrait we always face the created author's concept of character of the shown. The second sign of a literary portrait – is a way of creation of "a world concept". Work research always begins with text interpretation through its genre reading, through search of its interpretative model. The third important classifying sign of a literary portrait – is a feature of its narrative structure, it reflects typologically the general for all works of a memoirs and biographic genre the conflict between the point of view of the author and "others" regarding the image. One of the most important features of a narration in a literary portrait is that the inner world of the author storyteller also becomes an image subject.

The structure of the description of appearance of the character in I.S. Turgenev's novel "Fathers and children" is built in such a way that it can't be isolated from the author's comment to it as they carry out the same function: to present to the reader an image of an inner world of the hero. Bazarov's portrait can be recognized "static" only because it as the center "attracts" all subsequent sketches of appearance of the character, forces the reader to see the typical in individual manifestation of character. The author constantly sends the reader to this first description of appearance of the hero, explaining all subsequent "facts" of his biography. This portrait of the character contains motivation of future relationship of heroes of the novel.

Key words: portrait similarity, portrait structure, conflict, subject of the image.

Б. Қ. Базылова

Портрет және көркем әдебиеттегі құрастыру түрі

Мақалада әдеби портреттеудің құрылымы қарастырылады. Портрет құрылымы бұл жағдайда оның басты қызметі – көзбен көру әсерін бейнелеумен байланысады.

Әдеби портреттеуді топтастырудағы ерекшеліктің бірі, ондағы басты ұстанымы болып табылатын кейіпкердің бейнелеу субъектісі ретінде оның сюжеттік рөлімен сай келмеуі қарастырылады. Әдеби портреттеуде біз ұдайы кейіпкер портреті бойындағы мінез-құлқының автор жасаған тұжырымдамасын көреміз. Әдеби портреттеудің екінші белгісі ондағы «әлем концептісінің» жасалу жолы болып табылады. Шығарманы зерттеу мәтінді жанрлық оқу арқылы интерпретациялау мен оның интерпретациялық үлгісін іздеу бойынша іске асады. Әдеби портреттеудің үшінші басты белгісі ретінде оның баяндау құрылымының ерекшелігі, яғни ол мемуарлық-өмірбаяндық жанрдағы шығармаларға тән типологиялық автор және «басқалар» көзқарасы арасындағы конфликтіні бейнелейді. Сонымен қатар әдеби портреттеудің басты ерекшелігінің бірі – баяндаушы-автордың ішкі дүниесі де әдеби бейнелеудің бір бөлігін құрайтындығы.

И.С. Тургеневтің «Отцы и дети» романындағы персонаждың сыртқы келбетін бейнелеу құрылымын авторлық түсіндірмеден бөліп алып қарастыру мүмкін емес, себебі орындап тұрған қызметтері ортақ: оқырманға кейіпкердің ішкі дүниесін ашып көрсету. Базаров портреті басты ретінде персонаждың сырт келбетінің әрі қарай бейнеленулеріне «ортақ болып» оқырманға жеке мінез-құлықтың көрінуінен типтілікті байқауға жетелейтіндіктен, «статикалық» болып қабылданады. Автор оқырманына ұдайы кейіпкерінің осы ең алғашқы көрсетілген мінез-құлқын сипаттауын нұсқап отырады, ол арқылы оның өмірбаянындағы кейінгі «деректерді» түсіндіріп отырады. Персонаждың бұл портретінде роман кейіпкерлерінің болашақтағы қарым-қатынасына автор тарапынан уәждеме жинақталған.

Түйін сөздер: портреттің ұқсастық, портрет құрылымы, конфликт, бейнелеу субъектісі.

При создании литературного портрета писатель опирается на образ героя, взятого из самой реальной действительности. Важное значение здесь имеет портретное сходство. Реальная личность познается автором как художественное целое, как самостоятельный и завершенный «сюжет» для словесного живописания. Именно в художественно-целостном изображении живой индивидуальности человека – неповторимости его «лица», мышления, языка, проявляющейся в его характере, манере поведения и в биографии, творчестве – заключена эстетическая суть жанра литературного портрета.

Первым из классифицирующих признаков литературного портрета следует назвать такую общую с романом структурную особенность, которую литературный портрет использовал как инвариант собственной структуры, как принципиальное для него несовпадение героя как субъекта изображения с его сюжетной ролью [1, 371]. В литературном портрете, посвященном созданию образа писателя, мы всегда сталкиваемся с созданной автором концепцией характера портретируемого: на основе известных фактов биографии человека выстраивается сюжет мемуарного повествования, в котором герой оказывается «больше» или «меньше» своей судьбы.

Второй признак – способ создания «концепта мира» [2], то есть поиск особенностей жанрового типа в жанровых и стилевых предпочтениях автора литературного портрета. Исследование произведения практически всегда

начинается с интерпретации текста через его жанровое прочтение, через поиск его «архитипической модели или константы, некоей интерпретационной модели. «Внутренняя мера» жанра в отличие от канона, не является готовой структурной схемой, реализуемой в любом произведении данного жанра, а может быть лишь логически реконструирована на основе сравнительного анализа жанровых структур ряда произведений.

Третий важный классифицирующий признак литературного портрета – особенность его повествовательной структуры, отражающей типологически общий для всех произведений мемуарно-биографического жанра конфликт между точкой зрения автора и «других» на предмет изображения. Одной из важнейших особенностей повествования в литературном портрете является то, что внутренний мир автора-повествователя также становится предметом изображения, который «прочитывается» исследователем с учетом поэтических приемов, выражающих творческую индивидуальность писателя.

Изображение внешности персонажа всегда связано с проявлением авторского отношения к герою. Оно может быть выражено прямо и опосредованно – через восприятие визуального образа другими действующими лицами, что в итоге свидетельствует о своеобразии построения системы персонажей произведения.

Содержание портрета необходимо включает в себя и формы поведения человека, так назы-

ваемый «мимический» портрет. Через изображение героя в действии, поступке читатель получает возможность создать в своем воображении зрительный образ, что пробуждает работу его ассоциативного мышления.

За рамками текста находится еще один содержательный ракурс портретного изображения. Это апелляция к воссоздающему воображению читателя, характеризующая горизонт его ожидания и связанная с портретным искусством в живописи.

Структура портрета соотносится с его основной функцией - воплощением зрительного впечатления. Визуальный образ создается в произведении прежде всего на уровне повествования, организующего различные дискурсы, которые определяют ритм и темп повествования, а также особенности его восприятия. Зрительный образ, запечатленный в структуре портрета, создается в двух основных направлениях: на уровне системы образов-персонажей и общей композиции произведения.

Рассмотрим один из наиболее характерных случаев проявления авторской воли в создании портрета героя, который несет в себе черты его биографии. Таков портрет Базарова в романе И.С. Тургенева «Отцы и дети», благодаря которому герой оказывается «шире» того социально-психологического типа, в рамках которого его воспринимала и современная Тургеневу, и последующая критика. Это расширение обусловлено прежде всего исключительно важной функцией и статусом повествующего лица в романах Тургенева, о котором писали А.Г. Цейтлин, С.М. Петров, В.Г. Одинокоев и др.

В письме к К.Случевскому (апрель 1862 года) Тургенев так объясняет свое понимание фигуры Базарова: «...Базаров все-таки подавляет все остальные лица романа <...> Приданные ему качества не случайны. Я хотел сделать из него лицо трагическое – тут было не до нежностей. Он честен, правдив и демократ до конца ногтей, а вы не находите в нем хороших сторон?» [3, с.401]. В приведенном в защиту героя высказывании кажется нам особенно важным то, что автор подчеркивал, как Базаров подавляет всех остальных героев. Функция рассказа о нем выступает в роли важнейшей функции автора-повествователя. Тургенев воспроизводит судьбу Базарова в последние месяцы его жизни, представляя это время как наиболее значительный период бытия героя.

Ритм авторского повествования о Базарове намечен уже во второй главе романа. Внешний

облик героя передается автором в три приема. Сначала это описание общего впечатления Николая Петровича от фигуры приезжего («человек высокого роста в длинном балахоне с кистями» с «обнаженной красной рукой»). Смена субъекта высказывания мотивируется поступком Базарова, который, «отвернув воротник балахона, показал Николаю Петровичу все свое лицо». Затем следует уточнение – собственно портрет героя, данный повествователем: в описание лица включается оценочный момент: «оно оживлялось спокойной улыбкой и выражало самоуверенность и ум». Третья часть портрета – передача реакции героя на слова Николая Петровича – мотивация тезиса повествователя об уме Базарова замечанием о «темно-белокурых волосах, длинных и густых, которые не скрывали крупных выпуклостей просторного черепа» [4, 171].

Структура описания внешности персонажа выстраивается таким образом, что его нельзя изолировать от авторского комментария к нему, поскольку они выполняют одну и ту же функцию: представить читателю образ внутреннего мира героя. Если же рассматривать авторский комментарий как дополнение описания, как это делает П.Г. Пустовойт, то получится, что «обособление портрета от психологической характеристики приводит к тому, что он воспринимается как статичный» [5, 127]. «Статичным» этот портрет Базарова может быть признан только потому, что он как центр «притягивает» все последующие зарисовки внешности персонажа, заставляя читателя увидеть в индивидуальном проявлении характера типичное. Автор постоянно отсылает читателя к этому первому описанию внешности героя, объясняя тем самым все последующие «факты» его биографии. В этом портрете персонажа сосредоточена энергия исходной сюжетной ситуации, содержится мотивация будущих взаимоотношений героев романа.

Объяснение данного этапа жизни героя дано в XII главе Аркадием: «Ты хотел людей смотреть, ступай» [4, 228], а в XXI главе Базаров признается: «Хочется с людьми возиться, хоть ругать их, да возиться с ними» [4, 292]. Очерк – портрет Базарова выстраивается как рассказ о том, что и как он видит и как видят его повествователь и другие герои. Об этом типе реалистического портрета убедительно пишет С.Шаталов. Стремление «расковать» статику описания, «воспроизводя с его помощью как отдельные моменты – состояния эмоционально-

психологической жизни, так и самое течение её», - правомерно замечает исследователь, - характерно уже для Пушкина. В его произведениях «цепь статичных портретов в виде своеобразной смены кадров – уже воспроизводила существенные моменты в судьбе <...> «опредмечивая» внутренние сдвиги в изменениях внешнего вида» [6, 70].

Герой Тургенева действительно внутренне неизменен, поэтому автор выстраивает определенную последовательность визуальных образов, ведущих к уточнению знания о нем читателя. На эту особенность структуры образов в романах Тургенева указывает В.Маркович, замечая, что автор таким образом демонстрирует логику «взаимоперехода особенного, индивидуального, неповторимо - человеческого и общего, исторического, социального» [7, 31].

Перед дуэлью Базаров видит сон, в котором появляются лица, сыгравшие важную роль в его судьбе: «Одинцова кружилась перед ним, она же была его мать, за ней ходила кошечка с темными усиками, и эта кошечка была Фенечка; а Павел Петрович представлялся ему большим лесом, с которым он все-таки должен был драться» [4, 319]. Сон подводит итог определенному отрезку жизненного пути Базарова и возвращает его к тем впечатлениям, которые он пережил. Предмет изображения - переживания Базарова, но представлены они в несвойственной герою стилистической манере автора-повествователя. Точка зрения повествователя преобладает над точкой зрения героя даже тогда, когда персонаж мог бы проявить свою волю и продемонстрировать умение видеть другого. Поэтому портрет, визуальный образ и собственно характеристика Базарова складываются в систему, функция которой зависит не от движения событий романа, а от позиции повествователя, объективирующего наше знание о герое. Сон Базарова – важная во всех отношениях «свернутая» сюжетная ситуация романа, построенного по объектному типу [8, 15].

Первой во сне появляется Анна Сергеевна. Заметим, что Тургенев не доверяет Базарову описать внешний облик Одинцовой. Портрет её создается повествователем, соединяющим несколько точек зрения: Ситникова («Вдруг лицо его изменилось и, обернувшись к Аркадию, он, как бы с смущением, есть теми «пределами, между которыми происходит варьирование и историческое движение форм» [9].

Не «видят» друг друга Одинцова и Базаров в сцене утреннего объяснения: и эту роль берет на себя повествователь. Именно он отмечает реакцию героини на слова признания: «протянула вперед обе руки», в то время, как Базаров «уперся лбом в стекло окна». Внешний облик героя в этой сцене служит автору мотивацией поведения Одинцовой. Она смотрит на себя в зеркало и видит там то, что смутило её саму, то, что объяснило ей «пожирающий взор» Базарова и его «почти зверское лицо». Так, используя метафору лицо-зеркало души, Тургенев показывает бесперспективность этой биографической линии героя. Образ «...бездны, пустоты ...или безобразия» - ассоциативный образ, передающий авторскую оценку обоих персонажей, без детальной проработки внешнего проявления душевных движений героев. Таков первый аспект портрета-биографии Базарова, в котором герой не только «увиден» повествователем и «другим» - Одинцовой, но и в определенном смысле «интерпретирован» автором с помощью визуального образа в один из наиболее значительных эпизодов его биографии.

Другая героиня сна – мать Базарова, которая смотрит на него и «не видит», то есть не понимает, что такое её сын. В портрете Арины Власьевны автор концентрирует скорее общие черты типа матери - провинциальной дворянки начала века, чем стремится передать индивидуальное в характере героини. Не только Арина Власьевна, но и повествователь «не видит» Базарова в тех ситуациях, где он находится рядом с матерью.

Портрета Базарова как такового здесь нет, дана характеристика эмоционального состояния героя, возникающего каждый раз, когда он видит Фенечку. Но и тот визуальный образ Фенечки, который дан с точки зрения повествователя, представлен как описание впечатления, производимого героиней на окружающих в определенный период её существования: «Бывает эпоха в жизни молодых женщин, - замечает автор, - когда они вдруг начинают распускаться, как летние розы». Конкретизация этого впечатления объясняет обостренную реакцию Базарова на проявление в Фенечке природного женского начала, что, с одной стороны, вписывается в авторскую характеристику героя как естественника-физиолога, а с другой, свидетельствует о присущем ему чувстве красоты. На контрастном сопоставлении холодной, «замороженной» красоты Одинцовой и горячей,

живой привлекательности Фенечки выстроена сцена в беседе.

Появление Базарова в комнате Одинцовой мотивировано тем, что Анна Сергеевна просит его дать совет о книге, которую следует прочесть. В сцене с Фенечкой в беседе возникает мотив книги, из которой Базаров просит её прочитать немного. Ему хочется, признается Базаров, посмотреть, как она который использует повествователь, таким образом утверждая «отрыв» Базарова от взрастившей его почвы. Настоящая биография героя складывается вне её пределов, поэтому так важно замечание о том, что происходило с Базаровым в первую ночь, проведенную дома: «Широко раскрыв глаза, он злобно глядел в темноту: воспоминания детства не имели власти над ним...» [4, 285].

Не менее важную роль в биографии героя автор отводит Фенечке (она и во сне Базарова видится ему черной кошечкой, что, согласно русским поверьям, является символом неожиданного раздора). Повествователь сообщает о том, что лицо его «изменялось, когда он с ней разговаривал: оно принимало выражение ясное, почти доброе, и к обычной его небрежности примешивалась какая-то шутивая внимательность» [4, 310]. Портрета Базарова как такового здесь нет, дана характеристика эмоционального состояния героя, возникающего каждый раз, когда он видит Фенечку. Но и тот визуальный образ Фенечки, который дан с точки зрения повествователя, представлен как описание впечатления, производимого героиней на окружающих в определенный период её существования: «Бывает эпоха в жизни молодых женщин, - замечает автор, - когда они вдруг начинают распускаться, как летние розы». Конкретизация этого впечатления объясняет обостренную реакцию Базарова на проявление в Фенечке природного женского начала, что, с одной стороны, вписывается в авторскую характеристику героя как естественника-физиолога, а с другой, свидетельствует о присутствии ему чувстве красоты. На контрастном сопоставлении холодной, «замороженной» красоты Одинцовой и горячей, живой привлекательности Фенечки выстроена сцена в беседе.

Появление Базарова в комнате Одинцовой мотивировано тем, что Анна Сергеевна просит его дать совет о книге, которую следует прочесть. В сцене с Фенечкой в беседе возникает мотив книги, из которой Базаров просит её прочитать немного. Ему хочется, признается

Базаров, посмотреть, как она будет читать. «У вас,- признается он,- когда вы читаете, кончик носа очень мило двигается» [4, 312].

Сцена в беседе начинается с просьбы Базарова дать ему одну из роз, а завершается сообщением о том, что Фенечка «тотчас подобрала все розы и вышла вон из беседки [4, с.314]). Как и с Одинцовой, в сцене объяснения с Фенечкой повествователь обращает внимание на положение её рук, «выражению» которых внимает Базаров. Диалог героев в беседе также выстраивается вокруг темы «руки», приобретающей почти символический смысл и выступающей в роли связывающего героев звена. Именно такую функцию выполняет «образ руки» в словах Базарова: «...поверьте мне: все умные дамы на свете не стоят вашего локотка», «А я знаю руку, которая захочет, и пальцем меня сшибет». Повествователь, постоянно фиксирующий движения рук Фенечки, простой и естественной в проявлении чувств, солидарен с героем, о чем свидетельствует переданная в авторском повествовании реакция Фенечки на комплимент Базарова: «Какой вы! - промолвила она, перебирая пальцами по цветам», «Ну, вот еще что выдумали! - шепнула Фенечка и поджала руки», «...опять засмеялась и даже руками всплеснула...», «отдернула протянутую руку...», «Фенечка показала руками как, по её мнению, Базаров вертел Павла Петровича». Богатая мимическая палитра этих движений внутренне противопоставлена устойчивому однообразию положения рук Одинцовой, что дает основание видеть в такой конструкции визуального образа мотивацию согласия Базарова на дуэль с Павлом Петровичем. «Вспомнив другую недавнюю сцену,- пишет Тургенев,- и совестно ему стало, и презрительно досадно» [4, 314]. Фенечка оказалась перед «бездной», образ которой теперь возникает уже в сознании не Одинцовой, а Базарова, который, как в момент любовного признания Анне Сергеевне, не смог сдержать своего порыва. Так визуальный образ, построенный на повторении одной и той же портретной детали-«руки», начинает играть роль конструктивного элемента, будет читать. «У вас,- признается он, - когда вы читаете, кончик носа очень мило двигается» [4, 312].

Последним в сне появляется Павел Петрович, портрет которого дан в самом начале романа вслед за представлением читателю портрета Базарова. По ходу действия повествователь больше не прибегает к сравнению их

внешнего облика и даже не знакомит с визуальным впечатлением, которое возникало у обоих героев при встречах за исключением двух моментов: замечания Павла Петровича о Базарове: «Этот волосатый?» (3, 180) и Базарова о нем: «Ногти-то, ногти, хоть на выставку посылай!» [4, 181]. В этих лаконичных фразах определяется критерий оценки одного героя другим, который останется неизменным на протяжении всего романа: это отношение аристократа к «демократу» и демократа к «аристократу». Типичность этой формы высказывания одного персонажа о другом отсылает читателя к начальному портрету каждого, данному с точки зрения автора [7, 23]. Так, брошенная Базаровым фраза о ногтях проецируется на высказывание повествователя о «стремлении вверх, прочь от земли» в облике Павла Петровича, которое, по мнению Н.Д.Тамарченко, не могло принадлежать никому из персонажей [10, 291]. Самым ярким в оценочном плане образом, характеризующим Базарова, оказывается образ леса, который ассоциируется у него с Павлом Петровичем. Согласно концепции пространственной формы, в литературном произведении смысловое единство изображенных событий может быть постигнуто не только в порядке временной, причинной и внешней последовательности действий и событий. Большую роль в оформлении авторской идеи играет внутренняя, рефлексивная логика образа, способного передать одномоментность восприятия прошлого и настоящего, что в свою очередь будет читать. «У вас,- признается он,- когда вы читаете, кончик носа очень мило двигается» [4, 312].

Настоящая биография героя складывается вне её пределов, поэтому так важно замечание о том, что происходило с Базаровым в первую ночь, проведенную дома: «Широко раскрыв глаза, он злобно глядел в темноту: воспоминания детства не имели власти над ним...» [4, 285].

Повествование о героях в четвертой части практически исключает обращение писателя к их портретированию. И это не случайно. В первом портрете Обломова, и в первом портретном описании Ольги дается намек на тот

предел, к которому придут оба, и на то доминировавшее в них обоим чувство внутренней сосредоточенности, которое и послужило мотивом их сближения. Оба героя достигли пределов своего внутреннего развития, только «остановка» Обломова произошла гораздо раньше, чем «остановка» Ольги.

«Общим» литературным признаком, характеризующим все произведения словесного искусства, является его структура. Конфликт же лежит в основе структуры художественного целого, поэтому, рассматривая жанровую специфику произведения, мы постигаем его жанровое своеобразие.

Другим важным аспектом построения жанровой типологии является опора его на своеобразие системы, «внутри которой функционирует данное произведение, так как взятое изолированно, оно может получить совершенно иную оценку [2, 54]. При этом немаловажным оказывается то, каким представляется исследователю «расстояние», существующее между изучаемым произведением и другими составляющими этой системы. Так, Ю.М. Лотман считает, что, чем «более далекие варианты одних и тех же структурных функций мы будем рассматривать, тем легче определятся инвариантные – типологические закономерности» [11, 126].

В основе структуры художественного целого лежит конфликт, поэтому, рассматривая способ формирования, организации произведения, то есть его жанровую специфику, мы тем самым движемся к постижению жанрового своеобразия. Художественное воплощение конфликта, взятое в аспекте выразительных и образительных средств, вводит нас в сферу стиля.

Механизм портретирования, как функция повествования, содержит в себе не только источник объяснения характеров героев, но и в известной степени «направлял» реализацию замысла романа в целом. «Тематические» блоки портретных описаний разворачивались в сюжетные ситуации, в которых эскизные наброски зрительных впечатлений выполняли функцию «узлов», связывающих сюжет в единое целое.

Литература

- 1 Храпченко М.Б. Типологическое изучение литературы и его принципы // Проблемы типологии русского реализма. – М., 1969.
- 2 Одинокое В.Г. Поэтика русских писателей XIX века и литературный прогресс. – Новосибирск, 1987.
- 3 Тургенев И.С. Центральный архив. – М., 1927.
- 4 Тургенев И.С. Собрание сочинений: 12 т. – М., 1987.
- 5 Пустовойт П.Г. И.С. Тургенев-художник слова. – М., 1980.

- 6 Шаталов С.Е. Художественный мир И.С. Тургенева. – М., 1979.
- 7 Маркович В.М. Тургенев и русский роман XIX века. – Л., 1980.
- 8 Корман Б.О. Опыт описания литературных родов в терминах теории автора (субъектный уровень) // Проблема автора в художественной литературе. – Ижевск, 1974.
- 9 Бройтман С.Н. Историческая поэтика: Теория литературы: Учеб. пособие: В 2-т. / Под ред. Н.Д. Тмарченко. – Т. 2. – М., 2004.
- 10 Тмарченко Н.Д. Русский классический роман XIX века: Проблемы поэтики и типологии жанра. – М., 1997.
- 11 Лотман Ю.М. О типологическом изучении литературы // Проблемы типологии русского реализма. – М., 1969.

References

- 1 Hrapchenko M.B. Tipologicheskoe izuchenie literatury i ego printsipy // Problemy tipologii russkogo realizma. – М., 1969.
- 2 Odinson V.G. Poetika russkih pisateley XIX veka i literaturnyj progress. – Novosibirsk, 1987.
- 3 Turgenev I.S. Tsentral'nyj arhiv. – М., 1927.
- 4 Turgenev I.S. Sobranie sochineniy: 12 t. – М., 1987.
- 5 Pustovoyt P.G. I.S. Turgenev-hudozhnik slova. – М., 1980.
- 6 Shatalov S.E. Hudozhestvennyj mir I.S. Turgeneva. – М., 1979.
- 7 Markovich V.M. Turgenev i russkiy roman XIX veka. – Л., 1980.
- 8 Korman B.O. Opyt opisaniya literaturnyh rodov v terminah teorii avtora (subektnyj uroven') // Problema avtora v hudozhestvennoy literature. – Izhevsk, 1974.
- 9 Broymtan S.N. Istoricheskaya poetika: Teoriya literatury: Ucheb. posobie: V 2-t. / Pod red. N.D. Tamarchenko. – Т. 2. – М., 2004.
- 10 Tamarchenko N.D. Russkiy klassicheskiy roman XIX veka: Problemy poetiki i tipologii zhanra. – М., 1997.
- 11 Lotman Yu.M. O tipologicheskome izuchenii literatury // Problemy tipologii russkogo realizma. – М., 1969.

ӘОЖ 398:801.6

П. Бисенбаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

Әлидің романтизмі

Автор бұл мақаласында Орта Азияның ояну дәуіріндегі антропологиялық эстетика мәселесіне тоқталады. Ол қоршаған ортаның түрлі құбылыстарын, табиғатын және адам тұрмысын, оның шығармашылық мүмкіндіктерін антропологиялық жүйеде түсіндіру романтикалық әдебиеттің негізгі белгісі деп біледі. Сонымен бірге Құл Әлидің «Қисса Жүсібінен» бастап, ортағасырлық түркі әдебиетінде басты көркемдік әдіс-жалпыға ортақ шығыс романтизмі болғанын дәлелдеуге күш салады. Ізденуші осы пікірінің дұрыстығын көрсету үшін Ю. Нигматуллина, Х. Усманов, Ф. Фасеев, И. Конрад, Ш. Абилов сияқты ғалымдардың зерттеу еңбектеріне иек артады.

Мақалада қайта өрлеу дәуірінің эстетикасына тән белгілер жан-жақты сөз болады. Мәселен, онда жердегі сұлулықтың көктегі сұлулық арқылы танылатындығы, Жүсіп портретін жасауда өсімдік пен жануарлар әлемінен алынған теңеулердің маңызды рөл атқаратындығы, алтын күміс сияқты қымбат дүниелердің идеялық эстетикалық қызметі, т.б. назардан тыс қалмайды. Күннің бейнесі, сәулесі, ай, алтын және күміс іспетті сөздердің қолданысқа түсуі шығыс қағидасына және оның әдебиетіне көрсетілген құрмет екені мәлім. Ғалым Тұрандық қолөнер шығыс әлемінде өзінің байлығымен, шеберлерімен танымал болғанын Отырар, Баласағұн маңында табылған заттар арқылы дәлелдейді.

Түйін сөздер: романтизм, эстетика, ренессанс, дастан, реализм, фантастика, синкретизм, психологизм, поэма, жанр, категория, философия, форма, образ, портрет, композиция, идея, пейзаж.

П. Бисенбаев
Романтизм Али

В этой своей статье автор рассматривает проблему антропологической эстетики в эпоху возрождения Центральной Азии. Он утверждает, что объяснение в антропологической системе различных явлений окружающей среды, ее природы и жизни человека, его творческих возможностей является основным признаком романтической литературы. Вместе с тем пытается доказать, что, начиная с "Кисса Джусуп" Кул Али, в средневековой тюркской литературе главным художественным методом служил всеобщий восточный романтизм. Для того чтобы показать правдивость этого своего утверждения, соискатель опирается на исследовательские труды учёных Ю. Нигматуллина, Х. Усманова, Ф. Фасеева, И. Конрада, Ш. Абилова.

В статье всесторонне рассматриваются черты, присущие эстетике эпохи возрождения. Например, здесь не остаются без внимания то, что земная красота познаётся через небесную красоту, при создании портрета Жусупа важную роль играют сравнения, основанные на сопоставлении с миром растений и животных, идейно-эстетическая функция драгоценностей, как золото, серебро и др. Известно, что употребление слов, как образ солнца, луч солнца, луна, золото и серебро, представляет собой почёт, оказываемый восточному изречению и литературе. Предметами быта, найденными вокруг Отырар, Баласағұн, учёный доказывает, что туранское ремесло в восточном мире стало известным своим богатством, своими мастерами ремесел.

Ключевые слова: романтизм, эстетика, ренессанс, дастан, реализм, фантастика, синкретизм, психологизм, поэма, жанр, категория, философия, форма, образ, портрет, композиция, идея, пейзаж.

P. Bisenbayev
Romanticism Ali

In this article the author examines his anthropological problem of aesthetics in the age of rebirth Central Asia. He argues that the system of anthropological explanation of the various phenomena of the environment, its nature and human life, its creative possibilities is the main feature of romantic literature. At the same time, author trying to prove that since "Kiss Dzhusup" Cool Ali, in the medieval Turkic literature mainly served by universal artistic oriental romanticism. In order to show the truth of this his assertion applicant relies on research works of scientists Yu. Nigmatullina, H. Usmanova, F. Faseeva, I. Konrada, Sh. Abilova.

The article comprehensively considered the features inherent in the aesthetics of the era of rebirth. For example, it does not remain without attention that the Earth's beauty is known through the heavenly beauty, when creating a portrait Zhusup play an important role comparisons based on a comparison with the world of trees and animals, ideological and aesthetic function of jewelry like gold, silver, etc.

Key words: Romanticism, aesthetics, renaissance, dastan, realism, fantasy, syncretism, psychology, poem, genre, category, philosophy, shape, image, portrait, composition, idea, landscape.

Сопылар мен Сократ ашқан антропологиялық эстетика Орта Азияның ояну дәуіріне дейін ұзақ даму жолынан өтті. Әрбір тарихи кезең мен қоғамдық даму сатылары түрлі мазмұнға ие болды. Феодалдық формацияның билеуші өкілдері мен ислам идеологиясы біреулердің бай болып, екіншілердің жоқшылық күй кешуі адам табиғатына негізделеді деп тұжырымдады. Қайта өрлеу дәуірі философиясының, ғылымы мен әдебиетінің өкілдері бұл пікірмен келіспеді және әлеуметтік бөлінісіне, ұлтына, дініне қарамастан күллі адамзаттың антропологиялық бірлігі идеясын қарсы қойды. Адамның антропологиялық маңызы, оның шығармашылық мүмкіндіктерге сенімі Омар Хайямның мына сөзінде анық айтылған: «Біздің мақсатымыз әлемдегі биік шыңмен тең». Жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттерін әлемнің тұтқасы санаған Саади Ширази XIII ғасырдың өзінде былай жазған:

Адамзаттың баласы – біртұтас
Тозаннан жаратылған.
Дененің бір бөлігі жараланса да
Барлық денен қалтырайды.
Ешуақытта адамзат мұңы үшін қайғыра алмасан,
Халқың сені қалай қадір тұтпақ

Қайта өрлеу дәуірінің антропологиясы, яғни адам табиғатынан тамаша нәрсе табуға ұмтылу Әлидің «Қисса Жүсіп» поэмасында көрініс тапқан. Автор ислам схоластикасының теоцентризмнен біржола бас тартпаса да, тарихи дамудың негізі «адамда» деп таниды. XII-XIII ғасыр басындағы түркілердің қоғамдық өмірін және сол дәуір адамдарының болмысын көп зерттеген Құл Әли адамды «бар нәрсенің өлшемі» ретінде түсіндіреді.

Қоршаған ортаның құбылысын, табиғатын және адам тұрмысын, оның шығармашылық мүмкіндіктерін антропологиялық жүйеде түсіндіру – романтикалық әдебиеттің негізгі белгісінің бірі. Осымен байланысты Ю.Г. Нигматуллина: «Жазушы дүниетанымындағы антропология, яғни халық әдебиетінде қандай қалыпта көрініс тапса да, адамның мәңгілік болмысынан тамаша құбылысты іздеу көбінесе шығармашылықтың романтикалық түрінің негізі болып шығады екен», – деп жобалайды [1,152]. Шынымен де, «Қисса Жүсіп» дастанының негізгі кейіпкерлерінің – Жақыптың, Жүсіптің, Зыли-

ханың өзара қарым-қатынасы адам болмысының шынайы, аса өнегелі заңдарының көрінісі ретінде романтикалық антропология рухында бейнеленген. Құл Әли Жүсіптің ақыл-парасатын суреттейді, мұнда Зылиханың махаббаты нақты өмірге жақын, табиғи. «Қисса Жүсіп» дастанының дәл осы тұсы қайта өрлеу дәуірінің романтизмі ретінде оның көркемдік әдісіне айналғанын айтуға мүмкіндік береді.

Кейінгі зерттеушілер Құл Әлидің «Қисса Жүсіп» дастанының әдеби әдісі туралы әрқандай тоқтамға келіп жүр. «Татар поэзиясының антологиясына» Х. У. Усмановтың жазған алғы сөзінде: «Құл Әли шығармасы – ортағасырлық татар әдебиетіндегі махаббат тақырыбына жазылған бірінші романтикалық поэма» [2, 202]. «Бұрынғы түрікмен әдебиеті» оқулығында «дастанның кейбір эпизодтары реалистік қалыпта, ал кейбірі романтикалық үлгіде жазылғаны» айтылады. Ф. Фасеев бұл поэманың көркемдік әдісі мен жанрын екі арнада: романтикалық-психологиялық және естелікті-дастандық бағытта қарастыру мүмкіндігін жоққа шығармайды. М.Залялиева «Қисса Жүсіп» дастанында дәріптеу принципі басым деп есептейді. Ш.Абилов Құл Әлидің «Қисса Жүсібінен» бастап, ортағасырлық татар әдебиетінде негізгі көркемдік әдіс – жалпыға ортақ шығыс романтизмі болды деген тұжырымға келеді. [3, 18]

Құл Әли туралы көлемді мақалалардың авторы әдебиетші Н. Хисамов басқа пікір ұстанады. Ол «Қисса Жүсіп» поэмасының әдеби әдісін қайта өрлеу дәуірінің романтизмі немесе романтизм әдісі ретінде қабылдауға келіспейді [4, 178]. Н. Хисамовтың көзқарасы бойынша Құл Әли шығармасының әдеби әдісі синкретті: әрі реалистік, әрі фантастикалық. Поэмадағы психологиялық элементтері мен кейіпкерлер іс-әрекетінің суреттемесі реалистік болып есептеледі. Поэманың әдеби әдісін шартты түрде «символдық» деп атасақ орынды болар еді», - дейді ол [4, 200].

Басқа зерттеулерге қарағанда, Н. Хисамовтың Әли дастанының әдеби әдісі туралы пікірінде қайшылық көп. Біз академик И. Н. Конрадтың концепциясына иек арта отырып, «Қисса Жүсіп» дастанының әдісін қайта өрлеу дәуірі романтизмі деп білетін ғалымдардың тұжырымдарына қосыламыз. И. Н. Конрад түрлі

ұлттық әдебиет үлгілеріне салыстырмалы талдау жасап, Ш. Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» шығармасын Фирдоусидің, Низамидің, Навоидің, Ариосто мен Тассоның поэмаларымен қатар қарастырып, қайта өрлеу дәуірі әдебиетінде ерекше романтикалық жол – ренессанс романтизмінің болғанын алға тартады [5, 96].

Қайта өрлеу дәуірі романтизмінің ең үздік шығармалары, негізінен, әлем әдебиеті қорына зор табыспен енді. Антикалық дәуірден бастап бері қарай романтикалық өнер бейнесінің нысаны – кереметтік категориясы еді. Қайта өрлеу дәуірінде ол аса жоғары мәнге ие болды. Адами жаңа платоншылыққа негізделген қайта өрлеу дәуірі романтизмінің әдебиеті адамдағы сұлулықтың маңызды белгілерімен ерекшеленеді: олар адамның ішкі-сыртқы бітіміне, оның мақсаттылығына, сезіміне, ақылы мен әрекетінің айқындығына иек артады.

Кемелділіктің жоғары өлшемі деп ақын ажары келісті, жан-жақты білімді және рақымды адамды айтады. Адам табиғатының биік болмысы Жүсіп бейнесінде жинақталған. Оның «Көркем Жүсіп» деген аты әлем әдебиетіне тегіннен -тегін енген жоқ. Жүсіптің ішкі жандүниесі мен сыртқы келбетінің сұлулығы ренессанс философиясы рухында түсіндіріледі. Грек, Шығыс платоншылары үшін нағыз керемет жаратылыс адам болса, Әли үшін де солай.

«Қисса Жүсіп» дастанындағы кереметтік категориясын беру формасы әртүрлі. Бұл-Жүсіптің ақылы, дене сұлулығы, білімділігі, адамгершілік тазалығы, әділеттілігі, сонымен бірге оның туысқандары мен мысырлықтарға жасаған игі істері.

Жүсіптің сыртқы сұлулығын Әли дәстүр шеңберінде суреттейді. Ол бұрынғы түркі фольклоры мен Шығыс романтикалық поэзиясында қолданылған образ жасау әдісін пайдаланады.

Қасыңның бұралаңы туған айдай,
Тісің інжудей жалтылдайды.
Шашың жұпар судың тұнбасындай,
Өзім өрсем арман жоқ,
Келбетің құйып қойған лағылдай.
Иегің алмадай сұлу,
Ернің балдай, сөзің тәтті.
Қызыл ернің демі жүрегімді өртейді,
Саусақтарың сүйіріктей,
Тырнақтарың меруреттей жарқырайды.
Алақаның әппақ әрі жібектей жұмсақ.[6]

Көріп отырғанымыздай, Жүсіп портретін жасауда өсімдік және жануарлар әлемінен

алынған теңеулер, байланыстар маңызды рөл атқарады (қасы – ай, тісі – інжу, тырнағы – маржан, қолы – жібек, шашы-жұпар су, иегі-алма, ерні-бал, саусағы-бұтақтай сүйірік). Теңеулер тізімі терең шеберлікпен жасалған. Олар ортағасырлық Шығыс поэзиясына тән белгі-бейнелермен ерекшеленеді.

Әлидің ұнамды эпитеттері – «күн дидарлы», «айдай» сөздері дастанда көптеп кездеседі. Ғашығының сұлулығына тамсанған Зылиха: «Оның жүзі толған айдай жарық», - дейді. «Айдай» етіп автор Зылиханы да суреттейді:

Тамаша Зылиха туралы сөз айтамын
Айдай дидарын мақтаймын. [6]

Ай мен күннің бейнесімен автор кейіпкерлердің келбетін салыстырып қана қоймайды, олардың психологиялық күйін де береді. Ағалары аяусыз соққанда Жүсіп оларға:

Өлтіргілерің келсе – қазір-ақ құртындар,
Менің айдай жүзім солсын. [6]

Жүсіпке ғашық болған Зылиханың қайғылы образын жасауда эмоционалды-эстетикалық перде үшін де «ай» сөзімен қолданылған эпитет ең басты суреттеу әдісі болып табылады:

Қайғыдан Зылиха ұйқыдан айрылды,
Айдай дидары реңі қашқан.
Тамақтан дәм татпады,
Күні-түні көз алдында – Жүсіп. [6]

Қайта Өрлеу дәуірі эстетикасы жердегі сұлулық тек көктегі сұлулық арқылы ғана танылады деп тұжырымдайды. Осы себептен Қайта Өрлеу дәуірі ақындарының шығармаларында адам табиғаты ғарышпен тең немесе одан жоғары қойылады. Шығармашылық адамдарының жаңа платоншылдық бейне мен адам әсерінен туған ғарыштық бейнелерге ұмтылысы осыдан. Мысалы Жүсіптің сұлулығы алдында күн мен ай ұялып, қызарады, сұлулығы көпес Мәлік Дұғардың уысына еніп, жерге кірген гауһардан жауған жаңбырдың, інжу маржан күннің бейнесінде беріледі. Қиын кездері Жүсіп адам секілді ренжіп, ашуланып, лағнат жаудыра алатын аспаннан көмек сұрайды. Әли дастанындағы ғарыштық бейнелермен берілген сұлулықты сезіп, қолмен ұстап білуге болады.

Дастанда Жүсіп сұлулығы ренессанс гуманизмі рухында адам бейнесіне көшірілген, әсірленген. Күн, ай және он бір жұлдыз Жүсіптің сұлулығына табыну үшін аспаннан жерге түседі.

Ай мен күннің жарқылын түсімде көрдім,
Әлемнің он бір жұлдызын биікте көрдім,
Бәрі маған бас иді. [6]

В.В. Бычков «Нұр мәселесі барлық елдегі халықтардың, атап айтқанда, Шығыста да, грек-рим аумағында да дүниетаным жүйесінде маңызды рөл атқарды» [7, 68], – деп жазады. Дүние туралы теория Ибн Синаның философиялық еңбектері мен әдеби шығармаларында көрініс тапты. Нұр туралы діни-философиялық білімді сопылық ойшыл Сухраварди (1155-1191) дамытты. Оның ілімі бойынша, «Әлемде бар сұлулық, кемелділік, жомарттылық та нұрдан туындайды».

Нұр эстетикасы шығыс әдебиетінің әдеби қағидаларына үлкен әсерін тигізді. X ғасырдың өзінде қытай тілінен түрік тіліне «Алтын жарық» деген атаумен дүниетаным эстетикасына енетін діни-әсиетті шығарма аударылады. Қайта өрлеу эстетикасында нұр бейнесі маңызды орын алады. Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігінің» негізгі кейіпкері күнге байланысты есімге ие – Күнтуды (күн көтерілді) [8, 177].

Істе ол әділ, қатал, бірбеткей,
Сөзге шыншыл, рухы биік.
Көктегі күн мен айдай жарқырап,
Бәрінің бастамасы Күнтуды болды.

Әлидің «Қисса Жүсіп» дастанындағы нұр эстетикасының ізі айқын. Автор Жүсіптің сұлулығын «нұрлы жүзді» деп қайталап отырады. Мысалы, Жүсіп келбеті дүниеге күннен 100 мың есе көп нұрын шашады, нұрлы бет-жүзі күннің жарығынан асып түседі, оның сұлулығынан дүние тасқыны көкке көтеріледі.

Жүсіп сұлулығы жер мен көкті байланыстыратын күн сәулелерінің көз шағылыстырардай нұр шығаратын ағыны ретінде суреттеледі. Терең құдықта да Жүсіп сұлулығы мындаған күн сәулесінің ағынымен жарқырайды. Осы сұлулығымен Жүсіп Нілге шомылған соң да әлемге жарық береді:

Жүсіп пайғамбар көңілді, қуанышты келді,
Келбеті жүз есе жарқырайды.
Жарқыл оның түсті халатына сәуле береді.
Айналаның бәрі жайнай түсті. [6]

Эманация туралы жаңа платоншыл ілімнің негізіне енген жарық бейнелер шығыс философиясының бөлінбес бөлшегі болып табылады. Нұрлы символға бұрыла қарай отырып, шығыс ойшылдары бар дүниенің тылсым сырлары мен себептерін білуге тырысты. Олардың филосо-

фиялық көзқарастары Шығыстық қайта өрлеу дәуірінде өмір сүрген ақындар тәжірибесінде де болды.

«Қисса Жүсіп» дастанында кең қолданылатын нұрлы бейнелер Құл Әлидің «философиялық жарық берудің» білгірі болғандығын көрсетеді. Сәуле шашушы сұлулықтың биік көрінісі – миллиондаған күн сәулесі жібiнен тоқылған Жүсіп бейнесі. Періште Жебірейілдің нұрымен қосылған және жіңішке жарық жіппен көкке көтерілген Жүсіп бейнесі Әлидің тұрмысқа деген даралық көзқарасын білдіреді.

«Қисса Жүсіп» поэмасының әдеби құрылымында нұрлы күн ұғымымен бірге алтынмен байланысты бейнелер де маңызды рөл атқарады. Ерте кезде сәуле күн бейнесі ретінде қабылданды.

Құл Әли дастанында алтынның идеялық-эстетикалық қызметі әрқилы. Бір жағдайда алтын байлық көзі ретінде берілсе, енді бірде сұлулық символы ретінде беріледі. Ал кейде алтынның тамаша эстетикалық табиғаты оның маңызды қызметімен байланыстырылады. Жеке заттардың, әшекейлердің бағасын көрсеткені Құл Әлидің өз дәуірінде тауар-ақша қатынасында білікті маман екенін танытады. Мысалы, асыл тастармен жасалған алтын кесе 400 000 динар, Жүсіптің араб көпесіне сыйлаған алтын білезігі 200 000 динар, Ибн-Йамин ағасына сыйлаған лағыл білезік 1000 динар, екі пұт нан – 200 000 алтын шақша, 1 динар – 1400 ермаққа тең. Құны жоқ 18 ермаққа Жүсіпті ағалары құлдыққа сатқан:

Менде мата бар,-деді Мәлік жауап беріп,
Алтын жоқ,
Тек қана 18 ермақ бар.

Соны алыңыз. Үстіндегісін маған сыйға тартыңыз.

Мысырда көпес Мәлік Дұғар Жүсіпті адам айтқысыз бағаға – жарты миллион алтын динарға сатып жібереді. Бұл сәтті мәміле Жүсіпті кездестірместен көп уақыт бұрын оның түсіне енеді: қайырымды құл сатудан ол үлкен байлық пен дүниенің иесі атанады. Мәлік Дұғардың түсін жори отырып көріпкел былай дейді:

Осы құлды арзанға аласың,
Бағалы сыйлыққа ие боласың,
Зор байлыққа кенелесің.
Әрі қарай шаттығыңды көріп отырмын.

Әли дастанында асыл металдардың әлеуметтік-экономикалық мәні әдейі қозғалмайды. Автор алтынның адамдар қарым-қатынасын бұзатын әсерін көрсетпейді. Қайта өрлеу дәуірі

ақынын алтын ең әуелі жердің амандығының көзі ретінде, эстетикалық рахаттың бір түрі ретінде қызықтырады. Ол алтынды бақыт пен сұлулықтың белгісі деп білетін қайта өрлеу дәуірінің романтикалық эстетикасына адал болып қала береді.

Ай жүзді құл Жүсіптің сұлулығы да алтынмен өлшенеді. Көпес Мәлік Дұғар Жүсіп үшін оның таза дене салмағы қанша тұрса, сонша алтын сұрайды. Сөйтіп қалалық сауда базарының таразысының бір жағында Жүсіп, екінші жағында Мысырдың падишахы Кытфирдің алтыны түседі. Осы суретті Құл Әли былай береді:

Сен алтынды әкеліп өлше, - деді Мәлік,
Оның таза салмағына құлдың салмағы жетсін.
Тастың, тиынның салмағы көп болсын,
Әрбір үймеде баланың салмағы болсын,
Өмірші бағамен келісті де үнсіз отырды.
Қазынаға алтынды алуға кетті
Бес жүз мың алтын әкелді. [6]

Бірақ бұның бәрінің салмағы құлдың салмағына жете алмады.

Бұл өлең жолдары дүниенің тетігі адам деп білетін ілім негізінде бірінші кезекке адамды – Жүсіп сұлулығын қоятындығымен есте қалады. Құл Әли алтын да, күміс те, гауһар да, лағыл да адам сұлулығының өлшемі бола алмайды деп баса айтып, адам сұлулығын биік дәрежеде дәріптейді. Сауда орнындағы көріністі автор 3 рет суреттейді. Біріншіде таразы тостағанына 500 000 алтын салынды; екіншіде қазынада қалған барлық алтын мен күміс, үшіншіде Кытфир билеушінің бар байлығы: алмаз, жақұт, меруерт, маржан, мата, атлас, жұпар су. Бірақ қандай жағдай болса да Жүсіп сұлулығын материалдық байлықпен, асыл тастармен, сән-салтанатты бұйымдармен өлшеуге, қатар қоюға болмайтыны анықталады. Билеуші аузынан нағыз өрлеу дәуіріне тән тұжырым жасалады: бар әлемнің материалдық құндылығы адамның сұлулығына тең келе алмайды. Осылай Құл Әли адам сұлулығын абсолютке айналдырып жеткізеді, адам тұлғасына биік баға береді. XIV ғасырда осындай ойды эзирбайжандық қайта өрлеу дәуірінің өкілі Насими да айтады: «Адам – ең бағалы, ұлы жаратылыс. Асыл тастар мен металл арасынан қазына іздеген адам қатты қателеседі». Бұл Құл Әли мен Насимидің ортағасырлық саяси және діншіл жүйесімен жасырын әрі ашық түрде айтысып жүріп жасаған адамның сұлулығы мен ұлылығы туралы батыл тұжырымы болды.

Алтын, күміс, т.б қымбат дүниелердің бейнесін Құл Әли сарайлар мен айналадағы ортаны суреттегенде кеңінен қолданады. Зылиханың Жүсіппен кездесуі үшін салынған сарайдың ішкі көрінісі алтынмен, күміспен, гауһармен шағылысқан нұрымен, шұғыласымен, әдемі жабдығымен таң қалдырады. Бұл сарайдың күмбезі сары алтыннан, ал қабырғасы нұрлы шыныдан жасалған, алтын, күмісі жалтырап көз тартады. Сарай маңында алтын бұта өседі, алтын ағаштар, бақта алтын аттардың, күміс бұқаның мүсіні, тақ, Зылиханың күн сәулесімен әсемделген тәжі; ғашықтарға үлкен метал ыдыспен аспаз қызмет етеді. Мысалы:

Қызметшілердің ептілігі сарайға інжу дарытады,
Алтын ағаштар айналада
Жапырақ жайсын, шалғын көтерсін,
Ала жеміс өссін.

Бағандар арасында
Алтын жамылған бұта өссін.
Күмістен жасалған
Бұтаның мүсіні орнатылсын.

Есікте алтын тұлпар,
Ер-тұрманы қымбат тастар.
Өртүрлі жеміс беретін
Бір-бірінен асатын ағаштар болсын.

Осы сарай әр уақытта мақтаныш болсын.
Қабырға бойы мыңдаған суреттер.
Өртүсті шыныдан терезе,
Алтын мен күміс жылтырасын. [6]

Әли суреттеген сарайдың эстетикалық әсері күшті. Әли үшін жарық беретін дүниеден ғажап ешнәрсе жоқ. Оның күн, сәуле, ай, жұлдыз, алтын, күміс, т.б асылдар бейнесін жасауы осымен түсіндіріледі. Типологиялық тұрғыдан қарасақ, түркі әдебиеті ақынының сәулелі эстетикасы грузин қайта өрлеу дәуірінің өкілі Шота Руставелидің «жарық» поэмасы мен «Жолбарыс терісін жамылған батырына» өте ұқсас. Екі ақынның сәулелі бейнелері жаңа платоншылардың философиясына негізделген.

Жүсіп сұлулығын беруде санмен жасалған әсірелеулер маңызды рөлге ие. Адам сұлулығын, кейіпкер сұлулығын, кейіпкер қайғысын, адамның күші мен байлығын санмен салыстыру Шығыс пен Батыс халықтарының әдебиеті мен фольклорында кеңінен таралған әдіс. Сандық әсірелеулер платоншыл, пифагоршыл философияға иек артатын қайта өрлеу дәуірі эстетикасында танымның негізгі қағидасы әрі оларды көркем бейнелеудің жолы болды. Бейнелі жүйені математикалық рәсімдеу әдісі араб, тәжік

қайта өрлеу дәуірінің көшбасшысы Рудакидің (860- 940ж) шығармашылығында кездеседі.

Бұрымын түсірсе болғаны - жүз жүрек шатыққа кенеледі.

Құл Әли “Қисса Жүсіп” дастанында да тамаша дүние тудырады. Мысалы Жүсіп жүзі 100 мың күн сәулесін жалындатады, ағалары үшін Жүсіп 100 мың жаны болса да бәрін беруге даяр; сұлу құлды Мәлік Дұғар көпестен алу үшін Құдыс қаласының бегі 12 мың әскерді жібереді; Жүсіпті сатып алу үшін Мысыр билеушісі Кытфир таразы тостағанына 500 мың алтын динар және қазынасындағы бар байлығын салады; сұлу құл Жүсіп үшін Зылиха 360 киім түрін сатып алады; баласы жоғалғаннан кейін 10 тәулік ішінде пайғамбар Жақып 360 рет есінен адасады. Зылиха салдырған сарай 10 мыңдаған ою-өрнектермен безендірілген. Шеруде Жүсіп 800 мың әскерге басшылық етеді. Жүсіп 40 ердің күшінен асып түсетін күшке ие, 72 тіл біледі. Зылиханан әкесі Таймустың құдіреті мен байлығы да сандық әсірелеумен беріледі: әскері 100 мың ер; қызының жасауын 1000 түйемен, 1000 қашырмен береді, 1000 құл мен кәнізак жібереді. Кытфир Зылихананы 100 мың жақсы ниетпен қабылдайды. Сандық ассоциациялар, әсірелеулер әсіресе XII-XIV ғасырлардағы түркі әдебиеттерінде мол қолданылады. Мысалы авторы белгісіз «Кесікбас кітабында» Кесікбас 50 рет қажылыққа барады; дәудің жер асты патшалығында тұтқында 500 мың мұсылман зарығып отыр; зардап шеккен діндерестерін құтқару үшін жер асты патшалығына түскен батыр Әлиге бірден 300 мың дәу бас салады. «Кесікбас кітабы» мен Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» (басы кесілген сұлтан туралы әңгіме) арасындағы сандар қолданудағы сабақтас байланысты байқау қиын емес. Өз сарайының өткен айбындылығын айтқанда сұлтан оның 40 мың басшысы, 18 мың бегі, 10 мың құлы, 10 мың салық төлеушісі, 10 мың әйелі, 10 мың шарап әкелушісі, тағы басқа болғандығын санамалайды.

Құл Әлидің ренессанстық шығармашылық қолтаңбасы сәулет өнерінде, мүсінде, бейнелеу өнерінде, сөз өнерінде айқын көрінеді. Шығармада әр қандай өнер түрлерінің көрініс табуы – ақынның романтикалық, көркем ойының белгісі. Құл Әлидің эстетикалық-романтикалық принциптерінің бастысы – дәріптеушілік. Ол «Қисса Жүсіп» поэтикасының барлық деңгейінде басымдық танытады. Осылайша поэмада суреттелген сарайлар өзінің ерекше сұлулығымен, биіктігімен, қымбат әшекей-

лерімен таңқалдырады. Ақын үлкен шеберлікпен сарайдағы жарықты, бөлмелерді, жануарлардың, құстардың мүсіндерін, адамдардың бейнесін жеткізеді.

Сарай алтын, күміс және әр түсті әйнектерден, қымбат ағаштардан салынған. Сарайдың іші ақық тас, лағыл, інжу, маржанмен әшекейленген.

Үлкен үйдің тірегі бір қатардан табылсын,
Оның бәрі асыл тастан жасалсын.
Інжу, маржан, гауһарға толып сыртына
Барлық бояу-түсмен жарқырасын.[6]

Сарай гауһар шырақтармен сәулеленген, қымбат бағалы тастармен безендірілген, аң терісі жайылған сарай.

Еденге түрлі тері төселіп,
Гауһардан шырағандар жылтылдайды.
Сарайдың ауасы ерекше. Мускус, амброг иісі аңқып тұр.
Әр жерде мускус иісі шығып тұрды,
Гүлденіп бәрі сонда келмек енді.[6]

Келтіріп отырған мысал шығыстың иіс эстетикасы Құл Әлиге мәлім болғанын дәлелдейді. Ол оны тек қана сарайды суреттегенде қолданбайды. Сонымен қатар өз қаһармандарының ішкі және сыртқы құндылықтарын бейнелегенде пайдаланады. Мысалы Зылихананың еріні қош иісті, Жүсіптің шашы – жұпар су, Жүсіп Мысырға келгенде қоршаған орта қош иісті заттарға толады.

Құл Әлидің сарайды бейнелегенде қолданған теңеулері қымбат заттар мен бағалы тастар жайлы болып келетінін жоғарыда айтып өттік. Күннің бейнесі, сәулесі, ай, алтын және күміс сияқты сөздердің қолданысқа түсуін шығыс қағидасына және оның әдебиетіне көрсетілген құрмет деп білеміз. Белгілі дәрежеде олар Алтын Орда кезеңіндегі қала тұрғындарының материалдық және рухани мәдениетінің ерекшеліктеріне негізделген. Тұрандық қолөнер шығыс әлемінде өзінің байлығымен, шебер жұмысшыларымен, әбзелші, қолөнершілерімен танымал болды. Олар қару-жарак, үй заттарын, алтыннан жасалған сән заттарын жасайтын. Бұл деректі археологиялық қазба барысында табылған заттар дәлелдейді. Олар Сарайшық, Отырарда табылған. Сонымен қатар олар Түркі халқының ұлылығы мен байлығы жайлы баяндайды.

«Сарайды рәсімдеуде пұтқа табынушылықтың шығыстық стилі ерекше байқалады», – деп пайымдайды әдебиеттанушы Н.Ш. Хисамов [4, 201]. Егер оқырман бір сәтке болсын сарайды бағалы металсыз, қымбат заттарсыз елестетсе,

ол бірден Құл Әлидің табиғи суреті мен фаунасы, туған табиғатының көрінісі екенін түсінеді. Орман, тал-шілік, жеміс ағаштары, бұтақта ән салып тұрған құстар, сылдырама бұлақтар, үйір жылқылар, жайылып жүрген қара мал – осының бәрі туған жердің ерекшелігі. Оғыз-қыпшақ фольклорының дәстүрімен, басқа да пұтқа табынушылықпен байланысты көріністер поэмада бар. Мысалы, Зылиханың сарайының кірер жерінде күміс бұқалардың ескерткіші тұрады. Оның төркіні жерді мүйізімен ұстап тұрған бұқа жайлы мифпен тікелей байланысты.

Бұл жайтқа ілтипат көрсетуді ғалым А. Тагирджанов ешқашан ұмытпайды. Ғалым салыстырмалы талдау жасау арқылы «Қисса Жүсіптің» басқа ұлттық нұсқалардан айырмашылығын табады. Ол Құл Әлидің бейнелеу амалдары Фирдоусиге, Ансариге ұқсамайтынын айтады [9, 152].

Дастанда суреттелген сәулет өнерінің пейзажды үлкен махаббатқа толы екенін түсінуге болады.

Сарайлардың адамға жақындығы, күн сәулесінің жарығы, сәулет ескерткіштерінің жарығы, сәулет ескерткіштерінің табиғатпен үндесуі, алтының жылтырауы - осының бәрі Құл Әлидің романтикалық көркем әдісі екені анық.

Жоғарыда атап өтілгендей, қайта өрлеу дәуірі кезінде көптеген қалаларды салу барысында әртүрлі ғимараттар тұрғызылды – сарайлар, мешіттер, ер балаларды оқытатын ғимараттар, моншалар т.б. «Қисса Жүсіп» дастанында қонақ күту үшін салынған арнайы сарайлар жайлы жазылған. Бұл сарайлар діни, мәдени мерекелер үшін емес, ғашықтардың жүздесуі үшін Жүсіптің әкесі Жақыппен және ағаларымен кездесуі үшін салынған.

Барлық суреттеулер мен сипаттамаларды шығыстық қала мәдениетін жақсы білетін, жиһангез, ақылды білімді адам жазғаны бірден көрінеді. Керемет сарайлар, мешіттер, әшекейлер шамдық және византиялық шеберлердің күшімен тұрғызылған.

Әдебиеттер

- 1 Нигматуллина Ю.Г. Национальное своеобразие эстетического идеала. – Казань, 1970
- 2 Усманов Х. Татарская поэзия.// Анталогия Татарской поэзии. – Казань, 1957
- 3 Абылов Ш. «Йосыф вәзәләйха» поэмасын өйрәнгәндә. – Совет мәктәбә. – 1975. – №8
- 4 Хисамов Н.Ш. Сказочные мотивы в поэме «Кисс-и Иусуф» Кулали // Материалы IV конференции молодых научных работников. – Казань,-1976.
- 5 Конрад И.Н. Запад и Восток. – Москва, 1972
- 6 Али. Қисса Юсуф. – Архив БФАН РФ ф. 3. – Он. 28. – Ед. хр.14.
- 7 Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – Москва, 1956
- 8 Баласағұн Жүсіп Хас-Хаджип.Құтты білік. – Алматы, 1986.
- 9 Тагирджанов А.Т. Влияние поэмы Фирдоуси «Йусуф и Зулайха» на «Кисса и Йусуф» Али и «Йусуф и Зулайха» Шаяд Хамзы // Палестинский сборник. – 1970. – Вып. 21.

References

- 1 Nigmatullina Yu.G. Natsional'noe своеобразие esteticheskogo ideala. – Kazan', 1970
- 2 Usmanov H. Tatarskaya poeziya.// Antalogiya Tatarskoy poezii. – Kazan', 1957
- 3 Abylov Sh. «Yosyf vәzәlyha» poemasyн өyrәngәndә. – Sovet мәktәbә. – 1975. – №8
- 4 Hisamov N.Sh. Skazochnye motivy v poeme «Kiss-i Iusuf» Kulali // Materialy IV konferentsii molodyh nauchnyh rabotnikov. – Kazan',-1976.
- 5 Konrad I.N. Zapad i Vostok. – Moskva, 1972
- 6 Ali. Qissa Yusuf. – Arhiv BFAN RF f. 3. – On. 28. – Ed. hr.14.
- 7 Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. – Moskva, 1956
- 8 Balasaғұn Zhyсіp Has-Hadzhіp.Құtty bіlіk. – Almaty, 1986.
- 9 Tagirdzhanov A.T. Vliyanіe poemы Firdousi «Yusuf i Zulayha» na «Kissa i Yusuf» Ali i «Yusuf i Zulayha» Shayad Hamzy // Palestinskiy sbornik. – 1970. – Vyp. 21.

ӘОЖ 82:81 – 26

Қ. Т. Жанұзақова¹, А. Әбдібаева²

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің

¹профессор, ф. ф. д., ²II курс магистранты,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru; my_farytale_90@mail.ru**Т. Ахметжан туындыларындағы көркемдік-тілдік ерекшеліктер**

Жазушы Талаптан Ахметжан – қазақ әдебиетінде өз қолтаңбасын қалдырған қаламгерлердің бірі. Жазушы қаламынан «Нобель сыйлығы», «Сынық қанат көбелек», «Сұлу мен суретші», «Айсәуле», «Тозақ оты», «Қылбұрау» сынды повестер, «Мұң», «О дүниенің қонағы», «Күнәһар», «Айқасқа», «Тұма», «Шәрбат», «Қара күз», «Қала мен қария», «Махаббат әуені» сынды әңгімелер мен пьесалар туды. Суреткер өз шығармашылығына бүгінгі дәуір шындығын, қоғамның ең келелі, өзекті мәселелерін арқау етеді. Бүгінгі зерттеуіміздің нысанына жазушының «Сұлу мен суретші», «Нобель сыйлығы» повестерін алып отырмыз. Мақалада аталған туындылардың көркемдік, тілдік, стильдік ерекшеліктері сөз болады. Жазушы қаламына тән сөз қолданыстарына талдаулар жүргізіліп, олардың образ жасаудағы мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер: көркем тіл, стиль және стилистика, поэтикалық әуезділік, қайталаулар, ырғақ.

К. Т. Жанұзақова, А. Абдибаева

Художественно-стилистические особенности в произведении Талаптана Ахметжана

Талаптан Ахметжан – один из известных писателей, которые оставили свой след в казахской литературе. Писатель является автором таких повестей, как «Бабочка с сломенными крыльями», «Нобелевская премия», «Красавица и художник», «Айсауле», «Адский огонь», и таких рассказов, как «Тоска», «Гость из другого мира», «Преступник», «Айқасқа», «Тұма», «Шәрбат», «Черная осень», «Город и старик», «Мелодия любви», и т.д. Объектом в творчестве Талаптана Ахметжана стали самые основные и проблемные вопросы современности. В статье рассматриваются особенности художественной речи в произведениях Т.Ахметжана «Красавица и художник», «Нобелевская премия». Обсуждаются лексико-стилистические возможности, интонационно-семантический строй художественной речи, ритмическая организация произведений писателя.

Ключевые слова: художественная речь, стиль и стилистика, поэтическая музыкальность, повторы, ритм.

К. Т. Zhanuzakova, A. Abdibaeva

The artistically-stylistic features are in work of Talaptan Akhmetzhan

Talaptan Akhmetzhan – one of writers that left the track in Kazakh literature. A writer is the author of such stories as "Butterfly with to broken wings", "Nobels bonus", "Beautiful woman and artist", "Aisaule", "Hellish fire" and such stories as "Sorrow", "Guest of other world", "Criminal", "Aikaska", "Tuma", "Sharbat", "Black autumn", "City and old man", "Melody of love", etc. Basic and problem questions of contemporaneity became an object in work of Talaptan Akhmetzhan. The article discusses the features of artistic language in the works of T. Akhmetzhan "Beauty and the artist", "Nobel Prize". Discusses the lexical and stylistic features, the intonation of the semantic structure of artistic speech, rythmical feature of the writer.

Key words: art, style and stylistics, poetic musicality, repetitive rhythm.

Т. Ахметжан – қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасымен, ой тұғырымен ерекшеленетін жазушы. Оның шығармаларында рухани құндылықтарды жоқтаған мұң, трагизм жатыр. Бүгінгі қоғамның рухани жұтандығын терең сезіне білген жазушы шығармалары осы олқылықтың орнын толтыруды мақсат еткен өзекті ойларымен құнды. Жаһандану дәуірінде қоғамда бел ала бастаған еуроцентристік көзқарас ая-

сында адамдардың дінсізденіп, иманнан айырылуы, рухани идеалдарды, құндылықтарды аяқ асты етуі жазушыны толғандырады. «Сұлу мен суретші» шығармасында адам тағдырының рухани драмасы жан-жақты талданады. Повестің негізінде драмалық ширығыс пен адамгершілік проблематика жатыр. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адамның санасындағы өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі

сезімдік құбылыстар талданады. Қожайынның үйінде болып жатқан нақтылы оқиғамен қатар карт суретшінің өткен өмірінен сыр шертуі композициялық шегіністер арқылы суреттеледі. Мұнда ішкі монологтың бір элементі болып табылатын – еске алу, өткенге ой жіберу, шегініс молынан пайдаланылады.

Шығарма композициясы қосәлемемділік принципі бойынша құрылған. Повестің композициялық бітімінде уақыт ішіндегі уақытты бейнелеу арқылы қаламгер Шалдың бүгінгі пұшайман хәлі мен бұрынғы бақытты өмір тынысын жинақы қалыпта жарыстыра баяндайды. Шалдың өмірін күрт өзгерткен белгілі бір оқиғаның ойына оралуы санасының түкпірінде тығылып жатқан сан түрлі әсерлердің, ұғым-түсініктердің тууына түрткі болады. Ол жас кезіндегі қызықты, бақытты шақтарын еске ала отырып, тұңғыш ойға беріледі. Шығармада өткен мен қазіргі уақыт жымдасып, өткен күндер елесі кейіпкер жадында қайта жаңғырады.

Шығармада өмірдің өзінде өркен жайған мәңгілік трагедиялық қайшылықтарды бейнелеу тәсілі болған контраст поэтикасы үлкен көркемдік қызмет атқарады. Шалдың арманшыл да таза, бірақ әлеуметтік ортадан көп таяқ жеп, теперіш көрген сыршыл сезіміне Қожайынның атақ пен ақшаны барлығынан жоғары қоятын, жалғанды жалпағынан басып, адамгершілік заңдарынан да аттап кете алатын есебі қарсы қойылған. Екі кейіпкердің әлемі, екі дүниетаным параллель өрбиді. Қожайынның әлемі бүгінгі болып жатқан оқиғалармен өзектес болса, Шалдың оқиғасы өткен күндерді қозғайды.

Екі кейіпкердің әлемін суреттеудің өзіне сай лексикалық, стилистикалық бейнелеу құралдары бар. Қожайынға қатысты желіде қысқалық, нақтылық басым, бейнелілік аз. Шал «әлемінің», ой толғауының композициялық құрылымы, баяндау тәсілі кейіпкер өмірінің сезім қозғалысының интонациясын, динамикасын танытарлық сөйлем соңындағы леп белгілер... көп нүктелер, үзік-үзік ойдың желісі арқылы беріледі. Шал реалды болмыстан алшақ, оның өз әлемі бар. Ол қиялдың жетегімен өз «әлеміне» саяхат жасайды. Суретші сұлумен кездесетін сарайға кіргенде «ертегі әлеміне енгендей». Шалға қатысты желінің тілі де әсерлі, оқыс. Әсіресе, Т. Ахметжанның сөздік қорында мистикалық «сиқырлы» сөзі маңызды қызмет атқарады. Шын мәнінде, жазушы концепциясында өнер мен сұлулық ғажайып, сиқырлы күшке ие.

Шығармада Шалға контраст бейне – Қожайын. Шал қандай адал да таза, достық пен махаббатқа берік, сезімтал, материалдық байлықтан гөрі рухани бастауды жоғары қоятын, өмірге икемсіз адам болса, қожайын – соншалықты арам, залым, таза сезімдерден гөрі атақ пен даңқты, материалдық байлықты сүйетін, махаббатта тұрақтылығы жоқ тұрлаусыз адам. Шал да, оның ғашығы да көбінесе қалыптағы адамдардан өзгеше, ерекше, үлгілі кейіпкерлер қатарында екенін көреміз. Зерттеуші Ш. Елеуенов бүгінгі әдеби процесте махаббат тақырыбына жазылған романтикалық әуені басым шығармалардың бар екенін, оның ішінде «Сұлу мен суретшіні» «ішкі тартысы символистік зор мәнді әрекетпен аяқталатын» шығарма қатарында атай отырып, Шалдың романтикалық мінез ерекшелігі турасында былай дейді: «Талаптан туындысы адам жаны мен тәнінің екі ұдайылығын еске салады. Ұлы Абай айтқан «мен» және «менікі» арасындағы мәңгі қайшыластық заманына қарай не асқынады, не бәсеңсиді. Шал – романтиканың адамы. Қожайын секілді «боқтың қабы» емес. Рухани адам. Ал тиын-тебенді тәңірі еткен нарық заманында ондай идеал адамның қалыпты өмір сүруіне жол қайсы ... дегізеді» [1, 189].

Шығармада мистикалық «сиқырлы күй», әуен маңызды орын алады. Осы таңғажайып, мұнды күй Шалдың құлағынан «Жұмбақ келіншекті» салып жатқан кездері де сыңсып кетпей қояды. «Мынау тап сол күй... таныс әуен... Жүрек суырар сазды күй... Міне, көктен қырандай сорғалаған алапат күш жанын зіл батпан салмақпен жаншыды-ай. Өткір тырнақтың улы бізі қабырғасына қадалған сайын тынысы тарылып, жүрегі қапаса түскендей тыпыршыды-ай. Ең соңғы дем, ақтық дем... қазір қапаса жарық сәуле түспесе бәрі біткені... Қиналыс... аласұру... жанұшыра жарыққа талпыну... Үзілді-ау, әттең, үзілді-ау... жо-жоқ, тар қапаса нәзік бір сәуле түсті... бастыққан балапан көңіл қайтадан қанат қаға бастады; алып бүркіттің өткір тұяғы жазыла берді; ақ нұр бойға қуат дарытты; бебеулеген мұнды әуен салқын сабырға көшті де, екі күш таразы басында алма-кезек алмасып жеңіліс таба алмай тоқтады; біраз уақытқа дейін тербеліп тұрып аяқ астынан бөгетті бытшыт қылған селдің жойқын қуатындай тылсым күш қолтықтан демеп әкеткенде қыстыққан сырлы әуен қалықтап көкке бір-ақ шықты... Еркіндік... шексіздік... мәңгілік... мың құбылған кербез әуен қанатын сусылдата қаққан аққудай күнді айналып қалықтап барады... Күй әуенімен

қоса шалдың да жаны күнді айналып қалықтап бара жатқандай...» [2, 105].

Шығарма мәтіндегі әуезділік қайталаулар, сөздердің ерекше орын тәртібі мен эпитеттердің ерекше орналасуы, эллипсис арқылы жүзеге асқан. Үзіндідегі әуезділік терең мазмұндық мән жүктеген: оқырманның күнделікті көрінетін дүниелердің астарындағы тереңдікті, адам сезімдерінің әлеммен жасырын байланысын сезінуге меңзейді. Бұл «таңғажайып, мұңды күй» – Шалды еркіндікке, мәңгілікке әкететін, оның «жанының сонау шексіздікпен тылсым байланысы». Бұл күй оның жанын ғарышпен байланыстырады.

Қаһарман көңіл-күйінің романтикалық сипаттамасы өз семантикасында асқақтықты, жоғарғы экспрессия элементтерін құрайтын эмоционалдық бояуы мол лексикалық сөздерді іріктеу арқылы берілген: көк, қапас, сәуле, нұр, күй әуені, шексіздік, мәңгілік, жан және т.б.

Эпитеттер де экспрессивті мәнге ие: тылсым күш, жүрек суырар саз, балапан көңіл, қыстыққан сырлы әуен, нәзік сәуле, бебеулеген мұңды әуен, қанатын сусылдата қаққан аққудай кербез әуен және т.б. Жеке-авторлық эпитеттер экспрессивтілігімен, авторлық ойдың тереңдігімен ерекшеленеді. Эпитеттердің стилистикалық жүгі бар. Олар шығарманың идеялық нысанымен, оның философиялық мазмұнымен де тығыз байланысты. Эпитеттерге құмарлық Т. Ахметжан стиліне тән. Бұл қазақ прозасы тілінің айрықша белгісі. Жоғарыдағы бейнелеу тәсілдері ауыз әдебиетімен, фольклорлық дәстүрлермен де тығыз байланысты.

Мұнда қалыпты романтикалық метафоралар да кездеседі: қыстыққан сырлы әуен жүрегі қапасқа түскендей тыпыршыды-ай, көңіл қайтадан қанат қаға бастады. Сонымен қатар айрықша, қалыптан тыс антонимиялық ұғымдарға (зеңгір көк пен тар қапас, бастыққан балапан – алып бүркіт, т.б.), ерекше сөз тіркестері мен дыбыстық қайталауларға көңіл бөлінген. Зеңгір көк пен қапастың антиномиясы сан қырлы өмірдің мәңгілік бітіспес қарама-қайшылығын суггестивті аяда астармен бейнелеген.

Жазушының жиі қолданатын синтаксистік тәсілдерінің біріне -ай, -ау шылаулары жатады. Олар ерекше психологиялық көңіл-күй тудырады, әуезділік пен суреттеліп жатқан оқиғаларға автордың қатынасын танытып отырады. Лирикалық сарын кейіпкердің ішкі арпалысынан ғана емес, автордың кейіпкер тағдырына алаңдап отыруынан да байқалады. Үзіндідегі «жаншыды-ай», «тыпыршыды-ай», «үзілді-ау,

әттең, үзілді-ау» деген жолдарда автор өз кейіпкерлеріне ықыласын, оның іс-әрекетін сюжет шеңберінде ғана емес, өзінің субъективті көзқарасы арқылы көрсетіп отырады. Өйткені қаламгердің пайымдауында, Шал – қарапайым суретші болғанымен, көптің бірі емес, өз ортасынан «ерекше» жаны таза адам. Мұнда автор дауысындағы өз кейіпкеріне деген жанашырлығын аңғарамыз. Қаламгер өмір құбылыстарын өз жүрегінен өткізіп, оған қатынасын танытады.

Шылаулар сан алуан көңіл-күйлерді білдірудің бай мүмкіндіктеріне ие. Бұған оларды кез келген тілдік құрылымға енгізуге мүмкіндік беретін лексика-семантикалық және синтаксистік ерекшеліктері де септеседі. Жазушы өзінің шығармаларын монолог сияқты ғана емес, өз оқырманымен сенімді сұхбат ете де біледі. Осыдан келіп оқырманға қаратпа сөздер, сұрақтар, ескертпе, т.б. тәсілдермен қатар шылаулармен қатысты құрылымдарда да сөйлесу, сұхбаттасу белгілері көрінеді. Шылаулар мәтінді тірілтіп, поэтикалық қуат дарытады.

«Мынау тап сол күй... таныс әуен... Жүрек суырар сазды күй... Міне, көктен қырандай сорғалаған алапат күш жанын зіл батпан салмақпен жаншыды-ай» – деген сөйлемнің соңындағы -ай шылауы мұңды сезімді, автордың суретшіні аяу сезімін көрсетеді. Жеке интонация баяндауға белсене араласып, эмоционалдық ажар береді.

Повесте Шалдың күрделі тағдыры жазушыны ішкі монолог, толғаныс секілді әдеби тәсілдерге еріксіз жүгіндіреді. Монологтың драмалық кернеуі үлкен ойларға мегзейді. Авторлық баяндаудан біз болмысты Шалдың өмірге, өнерге, махаббатқа көзқарасы, дүниетанымы арқылы танымыз. Шал үшін маңыздысы – жұлделер алып, атағынды шығару емес, өзінің сүйетін ісімен айналысу, сурет салу. Қожайынның шартына сол себепті де амалсыз көнеді. Бірақ өнердің адам ақылына сыймас, тылсым, құдіретті күші бар. Дарындылық – Құдайдың сыйы. Оны қадірлеп, аялай алмасаң, киесі ұрады. Жан-жүрегімен салған қайталанбас таңғажайып туындыларының қожайынның қанжығасында кетуі суретшіні бейжай қалдыра алмайды. Тағдыр тәлкегіне түскен Шал өз еңбегін, таланты мен өнерін қожайынға сатуға мәжбүр болғаны үшін ар азабына түсіп, іштей қиналады. Махаббат та, өнер де саудаға түскен мына заманда суретшінің де тірлігі үшін туындысын біреуге бере салғаны оның жанына қатты батады. Әлемде авторы белгісіз таңғажайып өнер туындыларының бар екені туралы оймен өзін жұбатпақ

болады. Шалдың танымы бойынша өмір – аз күндік қызық, ал өнер – мәңгілік. Қорқыт ата аңызынан тамыр тартатын «өнер – мәңгілік» философиясы – «Сұлу мен суретші» шығармасының да алтын арқауы.

Шығарма шешімінде шалдың ажалының суреттен келуінің сыры бар. Суретшінің қазасы өзі салған «Қуғыншы» суретіндегі сойылдың соққысынан болады. Бұл суреттің символдық мәні бар. Ол оқиға өрісіне қарай сәл құбылып мәтінде бірнеше рет қайталанып беріледі: «...Көз алдына ақ шағи көрпесін қымтана бүркеніп, бұйығып жатқан Алтайдың қыземшек жоталары елестеді. Үкідей үлпілдеген ұлпа қардың үстінде соңына түскен қуғыншыдан құтылмаққа жандәрмен күш салып, бар айла-тәсілін сарп еткен алтайы қыр сұлуы құйғыта ұшып барады. Бірде оңға, бірде солға бір бұлт етіп, одан қалды жалт бұрылып, кері қашқанымен де жараят ат мінген қуғыншы қыр соңынан қалмай діңкелетіп, өкпесін өшіріп барып тура қара тұмсықтан ала темірдей қатты сойылмен сілтеп өткенде тұз тағысы екі бүктетіліп барып омақаса құлады. Қара тұмсықтан қып-қызыл қан дірдектеді... Әппақ қарға қып-қызыл қан тамды...Қып-қызыл қан...» [1, 117].

Т.Ахметжан синтаксистік параллелизмнің, стилистикалық қайталау сияқты түрін пайдаланады. Стилистикалық қайталау – қандай да бір стилистикалық тәсілді градуальды (мәтіннің арасы қашықтау бөліктеріндегі қайталау) жүзеге асыру. Егер симметриялық құрылымдар бір-бірінен әжептеуір қашықтықта бөлінген болса, мұндай параллелизмді әдебиеттануда архитектуралық деп атайды. Шығармада мағыналық жағынан аяқталған, ырғаққа бағынатын бөліктер пайда болады. Мұндай параллелизмдер мәтіннің жеке бөліктерінің арасында ассоциативті байланыс орнатып қана қоймай, авторлық бағалау модальдығының (қатынасының) тұрақтылығын айқын көрсетеді. Сол арқылы көркем шығарма тінінде кездейсоқ ешнәрсе болмайтынына көзімізді жетеді.

«Қуғыншы» суретінің шығарманың үш жерінде – басында, ортасында және соңында қайталануы сюжеттік баяндаумен тығыз байланысты. Бұл суреттің көркемдік қызметі маңызды. Ол сюжет түйінінің күрделі және шешуші тұсында баяндаудағы ширыққан сәтке эмоциялық ажар береді. Осы ретте «қып-қызыл қан» сөзіне айрықша акцент жасалатынын байқаймыз. Лейтмотив болған үзіндідегі күшейтпелі сын есімдер арқылы жасалған антитеза (қара тұмсық, қып-қызыл қан, әппақ қар), бірнеше

рет әдейі қайталанған «қып-қызыл қан» сөзі символдық, әрі эмоционалдық мән арқалаған.

Сол арқылы бір-біріне алыстау үш жерде қайталанған тұтастай үзінді шығармада ырғақ тудырады. Повестің экспозициясында осы суреттің «Ақжаймаға қып-қызыл қан тамды» деген сөйлеммен шығарманың шымылдығын ашуы болашақ жағдайдың трагедиялық, асқақтық табиғатын аңғартады.

«Сұлу мен суретші» повесінде экфрасисті көреміз. Көркем шығармада суреттің мазмұнын сөзбен суреттеу экфрасис деп аталады. Экфрасис – бейнелеу, кескіндеу өнерінің нысандарын әдебиетте сөзбен бейнелі етіп сипаттау, соның нәтижесінде образды бір семиотикалық жүйенің (кескін өнері) тілінен екіншісіне (әдебиетке) аудару жүзеге асады [3, 6].

Т. Ахметжан шығармаларына да поэтикалық әуезділік байқалады. Бірғақ тақырыпқа байланысты өзгеріп отырады. Қаһармандары мен автордың өзінің ой-толғаныстары, сезімдері күрделі синтаксистік құрылымдар арқылы беріледі. Ал күнделікті өмірдегі тез дамиды тұрмыстық оқиғаларды суреттеу үшін дербес жай сөйлемдерді қолданады. «Сұлу мен суретші» повесінде шалдың өмір, өнер, махаббат туралы толғаныстары басым болғандықтан, шығарма тілі де ырғақты, әуезді сипатымен, күрделі сөйлемдермен ерекшеленеді. «Нобель сыйлығында», керісінше, оқиға періштенің адамдардың іс-әрекеттерін сырттай бақылауға, бағалауға құрылғандықтан сөйлемдердің қарапайымдығы, құрылымның нақтылығы, фразалардың қысқалығы мен нақтылығы оқиғаны даму үстінде елестетіп, баяндауға үзік-үзік сипат берген.

Жазушы тілі бейнелеу құралдарына, эпитеттерге, метафораларға бай. Әрбір сөз шеберіне өзіне ғана тән теңеулер жүйесі мен оларды мәтінде өзіне ғана тән қолдану ерекшеліктері бар. Теңеулер, эпитеттер – жазушы поэтикасының өзіне тән элементтерінің бірі. Олар экспресивті мәнге ие. Қандай да бір дүниетанымнан туындай отырып, ассоциативті теңеулер мен тұрақты эпитеттерде қашанда автор тұлғасының қолтаңбасы болады. Өйткені суреттеу автор позициясы тұрғысынан жүзеге асады. Көркем шығармада бейнелеу құралы ре қолданылатын теңеулер модальдыққа ие, яғни суреттелетін дүниеге автордың қатынасын, позициясын танытады. Суретшінің картинасында немесе суретте ойдан басқа көңіл-күйдің берілетіні сияқты, кез келген тілдік образда да, соның ішінде теңеулерде де ой нысанының

сезімдері, көңіл-күйлері, «экспрессивті бағалау контекстегі экспрессиямен байланысты» беріледі [4, 13].

Жазушы композициялық баяндау формаларының көмегімен интуитивтік, иррационалды сана тәрізді күрделі күйлерді де бейнелеуге тырысады. Шалға өңі, я түсі екені белгісіз халде ғашығының Бойжеткеннің жиырма жыл бұрын өз махаббаттарынан туғанын, өздерінің қызы екенін хабарлап кетуі, Шалдың өз перзентін түйсік арқылы сезуі оны екіұшты күйге түсіреді. Қиял мен шындық арасындағы суретшінің өлімі де шығарманың жұмбақ сипатын қалыңдатқан. Т.Ахметжан символикалық нышандар арқылы өз шығармаларындағы нақтылы болмыс пен фантастикалық сарынды үйлестіре

біледі. Мысалы, «Нобель сыйлығы» повесінде періштенің жерге түсіп, адамдардың ар-ұятын, адамгершілік табиғатын сынақтан өткізуі, кейіннен адамдардың ағат тірлігінен қайтадан көкке қайта алмауы сияқты фантастикалық сарын мен қазіргі қоғамдағы ақшаға, саудаға негізделген қарым-қатынастар шындығы қатар өрілген.

Жазушы бүгінгі сауда заңына бағынған қоғамның рухани, адамгершілік көкейкесті мәселелерін жалпы адамзаттық деңгейге көтереді. Автордың айтатын ойының ауқымы глобалды, жаһандағы проблемалық мәселелерді көтереді. Т. Ахметжан адамзатты ежелден толғандырып келе жатқан, қазіргі уақытта да аса алаңдатып отырған мәселелерді түбегейлі шешуге тырысады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық жинақ. Тәуелсіздік кезеңі (1991-2001). – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 10 т. – 528 б.
- 2 Ахметжан Т. Мұң: хикаяттар мен әңгімелер жинағы. – Алматы: Қазақпарат, 2003. – 236 б.
- 3 Морозова Н.Г. Экфрасис в прозе русского романтизма: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. – Новосибирск, 2006. – 210 с.
- 4 Федоров А.Н. Семантическая основа образных средств языка. – Новосибирск: Наука, 1969. – 92 с.

References

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық жинақ. Тәуелсіздік кезеңі (1991-2001). – Алматы: Қазақпарат, 2006. – 10 т. – 528 б.
- 2 Ahmetzhan T. Mұң: hikayattar men әngimeler zhinaғы. – Алматы: Қазақпарат, 2003. – 236 б.
- 3 Morozova N.G. Ekfrasis v proze russkogo romantizma: dis. ... kand. filol. nauk: 10.01.01. – Novosibirsk, 2006. – 210 s.
- 4 Fedorov A.N. Semanticheskaya osnova obraznyh sredstv yazyka. – Novosibirsk: Nauka, 1969. – 92 s.

УДК 81'37; 003; 81'22

Г. А. Кажигалиева

к. ф. н. ст. преподаватель Казахского женского педагогического университета,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: gilnaiman@mail.ru

Контрастность как средство выражения эмотивности русской поэзии

В статье рассматриваются особенности семантического контраста, при котором наблюдается соединение обычно не сочетаемых в обыденном сознании понятий, его эмоциональный потенциал, наиболее ярко проявляющийся в поэзии. На материале произведений русских поэтов-классиков анализируются разновидности семантического контраста: антитеза и оксюморон.

Определяется, что антонимия в художественном тексте приобретает необходимую экспрессивность и реализует авторские идеи, связанные с передачей эмоциональной тональности произведения. Эмоциональные лексемы, такие, как радость - горе, грусть - веселье, смеяться - плакать и др., не только передают чувства героев, смену противоположных эмоций, контрастное мировосприятие героев, но и глубину их переживаний. Отмечается, что наряду с противопоставлением эмоциональных лексем (эмотивов-номинативов) в поэзии наблюдается и символический, образный контраст (эмотивы-коннотативы).

Одним из наиболее распространенных приемов выражения поэтической эмотивности является цветовой и световой контраст. Противопоставления *свет/тьма, черное/белое* – часто используемые контрасты, в силу своей выразительности и ярко обозначенной эмоциональности.

Ключевые слова: контраст, эмоциональность, антитеза, эмоциональная лексема.

Г. А. Қажығалиева

Контрасттілік орыс поэзиясындағы көңіл күй, сезім бояуын жеткізу

Мақалада қарапайым сана үшін үйлеспейтін түсініктерді біріктіретін семантикалық контраст ерекшеліктері, оның поэзиядағы жарқын көрінісінің эмоционалдық күші қарастырылады.

Көркем мәтіндегі антиномия қажетті экспрессивтілікті туындата отырып, шығарманың эмоционалдық ерекшелігімен байланысты автор идеясын дамытады.

Қуаныш/қайғы, мұңаю/көңілдену, күлу/жылау және т.б. эмоционалдық лексемалар шығарма кейіпкерлері көңіл-күйін білдіріп қана қоймай, сонымен қатар мағынасы қарама-қарсы эмоциялардың ауысып, кейіпкерлер дүние танымындағы контрасттілік көзқарас және көңіл-күй қалпының тереңдігін көрсетеді.

Эмоционалдық лексемаларды (эмотивтер-номинативтер) қарама-қарсы қойып қарастырумен қатар поэзияда символикалық бейнелі контраст (эмотивтер-коннотативтер) байқалатындығы атап өтіледі.

Поэтикалық көңіл-күйді білдірудің кең таралған тәсілдерінің бірі түс пен жарықты берудің контрасттілігі. Жарық/түнек, ақ/қара секілді қарама-қарсы қойып қарау, эмоцияны айқын және мәнерлі көрсетуге лайықты көркемділікке ие болуына байланысты жиі қолданылатын контраст болып табылады.

Түйін сөздер: контрасттілік, эмоционалдылық, антитеза, көңіл-күй лексемасы.

G. A. Kazhigalieva

Contrast as a means of expressing Russian emotive poetry

The peculiarities of the semantic contrast, wherein the compound is typically observed to be combined in ordinary consciousness concepts, its emotional potential, most clearly manifested in the poetry. On the material of Russian classical poets analyzed species semantic contrast: the antithesis and oxymoron.

Determined that the antonym in a literary text becomes necessary expressiveness and implements the author's ideas related to the transfer of emotional tone of the work. Emotional tokens, such as joy - grief, sadness - fun, laugh - and cry not only convey feelings of the characters, change opposite emotions, worldview contrasting characters, but the depth of their feelings.

It is noted that along with contrasting emotional tokens observed in poetry and symbolic, figurative contrast.

One of the most common methods of poetic expression is emotive color and light contrast. The juxtaposition of light / dark, black / white contrasts are often used, due to its expressiveness and brightly marked emotion.

Key words: contrast, emotion, antithesis, emotional token.

Поэтическое творчество представляет собой широкий и своеобразный спектр реализации эмоционального потенциала языковых средств. Эмотивность поэзии основывается не только на эмоциональной лексике, но и на других возможностях художественного текста. К ним можно отнести контрастность. В научной литературе термином «контраст», как правило, обозначают «все виды противоположных понятий, получивших отражение в художественном тексте» [1, 128]. Другое толкование: резкое различие, противоположность [2, 156]. По определению Т.В. Андреевой контраст - один из важнейших принципов выдвижения значимой информации. Он фокусирует внимание читателей на определенных моментах сообщения, подчеркивая их противоречивость и несовместимость [3, 147].

В научной литературе выделяют различные типы контраста: 1) семантический контраст, при котором наблюдается соединение далеких, обычно не сочетаемых в обыденном сознании понятий; на лексическом уровне своеобразным его проявлением выступает оксюморон; 2) стилистический контраст, представляющий собою сочетание в тексте разностилевых элементов; служит приемом создания в речи образных, метафоричных выражений; 3) ритмико-синтаксический контраст, при котором наблюдается последовательно проведенное через текст резкое столкновение ритма и синтаксиса; 4) композиционный контраст, заключающийся в чередовании в тексте отрезков с разной метрической структурой, отрезков стиха и прозы [4, 13-14].

Наиболее выразительны и эмоциональны разновидности семантического контраста: антитеза и оксюморон.

Антонимия в художественном тексте приобретает необходимую экспрессивность и реализует авторские идеи, связанные с передачей эмоциональной тональности произведения.

Так, на контрастах с противоположным символическим и эмоциональным значением строится стихотворение М. Цветаевой «Белогвардейцы! Гордиев узел»:

Белогвардейцы! Гордиев узел
Доблести русской!
Белогвардейцы! Белые грузды
Песенки русской!
Белогвардейцы! Белые звезды!
С неба не выскрести!
Белогвардейцы! Черные гвозди
В ребра Антихристу!

Антонимия используется для создания образа белогвардейцев и выражения идеи и эмоциональной тональности произведения. Противопоставление в стихотворении Цветаевой отражают как историко-национально-культурное, так и личностное, авторское. Белое и черное символизируют добро и зло, честь и бесчестье.

Цветовой контраст является одним из наиболее распространенных приемов выражения поэтической эмотивности.

О, указанный выше светлый
Покой-чародей!
Очарование смелым
Сделай границ *белых*
Своих лебедей
Черного лебедя - белым! (Н. Рубцов).
Мало прошло по земле справедливых баталий:
В *черной* стада - лишь несколько *белых* овец! (Н. Матвеева)
Не плечи морей водами
Своими *черными* крылами
При блеске *розовой* зари (А. Майков).
Черный вечер.
Белый снег (А. Блок).

В поэзии С. Есенина контраст строится, как правило, на противопоставлении эмоциональных лексем: *грустная радость, плачет и смеется*.

1) Над окошком месяц. Под окошком ветер.
Облетевший тополь серебрист и светел.
Дальний плач тальянки, голос одинокий -
И такой родимый, и такой далекий.
Плачет и смеется песня лиховая.
Где ты, моя липа? Липа вековая?
Я и сам когда-то в праздник спозаранку
Выходил к любимой, развернув тальянку.
А теперь я милой ничего не значу.
Под чужую песню и *смеюсь и плачу*
2) Кого позвать мне?
С кем мне поделиться
Той *грустной радостью*,
Что я остался жив?
3) Звени, звени, золотая Русь,
Волнуйся, неумный ветер!
Блажен,- кто *радостью* отметил
Твою пастушескую *грусть*.

Эмоциональность антитез и оксюморонов наблюдается в произведениях и других классиков русской литературы:

1) Все очнется в памяти невольно.
Отзовется в сердце и в крови.
Станет как-то *радостно и больно*.
Будто кто-то шепчет о любви (Н.Рубцов).
2) Люблю я *пышное* природы *увяданье* (А.Пушкин).

3) Без вас хочу сказать вам много,
 При вас я слушать вас хочу;
 Но молча вы глядите строго,
 И я в смущении молчу.
 Что ж делать?.. Речью неискусной
 Занять ваш ум мне не дано...
 Все это было бы *смешно*,
 Когда бы не было так *грустно*... (М. Лермонтов)

4) Смотри, ей *весело грустить*,
 Такой нарядно обнаженной (А. Ахматова).

5) Бывают дни: я *ненавижу*
 Свою отчизну - мать свою.
 Бывают дни: ее *нет ближе*,
 Всем существом ее пою (И. Северянин).

6) Я *выдумал* ее — и всё ж она *виденье*,
 Я не люблю ее — и мне она *близка*,
 Недоумелая, мое недоуменье,
 Всегда *веселая*, она моя *тоска* (И. Анненский).

Оксюмороны и антитезы позволяют усилить эмоциональность художественной речи, раскрыть единство противоположностей, полнее и выразительнее передать сложность испытываемых автором чувств.

Антонимы, представляющие эмоциональную лексику, позволяют передать эмоциональное состояние героев. Так, А. Ахматова, используя антонимы *радость - горе, грусть - веселье, смеяться - плакать* и др., не только передает чувства героев, смену противоположных эмоций, контрастное мировосприятие героев, но и глубину их переживаний.

1) Как белый камень в глубине колодца,
 Лежит во мне одно воспоминанье.
 Я не могу и не хочу бороться:
 Оно - *веселье* и оно - *страданье*.
 2) И сердце то уже не отзовется
 На голос мой, *ликуя и скорбя*.
 Все кончено... И песнь моя несется
 В пустую ночь, где больше нет тебя.

Наряду с противопоставлением эмоциональных лексем (эмотивов-номинативов) в поэзии наблюдается и символический, образный контраст (эмотивы-коннотативы).

На подобном образно-эмоциональном противопоставлении строится стихотворение И. Северянина «Бывают дни: я ненавижу...»

Бывают дни: я ненавижу
 Свою отчизну - мать свою.
 Бывают дни: ее нет ближе,
 Всем существом ее пою.
 Все, все в ней противоречиво,
 Двулико, двоедушно в ней,
 И дева, верящая в диво
 Надземное,- всего земней.
 Как снег - миндаль. Миндальны зимы.

Гармошка - и колокола.
 Дни дымчатые. Прозрачны дымы.
 И вороны,- и сокола.
 Слом Иверской часовни. Китеж.
 И ругань - мать, и ласка - мать...
 А вы-то тщитесь, вы хотите
 Ширококрайнюю объять!
 Я - русский сам, и что я знаю?
 Я падаю. Я в небо рвусь.
 Я сам себя не понимаю,
 А сам я - вылитая Русь!

Любовь и ненависть – антиномия этих чувств звучит как рефрен и позволяет понять идейно-тематическое содержание произведения.

Образный контраст представлен почти в каждой строфе, противопоставлены идейно и эмоционально следующие образы:

Гармошка - и колокола;
 И вороны,- и сокола;
 И ругань - мать, и ласка – мать;
 Я падаю. Я в небо рвусь.

Суть же своеобразного образно-эмоционального противопоставления раскрывается в последних строках:

Я сам себя не понимаю,
 А сам я - вылитая Русь!

Выразителен и эмоционален образный контраст и в стихотворении К. Бальмонта «Беатриче».

Я полюбил тебя, лишь увидал впервые.
 Я помню, шел кругом *ничтожный разговор*,
 Молчала только ты, и *речи огневые*,
Безмолвные слова мне посылал твой *взор*.
 За днями гасли дни. Уж год прошел с тех пор.
 И снова шлет весна лучи свои живые,
 Цветы одели вновь причудливый убор.
 А я? Я все люблю, как прежде, как впервые.
 И ты по-прежнему безмолвна и грустна,
 Лишь *взор* твой *искрится и говорит* порою.
 Не так ли иногда владычица-луна
 Свой лучезарный лик скрывает за горою,-
 Но и за гранью скал, склонив свое чело,
 Из тесной *темноты* она *горит светло*.

В данном произведении противопоставлены *ничтожный разговор и говорящий взор (безмолвные слова, молчание, грусть и «речи огневые» взора)*:

- Молчала только ты, и речи огневые,
 Безмолвные слова мне посылал твой взор.
 - И ты по-прежнему безмолвна и грустна,
 Лишь взор твой искрится и говорит порою.

Дополняется данное яркое противопоставление еще одним: *тьма/ свет*:

Не так ли иногда *владычица-луна*
Свой лучезарный лик скрывает за горою,-
Но и за гранью скал, склонив свое чело,
Из тесной *темноты* она *горит светло*.

Таким образом, контраст пронизывает все произведение.

Именно свет (огонь) оказывается ключевым эмоциональным образом, который представлен следующими метафорами: речи *огневые*, взор *искрится*, *луна*, *лучезарный лик*, *горит светло*.

Эмоционально-образная лексика произведения Бальмонта определяется его сюжетно-тематическим содержанием и замыслом автора.

Через эмоциональный контраст света и тьмы раскрывается идейно-тематическое содержание стихотворения И. Анненского «Среди миров».

Среди миров, в мерцании *светил*
Одной *звезды* я повторяю имя.
Не потому, что б я ее любил,
А потому, что мне *темно* с другими.
И если мне сомненье тяжело,
Я у нее одной ищу ответа,
Не потому, что от нее *светло*,
А потому, что с ней не надо *света*.

Светило, *звезда*, *свет* символизируют и эмоционально ярко представляют мир прекрасного, мир добра, с которым контрастирует мир тьмы (*темно*).

Противопоставление *свет* /*тьма* – часто используемый контраст, в силу своей выразительности и ярко обозначенной эмоциональности:

О, *черная гора*,
Затмившая весь *свет!* (М. Цветаева)

В глазах *темно*,
И сердце как Кистень,
Но все равно
Светлеет новый день (М. Дудин)

И часто тайное сомненье
Темнело светлые черты (М. Лермонтов)

Создать соответствующую эмоциональную тональность помогают не только антонимы, являющиеся эмотивами-номинативами или эмотивами-коннотативами (символическими, образными, контекстуальными), но и антонимы с другой семантикой. Взаимодействуя друг с другом и с контекстом, они способствуют созданию ярких лирических образов, например:

И все трепетало и пело вокруг,
И я не узнала - ты *враг* или *друг*,
Зима это или *лето* (А. Ахматова).

Таким образом, базой для создания контраста служат, в первую очередь, антонимы, которые обретают в художественном тексте необходимую экспрессивность и эмоциональность. Семантический контраст, основанный на противопоставлении эмотивов-номинативов и эмотивов-коннотативов, позволяет воздействовать на читателя, способствует реализации авторских идей, связанных с раскрытием чувств героев, их характера, и созданием соответствующей эмоционально-образной картины художественного произведения.

Литература

- 1 Аврасин В.М. Контраст в тексте: сущность и основы типологии // Структура языкового сознания. – М., 1990. – С. 128-138.
- 2 Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
- 3 Андреева Г.В. Актуализация категории противоположности в художественном тексте // Языковая картина мира. – Кемерово, 1995.
- 4 Ковтунова И.И. Некоторые направления эволюции поэтического языка в XX веке // Очерки истории языка русской поэзии. – М., 1990. – С. 10-15.

References

- 1 Avrasin V.M. Kontrast v tekste: suschnost' i osnovy tipologii // Struktura yazykovogo soznaniya. – M., 1990. – S. 128-138.
- 2 Literaturnyj entsiklopedicheskiy slovar'. – M., 1987.
- 3 Andreeva G.V. Aktualizatsiya kategorii protivopozlozhnosti v hudozhestvennom tekste // Yazykovaya kartina mira. – Kemerovo, 1995.
- 4 Kovtunova I.I. Nekotorye napravleniya evolyutsii poeticheskogo yazyka v XX veke // Ocherki istorii yazyka russkoy poezii. – M., 1990. – S. 10-15.

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

ӘОЖ 82.03;82:81'38

Е. С. Адаева

Назарбаев университетінің оқытушысы, ф. ғ. к., Астана қ., Қазақстан
e-mail: ermek_ali@mail.ru

Аударма үдерісіндегі трансформалау типтері

Бір тілдегі мәтіннің екінші тіл мәтініне аудару тәсілдерінің бірі трансформация болып табылады. Аударматануда аударма өзгертулері (трансформациясы) типтерінің бірнеше жіктеулері бар екендігі белгілі. Әрине, олардың барлығы тым шартты, трансформацияның түрлі типтерінің арасында катал кедергі жоқ. Кейбір трансформацияларды түрлі типтерге жатқызуға болады. Бүгінгі таңда қазақ аударматануында трансформациялық операциялардың типологиясы түпкілікті зерттелмеген. Сондықтан бұл мақалада аталған мәселенің өзекті аспектілері қарастырылады. Жалпы, аударманың нәтижелі болуы аудармашының аялық біліміне, контексті түйсінуі мен шығармашылық талантына байланысты екені даусыз.

Түйін сөздер: трансформация, аударма өзгерістері, эквиваленттілік, тіларалық асимметрия, ауыстыру, аялық білім, стильдік ерекшелік, қосу.

Е. С. Адаева

Типы трансформации в процессе перевода

Одним из способов передачи слов с одного языка на другой является трансформация. В переводоведении существуют различные виды классификации типов трансформации. Конечно, многие из этих классификаций определяются условно, и между ними нет строгих ограничений. Некоторые виды трансформации являются общими для всех типов. На сегодняшний день в казахском переводоведении типология трансформационных операций недостаточно изучена, и поэтому в своей статье мы пытаемся рассмотреть актуальные аспекты данного вопроса. Несомненно, качественный полноценный перевод зависит от профессиональных навыков, мастерства, фоновых знаний переводчика и осознания контекста.

Ключевые слова: трансформация, изменения в переводе, эквивалентность, межъязыковая асимметрия,

E. S. Adayeva

Types of transformation in the process of translation

Transformation is one of means to transform words from one language into another. The science of translation is rich with its various kinds of transformation types. However, most of the types are determined with no limitation between them. Some types of transformation are general for all of the rest. Nowadays the typology of transformational operation has not enough studied in the science of Kazakh translation. So we attempted to examine actual aspects of the issue. Obviously, qualitative sterling translation depends upon professional skills, mastery and background knowledge.

Key words: transformation, changes in the translation, equivalence, interlinguistic asymmetry, transposition, background knowledge, stylistic peculiarities.

Аударма теориясында мәтіннің аудармадағы өзгерісі әр түрлі мәнге ие болады. Оның кейбіреулері аударма үдерісіндегі түрлі теориялық сипаттамаларымен толығымен сәйкес келеді. ал кейбірі операцияның мәнін сақтау

кезінде атын өзгертеді. Аудармадағы мәтіннің өзгеруін *трансформация* терминімен жиі атайды. XX ғ. 50 жылдары атақты ғалым З.Харрис күрделі синтаксистік құрылымдар талдауының трансформациялық әдісінің негізгі принципте-

рін тұжырымдаған. Аталған термин осы негізде трансформациялық грамматикадан аударма теориясына енген.

Отандық аударматануда *трансформация* термині көптеген авторларда кездеседі. Бірақ оның қолданылуы аударма үдерісін сипаттаған кезде бірдей емес. *Трансформация* терминін дәйекті түрде Я.И. Рецкер, Л.С. Бархударов, А.Д. Швейцер және т.б. көптеген аударматанушы-ғалымдар қолданады.

Олар трансформация терминіне келтірілген анықтамаларда аударма үдерісін аударма операцияларының жиынтығы ретінде анықтай отырып, сол операцияларды «аударма трансформациялары» деп атаған. Бұл атау аударма теориясына арналған көптеген еңбектерде *аударма өзгерістері* терминімен қатар қолданылады. Нақтырақ айтқанда, *аударма трансформациясы (аударма өзгерісі)* аудармадағы бастапқы мәтіннің түрлі элементтерінің өзгеру операциясын білдіреді. Трансформация (трансформациялық ережелер, операциялар, тәртіптер) ұғымы генеративтік грамматикадан аударма теориясына енген бастапқы кезде трансформациялық ережелердің бес типін ажыратқан: пермутация (компоненттердің өзара алмасуы), түсіру (компоненттерді өшіру, кетіру, қысқарту), қосу, ауыстыру (компоненттердің орнын өзгерту), субституция (компоненттерді алмастыру). Негізінде компоненттердің өзара алмасуы олардың айтылымдағы өзара орын ауыстыруы болып табылатындықтан, пермутацияны ауыстырудың жеке жағдайы ретінде қарастыруға болады. Сондықтан аударма теориясында трансформацияның төрт бөлікті типологиясы қалды: қосу, түсіру, орын ауыстыру және алмастыру.

Аударма трансформациясы мағынасын кейбір ғалымдар *тіларалық ассиметрия* терминімен бекітіп, тек аудармашылық трансформациялық іс-әрекеттерді ғана *трансформациялық операциялар* деп атауды ұсынады.

Белгілі ғалым Л.С. Бархударов трансформация терминіне сүйене отырып өзінің аударма концепциясын құрады. «Лингвистикалық аударма теориясының пәні аударма үдерісін тіларалық *трансформация* ретінде ғылыми сипаттау болып табылады», - деп жазады зерттеуші [1, 116]. Аударма теориясында трансформация термині тек тілдің жалпы синхронды сипаттамасында ғана қолданыла алатындығын ескертіп кетеді.

Л.С.Бархударов «аударма үдерісінде жүзеге асатын барлық өзгертулер немесе трансфор-

мациялардың түрлерін төрт қарапайым типке апаруға болады деп есептеді. Олар: 1) ауыстыру; 2) алмастыру; 3) қосу; 4) түсіру. Ауыстыруды ол «аударма мәтіндегі тілдік элементтердің орнын (орналасу ретін) түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда өзгерту» деп анықтады. Ауыстырылуы мүмкін элементтерге ол мәтіндегі сөздер, сөз тіркестері, күрделі сөйлемдердің бөлшектері (clauses) және жеке сөйлемдерді жатқызды. Зерттеуші аударма трансформацияларының ішіндегі ең жиі кездесетін түрі – алмастыруларды, тіл деңгейлерінің айырмашылығын негізге ала отырып, грамматикалық және лексикалық деп бөледі. Грамматикалық алмастырулар тобының ішінен ол сөз пішінінің, сөз таптарының, сөйлем мүшелерінің, күрделі сөйлемдегі синтаксистік ауыстыруларды ажыратады. Лексикалық алмастыру ретінде ол нақтылау, жалпылау және себеп-салдар қатынасына негізделген ауыстыруды қарастырады.

Аудармаға қосудың қажеттілігін тудыратын себептердің бірі ретінде Л.С.Бархударов түпнұсқа тіліндегі сөз тіркестерінің семантикалық компоненттерінің айқындалмауын, сөйлем құрылымын синтаксистік қайта құру кезінде қосымша компоненттерді қосу керектігі, сондай-ақ түпнұсқа тіліндегі грамматикалық құралдармен берілген мағыналарды лексикалық құралдармен жеткізу қажеттілігін айтады. Семантикалық тұрғыдан артық элементтерді алып тастау – түсіру болып табылады. «Негізінде трансформациялардың барлығы бір уақытта, бір-бірімен үйлесімділікте орындалады. Яғни, орын ауыстыру алмастыруға, грамматикалық өзгеріс лексикалыққа ұласады. Трансформацияның дәл осындай күрделі әрі кешенді сипаты аударманы қиын әрі күрделі етеді» [1, 173] – деп тұжырымдайды Л.С. Бархударов.

Л.С.Бархударов теориясында аудармашылық трансформациялар аудармалық тәсілдермен үндеседі. Ғалым осылайша ауыстыруды аудармашылық трансформацияның ең тараған әрі көп қырлы түрі екенін анықтаса, ал нақтылауды лексикалық ауыстырудың бір типі ретінде қарастыра отырып, оны тәсіл деп те атайды.

Белгілі аударматанушы З.Д.Львовская Бархударовтың ізімен аудармашылық трансформациялардың барлығын «эквивалентті өзгертулер» деп атай отырып, оларды жоғарыдағы төрт қарапайым типке апарып қосады. Алайда, аудармашылық ауыстыруларды түрлерге басқаша жіктейді: а) ортақ типтің ауысуы, б) сөйлем мағынасының ауысуы, в) бір сөйлемді екі

немесе бірнеше сөйлемге ауыстыру, г) нақтылау т.б. [2, 123]. Бұндай типология кез-келген классификацияға қажет нақты ортақ логикалық негіз қарастырылмағандықтан да шашыраңқы көрінеді.

Аударма трансформациясының типологиясын құрудың басқа да жолдары бар. Мәселен, В.Н. Комиссаров «өзгеру сипатына қарай аударма трансформациясы лексикалық, грамматикалық және лексика-грамматикалық деп бөлінеді деп жорамалдайды» [3, 375], яғни, тілдік жүйенің деңгейлерінің ажыратылуы негіз ретінде қабылданады. Лексикалық трансформация «түпнұсқа мен аудармадағы сөздер мен сөз тіркестерінің арасындағы формалық және мазмұндық қатынастарды сипаттайды». Комиссаров лексикалық трансформациялар тобын өз ішінен формалық өзгертулер мен лексика-семантикалық ауыстырулар деп бөле отырып, трансформация/транслитерация және калькалаудың біріншісіне жататынын жазады. Ал, лексика-семантикалық ауыстыруларға нақтылау, жалпылау және модуляция (мағыналық даму) жатады. Зерттеуші сөзбе-сөз аударма, сөйлемнің бөлшектенуі, сөйлемдердің бірігуін және грамматикалық ауыстыруларды грамматикалық трансформацияның жиі кездесетін түрі ретінде қарастырады. Зерттеуші лексикасы да, түпнұсқаның синтаксистік құрылымдары да өзгертін аударма трансформациясын ерекше топ деп атайды. Лексика-грамматикалық трансформацияның кең тараған түрлеріне антонимиялық аударма, сипаттама аударма және компенсация тәсілдерін кіргізеді.

Аударматанушы Я.И. Рецкер барлық трансформациялар типологиясын тілдік жүйелер деңгейіне негіздей отырып, лексикалық және грамматикалық деп бөледі. Ол лексикалық трансформацияны контекстегі бөтен тілдегі сөздің мағынасын ашатын логикалық ойлаудың тәсілдері деп анықтады. Я.И. Рецкер лексикалық трансформациялардың ішінен жеті ерекшелікті көрсетеді:

1. мағыналардың дифференциациясы;
2. мағыналардың конкретизациясы;
3. мағына генерализациясы;
4. мағыналық даму;
5. антонимдік аударма;
6. толығымен өзгерту;
7. аудармадағы компенсация.

Зерттеуші: «Грамматикалық трансформациялар АТ нормаларына сәйкес аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруі болып табылады. Трансформация сөйлем құры-

лымы толығымен немесе жартылай өзгеруіне байланысты толық немесе жартылай болуы мүмкін. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері алмастырылса, толық трансформация, ал тек тұрлаусыз мүшелері алмастырылса – жартылай болады. Сөйлем мүшелерінен басқа, сөз таптары да ауыстырыла алады», – деп қорытындылайды [4, 39].

А.Д.Швейцер аударма ғылымы туралы алғашқы терминдер тізімін жасай отырып, аударма әдістері мен трансформация тәсілдерін ажыратады. Оның концепциясында аударма әдістері аударма тәжірибесіне жатады, ал әдістердің негізін құрайтын трансформация көбіне аударманың теоретикалық моделінің элементтері болып табылады. Ол трансформацияны семантикалық және синтаксистік (грамматикалық) деп бөледі. Семантикалық трансформацияларды ол «ситуативті модельмен сипатталатын жеке сөздер мен айтылымдардың мағыналық құрылымының жалпы өзгертілуі» деп, ал синтаксистіктерді «айтылымның грамматикалық құрылымының өзгертілуі» деп анықтайды [5, 274]. А.Д. Швейцер семантикалық трансформацияларға:

- векторлық алмастыру;
- семантикалық компоненттерді қосу;
- семантикалық категорияларды алмастыру;
- семантикалық компоненттерді түсіру;
- тасымал;
- семантикалық компоненттерді бөлу;
- семантикалық компоненттердің қайталануы;
- кеңейту;
- жылжыту;
- семантикалық компоненттерді қысқарту;
- тарылту – т.б. жатқызады.

Оның теориясында синтаксистік трансформациялар айтарлықтай орын алмайды. Ал, антонимдік аударма, жалпылау, нақтылауды А.Д. Швейцер аударма әдістері деп көрсетеді.

Ал ғалымдар Ж.П.Вине мен Ж.Дарбельне ең алдымен аударманың тікелей және жанама деп аталатын екі бағытын ерекшелеп айтады. Тікелей аудармаға олар *кірме* (транскрипция немесе транслитерация секілді), *калькалау*, *сөзбе-сөз аударманы* жатқызады. Жанама аудармаға – *модуляция*, *адаптация*, *эквиваленция* және *транспозиция*. Бірақ, олар оқырманға аударма терминдерінің глоссарийін бергенде, бұл тізімге алғашқы төртеуінің нұсқалары болатын басқа да әдістерді қосып береді. Атап айтсақ: *амплификация*, *шассе-круазе*, *компенсация*, *қыс-*

қарту, эксплицитация, жалпылау, грамматикалау, имплицитация және партикуляризация (нақтылау).

Сонымен аударма өзгертулері (трансформациясы) типтерінің бірнеше жіктеулері бар екендігіне көз жеткіздік. Әрине, олардың барлығы тым шартты, трансформацияның түрлі типтерінің арасында қатал кедергі жоқ. Кейбір трансформацияларды түрлі типтерге жатқызуға болады. Бірақ бұл ерекшелік қағидаларды түсіну мен оны тәжірибеде қолдануда соншалықты маңызды емес. Сонымен, біздер аударма үдерісін бір тілдегі мәтінінің екінші тіл мәтініне трансформациясы екенін анықтадық. Аударма кезінде әрқашан бірі екіншісіне тәуелсіз жасалатын - бастапқы, ал екіншісі біріншісінің негізінде анықталған операциялар – тіларалық трансформациялар арқылы жасалатын екі мәтін болады. Өзгерту операциясы кезінде бастапқы болып қарастырылатын БТ(бастапқы тіл) бірліктері сипатына қатысты аударма трансформациялары лексикалық және грамматикалық болып бөлінеді. Сондай-ақ, кешенді лексика-грамматикалық трансформациялар бар.

Контекстегі өзге тілді сөздің мағынасын ашатын және оған сөздіктегілермен сәйкес келмейтін баламасын табатын сөздерді *лексикалық трансформациялар* деп атау қабылданған

Аударма үдерісінде БТ және АТ(аударылатын тіл) қатысуымен қолданатын *лексикалық трансформациялардың басты түрлері*: аударма транскрипциясы мен транслитерациясы, калькалау мен лексико-семантикалық ауыстырулар (нақтылау, жалпылау, модуляциялау). Көп таралған грамматикалық трансформацияларға: синтаксистік ұқсастық (сөзбе-сөз аударма), сөйлемнің бөлшектенуі, сөйлемдердің бірігуі, грамматикалық ауысулар (сөз, сөз таптары немесе сөйлем мүшелерінің формалары). *Кешенді лексико-грамматикалық* трансформацияларға антонимдік аударма, экспликация (бейнелеу аударма) және компенсация жатады.

Транскрипция және транслитерация – бұл түпнұсқаның лексикалық бірліктерінің қалпын АТ әріптері көмегімен құрудың әдістері. Транскрипция кезінде шет тіл сөзінің дыбыстық қалпы, ал транслитерация кезінде графикалық қалпы (әріптік құрам) жаңғырады. Қазіргі аударма тәжірибесінде жетекші тәсіл транслитерацияның кейбір элементтерінің сақталуымен жүретін транскрипция болып табылады. Тілдің фонетикалық және графикалық жүйелері бір бірінен ерекшеленетіндіктен, БТ сөз формасының аударма тіліне берілуі біршама шартты

және ұқсас: kleptocracy-клептократия (ұрлық элитасы), skateboarding-скейтбординг (роликті тақтада сырғанай). Тілдің әрбір жұбына БТ сөзінің дыбыстық құрамының берілу ережелері шығарылады, транслитерация элементтерінің сақталуы мен осы уақытта қабылданған ережелер ішінен дәстүрлі шектеулер көрсетіледі.

Ағылшын-орыс аудармаларында транскрипция кезінде жиі кездесетін транслитерация элементтеріне: кейбір айтылмайтын дауыссыздар мен редуцияланған дауыстылар (Campbell [ˈkæmbel] - Кэмпбелл және т.б.), қос дауыссыздардың дауыстылар арасында және сөз соңында дауыстыдан кейін берілуі (Bonners Ferry - Боннерс Ферри, boss – босс) және белгілі үлгілерге аудармада сөздің дыбысталуын жақындатуға мүмкіндік беретін, сөздер орфографиясының кейбір ерекшеліктерінің сақталуы (Hercules missile – «Геркулес» зымыраны, Columbia – Колумбия) жатады. Дәстүрлі шектеулер тарихи тұлғалардың есімдері мен кейбір географиялық атаулардың аудармасына тиесілі (William III – Вильгельм III, Charles I - Карл I, London-Лондон).

Калькалау - бұл оның құрама бөліктері – АТ морфемасы мен сөздердің лексикалық сәйкестіктерінің ауысуы арқылы жасалатын түпнұсқаның лексикалық бірліктерінің аудармасы. Калькалаудың маңызы бастапқы лексикалық бірліктің құрылымын көшіретін АТ жаңа сөздің немесе тұрақты тіркестің құрылуына негізделуінде жатыр. Мысалы, аудармашы superpower - «мықты мемлекет», mass culture – «көп мәдениет», land-based missile – жерасты базалауының зымыраны, Rapid Deployment Force – тез жайылу күші деп аударма отырып, дәл осындай әрекет жасайды. Аударма үдерісінде транскрипция мен калькалаудың бір мезгілде қолданылатын тұстары да бар: transnational – транснационалдық, petrodollar – мұнайдоллар және т.б.

Нақтылау сөздің немесе БТ тіркесінің кең заттық-логикалық мағынасынан АТ сөзі мен тіркесіне барынша тар мағынада ауысуы. Нақтылаудың қолданылуы АТ кең мағынадағы сөздің болмауына байланысты. Нақтылаусыз орындала беретін дифференциациялаудан мағынаны нақтылаудың айырмашылығы – ол дифференциациясыз жүзеге аспайды. Ағылшын мен француз тілдерінің лексикалық бірліктерінің сәйкестігіне қарағанда, нақтылау орыс тілінің лексикасына тән қасиет. Оны лингвистер де атап көрсетеді. Мәселен, ағылшынның «meal» сөзі түрлі сөйлеу стильдерінде қолданылады. Meal сөзінің баламасы: *принятие пищи, еда*. Бірақ Have you

had your meal? тіркесін аудару кезінде бұл баламаларды мүлде пайдалануға болмайды. Тәулік уақыттарына байланысты былайша айтуға тура келеді: *Вы уже позавтракали? Победели?* немесе *Поужинали?* Сондықтан, ережеге сәйкес, «meal» сөзін аудармада «таңғы ас, түскі ас, кешкі ас» т.б. тіркестерімен ауыстыру біршама нақты:

At seven o'clock an excellent meal was served in the dining-room.

Асханада сағат жетіде өте жақсы түскі ас берілді.

Егер тіркес ағылшын романында не әңгімесінде кездесе, онда нақты жағдайды (ең алдымен әлеуметтік) білу қажет болады, себебі ауқатты буржуазиялық отбасынан шыққан ағылшындық үшін түскі ас уақыты жұмысшы отбасының кешкі ас уақытымен сәйкес келеді.

Нақтылау ағылшынның to say мен to tell «сөйлеу» етістіктерінде кең таралған, олар орыс тіліне тек «сөйлеу» немесе «айту» деп аударылып қана қоймайды, «тіс жару, қайталау, ескеру, мақұлдау, хабарлау, сұрау, қарсы шығу, бұйыру» және т.б. баламаларын қолдануға болады.

“So what?” I said.

- Сонымен не? – сұрадым мен.

He told me I should always obey my father.

Ол маған әкемді әрқашан тыңда деп кеңес берді т.б.

Генерализация (мағынаны жалпылау) біршама тар мағынасы бар БТ бірліктерінің кең мағынадағы АТ бірліктеріне ауысуы, яғни өзгеруі.

Мағынаны жалпылау тәсілі дифференциациялау мен нақтылау тәсілдеріне қарама-қарсы болып табылады, себебі ол жекені жалпыға, түрлік ұғымды топтыққа алмастырады. Ағылшын не француз тілінен орыс тіліне аудару кезінде бұл әдіс дифференциациялау мен нақтылауға қарағанда сирек қолданылады. Бұл ағылшын мен француз лексикасының ерешеліктеріне байланысты. Осы екі тілдің сөздері сол мағынаға қатысты орыс сөздеріне қарағанда абстарктылы сипатқа ие болады. Мәселен, орыстың көркем шығармаларында кейіпкерлердің бойы мен салмағы (егер бұл спорттық түсінікке байланысты болмаса) мұқият дәлдікпен көрсетілмейді. Ал ағылшын түпнұсқасындағы a young man of 6 feet 2 inches орыс тіліне «ұзын бойлы жас жігіт» деп тәржімаланады. Генерализация әдісі АТ бірліктері бойынша жүйелі сәйкестіктер де құруы мүмкін: foot – аяқ, wrist watch – қол сағаты және т.б.

Модуляция немесе мағыналық даму деп мәні бастапқы бірлік мағынасынан логикалық түрде шығатын, БТ сөзі не тіркестерінің АТ бірліктеріне ауысуын айтады. Яғни, сөздіктегі сәйкестікті аударма кезінде онымен логикалық тұрғыдан байланысқан мәнмәтіндік сәйкестікпен ауыстыру болып табылады. Түпнұсқа мен аудармадағы сөздер мағыналық жағынан себеп-салдар қатынастарымен де жиі байланысады: I don't blame them – Мен оларды түсінемін (себеп-салдармен алмастырылған: мен оларды түсінгендіктен, мен оларды кінәламаймын) және т.б. Модуляция әдісі қолданылғанда себеп-салдар қатынастары анағұрлым кең сипатқа ие, бірақ екі атау арасындағы логикалық байланыс әрқашан сақталады.

Синтаксистік ұқсастық – бұл түпнұсқаның синтаксистік құрылымының АТ аналогтық құрылымына ауысатын аударманың әдісі. Трансформацияның бұл «нольдік» түрі БТ мен АТ параллельді синтаксистік құрылымдары болған жағдайда қолданылады. Синтаксистік ұқсастық тілдік бірліктер санының толық сәйкестігі мен олардың түпнұсқа мен аудармада орналасуының ретін келтіруі мүмкін: I always remember his words. – Оның сөзі әрқашан менің есімде. Ағылшын тілінен орыс тіліне аударылу кезінде, мысалға, артикльдер, көмекші етістіктер, басқа көмекші элементтер, сондай-ақ морфологиялық формалар мен кейбір лексикалық бірліктердің өзгеруі болады.

Синтаксистік ұқсастық ағылшын-орыс аудармаларында кең қолданылады. Аударма кезінде сөйлем құрылымының өзгеруі аударма эквиваленттілігін сөзбе-сөз аударма арқылы жасау мүмкін еместігімен түсіндіріледі.

Сөйлемнің бөлшектенуі – бұл түпнұсқадағы сөйлемнің синтаксистік құрылымының АТ екі немесе анағұрлым предикативті құрылымдарына өзгертін аударманың тәсілі. Бөлшектенудің трансформациясы БТ жай сөйлемінің АТ күрделі сөйлеміне өзгеруіне немесе БТ күрделі сөйлемдерінің АТ бірнеше жай сөйлемдеріне айналуына әкеледі:

Both engine crews leaped to safety from a collision between a parcels train and a freight train near Morris Cowley, Oxfordshire.

Оксфордшир графтығында Моррис Коули бекетіне жақын жерде пошта және тауар пойыздары соқтығысты. Екі пойыз бригадасының мүшелері жолда пойыздан секіріп, аман қалды.

Мысалда *бөлшектенудің* трансформациясы аударуға қиын ағылшынның leaped to safety тіркесінің мағынасын беруге және оқиғаларды

бейнелеудің орыс тіліндегі біршама табиғи реттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді (алдымен соқтығыс болды, кейін бригада мүшелері аман қалды).

Сөйлемдердің бірігуі – бұл түпнұсқаның синтаксистік құрылымындағы екі жай сөйлемнің бір күрделі сөйлемге бірігуі арқылы өзгертін аударма әдісі. Бұл алдыңғысына қарағанда қайшы трансформация.

That was a long time ago. I seemed like fifty years ago.

Бұл бұрын болды - елу жыл өткен секілді көрінді.

Бірігуде трансформацияның қолданылуы көршілес сөйлемдер арасындағы предикативті синтагмалардың қайта таратылуымен жиі байланысты, яғни бірігу мен бөлу бір мезгілде жасалады – бір сөйлем екі бөлікке бөлінеді де, бөліктердің біреуі басқа сөйлеммен бірігеді.

Грамматикалық ауыстырулар – бұл түпнұсқадағы грамматикалық бірліктің АТ грамматикалық мағынасына өзгертін аударманың түрі. Ауысуға БТ грамматикалық бірлігі түседі: сөз формасы, сөз бөлігі, сөйлем мүшесі және сөйлем.

Аударма тәжірибесінде грамматикалық трансформациялар әдетте лексикалық трансформациялармен байланыстырылады. Көп жағдайларда сөйлем құрылысындағы өзгерістер грамматикалық емес, лексикалық себептерден болады. Көбіне сөйлемнің коммуникативті жүгі сөзді (немесе бірнеше сөзді) мұқият таңдауды қажет ететіндіктен, оның аудармада дәл және дұрыс бейнесін жасау үшін аудармашы сөз формасын, оның грамматикалық категориясын сәтті таңдау керек. Аудармада ағылшын немесе француз тіліндегі зат есімді орыс тіліндегі етістікпен алмастыру бүкіл сөйлем құрылысының өзгеруіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Сонда да теориялық тұрғыны былай қоя тұрып, практикалық тұрғыда грамматикалық трансформацияларды бөлек қарастырған жөн.

Аударма үдерісінде түрлі факторлардың әсерінен аудармашының грамматикалық трансформацияларға жүгінуіне тура келеді. Олардың ішіндегі ең маңыздылары сөйлемді толық не ішінара қайта құрудан, аудармада сөз табы мен сөйлем мүшелерін ауыстырудан тұрады. Ағылшын немесе француз тіліндегі мәтіндерді аудару кезінде, мейлі ол көркем, публицистикалық, тіпті газеттік мәтін болсын, сөйлемнің грамматикалық құрылымына қарағанда, жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарына неғұрлым жиі тоқталасың. Аудару кезінде жазу-

шының өзіндік стилінің ерекшеліктері ғана қиын мәселе бола алады. Ағылшын және француз тіліндегі синтаксистік құрылымдардың ба-сым көпшілігі орыс тіліне соншалық жақын немесе әдеттегі орыс аналогтарымен жеңіл берілетіндігі сонша – білгір аудармашыға аса қатты қиындық туғызбайды.

Ал, атақты жазушылар – Диккенс немесе Генри, Хэмингуэй немесе Фолкнер сияқты жазушылардың стилистикасы жағынан күрделі шығармаларының аудармасы басқа мәселе. Олардың шығармаларындағы кең жайылған құрмалас сөйлемдер әрқашан өз алдына күрделі стилистикалық-синтаксистік бүтін болады және мұнда лингвистикалық талдау терең әдебиеттанулық, дәлірек айтқанда, аталған жазушы шығармашылығының идеялық-көркемдік талдауы-сыз дәрменсіз болады.

Аударма үдерісі кезінде, мысалы, ағылшынның сабақты етістігіне орыс тіліндегі сабақты етістік сәйкес келмейді. Аудармада синтаксистік құрылымдарды жеткізудің функционалды принциптері семантикалық және экспрессивті-стилистикалық қатынастағы сөйлем қызметін анықтаушы рөлге негізделеді. Еуропалық тілдер сөйлемнің формасы, типіне қарай бір-біріне ұқсайды. Сондықтан аударма тәжірибесінде сөйлем құрылымын дұрыс түсінбегендіктен болатын қателіктер өте сирек кездеседі. Әрине, бұл шет тілін жетік меңгерген білікті аудармашыларға қатысты.

Тіпті орыс тілінде формальді сәйкестігі жоқ ағылшын тіліндегі синтаксистік құрылымдар көп жағдайларда білікті аудармашыларға қатты қиындықтар туғызбайды. Ағылшын тілінің қарапайым грамматикасын білу герундиальді кешенге алмастыруды немесе перфектті инфинитивті құрылымдарды табу үшін жеткілікті. Синтаксистік құрылымға қосымша мазмұндық немесе экспрессивті-стилистикалық қызмет қосылғанда басқаша жағдай туады.

Грамматикалық трансформациялар аударма үдерісінде АТ нормаларына сай сөйлем құрылымын қайта жасаудан тұрады. Сөйлем құрылымы толықтай не ішінара өзгеруіне байланысты трансформациялар толық не ішінара бола алады. Әдетте, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері ауыстырылғанда толық трансформация жүреді, ал тұрлаусыз мүшелері ауыстырылса – жартылай трансформация жүреді. Сөйлем мүшелерінен басқа сөз таптары да алмастырылады. Көбіне бұлар бір уақытта жүреді.

Аударма үдерісіндегі грамматикалық ауысудың кең таралған түрі сөз таптарының ауы-

суы болып табылады. Ағылшын-орыс аудармаларына зат есімнің етістікпен және сын есімнің зат есіммен ауысуы тән. Сөйлем мүшелерінің, сөйлем түрінің ауысуы, бөлшектенудің немесе бірігудің трансформациясы синтаксистік қайта құруға әкеледі. Аударма үдерісінде күрделі сөйлем жай сөйлеммен алмасуы, сабақтас сөйлем салалас сөйлеммен, шылаулар арқылы байланысқан күрделі сөйлем шылаусыз жай сөйлеммен және керісінше ауысуы мүмкін.

Антонимдік аударма (шендестіре аудару) – бұл түпнұсқадағы болымды форманың аудармада болымсыз формаға ауысуы немесе керісінше болымдының болымсызға өтуі, БТ лексикалық бірлігінің қарама-қарсы мағынасындағы АТ бірліктеріне ауысуы арқылы көрінетін лексика-грамматикалық трансформация:

Nothing changed in my home town. – Менің туған қаламда барлығы сол қалпында.

Ағылшын-орыс аудармаларында бұл трансформация ерекше жиі қолданылады. Мысалы:

She is not unworthy of your attention. – Ол толығымен сіздің назарыңызды иеленуге еңбегі сіңді.

Антонимдік аударманың қолданылуы басқа трансформациялардың (лексикалық және грамматикалық) қолданылуымен сай келеді:

The people are not slow in learning the truth. –

Адамдар шындықты тез біледі. (антонимдік аударма сөйлем мүшелері арқылы ауысады – сын есімнің үстеуге).

Экспликация немесе бейнелеу аудармасы – бұл БТ лексикалық бірлігінің оның мағынасын экспликациялайтын тіркеспен ауысатын, яғни осы мағынаның АТ көп не аз мөлшерде толық түсініктеме немесе анықтама беретін лексика-грамматикалық трансформация. Экспликацияның көмегі арқылы түпнұсқадағы әрбір эквивалентсіз сөздерге мағына беруге болады: whistle-stop speech – үміткердің сайлау алдындағы агитациялық сапарына енердегі кіріспе сөзі және т.б.

Компенсация (орнын толтыру, өтеу) – бұл түпнұсқада БТ бірліктерін аудару кезінде жоғалтқан мағына элементтерінің, аударма мәтінде қандай да бір басқа әдіс арқылы берілетін аударманың тәсілі. Сонымен, жоғалған ой толықтырылады («қалпына келтіріледі») және бүтіндей түпнұсқа мазмұны толықтырылып қайта жаңғырады. Осыған орай түпнұсқаның грамматикалық тәсілдері лексикалық тәсілдермен және керісінше ауысады.

Қорыта айтқанда бұлай бөлудің шартты екенін тағы да ескерте кетеміз. Жалпы аударманың нәтижелі болуы аудармашының аялық біліміне, контексті түйсінугі мен шығармашылық талантына байланысты екені даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
- 2 Львовская З.Д. Теоретические проблемы перевода. – М., 1985.
- 3 Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М., 1980.
- 4 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1974.
- 5 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М., 1988.

References

- 1 Barhudarov L.S. Yazyk i perevod. – M., 1975.
- 2 L'vovskaya Z.D. Teoreticheskie problemy perevoda. – M., 1985.
- 3 Komissarov V.N. Lingvistika perevoda. – M., 1980.
- 4 Retsker Ya.I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika. – M., 1974.
- 5 Shveytser A.D. Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty. – M., 1988.

МӘДЕНИЕТ КУЛЬТУРА

УДК 811.161. 1'42

С. С. Джансеитова

д. ф. н. профессор Казахской национальной консерватории им. Курмангазы,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: bntb@mail.ru

Картина мира в традиционной казахской музыке

К мировоззренческим ориентациям универсального образа жизни и культуры номадов относятся: понимание жизни как высшей ценности; кочевой способ бытия, где невмешательство в природу приобрело значение основополагающего принципа; гармоничные взаимоотношения с Космосом, Вселенной, Природой; исключительная толерантность к религиозным конфессиям, связь с иным миром, с духами предков, аруаками; духовность, главенствующая над преходящей материей; отсутствие привязанности к материальному миру; концептуализация духовно-эстетических норм поведения: честь, величие, свобода, мужество, щедрость, музыкальность, духовная чистота – это далеко не полный список духовных категорий, которые культивировали наши предки.

Ключевые слова: мировоззренческие ориентации, культура номадов, духовно-эстетические нормы.

S. S. Dzhanseitova

World picture of traditional kazakh music

The ideological orientations of the universal way of life and culture of nomads are: understanding of life as a supreme value; nomadic way of life, where non-interference in nature has acquired the meaning of the fundamental principle; harmonious relationship with the Cosmos, the Universe, Nature; exclusive tolerance to religious denominations, the relationship with the other world, the spirits of ancestors, aruakhs; spirituality, dominating over transient matter; an absence of attachment to the material world; conceptualization of the spiritual-aesthetic norms of behavior: honor, majesty, freedom, courage, generosity, musicality, spiritual purity - this is far not the full list of the spiritual categories that were cultivated by our ancestors.

Key words: picture of the world, ideological orientations, nomadic culture.

С. С. Жансейітова

Дәстүрлі қазақ музыкасының әлем көрінісі

Көшпенділердің әмбебап тұрмыс дәстүрі және мәдениетінің дүниетанымдық бағдарына келесілер жатады: өмірді ең жоғарғы құндылық деп тану; табиғатқа қол сұқпаушылық негізгі принцип болып табылған көшпелі тұрмыс тәсілі; Ғарышпен, Әлеммен, Табиғатпен үйлесімді қарым-қатынас; діни конфессияларға айрықша төзімділікпен қарау, басқа әлеммен, ата-баба рухтарымен, аруақтармен байланыс; өткінші материядан бұрын тұратын рухтандырушылық; материалдық әлемге құштарлықтың жоқтығы; рухани-эстетикалық мінез-құлық нормаларының концептуализациясы: намыс, айбындылық, еркіндік, батылдылық, жомарттық, әуенділік, рухани тазалық – бұл біздің ата-бабаларымыз ұстанған рухани санаттарының болмашы бөлігі ғана.

Түйін сөздер: әлем бейнесі, дүниетанымдық бағдарлар, көшпенділер мәдениеті.

Изучение казахской традиционной музыки предопределило поиски новых подходов, способных раскрыть внутренние закономерности развития истории и культуры кочевых народов. В основе анализа истоков этнических и социальных процессов, своеобразия материальной и

духовной культуры традиционного кочевого общества, лежит номадизм. Номады создали хорошо приспособленную и тонко сбалансированную с природой, своеобразную и самобытную культуру, её высшим проявлением стала кочевая цивилизация. Номадизм, как самостоя-

тельный, классический вид кочевой цивилизации, имеющий самодостаточные формы экономической, социально-политической, духовной и культурной жизни, оказал огромное влияние на культуру Евразийского континента в целом, и на музыкальную культуру в частности.

Чувственно воспринимаемый мир природы, Вселенной был основой, на которой формировалось мироощущение, миропонимание кочевника. Естественное течение жизни кочевников, несущих в себе генетический материал предков, природные архетипы кочевой культуры, пастушеский, охотничий, животноводческий быт, социальная среда, военные действия сформировали особенное отношение к окружающему миру. Мир древних кочевников сложен и многообразен, включающий широчайший круг явлений – от небесных тел, природных объектов до жилища и пищи, а также категории: пространственные, временные, нравственно-этические, социальные, кровно-родственные, сакральные и др.

Смена ландшафта, климатических поясов, перемещения под открытым небом, порождало соответствующие требования к кочевой жизни: умение ориентироваться во времени и пространстве, предугадывать погодные изменения. Кочевник всегда в пути, ведущий в бесконечность: в пути по нескольким ландшафтными и климатическим зонам, у них рождались и подрастали дети, мужали юноши, уходили старики. Живя в едином потоке космического времени, руководствуясь мерой как основой постижения мира, кочевник не нарушал гармоничных отношений с природой. К примеру, численность куланов, сайгака регулировалась специальными правилами охоты и определялась понятием «брать не более чем, надо», «не убивать животных ради удовольствия», запрещалось охотиться в период вынашивания детенышей самками зверей, в период кормления. Любовь охотника к живой природе – не абстрактный принцип, а состояние души, не противопоставляя себя природе, не преобразовывая её, кочевник ощущал себя частью мироздания.

Номадам свойственна целостность мировосприятия, когда ареал возможных кочевий ощущался как один большой дом, а человек – неотрывная часть вечных круговоротов природы. Кочевой образ жизни диктовал свои жесткие условия, каждый предмет был предельно функционален: юрта, орудия труда, предметы утвари, одежда, оружие, музыкаль-

ные инструменты и т.п. Удовлетворяясь необходимым, номады воздерживались от всего излишнего и неоправданного, их внутренний мир оставался свободным от всего суетного, не нужного, оставляя больше места для созерцания. Мобильным средством во время перекочевок была юрта – удивительное изобретение номада, где каждая мельчайшая деталь была точно выверена вековым опытом поколений. Устройство юрты есть проекция сокровенного микрокосмоса кочевника.

Обеспечить состояние должного равновесия, может только духовное начало, являющийся неотъемлемой сущностью внутреннего мира человека. Подобные императивы востребованы, прежде всего, в сфере музыки. В традиционном обществе не было разделения сакрального (священного) и профанного (мирского) искусства и ремесла, времени, посвященного мирским интересам, удовлетворению материальных потребностей, и времени, посвященного духовному совершенствованию. Смысловую основу традиционной картины мира казахов составляет музыка, являющаяся великим духовно-эмоциональным опытом народа. Её специфика прослеживается в том, что она апиллирует, прежде всего, к чувствам, создает в системе эмоциональных образов модель Вселенной. Универсальность и гармония миропорядка были одной из ведущих тем в музыкальном творчестве. Именно поэтому музыка имеет высокую ценность, ибо в ней живет связь времен, «которая и есть сама Вечность». Музыка не только репрезентирует Мир, но и воздействует на него ощущением все присутствия, растворяя как границы Мира, так и границы Человека, внутренние и внешние, открывая ощущение сопричастности к Мирозданию и его Тайне [1, 250].

Музыка как средство объяснения мира, определяла живую структуру его построения, код этнической памяти. Характерной особенностью традиционной музыки была тончайшая образность, носившая лирико-созерцательный характер. Поскольку ведущей отраслью было скотоводство, то одним из основных занятий большинства кочевников было пастушество. Зрительно-звуковое восприятие окружающей природы наложило существенный отпечаток на логику звукового мышления. Традиционная музыка отличалась объемностью, многократностью, пространственностью звукового потока, изысканностью тембрового колорита, позволявшая художественно тонко познать реальность.

Музыкант, являясь демиургом культуры традиционного степного общества, творцом-исполнителем, хранителем исторической и социальной памяти народа, был источником знаний, излучающим большое информационное поле. Наполненное невероятной жизненной силой, творчество музыкантов поражало строгой логикой музыкальных форм, тончайшей образностью: стремительные, как вихрь конные скачки по бескрайней степи; гул победных сражений; тяжесть и боль поражений; оплакивание погибших героев; призывы к дальнейшей борьбе; танцы и радостная суета всенародных праздников; возвышенные, проникнутые любовью и нежностью посвящения женщинам; картины природы; обращения к далекой истории; размышления о бренности жизни; скорбь о судьбе народа.

Суровые условия степи, огромная территория, практически никогда не прекращавшиеся набеги врагов посягавших на родные земли, воспитали в номадах воинственность, свободулюбие, мужество, высокую нравственность, способность к невероятным, на пределе человеческих сил, напряжениям, готовность к самопожертвованию. Любя и почитая Родину, кочевник помнил, «что до них эта земля была Родиной для других народов, а после них станет Родиной, возможно, новым племенам, умение мыслить в гигантском времени и пространственном масштабах сформировалось исторически». Это было время воинов философов – мыслителей, батыров, поэтов, музыкантов, чья доблесть обрастала легендами, воспевалась веками у долгих степных костров, слава ушедших возносилась вместе с дымом к далекому небу.

Нравственные законы кочевой культуры Великой Степи, имея изустную форму, не подвергались изменениям сотни тысячи лет, их, по праву, можно назвать законами Неба. «Сменялись языки, смешивались гены, соединялись мифы, шел непрерывный процесс накопления энергии, которая бросала в огонь переплава достижения прежних культур, а на смену приходила энергия новых народов, аккумулировавшая прошлые достижения» [2]. Яркий пример сказанному – тенгрианство, основу которого составляла кочевая номадическая культура, отличающаяся неповторимым своеобразием. Мир тенгрианской культуры есть одухотворенность, неизменной константой которого является «гармония времен, гармония миров», стержень ее составляет *тәңірілік* – высшее

духовное достижение степных народов, сочетавших мудрость тысячелетий, нравственную чистоту, творческую силу многих этнических общностей евразийского континента.

В шумер. яз. *Дангир*, *Дингир*, япон. *Тэнно*, кит. *Тян-Ди*, алт. *Тенри*, якут. *Танра*, монг. *Тенер*, бурят. *Тэнгери*, карачаев.-балк. *Тейри*, каз. *Тәңірі*, в др. тюрк. *Тәңір* – в значении ‘Бог’, ‘Небесное божество’, ‘Верховное божество’, ‘Извечная данность’ [3, с. 32]. Интересно, что в «Древнетюркском словаре» слово *turk* интерпретируется также в значении ‘бог’, ‘господин’, ‘закон’, ‘истина’, *tur* означает ‘тюрк’, ‘сила’, ‘власть’, *turk* ‘сильный’, ‘могучий’ [4, с.599]. Прежде чем стать этнонимом, «слово *turik*, *turk*, *toruk* существовало в качестве имени существительного в значении ‘бог’ (господь), ‘господин’, ‘закон’, ‘истина’, и в роли прилагательного или определения ‘божественный’, ‘священный’, ‘истинный’, ‘настоящий» [5, 176-177].

В гуннском и древнетюркском яз. *тан*, *тен* ‘заря’, ‘восход’, ‘озаряющий, пробуждающий свет’, в якутском *танг*, *тангар* означает действие – ‘собирать’, ‘моделировать’, ‘конструировать’. Интерес вызывают интерпретация фразеосочетания Е.В. Федорова: *Айыы Тангара*, *айыы* ‘творение’, ‘творить’, ‘творец’, означает ‘конструктор’, ‘зодчий’, ‘архитектор’ мироздания – природы, неба, космоса» [6, 56].

Культура и отдельные её формы создавалась усилиями многих поколений в течении длительного исторического времени, где миф, религия, нравственность, искусство, музыка составляли единое целое. В основе культуры был миф, основными составляющими мифологии были: первобытные формы религии, обряд, ритуал. Ведущее положение в них занимали древнейшие религиозные представления, отражавшие миропонимание кочевых племен. Ритуальный обряд, сопровождаемый музыкой, считавшейся священной, был одним из магических способов воздействия на природу, в недрах которой формировались ранние формы культуры как культа. Человеческая жизнь всегда опиралась на определенный комплекс верований – от самых примитивных до сложнейших философских систем. Шаманизм, как выражение определенной шаманистской картины мира, шаманского мировоззрения, основан на вере в существование духов, населяющих окружающий мир, на вере, в то, что смерти нет, есть устойчивый и последовательный круговорот жизни во Вселенной [7].

В шаманском ритуале, как древнейшем способе влияния на окружающий мир, особое место принадлежало магии, колдовству, огромную роль в которых играли мелодии – сарына. О волшебной, сакральной силе музыки говорят дошедшие до нас легенды, сказания: легендарный Коркут с помощью кобыза завораживал природу: «Даже Сырдарья на время задерживала свое течение», арфист Ши-Да своей игрой укрощал ветры и жар солнца, музыкой мог подчинять всю живую природу, лира Орфея действовала на царство мертвых.

Перед нами краткий ретроспективный взгляд на формирование национальной картины мира, на которую особое влияние оказывала хозяйственная синкретическая основа. К мировоззренческим ориентациям универсального об-

раза жизни и культуры кочевников относятся: понимание жизни как высшей ценности; кочевой способ бытия, где невмешательство в природу приобрело значение основополагающего принципа; гармоничные взаимоотношения с Космосом, Вселенной, Природой; исключительная толерантность к религиозным конфессиям, связь с иным миром, с духами предков, аруаками; духовность, главенствующая над преходящей материей; отсутствие привязанности к материальному миру; концептуализация духовно-эстетических норм поведения: честь, величие, свобода, мужество, щедрость, музыкальность, духовная чистота – это далеко не полный список духовных категорий, которые культивировали наши предки.

Литература

- 1 Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов: Монография. – Изд. 2-е. – Астана, 2011. – С. 284.
- 2 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – С. 78.
- 3 Кодар А.А. Тюркские языки как обитель бога Тенгри (опыт герменевтического анализа) // Тіл – рухани құндылық. Язык – духовная ценность. – Алматы: КИЕ, 2008. – 212 б.
- 4 Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с. – С. 599.
- 5 Сулейменов О. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
- 6 Федорова Е.В. К вопросу возрождения сакральных комплексов тенгрианских молений сибирских тюрков // Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Материалы III Международной научно-практической конференции. – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. – 142 с. – С. 128-135.
- 7 Серикбаев К. Заповеди Тенгри. – Алматы, 2013. – 440 с.

References

- 1 Ayazbekova S.Sh. Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazahov: Monografiya. – Izd. 2-e. – Astana, 2011. – S. 284.
- 2 Gumilev L.N. Drevnie tyurki. – M., 1967. – S. 78.
- 3 Kodar A.A. Tyurkskie yazyki kak obitel' boga Tengri (opyt germenevticheskogo analiza) // Til – ruhani құндылық. Yazyk – duhovnaya tsennost'. – Almaty: KIE, 2008. – 212 b.
- 4 Drevnetyurkskiy slovar' / Pod red. Nadelyaeva i dr. – L.: Nauka, 1969. – 676 s. – S. 599.
- 5 Suleymenov O. Tyurki v doistorii. O proishozhdenii drevnetyurkskih yazykov i pis'mennostey. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s.
- 6 Fedorova E.V. K voprosu vozrozhdeniya sakral'nyh kompleksov tengrianskih moleniy sibirskih tyurkov // Tengriantstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost'. Materialy III Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2011. – 142 s. – S. 128-135.
- 7 Serikbaev K. Zapovedi Tengri. – Almaty, 2013. – 440 s.

УДК 7.08

Г. Н. Омарова

доктор искусствоведения профессор Казахской национальной академии искусств
имени Т. Жургенова, г. Алматы, Казахстан
e-mail: ogulzada@mail.ru

Эпос как источник изучения этногенеза и музыки тюркских народов

В статье поднимаются проблемы комплексного изучения эпоса и эпических традиций тюркских народов. Как художественное творение эпос есть система, в которой поэзия и музыка (вокально-инструментальная) представлены в неразрывном единстве; в плане содержания эпос – это история, идеология, мировоззрение и духовная традиция народов. Автор на примере исследований С. Кондыбая демонстрирует, как эпос (в частности, ногайлинский цикл героического эпоса) становится одним из серьезных источников изучения этногенеза казахского народа. Имея в виду разнообразные национальные версии тюркского эпоса (начиная с эпоса «Алпамыс»), автор считает важным сравнительно-историческое его изучение не только в области филологии, но и музыки. В частности, в статье обращается внимание на «гортанный» стиль эпического исполнительства (кармакчинский стиль пения у казахов, эпические образцы каракалпаков и туркмен и др.), которое восходит к горловому пению древних тюрков.

Ключевые слова: эпос, сравнительно-историческое изучение, этногенез, музыка тюркского эпоса, гортанный стиль пения.

Г. Н. Омарова

Эпос – түркі халықтардың этногенезін және музыкасын зерттеу қайнары

Мақалада түркі халықтарының эпосын және эпикалық дәстүрін зерттеу мәселелері көтеріледі. Көркем шығарма ретінде эпос өзінің поэзиялық-музыкалық (вокалды-аспаптық) тұтастығымен бір жүйені құрайды; мазмұн жағынан эпос – әр халықтың тарихы, идеологиясы, дүниетанымы және рухани дәстүрі. Автор С. Қондыбай зерттеулерінің үлгісінде эпоста (дәл айтқанда, батырлар жырларының ногайлы циклінде) қазақ халқы этногенезінің кейбір салмақты негіздері табылатынын көрсетеді. Түркі эпосының түрлі ұлттық нұсқаларын («Алпамыстан» бастап) еске алғанда, тек филологияда емес, музыкатануда да салыстырмалы-тарихи зерттеудің маңыздылығы зор. Мақалада автор көне түркілердің көмеймен айту дәстүрінен бастау алған эпикалық орындаушылықтағы «көмекей» стиліне (Кармакшы өңірінің қазақтарында, каракалпақтарда, түрікмендерде, т.б. халықтарда) ерекше көңіл аударады.

Түйін сөздер: эпос, салыстырмалы-тарихи зерттеу, этногенез, түркі эпосының музыкасы, «көмекей» орындаушылық стилі.

G. N. Omarova

Epos as a source of study of ethnogenesis and music of Turkic peoples

In the article called "Epos as a source of study of ethnogenesis and music of Turkic peoples" the problems of comprehensive study of epos and epic traditions of Turkic people arise. As an artistic creation epos is a system in which poetry and music (vocal-instrumental) are presented in inseparable unity; epos in terms of content presented as history, ideology, world-view and spiritual tradition of peoples. The author on the example of S.Kondybay shows how epos (particularly, Nogai cycle of heroic epos) became one of the most important sources of study of the ethnogenesis of Kazakh people. Considering various national versions of Turkic epos (beginning with "Alpamys" epos), the author considers its comparative-historical study important not only in the sphere of philology, but music as well. In particular, in the article the attention is paid on the throat style of epic performing (Karmakchin style of singing of Kazakhs, epic images of Karakalpaks and Turkmens etc.), which goes back to the throat singing of ancient Turks.

Key words: epos, comparative-historical study, ethnogenesis, music of the Turkic epos, throat style of singing.

Положение «эпос как система» (с точки зрения, хотя бы, структурной целостности поэтически-речевого, вокального и, зачастую, музыкально-инструментального начал) все еще

не является исходной посылкой, принципиальной научной позицией в деле изучения эпических традиций. В данной статье мы лишь констатируем существующий факт разделъ-

ного изучения эпоса по отраслям современных гуманитарных знаний. При этом, признавая определенный приоритет филологических наук, скажем лишь, что такие важные с точки зрения целостного представления об эпосе явления, как особая манера эпического интонирования, энергетически-динамическая значимость ритма (как поэтического, так и музыкального), отнюдь не пассивная роль музыкального инструмента в структуре музыкально-поэтического текста, отсылают нас к далекому, чуть ли не природному, единоначалию словесного и музыкального [1].

В культурном наследии народов (и не только тюркских), эпос и эпические творения занимают особое место: это память и художественно воплощенная история народа, это идеология и, шире, духовная манифестация, это мощный мировоззренческий «столп» культуры, наконец, это – Традиция. Традиция же, по весьма точному выражению Ауэзхана Кодара, это «то, что удерживает нас в культуре и истории» [2, 70]. Действительно, невозможно представить себе далекие исторические времена, эпохи и культуры без эпических памятников, связывающих современность как с древностью («Эпос о Гильгамеше», «Илиада» и «Одиссея», «Махабхарата», «Калевала»), так и Средневековьем («Песнь о Нибелунгах», «Шахнаме», «Песнь о Роланде»).

Что касается эпоса как источника этногенеза, то приведу всего лишь один пример, свидетельствующий о плодотворности комплексного изучения эпических текстов. Речь идет об исследованиях талантливого ученого Серикболсына Кондыбая. В своей книге «Есен-казак» [3] Кондыбай через анализ эпической традиции, созданной в средневековье племенами и родами мангыстауского региона (Младший жуз), актуализирует и глубоко исследует проблемы этнической истории казахов эпохи Позднего Средневековья и в частности – послемонгольского периода, когда именно в период падения Золотой Орды в XIV веке начался весьма сложный процесс кристаллизации, образования этнических целостностей и последующей их консолидации в рамках Казахского ханства.

С. Кондыбай, который глубоко изучил казахскую мифологию [4], на основе анализа текстов т.н. «ногайлинского цикла» казахского героического эпоса, а также топонимики Мангыстау и Западного Казахстана, высказывает свою версию сложения данного цикла, на основе чего им исследуются и вопросы этногенеза племен и родов исследуемого региона.

Основная (исходная) идея автора заключается в том, что название «Қырымның қырық батыры» – «Сорок крымских батыров» – на самом деле должна звучать как «Қырдың қырық батыры» – «Сорок степных батыров»¹. Более поздняя привязка (XVI-XVII вв.) эпоса к полуострову Крым и, соответственно, к крымским татарам, по мнению исследователя, не выдерживает критики [3, 46-55].

Исследуя генезис эпической традиции западноказахстанского региона, исследователь дает мифо-эпическую трактовку названия «Қырымның қырық батыры» как сорок батыров верхнего мира или солнечные, солярные герои². Возникновение же ногайлинского цикла, ставшего позже общим для ряда тюркских народов, входивших в этнополитическое объединение «ногай» (казахи, татары, башкиры, ногайцы и др.), С.Кондыбай связывает с XIV веком и территорией Западного Казахстана, которая стала не только ареной жестокой борьбы между золотоордынскими ханами за престол, но и зоной формирования пассионариев, которые уже тогда называли себя «казак» (в известном значении «вольница» – людей, отделившихся от своего рода, племени, государства, добывавших средства к существованию участием в военных предприятиях).

Основу консорции так называемых есен-казахов, по Кондыбаю, составили военные отряды под предводительством легендарного Амета, сына Асана³, отделившегося от хана Золотой Орды аз-Жанибека (не путать с ханом Жанибеком Казахского ханства) в середине XIV века, которое и признается автором как время сложения первоосновы эпоса «Қырымның қырық батыры». Различные героические события этого времени в среде «есен-казахов» на плато Устюрт («Қыр», местность *Есен-қзақ*, встречающееся в эпосе, место обитания перебравшихся с берегов Едилы-Волги и Жаика-Урала воинствующих групп) и стали «сырьем»,

¹ Қыр – холмистая степь или степь с возвышенностями, горами.

² «Қырым». В казахской мифопоэтике – страна, земля, где живут избранные герои. Существует словосочетание «Қырымның қырық батыры» (сорок батыров Крыма), означающее воинское сообщество, воинскую дружину, где цифра «сорок» – показатель множественной целостности, продукт суфийского миропонимания. Сорок батыров часто безымянны, они помогают главному герою эпоса, их призывают на помощь» [4, с.165].

³ В казахской мифопоэтической традиции Амет Айсылулы встречается под самыми разными именами – Айсаулы Әмет, Айсаулы Ахмет, Асанұлы Абат, Асанұлы Абақ [4, 43].

исходной основой в виде отдельных легенд и эпических сказаний («Эмет батыр», «Асан қайғы, Абат, Тоған» и др.), на которую затем накладываются в XVI в. эпические сюжеты ногайлинского времени – «Орақ-Мамай», «Едіге батыр», «Қарасай-Қази» и другие, которые составили второй период сложения «крымского» эпического цикла.

Парадоксальная на первый взгляд ситуация, когда проживающие на западе «ногайлинцы» оказались в составе других, часто далеких, этно-территориальных общностей, но не среди родов Младшего жуза, занимающего ту же самую территорию, объясняется, по мнению Кондыбая, только фактором иного генезиса и иной структуры, раскрывающей *самостоятельность* этнической и территориальной целостности алшынских родов (байулы, алимулы). Однако племена алаша или алшын, так и не ставшего самостоятельным этническим субстратом в ногайский период (XIV-XVI вв.), оставались в тени сначала «ногаев» Золотой Орды, а затем «мангытов» Ногайской Орды, а в XIV веке попытались восстановить утерянный этноним «казах». В силу исторических событий XV века (отделение ханов Жанибека и Керей от Абулхаир-хана и образование ими Казахского ханства) актуализировалось другое значение этого названия («қазақлық ету» – казаковать), а позже этноним «казах» стал общей принадлежностью нового этноса в целом [3, 259-260]. В контексте сказанного становятся понятными часто цитируемые строки эпических текстов:

Алаш, алаш болғанда⁴,
 Когда алаш был алашем,
 Әлім еді ағасы,
 Его старшим братом (был) Алим,
 Шолпан еді анасы...⁵
 А матерью – Шолпан

Или:

Алаштан қазақ тараған
 От алаша идут казахи,
 Ноғайлыға қараған.
 Оказавшиеся (под) ногаями.
 Жауға алдырмай ноғайлар
 Были ногаи дружны,
 Бір біріне жараған.
 Давая отпор врагам.

Ноғайдан қазақ бөлініп
 От ногаев отделились казахи
 Үш жүз болып тараған.

⁴ Имеется в виду именно ядро алаша – Байулы.

⁵ Алимулы по шежере старше Байулы.

Распределившись на три жуза.

Еще одно часто встречающееся в различных текстах ногайлинского цикла и малых эпических жанрах (толғау) клише –

Он сан ноғай бүлгенде,
 Когда началась смута среди
 десяти колен ногайцев
 Ормамбет би өлгенде,
 Когда умер Ормамбет би,
 Ордың кара ағашы
 Когда столп (опора) «рая»
 Аспанға ұшып кеткенде
 Улетел в небо

 Орманбет би өлген күн,
 День, когда погиб Орманбет би,
 Он сан ноғай бүлген күн
 День, когда началась смута
 среди десяти колен ногайцев
 (подстрочный перевод наш – Г.О.)

– заставляет исследователей искать в эпосе отражения исторических коллизий, связанных с разлукой родов и событиями XV-XVI вв., когда одни и те же роды оказывались в составе Ногайской Орды, ханства Абулхаира (ушли затем с ним в Среднюю Азию) и Ак орды. Соответственно, реальным прототипом Орманбет бия признается то один из последних золотоордынских ханов – Улуг Мухаммед (Шакарим Кудайбердыулы и др.), то Орманбет би, последний бий «больших Ногаев», потомок Едиге (М. Тынышпаев). Известный советский эпосовед А. Маргулан, считал, что Орманбет би есть легендарный Алаша-хан, а под этим легендарным и эпическим персонажем подразумевается Орыс-хан, потомками которого были Жанибек и Керей. Мнение А. Маргулана поддержал Е. Абиля [5, 50-57].

С.Кондыбай же считает, что исторические события XIV-XVI веков, в частности, те, которые были связаны с борьбой ханов за трон и описанные в письменных источниках, нашли не прямое, а лишь косвенное отражение в «крымских» эпических текстах 1-го периода, а указанное клише *Ормабет би өлгенде*, встречающееся в эпосах и 2-го (XV -XVI вв.), и 3-го (XVII-XIX вв.) периодов является символом и отзвуком самых первых трагических событий конца XIV века, который является некой «точной отсчета» крушения Космоса, «предчувствием финала» в мифо-эпической традиции.

Поэтому Ормамбет, по мнению С.Кондыбая, не является историческим лицом; это, скорее, легендарный и даже мифический собира-

тельный образ: если «Орман» («Орым», «Ұрым») – означает в мифологии «свой Космос», «свой народ» («қазақ пен ноғай айырылды, қара орманым қайырылды» - когда расстались казахи и ногайцы, разрушился Космос), то бий Орманбет воплощает в себе некоего первочеловека, устроителя Космоса, его царя. Он подобен таким «архетипичным» и «трафаретным» мифическим персонажам, как Асан-қайгы (философ, посвятивший свою жизнь поиску для казахов земли обетованной) или Майкы-би (праотец, первопредок казахов) [3, 176-177]. «Орманбеттің өлуі – «аңыздық ғаламның опат болуы» деген сөз, қазақ халқын құраушы көшпелі қауым ерте замандарды айтпағанның өзінде 14-17 ғасырларда бірнеше тарихи ойран болуларды басынан өткізді. Бұлар бүгінгі қазақ, ноғай, өзбек ұлттарының қалыптасуының басы болғанымен, сол кезеңдегі тілі мен діні, әдет-ғұрпы мен мәдениеті, таным-түсінігі жақын Дешті-Қыпшақтың суперэтникалық психологиясы үшін трагедия болған еді», – пишет исследователь.

Трагизм же ситуации, наступление хаоса того времени заключается в первом, «знаковом» расставании «ногайского журта», когда родственные племена оказывались в разных политических объединениях (Орыс-хана, Токтамыса и Тимура) и, разделенные на противоположные части, враждебные лагеря, вынуждены были воевать друг против друга:

Алаш алаш болғанда
 Когда алаш был алашем
 Алаша хан болғанда
 Когда жил еще Алаша хан
 Қазақ, қалмақ, ноғайлар
 Казахи, калмыки, ногаи
 Бәрі сонда бір болған
 Были тогда вместе
 Ынтымағы жарасып,
 Были дружны,
 Жайкүн көлдей бай болған,
 Были богаты, как озеро Жайкүн
 Еділ, Жайық, Оралға
 На берегах Едиля, Жайка и Урала
 Ортан көлдей жайылған,
 Вольготно жили,
 Өзбек хан, Жәнібек өлген соң,
 Когда умерли Өзбек хан и Жанибек,
 Токтамыс, Темір болған соң,
 И пришли Токтамыс и Тимур
 Ел ішіне жік түсіп,
 Расколоса народ,
 Үш бөлек болып айырылған...
 И расстался, разделившись на 3 части...

Итак, приводя здесь в качестве примера научные изыскания Серикболсына Кондыбая и

других ученых, мы считаем, что весьма результативными могут оказаться этно-исторические (как и сравнительно-типологические) исследования и в области *музыкального языка* эпических традиций тюркских народов.

В целом огромный мир эпоса и эпических традиций тюркских народов Центральной Азии еще не до конца раскрыт. Этот мир поражает в первую очередь своими широчайшими пространственными и временными координатами: эпос, стадияльно очень разный, отмечен у всех народов, говорящих на тюркских языках. Поэтому эпические памятники являются бесценными по своему значению источниками изучения не только истории и этногенеза, но и языка, литературы, этнической культуры, обычаев, традиций тюркских народов. Особо хочу сказать о *музыке эпоса*: эта та сторона, которая изучена очень мало по сравнению с поэтическими текстами. Между тем, когда мы говорим о богатстве, красочности, образной выразительности эпических произведений, то наряду с поэтикой вербального языка, далеко не последнюю роль в общем воздействии на слушателя играет музыка и музыкальные инструменты, как правило, сопровождающие сказывание и пение у тюркских народов [1].

В Казахстане несколько лет назад был исполнен со сцены Ауэзовского татра эпос «Алпамыс» с одновременным участием сразу пятерых или шестерых сказителей. Они были представителями разных регионов Казахстана – Запада (Мангыстау и Актобе), юго-запада (сырдарьинский регион) и Жетису (Алматинская область). Эпос, его все ключевые моменты, связанные *ал-қисса* (прозаическая речь ведущего), прозвучал, таким образом, в разных, главным образом, музыкальных версиях (поэтический текст, несмотря на варианты, все же, един по сути). Публика получила настоящее эстетическое наслаждение! То есть даже в рамках одной национальной эпической традиции «Алпамыс» был представлен столь разнообразно и прозвучал в нескольких музыкально-стилистических вариантах. А представьте себе, если бы это эпическое полотно прозвучало в исполнении алтайцев («Алып-Манаш»), казахов (восточных и западных регионов Казахстана) и каракалпаков («Алпамыс»), татар и башкиров («Алпамыша и Барсын-Хылуу»), киргизов и узбеков («Алпамыш»), то есть всех тех тюркских народов, у которых он бытует?! А ведь у тюркских народов, как их общее музыкально-

поэтическое наследие, есть еще такие эпосы, как «Кор оглы», «Кобланды», «Едиге»...

Что нам мешает воплотить в жизнь такие международные проекты, которые смогут на самом деле, реально продемонстрировать всему миру действительное богатство и разнообразие тюркского эпоса, который не культурный мемориал, а – ЖИВЫЕ МУЗЫКАЛЬНО-ПОЭТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ? Эти традиции в поэтических текстах покажут все разнообразие тюркских языков, множество вариантов (вербальных) эпических произведений. В отношении же музыки это будет само многообразие тюркских культур и их музыкальных стилей – якутские олонхосуты с фальцетным пением, южно-сибирские тюрки, исполняющие эпос с горловым пением (в сопровождении разных музыкальных инструментов), киргизские манасчи с выразительным, почти что музыкальным речитативом, казахи западных регионов (Актобе, Атырау и Мангыстау), юго-запада (аральское и кармакчинское пение), Жетису, Арка и Южного Казахстана в сопровождении домбры, туркмены (также из разных регионов) и узбеки в сопровождении дутара, каракалпаки в сопровождении кобыза, башкиры с протяжными узляу и кураем, азербайджанские ашуги с их красочным, настоящим восточно-цветистым (микроральтерационным) пением...

Интересно, что в музыке почти всех тюркоязычных народов сохранилась непосредственная или опосредованная связь с мощным, феноменальным явлением древнетюркской музыкальной культуры, с ее, можно сказать, основанием, – традицией горлового пения, которая очень хорошо сохранилась в некоторых древних, в т.ч. эпических традициях восточных тюрков (южно-сибирский регион). Музыка же западных тюрков – казахов (юго-запад), каракалпаков и туркмен, несмотря на огромное влияние других музыкальных систем (иранских), именно в эпических традициях сохранила связь с горловым пением, и как музыкально-ладовой системой, и как особой манерой звукоизвлечения – «хриплой», «гортанной». Поэтому этот особый стиль исполнения как реликт горлового пения наблюдаем: в юго-западной кармакчинской эпической традиции жырау в сопровождении домбры, в традиции каракалпакских жырау в сопровождении кобыза, в сходной манере пения в мангыстауской и туркменской эпической традиции (бакши-дестанчи).

Таким образом, изучение эпических традиций в этномузыкознании, как и комплексные научные изыскания в тюркском эпосоведении, открывают широчайшие возможности применения сравнительно-исторических методов и, шире, – методологии компаративистики.

Литература

- 1 Омарова Г. Казахская инструментально-эпическая традиция в системе тюркской культуры // Этнокультурные традиции в музыке: Материалы конференции, посвященной памяти Т. Бекхожиной. – Алматы, 2000. – С. 304-308.
- 2 Кодар А. Степное знание: очерки по культурологии. – Астана: Фолиант, 2002. – С. 70.
- 3 Қондыбай С. Есен-қазак. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – С. 46-55, 176-177, 259-260.
- 4 Қондыбай С. Казахская мифология / Краткий словарь. – Алматы: издательство «Нурлы Алем», 2005.
- 5 Абиль Е. Этногенез казахов. Опыт системного подхода. – Кустанай, 1997. – С. 50-57.

References

- 1 Omarova G. Kazahskaya instrumental'no-epicheskaya traditsiya v sisteme tyurkskoy kul'tury // Etnokul'turnye traditsii v muzyke: Materialy konferentsii, posvyaschennoy pamyati T. Bekhozhinoy. – Almaty, 2000. – S. 304-308.
- 2 Kodar A. Steпноe znanie: ocherki po kul'turologii. – Astana: Foliant, 2002. – S. 70.
- 3 Qondybay S. Eсен-қазак. – Almaty: «Arys» baspasy, 2006. – S. 46-55, 176-177, 259-260.
- 4 Kondybay S. Kazahskaya mifologiya / Kratkii slovar'. – Almaty: izdatel'stvo «Nurly Alem», 2005.
- 5 Abil' E. Etnogenez kazahov. Opyt sistemnogo podhoda. – Kustanay, 1997. – S. 50-57.

УДК 792

Г. Ю. Сайтова

кандидат искусствоведения профессор Казахской национальной академии искусств
имени Т. Жургенова, г. Алматы, Казахстан
e-mail: saitova-gu@mail.ru

Роль режиссера в сценической пластике

(на материале спектаклей М. Изимова, режиссера Уйгурского театра г. Алматы)

Мухит Изимов – актер, режиссер, соавтор ряда пьес, постановщик юмористических миниатюр, один из продолжателей лучших театральных традиций Государственного Республиканского Уйгурского театра музыкальной комедии им. Куддуса Кужамьярова.

В статье исследованы особенности актерского мастерства, режиссёрского стиля Мухита Изимова, применены принципы хореографического анализа. А также изучены его совместные работы с хореографами, в которых соавторы через пластические сцены и танцевально-сценические эпизоды создают единое сценическое полотно. На основе анализа пластических и танцевально-сценических эпизодов выявлены психологические и стилистические особенности режиссера, балетмейстера, актера. Данная тема раскрывает не только творческий потенциал режиссера М. Изимова, но определяет направление, по которому развивается сценическая пластика в спектаклях Уйгурского театра.

Ключевые слова: режиссер, хореограф, пластические сцены, танцевально-сценические эпизоды.

Г. Ю. Сайтова

Сахна пластикасындағы режиссердің рөлі

(Алматы қ., Уйғыр театрының режиссері М. Изимовтің спектакльдерінің материалдары негізінде)

Мухит Изимов – актер, режиссер, бірнеше пьесалардың авторы, юмаристік миниатюралар қойылымдарының авторы, Құдыс Қожамяров атындағы Мемлекеттік Республикалық Уйғыр музыкалық комедия театрының ең үздік театр дәстүрін жалғастырушы.

Мақалада Изимов Мухиттың актерлік шеберлігі, режиссерлік стилі хореографиялық сараптама принциптері арқылы қарастырылған. Сонымен қатар оның хореографтармен бірлесе дайындаған пластикалық сахналық қойылымдары және сахналық би көріністері тұтас сахналық полотно жасауда атқарған жұмыстары зерттелген. Пластикалық және сахналық би көріністерін саралау барысында режиссердің, балетмейстердің, актердің психологиялық және стилистикалық ерекшеліктерін сараптау арқылы М. Изимовтің шығармашылығы талданған. Бұл тақырып режиссер М. Изимовтің режиссерлік шығармашылық потенциалын ашып қана қоймай, Уйғыр театры спектакльдеріндегі сахналық пластиканың даму бағытын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: режиссер, хореограф, сахналық пластика, сахналық би көріністері.

G. Yu. Saitova

The position of a Director in physical acting

(based upon the materials of stage plays by M. Izimov, the director of the Uighur Theater in Almaty)

Mukhit Izimov – actor, director, co-author for a number of plays, director of comic short stories, one of the successors of the best theatrical traditions of the State Republican Uighur theater of musical comedy named after Kuddus Kuzhmyarov.

The article explores the peculiarities of the acting skills and the director's style of Mukhit Izimov by means of the principles of choreographic analysis. The article also studies his collaborations with choreographers where co-authors use the physical acting and dance-scenic set pieces to create a unique show. Using the analysis of physical acting and dance-scenic set pieces, the article reveals the psychological and stylistic features of the director, ballet master, actor. This topic discovers not only the creative potential of M. Izimov, the director, but also defines the trend of physical movement development in the stage plays of the Uighur Theater.

Key words: director, choreographer, physical act scenes, dance-scenic set pieces.

*Сиюминутность откровений
на сцене повторить невозможно.*

Б. Аюханов

Мухит Изимов – актер, режиссер, соавтор ряда пьес, постановщик юмористических миниатюр, один из продолжателей лучших театральных традиций Государственного Республиканского Уйгурского театра музыкальной комедии им. Куддуса Кужамьярова.

В статье автор попытался осмыслить особенности актерского мастерства, режиссёрского стиля Мухита Изимова. А также описаны совместные его работы с хореографами, в которых соавторы через пластические сцены и танцевально-сценические эпизоды создают единое сценическое полотно. Личные наблюдения, совместные работы автора статьи и режиссера М. Изимова по выпуску спектаклей, даны в кратком описании, при этом нарушена хронологическая последовательность творческих этапов.

Творчество Мухита Изимова известно не только зрителям Казахстана, но и за ее пределами. После окончания Ташкентского театрального института им. А.Н. Островского он выступал на сценах театров Узбекистана: Государственный театр музыкальной комедии им. Мукуми, Джезакский областной театр драмы с 1973 года, проработав в них более 4-х лет. Как режиссер-постановщик поставил спектакли в Восточно-Казахстанском областном театре им. Д. Джабаева, Кокшетавском музыкальном театре музыкальной драмы им. Ш. Хусаинова Казахстане.

В родном Уйгурском театре работает на протяжении 37-и лет. Моя же, первая встреча, состоялась в январе 1977 года. В фойе нашего театра, мимо меня и артисток балета, прошел высокий, худощавый юноша.

- Кто это? - мы задали вопрос, посмотрев друг на друга.

- Актер – ответил он, и его глаза заблестели.

Меня поразило блеск в его глазах. Несмотря на то, что глаза были небольшие, а их разрез чисто азиатские, в них была большая искренность и чистота юношеской души. С тех пор прошло 36 лет, а блеск в его глазах, яркий темперамент из года в год, все сильнее передают психологическую глубину образов, выносимых им на сцену.

Его энергия, внутренний темпоритм, проявляется зримо не только в мимике лица, но главное в выражениях глаз, которые отражают все оттенки настроения, состояния: веселые глаза вмиг могут передать грустное состояние героя, любящие глаза - могут одновременно ненавидеть своего противника. Эти глаза при-

дворного музыканта, восточного философа Уста Хапиза, из музыкальной драмы «Герип-Санам» И. Саттарова и В. Дьякова. Ласковые, потцовски любящее глаза Саида в музыкальной драме «Анархан» Дж. Асимова и А. Садирова. Но во 2-ой картине этой драмы – его глаза, глаза-бунтаря, выражающие гнев и ненависть к Султанбаю, господствующему классу ненасытных баев.

Поклонники таланта Мухита Изимова знают и любят созданные им образы, ждут и неизменно тепло встречают каждую новую работу артиста. К каждой роли М. Изимов подходит с чувством восприятия характера персонажа, находит точные краски образа. Его герои несут со сцены энергию и правду жизни, они реальны, узнаваемы. Работая рядом с народными артистами А. Шамиевым, К. Абдрасуловым, заслуженными артистами Т. Бахтыбаевым, К. Закировым и многими другими ведущими актерами, стоявшими у истоков создания театра, он усовершенствовал свое актерское мастерство.

Актерское мастерство – это и от природы, и наработка актера - Изимова, обладающего удивительным качеством перевоплощения. Например, образ Мамира в спектакле «Бунт невест» (С. Ахмеда, режиссер К. Джетписбаев) раскрыт через призму комизма с серьезным подходом в трактовке образа. О многогранности таланта актера - Изимова, свидетельствуют созданные образы в различных жанрах. Игра актера в спектаклях как: «Король Лир» (У. Шекспир, режиссер Я. Шамиев) в роли короля Лира; «Гнев Одиссея» (А. Вальехо, режиссер К. Джетписбаев) – Анфики; «Двое на качелях» (Гибсена, режиссер Н. Сабирова) – Джори; «Анархан» (Дж. Асимов, А. Садиров, режиссер А. Мамбетов) – в роли Хамры, а затем Саида (режиссер Я. Шамиев); «Мещанин во дворянстве» (Мольер, режиссер К. Джетписбаев) - Кавель; «КызЖибек» (Г. Мусрепов, режиссер К. Джетписбаев) – Тулеген и многие другие еще раз убеждают зрителя, как не похожи друг на друга созданные им образы. О мастерстве актера дает точную оценку театральный критик А. Кадыров. После премьеры спектакля «Чэтэллик» турецкого драматурга Исмета Хюрмюзлю, он пишет: «Актер М. Изимов шлифует образ (Исмет-бей – С.Г.) на глазах у зрителя. Мы становимся свидетелями его внутренних переживаний, которые дают актеру благодаря его высокому мастерству»[1, 224]. В статье «Легенда о любви» Кадыров описывает

о передаче эмоционально-психологического состояния и определенных нюансах найденных М. Изимовым в трактовке образа Тулегена («КызЖибек») [1, 186].

М. Изимов, воспитанный корифеями театра - остро чувствует импульс времени, умело извлекает из страниц истории народа созвучные современной жизни мотивы. Его монологи в спектаклях, будь они драматические, трагические, комедийные, порой исполняющиеся в концертных программах – носят глубокий философский смысл, наполненные личными переживаниями.

Театр нашел в Изимове своего героя и обрел не только прекрасного актера, но и талантливого режиссера.

«Когда девушке 20 лет» С. Балгабаева - первая работа режиссера М. Изимова. После «Когда девушке 20 лет» последовали спектакли разного жанра: трагедии «Белое платье матери» Ш. Хусаинова, «Прости меня мама» Р. Батулла; комедии «Мирас мончак» А. Гулиева; музыкальные драмы «Аманисахан» М. Абдрахманова, «Ипархан» К. Абдрусолова, И. Джалилова. О мастерстве молодого режиссера заговорила пресса. Его лучшие работы отмечены на Республиканских и Международных театральных фестивалях - это «Омар Мухамади» К. Мансурова, «Ханума» А. Цагарелли.

В процессе творческого поиска, режиссер Изимов дополняет драматургические концепции современными наблюдениями и идеями. Ярким примером служат такие спектакли как «Лутпулла» инсценировка Г. Насыровой, «Омар Мухамади» К. Мансурова. В процессе работы над инсценировкой, а затем над спектаклем он пытается найти максимальное соответствие авторского образа, от которого отступил. После каждого спектакля проводит анализ, при повторной постановке добавляет новые нюансы и на свое усмотрение вновь отшлифовывает неудавшиеся сцены.

В своих трактовках, Изимов, обычно старается подчеркнуть или затушевать, те или иные особенности поведения персонажей. В процессе творческого поиска он не упрощает, а укрупняет образы этих персонажей. При распределении ролей учитывает индивидуальность актера, придавая большое значение ансамблю актерского состава. Поручая роль актеру, усматривает в нем свойства, благодаря которым исполнитель становится его соавтором. Во время репетиций М. Изимов начинает подбирать ключ к личности актера, чтобы ему

помочь в трактовке раскрытия образа. Это один из граней режиссерского стиля, который можно назвать режиссерским акцентом.

Порой, во время репетиций М. Изимов неизбежно встречает сопротивляемость актера, то есть идет несовместимость актера и режиссера. Несмотря на это, режиссер не требует от актера поклонения своему постановочному замыслу. Достигая свою цель или задачу, Изимов предугадывает пути ее сценического воплощения. У него возникают яркие образные видения некоторых ключевых эпизодов, которые, впрочем, потом подчас меняются. В этот момент актер или соглашается с трактовкой режиссера, или бывает в исключительном случае, когда актер выносит образ в своем видении, но четко по направленной линии режиссера.

Большой находкой в режиссерском стиле Изимова является исполнение логических пауз. Ярким примером, является последняя постановка драмы «И дальше тишина» Дельмар. Сцена прощания отца, Мистера Купера (А. Айсаев) и его супруги Люси (Т. Аблизова). Режиссер в этой сцене остро ставит проблему отцов и детей, их взаимоотношение. Сверхзадача режиссера равнодушие детей к родителям. Стоит вопрос: «Кто виноват? Родители или дети»? Прекрасный дуэт Айсаева и Аблизовой, в сценической паузе в напряженной тишине, заставляет зрителя сопереживать события.

«Театральное искусство, как это было всегда, опережало время, отражало проблемы, которые выдвигала жизнь», - сказано Мэтром казахстанского балетного искусства Б.Г. Аюхановым, народным артистом РК, профессором искусствознания [2, 107].

Мухит Юлдашевич Изимов один из тех творческих личностей, который всегда спешит и хочет опередить свое время, при этом кредо его творчества: «Надо все испытать, даже с риском ошибиться. Любой опыт благотворителен, плохой он или хороший» [3, 167].

Его опыт был построен на синтезе слова, музыки и пластики. Работая вместе с балетмейстерами Г. Ибрагимовой (Касымовой), Г. Сайтовой, Т. Баратовым, З. Каримовой, Г. Бахаровой, он находил в них истинных единомышленников. Творческий поиск режиссера М. Изимова, балетмейстеров и исполнителей дал импульс развитию сценической пластике, который обогащался новой, более сложной техникой исполнения. Это были яркие по напол-

ненности глубокие смыслом мизансцены в спектаклях «Ханума» А. Цагарелли, «Святой Грех» И. Оразбаева, «Келинлар козгилири», «Цыган серенада» И. Сапарбаева, «Мирас мончак» А. Гулиева, «Гульдаста», «Анамираси» и другие.

Известно, что пластическая культура является важным компонентом и надежным показателем уровня профессионального мастерства артиста. При достижении высокой пластической культуры невозможно без овладения искусством танца. Великий режиссер К.С. Станиславский утверждал: «Танцы не только выправляют тело, но раскрывают движения, расширяют их, дают им определенность и законченность, что очень важно, так как укороченный жест не сценичен» [4, 35].

Уже первые профессиональные балетмейстеры театра – А. Ибрагимов и А. Александров – серьезно работали над совершенствованием пластики актеров с учетом специфики Уйгурского театра. В «эпоху» режиссера С.Р. Башояна занятия по сценическому движению для труппы театра проводили Г. Аксенов, Н.И. Сидоров. Обогащение репертуара за счет произведений инонациональной драматургии потребовала выработки новой пластики, расширения диапазона средства сценической выразительности. Данную политику проводили режиссеры и балетмейстеры последующих поколений, среди которых – режиссер М. Изимов и выше перечисленные балетмейстеры.

Одной из первых совместных работ была оперетта «Ханума», наследие Золотого фонда советской музыкальной культуры прошлого столетия. Слияние ритма музыки и танцевальных движений в национальном характере передавали яркий темперамент грузинского народа. Задачи, поставленные режиссером М. Изимовым, была полностью выполнена хореографом Г. Ибрагимовой. И не случайно, спектакль был отмечен и награжден на театральном фестивале «Гасыр», проходивший в Алматы 2000 году. Актер А. Искандеров, владеющий великолепной пластикой был неотразим на протяжении всего спектакля. Создавая комический образ Князя Кабото, он виртуозно импровизировал, сочетая движения грузинского танца с драматической пантомимой. Его темпераментность, живая непосредственность и особая эмоциональность производили впечатление не только на зрителей, но и на партнеров. А удача актера – это, прежде всего удача режиссера.

Следующая встреча режиссера состоялась с балетмейстером Г. Сайтовой в спектакле – «Мукаддас гуна» («Святой грех», 1997 г.) по пьесе И. Оразбаева, посвященной осмыслению некоторых событий периода репрессий тридцатых годов. Богатая музыкальная основа была создана молодым композитором Х. Сетековым.

М. Изимов, при постановке спектакля, являлся актером. Он вел параллельно работу и режиссера, и актера. Во время репетиций, режиссер -Изимов и актер - Изимов был натянут как струна. Вообще, репетиции Изимова – это безостановочно напряженный поиск, порой мучительный, изнуряющий, настойчивый, а порой воодушевленный, веселый. Его творческая энергия проявляется в нескончаемых проходах и пробежках по сцене, из зрительного зала на сцену, по зрительному залу. Он может незадолго до сдачи резко поменять требования к хореографу, вносить серьезные коррективы в почти готовое оформление. Если в спектакле работает с композитором, то заказывает не предусмотренный музыкальный номер. Повторимся, музыкализация спектакля – главная линия, которой придерживается режиссер. Чувствуя музыку сердцем, ее силу в раскрытие сюжетных и смысловых конфликтов, М. Изимов все чаще обращается к классическим произведениям мировых композиторов. Драматический режиссер, в союзе с хореографом соединяет музыку, движение и слово. В поисках новых форм, опираясь на опыт современных режиссеров, пытается национальные спектакли оформить современными методами, это ярко выражено в спектакле «Ана мираси» Д. Машуровой, хореография Г. Бахаровой. Режиссерский стиль Изимова – это и принцип раскрытия актерского дарования, и главное место музыки, которая соответствует образному строю спектакля, и сценическое оформление и особое световое отражение. Жизнь, Любовь, Смерть, существующие проблемы добра и зла – тематика его спектаклей.

Столкновение борьба Добра и Зла нашли яркое отражение в музыкальной партитуре пролога и эпилога в драме «Святой грех». Персонажи этих хореографических интермедий – Девушка и Существо – не были действующими лицами, участниками сюжетных перипетий спектакля. Они представляли собой символические образы и средствами пластики раскрывали философскую идею произведения. Музыкальная характеристика Существа строилась на зловеще-тревожных ритмах барабанов и ли-

тавр. В такт с контрастными ритмическими переключениями, при помощи «паукообразных» движений оно превращалось в огромного паука-тарантула, готового в любой момент ужалить, уничтожить всё живое, а порой преображалось в Сатану, принявшего человеческое обличье. Эти сложные перевоплощения требовали от исполнителя большого актерского мастерства. Однако это в полной мере удалось солисту балета Т. Баратову, который сумел создать картину напряженного внутреннего накала, выражающую безграничную силу Зла. Высокий профессионализм танцора проявлялся также и в том, что он легко справлялся с техническими трудностями и при этом проявлял заботу о партнерше, особенно в поддержках, содержащих элементы акробатики. Со зловещим образом Существа контрастировал возвышенно-символический, светлый образ Добра, олицетворенный в облике Девушки. Певучие звуки струнных инструментов рисовали его как воплощение Веры, Надежды и Любви.

Исполнитель - хореограф Г. Сайтова попыталась в таинственном белокрылом видении передать хрупкость, ранимость души человека и, в то же время, силу его духовной стойкости. В соответствии с логикой музыкальной партитуры пластическое решение представлялось сначала достаточно сдержанным, затем образ как бы «очеловечивался»: посредством элементов классического танца и свободной пластики передавалась сущность вечной женственности как олицетворения Жизни. Совершенно иной выглядела танцовщица в диалогепоединке: резкие, стремительные движения выражали энергию борьбы в бескомпромиссном конфликте, от разрешения которого зависела жизнь или смерть. Такое столкновение «белого» начала с «черным», который В. Гаевский назвал «великим изобретением Мариуса Петипа, открывшим пути в современность» [5, 10], и сама эта танцевальная сцена, построенная по принципам драматургического развития, говорят о многом. И в первую очередь они красноречиво свидетельствуют о том, что танцу на сцене Уйгурского театра стали тесны те стандартные рамки, в которые помещает его драматический спектакль. И театр не только готов к принципиальному изменению роли и повышению значимости танца в системе своих средств художественного выражения, но и сделал первый шаг на пути перевода его в новое качество.

Лирическая драма И. Сапарбая «Цыган серенадасы» о любви казахского композитора Шамши Калдаякова и красавицы цыганки Изольды. «В реальной жизни была ли у Ш. Калдаякова встреча с цыганкой, подарившая ему большую любовь, мы не знаем. Однако, автор пьесы рассказал нам, какая поистине магическая сила заключается в его песнях, способная заставить встрепенуться не одно девичье сердце», - отмечает Р. Исмаилов в своей статье «Танцовщица меняет амплу» [6]. Режиссер Мухит Изимов, доверив З. Каримовой главную роль цыганки Изольды, сумел найти в ней актерское дарование, которое фактически было подготовлено в ее эмоционально-психологических танцах хореографических миниатюр.

Автор статьи является свидетелем режиссерских работ, в котором Изимов раскрывает актерские дарования и других артистов балета. В данном спектакле роль скрипача-цыгана играет солист балета Т. Баратов. В спектакле «Ана мираси», роль Таира была доверена Т. Тохтыбакиеву; в «Анархане» в сцене «Пота оюн» - Э. Сайдуллаевой и другие.

В 2006 году Мухит Изимов прибегает к очередному эксперименту. Он ставит пьесу «Бовак» И. Зайниева, молодого татарского драматурга. Сюжет на злободневную, созвучную времени тему – тема жестокости, бессердечности молодых матерей, бросающих своих младенцев на произвол судьбы. У драматурга эта тема раскрыта в отношениях домашних животных – кошек и собак. Чтобы усилить образы персонажей, режиссер совместно с балетмейстером Г. Сайтовой определяют характер пластики каждого из них. Главным достоинством спектакля явилось то, что все персонажи были охарактеризованы пластическими мотивами. Доведенная до автоматизации пластика оказывалась внутренне драматичной. С одной стороны, она характеризовала персонажи, с другой – как способ исполнительского мастерства.

Спектакль с его непрерывной музыкальной партитурой (композитор А. Джанбакиев) потребовал от актера пластической точности в характеристике персонажей. В спектакле есть впечатляющее режиссерское решение, есть ряд актерских удач. Например, образ попугая Алеко – великолепно сыграл ведущий актер театра Д. Аманбаев. Стройная осанка, размеренный шаг, акцентированные движения головы, а также яркий наряд костюма и необыч-

ный грим дополняли образ. Природная пластика, прекрасный голос, сценическое обаяние, искренность Д. Аманбаева, подкрепленная глубоким проникновением в мир своего персонажа, помогали актеру до конца выразить мысли и идеи режиссера. Выразительны в своих пластических движениях были и другие актеры. Так актриса Р. Бахтыбаева, в трактовки персонажа собаки Кара коз – энергичная и горячая, порой жестокая. Но главное чувство – чувство материнства было завуалировано до сцены, где она украдкой кормит грудью дитя. Здесь ее движения полны чувств огромной любви матери к ребенку. Быстрые стремительные движения, основанные на прыжках образ кота Рудольфа – раскрыт Мунаровым. Интересна была выстроена режиссером лирическая сцена влюбленных кошки Наира и кота Учкун, в исполнении Ш. Сабитовой и Т. Изимова. Пластический мотив влюбленных – это чувства страсти, нежности, изнеможение, восторг. Пластический рисунок ролей помог актерам до конца выразить сокровенные чувства своих персонажей, световое же решение режиссера подчеркнул эту гармонию. Большой эффект на зрителя произвели и костюмы, созданные, художником Р. Мусаевым, и гримером М. Тирановой.

Итак, режиссер М. Изимов в данном спектакле попытался выстроить действие и убедительно раскрыть жизненные характеры персонажей в течение спектакля, подчинить их единой образности, проявляя во внешнем действии

средствами хореографического искусства – пластикой, соединяя слово, пение, интим и целомудрие. Тут срабатывает чувство меры и гармонии. Изимов заставляет своего зрителя думать, размышлять и сопереживать.

Во многих спектаклях, выпущенных М. Изимовым, видна пластическая партитура и танцевально-хореографические эпизоды. Невольно задаешь вопрос: «Откуда у него такая страсть к хореографии»? И сегодня он поднимает завесу своей детской мечты.

– С большим балетом познакомился в детстве, когда посмотрел по телевизору балетный спектакль «Спартак» на музыку А. Хачатуряна, балетмейстер Ю. Григорович. Спектакль меня потряс и во многом определил мою судьбу. После просмотра я не мог найти себе место, не мог понять своих чувств. Я побежал на улицу и долго бродил по улицам моего небольшого поселка Пянджим, находясь под впечатлением увиденного. Потрясающие образы – образ Спартака в исполнении В. Васильева и Красс – М. Лиэпа. Я тогда не знал и не мог объяснить всего, что происходило в балете.

Сейчас скажу, что через пластическое решение, средствами хореографии было показано столкновение двух миров – жестокости, насилия и благородных чувств. Я не стал танцором, но любовь к балетному искусству ношу в своем сердце, потому что балет подарил возможность заглянуть в другой мир.

Литература

- 1 Кадыров А.Н. После третьего звонка... (сб. статей). – Алматы, 2007.
- 2 Аюханов Б.Г. Биография чувств. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002.
- 3 Ариан Дольфюс. Непокоренный Нуреев. Пер. с франц. Т.П. Григорьевой. – М.: РИПОЛ классик, 2010.
- 4 Станиславский К.С. Статьи. Речи. Беседы, Письма. – М.: Искусство, 1953.
- 5 Гаевский В.М. Дивертисмент. Судьбы классического балета. – М.: Искусство, 1981.
- 6 Газета «Уйгур авазы», 19.12.2008.

References

- 1 Kadyrov A.N. Posle tret'ego zvonka... (sb. statey). – Almaty, 2007.
- 2 Ayuhanov B.G. Biografiya chuvstv. – Almaty: Fond Soros-Kazakhstan, 2002.
- 3 Arian Dol'fyus. Nepokorenniy Nureev. Per. s frants. T.P. Grigor'evoy. – M.: RIPOL klassik, 2010.
- 4 Stanislavskiy K.S. Stat'i. Rechi. Besedy, Pis'ma. – M.: Iskusstvo, 1953.
- 5 Gaevskiy V.M. Divertisment. Sud'by klassicheskogo baleta. – M.: Iskusstvo, 1981.
- 6 Gazeta «Uygur avazi», 19.12.2008.

УДК 793.3 (37.013)

М. Р. Алдабергенова

магистрант II курса Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – засл. арт. РК, к. искусств. профессор Г. Ю. Саитова
e-mail: madina_kz30@mail.ru

Направленность профилирующих дисциплин на формирование педагога спортивного бального танца

В статье исследуется проблема влияния профилирующих дисциплин на формирование педагога спортивного бального танца. Для получения достоверной информации о предмете исследования применялись эмпирические методы: интервью с ведущими специалистами в области педагогики спортивного бального танца; наблюдение за студентами в процессе обучения на кафедре «Педагогика хореографии» в Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова. Для достижения разностороннего освещения предмета, выявлена и обоснована концепция необходимости изучения таких дисциплин, как: «История спортивного бального танца в отечественном и зарубежном регионах», «Наследие бальной хореографии», «Ансамбль», «Теория и методика преподавания казахского танца», «Теория и методика преподавания современной хореографии», «Танцы народов мира». Изучение профилирующих дисциплин – эффективный путь в подготовке педагога-хореографа спортивного бального танца.

Ключевые слова: профилирующие дисциплины, эмпирические методы, концепция, педагог-хореограф.

М. Р. Алдабергенова

Спорттық-бал биі оқытушысын қалыптастырудағы кәсіби пәндердің бағыты

Мақалада спорттық-бал биі оқытушысын қалыптастырудағы кәсіби пәндердің ықпалы жөніндегі мәселе қарастырылған. Тақырыпты зерттеу барысында нақты ақпарат алу үшін тәжірибеге ғана негізделген эмпирикалық әдістер қолданылды: спорттық-бал биі педагогикасы бойынша белгілі мамандармен сұхбат; Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының «Хореография педагогикасы» кафедрасы студенттерін сабақ кезінде бақылау. Пәнді жан-жақты көрсету үшін төмендегі пәндерді оқып-білу керектігінің концепциясы белгіленді: «Отандық және шетел аймақтарының балдық би тарихы», «Балдық би мұрасы», «Ансамбль», «Қазақ биін оқытудың теориясы мен әдістемесі», «Заманауи хореографияны оқытудың теориясы мен әдістемесі», «Әлем халықтарының биі». Кәсіби пәндерді оқу – спорттық-бал биінің оқытушы-хореографтарын дайындаудың нәтижелі жолы болады.

Түйін сөздер: кәсіби пәндер, эмпирикалық әдіс, концепция, оқытушы-хореограф.

M. R. Aldabergenova

The trends in academic majors affecting the development of sport ballroom dancing educator

The article examines the issue of majors affecting the development of sport ballroom dancing educator. Empiric methods were used in order to obtain hard facts on the subject of the research: interview with the leading specialists in the field of sport ballroom dancing education; monitoring the students in the course of studies at the department of «Choreography Studies» at Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov. In order to achieve the all round subject coverage, we discovered and proved the studying relevancy concept for such majors as: «The History of sport ballroom dancing in domestic and foreign regions», «The Heritage of ballroom choreography», «Ensemble», «Theories and principles of Kazakh dancing education», «Theories and principles of modern choreography education», «Dances of the world nations». Studying of the majors is an effective way for the preparation of sport ballroom dancing choreography educator.

Key words: academic majors, Empiric methods, concept, choreography educator.

Среди студентов, обучающихся на специализации педагог спортивного бального танца, часто возникает вопрос: для чего нужны дисциплины, не являющиеся базовыми, для данной специализации?

В предлагаемой статье попытаемся исследовать проблему и ответить на поставленный вопрос, в чем выражается влияние профилирующих дисциплин на формирование педагога спортивного бального танца.

К профилирующим дисциплинам относятся: «История спортивного бального танца в отечественном и зарубежном регионах», «Наследие бальной хореографии», «Ансамбль», а также «Теория и методика преподавания казахского танца», «Теория и методика преподавания современной хореографии», «Танцы народов мира». Вышеперечисленные профилирующие дисциплины образуют совокупность значимых компетенций будущего педагога - хореографа спортивных бальных танцев. В их основе лежат те знания, умения и навыки, которые составляют профессиональный профиль данной специализации.

Постоянная трансформация системы художественного образования в целом, в частности области хореографического искусства, вызывает необходимость подготовки высококвалифицированных специалистов данного профиля, ориентированных не только на овладение определенными профессиональными умениями и навыками, но и на формирование свойств и качеств всесторонне образованной личности педагога. Именно таков тип специалиста всегда будет востребован в современной системе образования для выполнения будущей профессиональной деятельности и полноценной самореализации в социокультурной сфере.

Поэтому на кафедре «Педагогика хореографии» по специальности 5В040900 - «Хореография», специализации «Педагог спортивного бального танца» в КазНАИ им. Т. Жургенова, впервые были разработаны и введены почетным профессором академии В.В. Евсеевой типовые и учебные программы.

Рассматривая значимость профилирующих дисциплин на формирование педагога спортивного бального танца, нами были изучены:

- типовые и учебные программы, разработанные в области спортивного бального танца;
- профилирующие дисциплины, направленные на формирование будущего педагога спортивного бального танца.

Ниже представлены профилирующие дисциплины разработанные профессором В.В. Евсеевой:

1. Типовая и учебная программа «История спортивного - бального танца в отечественном и зарубежном регионах», разработанная в соответствии с государственным общеобязательным стандартом образования Республики Казахстан. «Образование высшее профессиональное. Основные положения» ГОСО РК 3.001 - 2000 и по специальностям 050409 – Хореография ГОСО РК 3.08.291 - 2006

2. Типовая и учебная программа «Наследие бальной хореографии», разработана в соответствии с государственным общеобязательным стандартом образования Республики Казахстан «Образование высшее профессиональное. Основные положения» ГОСО РК 3.001-2000 и по специальностям 050409 – Хореография ГОСО РК 3.08.291-2006

3. Типовая и учебная программа «Ансамбль», разработана в соответствии с государственным общеобязательным стандартом образования Республики Казахстан «Образование высшее профессиональное. Основные положения» ГОСО РК 3.001-2000 и по специальностям 050409 – Хореография ГОСО РК 3.08.291-2006

Прежде, чем исследовать каждую профилирующую дисциплину отдельно, здесь уместно процитировать слова Т.В. Тереховой, доцента кафедры «Педагогика хореографии» КазНАИ им.Т. Жургенова. Она пишет: «Для успешного развития массового направления необходимо, прежде всего, увеличивать занимающихся бальными танцами. Второй необходимой составляющей является наличие хорошо подготовленных педагогов-тренеров» [1, 56]. В своей статье «Размышления на тему спортивных бальных танцев», Т.В. Терехова подчеркивает: «Педагог-тренер, занимающийся с начинающими исполнителями должен обладать, куда большими знаниями, чем только базовая техника исполнения... Методика преподавания не сводится лишь к сухой технике исполнения, а включает в себя много разнообразных компонентов, позволяющим нашим выпускникам адаптироваться к процессу преподавания в течение четырех лет (обучение в бакалавриате)» [1, 58]. Какие же компоненты, цели и задачи содержат профилирующие дисциплины?

Итак, дисциплина «История спортивного бального танца в отечественном и зарубежном регионах». Цель дисциплины состоит в формировании целостной системы знаний по эволюции развития бальной хореографии, от истоков до нынешнего дня. Она направлена на формирование педагога спортивного бального танца через систему теоретических знаний, используемую как базу, для развития психолого-педагогических и методических умений.

Вхождение бальной хореографии Республики Казахстан в мировое сообщество приводит к острой необходимости изучения истории развития спортивно-бальной хореографии не только в Казахстане, но и в целом. Опре-

делённые исторические периоды, а также творчество видных деятелей и исполнителей спортивно-бального танца были освещены в учебнике «История спортивного бального танца» А.Т. Исалиевым, старшим преподавателем кафедры «Педагогика хореографии» КазНАИ им. Т. Жургенова [2]. Учитывая тенденции современного метода обучения, всесторонней подготовки молодого специалиста, в разработку учебной программы были включены следующие задачи:

- 1) Выявить исторические процессы, влияющие на развитии бальной хореографии;
- 2) Определить закономерности эволюции бального танца, от истоков до наших дней;
- 3) Выявить влияние новых музыкальных ритмов начала 20 века на бальную хореографию.
- 4) Изучить программы танцевальных школ, клубов от истоков до сегодняшнего дня;
- 5) Осветить учебный материал, имеющийся в сфере спортивно-бальной хореографии.

Безусловно, из содержания учебной программы, мы можем сделать вывод, что данный предмет несет глубокие и разносторонние знания, направленные на развитие мировоззрения студента.

Известно, что творческая деятельность тренеров, педагогов спортивного бального танца должна обеспечить как сохранение и пропаганду танцевального наследия, так и духовно-нравственное и эстетическое воспитание индивида на основе новейших достижений современного мирового искусства в спортивном бальном танце. Поэтому преемственность и пропаганду бального наследия обеспечивает дисциплина «Наследие бальной хореографии». Лучшие образцы спортивного бального танца, накопленные годами и заложенные в танцевальном наследии, несут в себе эстетические и духовные ценности. Цель курса: практическое освоение бальной хореографии XX века, осознание значения применения изученных танцев в работе различных танцевальных коллективов и студий – в настоящее время. В процессе обучения будущие специалисты изучают характеристику танцев 20-30, 40-50, 60-70, 80-х годов XX века. На практических занятиях осваивают танцы «Золотого фонда бальной хореографии XX века», танцы СНГ, Прибалтики, Детских танцев, Диско-танцев. Проводят анализ танцевальной лексики по записи танцев и делают постановки собственных вариантов.

Специфика дисциплины наследие бальной хореографии предусматривает практику в дет-

ских танцевальных коллективах. Основными методико-практическими компонентами этих занятий являются:

- 1) Изучение, закрепление, углубление полученных знаний;
- 2) Формирование у студентов навыков самостоятельной работы:
Умения анализировать по записи и самостоятельно записывать танцы;
- 3) Развитие у студентов творческих способностей через формирование навыка создания эксклюзивных вариантов танцев.

Из всего следует, что в результате освоения дисциплины «Наследие бальной хореографии» будущие педагоги-хореографы должны знать основные термины и отличительные особенности танцев различных эпох, лучшие образцы хореографии и иметь необходимый багаж знаний для самостоятельной работы.

Следующая учебная хореографическая дисциплина - «Ансамбль». Слово «Ансамбль», включает в себя довольно широкое смысловое понятие - от дуэта до синхронного исполнения танца группой людей, их взаимодействие, как смысловом, так и в механическом повторения фигур хореографии. Данная дисциплина ориентирована на изучение особенностей и разновидностей образцов ансамблевой техники, на создание оригинальных постановок и умение их сценически оформить.

Поэтому образовательной целью дисциплины «Ансамбль» является обучение студентов навыкам организации практико-теоретических знаний.

Дисциплина «Ансамбль» способствует формированию у студентов знаний, умений и навыков работы с хореографическим коллективом, а также стимулирует постоянный профессиональный рост, выраженный в способности к восприятию новой методической и педагогической информации, умению применять её на практике. Поскольку конечной целью дисциплины «Ансамбль» является создание сценического образа, то в этом качестве она подразумевает практическое умение студента создать произведение, несущее в себе смысл через элементы хореографической пластики на основе законов драматургии: «Организация концертного номера, решение управленческих задач, процесс обучения - являются важной основополагающей стороной деятельности – фундаментом для развития и достижения поставленных воспитательных и художественно-творческих целей» [3, 3]

Среди профилирующих дисциплин на формирование будущего педагога спортивного бального танца большое влияние оказывают и казахский танец, и современный танец, и танцы народов мира. Типовые и учебные программы дисциплин «Теория и методика преподавания казахского танца», «Теория и методика преподавания современной хореографии», «Танцы народов мира», для специализации педагог бальной хореографии, были разработаны в КазНАИ им. Жургенова на кафедре «Педагогика хореографии». Их авторами являются А.А. Тати, заслуженная артистка РК, доцент, Г.Н. Габбасова, ст. преподаватель, Л.В. Ким доцент, заведующая кафедрой «Педагогика хореографии».

Дисциплина «Теория и методика преподавания казахского танца» знакомит студентов с общей культурой народа, музыкой, литературным творчеством, прикладными видами народного творчества, с этнографическими особенностями, историческими и географическими условиями жизни казахского народа, повлиявшими на формирование танцевального искусства. Казахский танец неразрывно связан с развитием различных танцевальных культур с их богатейшими национальными традициями. Основной целью развития национальных танцевальных искусств является не унифицирование их, а взаимное обогащение при сохранении самостоятельности и самобытности. Изучение теории и методики преподавания казахского танца позволяет студентам осуществлять перенос знаний, умений и навыков, в процессе их подготовки к педагогической деятельности. Нам представляется, что дальнейшее развитие этого направления будет способствовать интегрированию спортивного бального танца Казахстана в мировое культурное пространство.

Столь же необходимой дисциплиной в сфере разностороннего профессионального обучения будущих педагогов спортивного бального танца является «Теория и методика преподавания современной хореографии». Благодаря современной хореографии, по мнению А.Н. Шульгиной, у учащегося развивается устойчивость и гибкость тела, умение «танцевать всем телом» [4, 99]. Современная хореография как профилирующая дисциплина преследует две цели. Образовательная цель - создание условий для расширения теоретической подготовки по методике преподавания. Вторая цель - развивающая, она обуславливает

создание условий для развития информационных, коммуникативных, рефлексивных и аналитических умений.

Широкое использование технических средств: фонограмм, видеозаписей воспитывает в студентах музыкальность, манеру исполнения, развивает чувство стиля. Ознакомление с понятием «пространство», «атмосфера», вербальное и не вербальное общение подразумевает свободное владение студентами арсеналом новейшей хореографической лексики. Нельзя ни согласиться с мнением педагогов дисциплин спортивного бального танца

В.В. Евсеевой, Т.В. Тереховой и А.Т. Исалиевым о том, что на развитие теоретических и практических навыков студентов, среди профилирующих дисциплин, наибольшее влияние оказывает предмет «Теория и методика преподавания современной хореографии».

Курс «Танцы народов мира» как профилирующий предмет кафедры «педагогика хореографии» занимает особое место в подготовке будущих педагогов-хореографов. Потому что учебные планы предмета предусматривают и предоставляют студентам ряд специфических знаний и умений в области мировой хореографии, расширяя их профессиональный кругозор, воспитывая творческое воображение и драматургическое мышление.

«Большое внимание в процессе обучения уделяется углубленному изучению танцевальных форм и жанров на материале танцев народов мира с учётом их региональных особенностей» [5, 47]. Отмечая в методике преподавания предмет «Танцы народов мира», Г.А. Вихрева пишет, что «нельзя ограничиваться ни одним методом как наилучшим. Только оптимальное сочетание разных методов может обеспечить успешную реализацию комплекса задач обучения народным танцам» [6, 47].

Одним из задач, входящим в комплекс обучения народным танцем является знание музыкального фольклора. Овладение техникой того или иного танца народов мира опирается прежде всего на понимание его музыкальной основы и неразрывно связано с восприятием национальных традиций, обычаев культуры, быта каждой народности. Поэтому музыкально-танцевальный фольклор любого народа, есть неиссякаемый источник творчества профессиональных композиторов и хореографов. В процессе создания сценических хореографических образов танцев народов мира, интонационная

природа народной музыки должна быть надёжным ориентиром.

Следовательно:

- учебные программы профилирующих дисциплин бального танца несут определенную роль в формировании будущего педагога спортивного бального танца;

- «только оптимальное сочетание разных методов», цель и задачи могут обеспечить ус-

пешную реализацию теоретических и практических навыков студентов;

- профилирующие дисциплины несут глубокие, разносторонние знания, направленные на развитие познаний студента в области мирового хореографического искусства; выступают как «необходимое условие единства обучения и воспитания, средство комплексного подхода к предметной системе обучения» в современном образовании [7, 71-73].

Литература

- 1 Терехова Т.В. Размышления на тему спортивных бальных танцев. – Алматы: Поиск, 2013. – № 1 (2).
- 2 Исалиев А.Т. История спортивного бального танца: Учебник. – Алматы: Goodprint, 2012. – 151 с.
- 3 Учебно-методический комплекс по специальности 071301. 65 «Народное художественное творчество. Хореография». Квалификация «Художественный руководитель хореографического коллектива, преподаватель». – Тюмень, 2010 – 15 с.
- 4 Шульгина А.Н. Бальные танцы с конца XIX века до наших дней. – М.: Российский университет театрального искусства ГИТИС, 2012. – 303 с.
- 5 Муталиева М.С. Сохранение хореографического наследия в учебно-воспитательном процессе вузов // Межвузовский сборник статей. – Алматы: Полиграфия. – Сервис К, 2010. – 92 с.
- 6 Вихрева Г.А. Народно-сценический танец, как фактор сохранения традиций. – М., 1998.
- 7 Гомелева О.В. Межпредметные связи в формировании коммуникативных умений // Иностранные языки в школе. – 1987. – №6. – С. 71-73.

References

- 1 Terehova T.V. Razmyshleniya na temu sportivnyh bal'nyh tantsev. – Almaty: Poisk, 2013. – № 1 (2).
- 2 Isaliev A.T. Istoriya sportivnogo bal'nogo tantsa: Uchebnik. – Almaty: Goodprint, 2012. – 151 s.
- 3 Uchebno-metodicheskiy kompleks po spetsial'nosti 071301. 65 «Narodnoe hudozhestvennoe tvorchestvo. Horeografiya». Kvalifikatsiya «Hudozhestvennyj rukovoditel' horeograficheskogo kollektiva, преподаvatel'». – Tyumen', 2010 – 15 s.
- 4 Shul'gina A.N. Bal'nye tantsy s kontsa XIX veka do nashih dnei. – M.: Rossiyskiy universitet teatral'nogo iskusstva GITIS, 2012. – 303 s.
- 5 Mutaliev M.S. Sohranenie horeograficheskogo naslediya v uchebno-vospitatel'nom protsesse vuzov // Mezhvuzovskiy sbornik statey. – Almaty: Poligrafiya. – Servis K, 2010. – 92 s.
- 6 Vihreva G.A. Narodno-stsenicheskiy tanets, kak faktor sohraneniya traditsiy. – M., 1998.
- 7 Gomeleva O.V. Mezhpredmetnye svyazi v formirovanii kommunikativnyh umeniy // Inostrannye yazyki v shkole. – 1987. – №6. – S. 71-73.

УДК 793.3 (37.013) М-65

Е. С. Моисеев

магистрант I курса Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – засл. арт. РК, профессор Г. Ю. Саитова
e-mail: evgeniy@ladanza.kz

Психоэмоциональное состояние участников конкурсов спортивных бальных танцев

Бальные танцы – достаточно молодой вид синтеза искусства и спорта, мало исследованный в Республике Казахстан и за рубежом. В данной статье мы рассматриваем и изучаем проблему психоэмоционального состояния участников конкурсов спортивных бальных танцев. Раскрываем различные научные подходы к роли эмоций в деятельности исполнителя и к эмоциогенности соревнований. Мы приходим к выводу о неоднозначности влияния эмоциональных переживаний на продуктивность деятельности танцора и значимости психоэмоциональной подготовки на стадии обучения. Тема актуальна на сегодняшний день, т.к. бальные танцы становятся еще более популярными среди молодежи, а значит развитие, исследование данного вида искусства требует особого внимания. В основе качественного исполнения обязательно должен освещаться вопрос о подготовке психоэмоционального состояния участников соревнования.

Ключевые слова: спортивные бальные танцы, психоэмоциональное состояние, эмоции.

Е. С. Моисеев

Спорттық би конкурсына қатысушыларының психоэмоциялық күйі

Спорттық би Қазақстан Республикасында және шетелде аз зерттелген өнер мен спорт синтезінің айтарлықтай жас түрі. Айтылмыш мақалада біз спорттық би конкурсына қатысушыларының психоэмоциялық күйінің мәселесімен танысамыз. Белсенділіктегі эмоция рөлінің жарыстағы эмоциогендіктің түрлі ғылыми тәсілдемелерін ашамыз. Бишінің эмоциялық күйзелісі нәтижелік әрекетке және психоэмоциялық дайындықтың оқыту кезеңіне елеулі ықпалын тигізетінін қорытындылаймыз. Бүгінгі күнде бұл өзекті тақырып, себебі спорттық би жастардың арасында одан әрі танымалдылыққа ие болып жатыр. Демек, өнердің осы түрін дамытумен зерттеуі айрықша зейінді қажет етеді.

Нарықты орындаудың негізінде, жарысқа қатысушыларының психоэмоциялық күйінің дайындығы жөнінде сұрақ міндетті түрде баяндалуы керек.

Түйін сөздер: спорттық би, психоэмоциялық күй, эмоция.

Y. S. Moissejev

Psycho-emotional shape of participants of ballroom dance competitions

Ballroom dance is young enough compilation of art and sport, that is weakly examined on the Republic of Kazakhstan. In the following article we consider and investigate the problem of psycho-emotional shape of participants of ballroom dance competitions. We disclose scientific approach to the role of emotions in their activity, to the emotiveness of competitions. We come to a conclusion about ambiguousness of emotional experience impact on productivity of dancer's activity and importance of psycho-emotional background of dancer. The topic is relevant nowadays, since ballroom dance become more popular among young people, that means that the attention should be given to development, research of this art. As a basis of high-grade performance, preparation psycho-emotional background of a dancer should be enlightened very precisely.

Key words: sport ballroom dance, psycho-emotional position, emotions.

Значение психоэмоциональной составляющей в успешной деятельности танцора обуславливается ролью эмоций и их влиянием на физиологические процессы и качество вида деятельности. Особую актуальность приобретает проблема психоэмоциональной под-

готовки к конкурсам, как одного из профессионально важных качеств танцора, который должен обладать знаниями, умениями и навыками управления своим психоэмоциональным состоянием в спортивных ситуациях с повышенной эмоциогенностью. Фактически,

психоэмоциональная готовность танцора является одной из составляющих его профессиональной компетентности.

Конкурсная деятельность, являясь соревновательной по своему характеру, вызывает у спортсмена повышенное психоэмоциональное напряжение. Эмоции человека являются многогранными и тонкими реакциями личности на физическое и социальное окружение. Им свойственно развиваться и качественно усложняться в ходе влияния внешней среды на человека, а так же целенаправленного воздействия человека на себя, людей и внешний мир в целом.

Спортивные бальные танцы требуют от участника точной рецепторной ориентации. Проведение конкурса в незнакомой пространственной обстановке с иными участниками, является дезориентирующим фактором. Изучая вопрос появления и эволюции эмоций, исследователь Е. П. Ильин пришел к мнению, что «рецепторную ориентировку необходимо определить как значимо более совершенный уровень» [1, 782].

В психологии известно множество попыток увязать физиологические трансформации в организме с определенными состояниями и раскрыть разные комплексы органических признаков, сопутствующие различным эмоциональным процессам.

Так, теория Джеймса-Ланге гласит, что первичными причинами эмоций человека выступают телесные изменения, которые отражаются в мозге посредством системы обратной связи и возбуждают эмоциональные переживания соответствующих модальностей. Датский психолог К.Г. Ланге и американский врач В. Джеймс заметили, что все эмоции отображаются на регуляции нервной системы. На основе этого факта ими была построена теория эмоций на работе вазомоторной системы — «периферическая» теория эмоций. В соответствии этой теорией причинно-следственные связи данного явления строятся таким образом: «я испугался, потому что дрожу», «я переживаю печаль, потому что плачу», «я разгневался, потому что меня ударили» [2, 65]. То есть появление эмоциональных переживаний обусловлено разными изменениями в организме человека: расширением либо сужением сосу-

дов; дискоординацией, затормаживанием движений либо двигательной возбужденностью; снижением либо увеличением частоты сердечного ритма и т.д.

Авторы «периферической» теории объясняют разнообразие эмоциональных переживаний разницей между возникающими телесными изменениями. Детальнее данную проблему рассмотрел К.Г. Ланге [2, 247] и выдвинул известную систему соответствия телесных изменений и разных эмоциональных переживаний.

Тем не менее, теория Джеймса-Ланге не дает ответа на вопрос, почему, к примеру, новость о потере партнера влечет физиологическое возбуждение (хотя бы в значении сужения сосудов либо снижении частоты сердечного ритма). Напротив же, на весть о ликвидации противника возникает реакция расширения кровеносных сосудов, и лишь после этого появляется эмоция радости. Необоснованность такого типа концепций становится более очевидной при изучении экспериментальных трудов Б. Кеннона [3, 197].

По нашему мнению, исследование эмоций именно вне субъективного, («отношенческого») аспекта не имеет достаточных оснований. Качественное разнообразие человеческих эмоций свидетельствует о том, что нельзя основываться исключительно на категории объективности. Эмоции не отражают объективные явления сами по себе, а являются выражением субъективного отношения к ним. Со времен В. Джеймса и К.Г. Ланге существовали и продолжают иметь место множество усилий найти определенную зависимость качественных характеристик эмоций и телесных проявлений, тем самым наделяя их объективностью, закономерностью, типичностью.

За длительный период времени ученые внесли значимый вклад в постижение физиологической сути и локализации специфических характеристик эмоционального поведения. В психологии эмоций стали оперировать [4, 47] понятием «активация» (возбуждение), характеризующее, по нашему мнению, только количественную сторону без учета качества эмоции. Кроме этого, начиная с работ Р.М. Йеркса и Дж.Д. Додсона [3, 88], установлен определен-

ный оптимум физиологического возбуждения в эмоциогенной обстановке, при котором можно достигнуть лучшей эффективности в деятельности.

Общая психология включает еще много подобных концепций, предпочитающих физиологическое понимание эмоций (У. Кэннон, Ф. Бард, В. Вундт; Д. Хебб, Г. Линдсей и др.). В настоящее время не оспаривается, что эмоции всегда порождают физиологические трансформации в организме человека. Эти знания могут и должны быть использованы именно в области спортивных танцев, чтобы психоэмоциональные состояния учащихся можно было использовать для физиологической эффективности участия в конкурсе.

В.А. Сивицкий раскрывает проблему влияния эмоций на соревновательную деятельность танцоров через призму аффекта [5, 88], ссылаясь на позиции Р. Клейна.

Р. Клейн выдвинул концепцию «императивное предвосхищение», тоже рассматривающую эмоции сквозь призму аффекта. По его мнению испытание аффекта впервые может происходить на уровне инстинкта ранее сенсорного ощущения удовольствия или неудовольствия. Связь аффекта и сенсорного удовольствия ассоциируется с позитивными и негативными ценностями и фиксируется в когнитивной структуре (схеме), активирование которой даже через определенное время поможет воспроизвести чувственность переживания. «Когнитивная матрица аффекта - наиважнейшая часть мотивации, определяющей поведение» [2, 66].

Мы придерживаемся позиции Г. Холта, противник теории инстинктивного влечения, который выдвинул концепцию мотивации и аффекта. Г. Холт трактует желание «когнитивно-аффективным образованием, которое ограничено потенциально принимаемыми либо отвергаемыми результатами деяний» [2, 48]. Желание выступает ключевым мотивационным явлением в конкурсной танцевальной деятельности. При этом желание танцевать, свойственное репетициям, в конкурсе трансформируется в желание получить положительную оценку судей, и эта положительная оценка уже имеется (представляется) у танцора, так же как и идеомоторное представление исполнения идеального танца.

Результаты конкурсов в спортивных баль-

ных танцах являются для танцора показателем удовлетворенности/неудовлетворенности своей деятельностью, основанном на желании победить. Но последнее может проявляться в виде тревоги и депрессии от предвкушения неудач или оптимизма и рвения - в ожидании успеха. Мы имеем две абсолютно противоположных формы выражения одного и того же желание танцора. Б. Блум считает удовольствие – удовлетворенным желанием, соответственно неудовольствие - неудовлетворенным. Тревога и депрессия, по мнению Б. Блума, - отрицательные эмоции, а оптимизм и рвение – положительные эмоции этого типа. Оба типа эмоций представляются инстинктивными влечениями [2, 154].

Б.М. Дюсембаева считает, что в психоэмоциональной подготовке спортсмена, «Наиболее эффективны способы саморегуляции, связанные с отражением своего духовного «Я» (направление сознания на самого себя)» [6].

Так же и, по мнению С.К. Журавлева в ситуации конкурса в человеке "всплывает эмоциональное отношение к самому себе как личности" [7, 14]. Такое мнение основано на когнитивных теориях эмоций. Ключевое и превалирующее понятие любых «Я»-концепций - интегрированный и целостный феномен «Я», который образуется познанием и восприятием индивидуумом самого себя. Чем больше принятие, постижение человеком себя самого, чем сильнее самопознание увязано с основой личности, тем больше чувств и эмоций включает в себя «Я-ядро». Если феномену «Я» что-либо угрожает, это порождает чувство страха, понуждает человека выставлять защиту. Поддержка и поощрение «Я» напротив влечет эмоции радости и заинтересованности [8, 51]. По своему опыту можно добавить, что самовнушение которое осуществляет спортсмен перед соревнованиями, дает положительный эффект в последующем. Исполнитель должен уметь абстрагироваться от всего происходящего, поставить перед собой свои страхи и желания, запереть в черную комнату страхи и открыть «дверь» для успеха.

Важно заметить, что эмоции зачастую сами выполняют первичную регуляцию в реализации разных психических процессов. Тем не менее, данная регуляция выступает именно первичной (предварительной, быстрой), и для личности не

имеет определяющей роли. Поэтому мы не согласны с предположением В.К. Вилюнаса о том, что эмоция, являясь наиболее интимной, специфичной частью психики, возможно даже превышает по значимости интеллектуальный компонент» [9, 58]. Нельзя сказать, что участник соревнований с высоким уровнем ЗУН в области собственно танцев уступает участнику с низким уровнем таких ЗУН только потому, что последний эмоционально положительно настроен.

Сложность выявления особенностей влияния эмоций на конкурсную деятельность подтверждается результатами работ многих исследователей [5, 105; 10, 77], установивших обусловленность конструктивного или негативного такого воздействия эмоциональной интенсивностью, вызываемой высокой напряженностью труда в условиях соревнований.

Так, А.Г. Асмолов утверждает, что сильные эмоции дезорганизуют поведение человека: «при достижении высокой интенсивности чувства, восприятие и соображение окрашиваются в негатив, подобное случается в состоянии аффекта» [11, 87]. Не случайно в юриспруденции к лицу, совершившему преступное деяние под воздействием аффекта, относятся как к временно невменяемому в силу влияния сильных эмоциогенных факторов, и поэтому заслуживающему снисхождения, так как аффект резко меняет направление психических процессов. Тем не менее, по нашему мнению, влияние даже такой сильной эмоции как аффект не является для человека определяющей и неизбежной, поэтому ответственность не исключается, лишь минимизируется наказание.

Факты из ежедневных наблюдений нашей практики по хореографии тоже удостоверяет в том, что средний уровень эмоциональной напряженности повышает эффективность деятельности (обычно это свойственно периоду заблаговременной подготовки к конкурсу), а низкий и высокий уровни - снижают. Последние уровни наблюдаются в случаях тренировок без цели выступления или конкурса в ближайший период (низкий) и непосредственно в предконкурсной ситуации (высокий).

Высокий уровень эмоционального напряжения влечет такие особенности поведения, как скованность движений, мышечное напря-

жение, инертность, заторможенность психических процессов, хаотичность движений (суеживость), несдержанность в процессе общения. Сильная эмоциональная напряженность первым делом диссоциирует наиболее сложные формы целеустремленных действий, резко снижается способность их планирования, оценки и прогнозирования. Отмечается так же тенденция к понижению стабильности психических процессов, что может блокировать восприятие, мышление, память и практические действия. Такое состояние человека может напоминать эмоциональный паралич.

Исследование группы английских психологов о влиянии эмоционального напряжения на профессиональную деятельность, показало, что «...эмоциональное напряжение может дезорганизовать работу сотрудника и потому выступает частым основанием увольнений» [12, 65]. Отсутствие эффективности деятельности при малой интенсивности эмоционального напряжения указанные психологи рассматривают как следствие недостаточной включенности адаптационных механизмов в процесс ее осуществления. Низкий результат работы при завышенной интенсивности эмоционального напряжения аргументируют тем, что последнее расслабляет внимательность. Но сначала в поведенческих механизмах отключается внимание к менее важным и мешающим сигналам, что содействует сбережению эффективности деятельности. После этого продолжение сужения внимания выше допустимого порога приводит к утрате и существенных сигналов, фактически к невнимательности по важным для деятельности моментам. Так же определено, что высокая эффективность трудной работы достигается при уровне эмоционального напряжения ниже, чем при несложных должностных функциях.

Неполезные для человека трансформации поведения и деятельности случаются и при появлении негативных аффективных (субъективно преувеличенных) переживаний, проистекающих из неудовлетворенности индивидуально важными потребностями либо из противоречий между таковыми. Признаком такого состояния выступает неадекватность мышления, поведения, самооценки, что проявляется в неверном определении задач после

неуспеха, поведенческой нестабильности и непредсказуемости, косности мышления, утрате контроля над собой. Неадекватность поведения субъекта влечет защитные действия других лиц, что усугубляет аффективность реакций и их разрушительное воздействие на поведение и деятельность [13, 59]. Это очень важно именно для спортивных бальных танцев, так как они организованы парами, где психоэмоциональное состояние одного партнера отражается на другом.

Работы другой группы ученых, изучающих воздействие эмоций на поведение, показывают, что прямой связи между знаками эмоционального состояния и результативности деятельности не существует. Так, на основе опытных данных М.В. Грицаенко выделил три конфигурации эмоциональных состояний спортсменов перед выходом, по-разному воздействующих на процесс и результат соревнования: эмоциональная включенность, эмоциональный ажиотаж и эмоциональный паралич. Все три являются высоким уровнем эмоционального возбуждения, но разным по качеству. Первая позитивно отражается на деятельности, а последующие отрицательно влияют на когнитивные процессы, снижают точность, скорость телодвижений, энергичность, спортивным сленгом спортсмен находится «не в форме» [14, 185].

А.В. Дорин утверждает, что эмоциональное напряжение воздействует на когнитивные процессы по принятию, оценке информации и выработке решения, а так же на действенность реализации данного решения, следовательно, на итог деятельности. Кроме того, автором выявлено, что взаимосвязанность эмоциональной устойчивости и свойств нервной системы наблюдается лишь у юных спортсменов. У взрослых натренированных спортсменов действия психически скоординированы [15, 178]. Таким образом, молодые эмоционально устойчивые спортсмены - результат врожденных особенностей психики, поэтому на юношеских соревнованиях такие индивидуумы встречаются редко. Эмоциональная устойчивость взрослых спортсменов приобретается знаниями, умениями и навыками, что разрушает теорию врожденной уникальности нервной системы эмоционально устойчивого человека.

С другой стороны научные результаты

М.В. Грицаенко и А.В. Дорина противоречат закону Йеркса-Додсона о негативном отражении высокой степени эмоциональной возбужденности на эффективности деятельности. Согласно данному закону эмоциональная возбужденность выполняет функцию регуляции внутренних резервов и влечет мобилизацию реакций организма в сложных обстоятельствах для защиты только при умеренном уровне возбуждения (оптимуме).

С позиции П. Хармс и М. Крейд, главное в негативном воздействии эмоций на соревновательную деятельность - это высвобождение первичной формы эмоций в затруднительной обстановке, «...когда интеллект не принимает быстрого верного решения к действию» [2, 155]. Более того, доказано, что такая поведенческая реакция, развивающаяся как точное отражение примитивной формы эмоциональной реакции, иррациональна. В обоснование этого ученые делают ссылку на то, что функции эмоций, как первичные и простейшие формы реакций, не отменяются и не парализуются при появлении сознания, но трансформируется их роль в поведении человека. Появление эмоциональных реакций, диссонирующих деятельность, не выступает неотвратимым. Угроза может эмоционально породить и стенический тип позитивных реакций, соединенных с услаждением и активизирующих работу психики [2, 157]. Тем не менее, не верно считать, что эмоции участвуют только в мотивации. Они включены как элемент в каждый психический процесс.

Таким образом, эмоции необходимы для конкурсной деятельности, а не являются ему препятствующими, но они должны быть положительными. Порожденные эмоцией побуждения к действию мобилизуют к процессу последующего восприятия и детальной уже не эмоциональной, а интеллектуальной оценки. Проблемой для танцора может являться отсутствие или заторможенность этого процесса мобилизации, передачи оценки от эмоций к интеллекту. Для танца эта схема будет выглядеть следующим образом: эмоция-интеллект-движение.

В заключение можно отметить, что проблема психоэмоционального состояния конкурсанта - следствие функциональной неодно-

значности влияния эмоциональных переживаний на адекватность поведения человека и продуктивность его деятельности. Многие обыденные представления о влиянии эмоций на профессиональную деятельность танцора не совпадают с научными результатами исследований в этой области. Поэтому психо-

эмоциональная подготовка учащихся спортивных бальных танцев к конкурсу должна начинаться с изучения психоэмоциональных особенностей учащихся и продолжаться их учетом в педагогическом процессе, что требует дальнейшего глубокого изучения.

Литература

- 1 Ильин Е.П. Эмоции и чувства / 2-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2011. – 793 с.
- 2 Цит. по: Гальперина П.Я. История зарубежной психологии. – М.: ЁЁ Медиа, 2012. – 344 с.
- 3 Кенон У.Б. Мудрость тела. – М.: Энциклопедия исторического наследия, 1996. – 198 с.
- 4 Анохин П.К. Эмоции. Из наследия мировой психологии. – М.: Либроком, 2013. – 89 с.
- 5 Сивицкий В.А. Содержание и направленность учебно-тренировочных занятий спортсменов-танцоров с учетом специфики их соревновательной деятельности. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург, 2012. – 132 с.
- 6 Дюсембаева Б.М. Влияние психологии на успешное выступление спортсменов: <http://enu.kz/repository/repository2012/vliyanie-psixologii.pdf> – Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана.
- 7 Журавлева С.К. Индивидуальный подход к подготовке участников соревнований спортивных бальных танцев // Вестник спортивной науки. – 2013. – №5. – 12-17 с.
- 8 Боричев А. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности. – М.: Прайм-Еврознак, 2007. – 128 с.
- 9 Вилюнас В.К. Психология развития мотивации. – СПб.: Речь, 2006. – 458с.
- 10 Курашвили В.А. Психологическая подготовка спортсменов инновационные технологии. – М.: Центр инновационных спортивных технологий Москомспорта, 2008. – С. 114 .
- 11 Асмолов А.Г. По ту сторону сознания. Методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
- 12 Фейдимен Д., Дж. Келли. Психология личностных конструктов / пер. С.В. Фоминой. – М.: Прайм-Еврознак, 2012. – 198 с.
- 13 Мухина В.С. Человек в экстремальной ситуации своей профессии. – М.: ВГУ; Воронеж, 1999. – 542 с.
- 14 Грицаенко М.В. Оптимизация соревновательной эмоциональной устойчивости юных спортсменов: На примере стрелкового спорта. Дисс. ... канд.психол.наук. – М., 2002. – 196 с.
- 15 Дорин А.В. Повышение эмоциональной устойчивости юных боксеров в спортивной деятельности. Дисс. ... канд.психол.наук. – Челябинск, 2009. – 179 с.

References

- 1 Il'in E.P. Emotsii i chuvstva / 2-e izd. – Sankt-Peterburg: Piter, 2011. – 793 s.
- 2 Tsit. po: Gal'perina P.Ya. Istoriya zarubezhnoy psihologii. – M.: EE Media, 2012. – 344 s.
- 3 Kenon U.B. Mudrost' tela. – M.: Entsiklopediya istoricheskogo naslediya, 1996. – 198 s.
- 4 Anohin P.K. Emotsii. Iz naslediya mirovoy psihologii. – M.: Librokom, 2013. – 89 s.
- 5 Sivitskiy V.A. Soderzhanie i napravlennost' uchebno-trenirovochnyh zanyatiy sportsmenov-tantsorov s uchetom spetsifiki ih sorevnovatel'noy deyatelnosti. Diss. kand. ped. nauk: 13.00.04. – Sankt-Peterburg, 2012. – 132 s.
- 6 Dyusembaeva B.M. Vliyanie psihologii na uspeshnoe vystuplenie sportsmenov: <http://enu.kz/repository/repository2012/vliyanie-psixologii.pdf> – Evraziyskiy natsional'nyj universitet im. L.N. Gumileva, Astana.
- 7 Zhuravleva S.K. Individual'nyj podhod k podgotovke uchastnikov sorevnovaniy sportivnyh bal'nyh tantsev // Vestnik sportivnoy nauki. – 2013. – №5. – 12-17 s.
- 8 Borichev A. Teoriya mezhlichnostnyh otnosheniy i kognitivnye teorii lichnosti. – M: Praym-Evroznak, 2007. – 128 s.
- 9 Vilyunas V.K. Psihologiya razvitiya motivatsii. – SPb.: Rech', 2006. – 458s.
- 10 Kurashvili V.A. Psihologicheskaya podgotovka sportsmenov innovatsionnye tehnologii. – M.: Tsentr innovatsionnyh sportivnyh tehnologiy Moskomsporta, 2008. – S. 114 .
- 11 Asmolov A.G. Po tu storonu soznaniya. Metodologicheskie problemy neklassicheskoy psihologii. – M.: Smysl, 2002. – 480 s.
- 12 Feydimen D., Dzh. Kelli. Psihologiya lichnostnyh konstruktov / per. S.V. Fominoy. – M: Praym-Evroznak, 2012. – 198 s.
- 13 Muhina V.S. Chelovek v ekstremal'noy situatsii svoey professii. – M.: VGU; Voronezh, 1999. – 542 s.
- 14 Gritsaenko M.V. Optimizatsiya sorevnovatel'noy emotsional'noy ustoychivosti yunyh sportsmenov: Na primere strelkovogo sporta. Diss. ... kand.psihol.nauk. – M., 2002. – 196 s.
- 15 Dorin A.V. Povyshenie emotsional'noy ustoychivosti yunyh bokserov v sportivnoy deyatelnosti. Diss. ... kand.psihol.nauk. – Chelyabinsk, 2009. – 179 s.

ТІЛДІ ОҚЫТУ ӘДІСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

УДК 373.1.02:372.8

О. Б. Алтынбекова¹, Н. Ю. Зуева²

¹д. ф. н. профессор, ²к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: OliviaEC@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

Комментарий к учебнику русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана

Статья содержит рекомендации к учебному материалу второй темы – «Язык как духовное наследие народа» – учебно-методического комплекса по русскому языку для экспериментальных 11 классов 12-летних школ Республики Казахстан. Анализ проблемных коммуникативно ориентированных заданий из учебника и методический комментарий к ним помогут более глубокому осознанию учащимися понятия о национальном языке и историческом процессе взаимовлияния языков и культур в современном полиэтничном и мультикультурном обществе. В статье предлагаются также методические рекомендации к коррективному курсу по орфографии и пунктуации, способствующие систематизации знаний учащихся.

Ключевые слова: 12-летняя модель образования, УМК по русскому языку для экспериментального 11 класса, язык как духовное наследие народа.

О. Б. Алтынбекова, Н. Ю. Зуева

Қазақстандағы 12 жылдық мектептің 11-сыныптарына арналған орыс тілі оқулығына әдістемелік нұсқаулық

Мақала Қазақстан Республикасындағы эксперименталды 12 жылдық мектептің 11-сынып орыс тілі оқулығына арналған оқу-әдістемелік кешенінің «Тіл – халықтың рухани мұрасы ретінде» деген екінші тақырыбындағы оқу материалының нұсқаулығын қамтиды.

Оқулық пен әдістемелік нұсқаулықтағы проблемалық коммуникативті бағдарлы тапсырмаларды талдау оқушылардың қазіргі полиэтникалық және мультимәдени қоғамдағы тіл мен мәдениеттің ұлттық тіл және тарихи үрдістегі ықпалы туралы түсініктерін терең зерделей түсуге көмектеседі.

Сонымен қатар мақалада оқушылардың алған білімдерін жүйелеуге көмектесетін орфография мен пунктуация бойынша түзетуге арналған әдістемелік нұсқаулықтар беріледі.

Түйін сөздер: 12 жылдық білім беру моделі, эксперименталды 11-сыныпқа арналған орыс тілінен ОӘК, тіл халықтың рухани мұрасы ретінде.

Olga B. Altynbekova, Natalya Yu. Zuyeva

Comments to the section of the textbook for 11 classes of 12-year schools in Kazakhstan

This article contains recommendations to the educational material of the second topic – "Language as a spiritual heritage of nation" – the Russian language teaching materials for experimental 11 classes of 12-year schools in the Republic of Kazakhstan. Analysis of problem communicative oriented tasks from the textbook and methodological commentary to them will facilitate the further understanding by scholars of the concept of national language and historical process of interference of languages and cultures in a modern multi-ethnic and multicultural society. The article also offers guidelines for corrective course on spelling and punctuation, contributing to systematize the knowledge of scholars.

Key words: 12-year model of education, UМК [teaching materials] on the Russian language for the experimental 11 class, language as spiritual heritage of nation.

Настоящая статья, являясь продолжением авторских методических рекомендаций [1–2] к Учебно-методическому комплексу для экспериментальных 11 классов 12-летних школ Казахстана с русским языком обучения [3–6], предлагает разные методические приемы для более глубокого усвоения второй темы учебника «Язык как духовное наследие народа». Задачами изучения этой темы являются: формирование понятия о национальном языке как духовном наследии народа, взаимовлиянии языков и культур в полиэтническом и поликонфессиональном государстве; систематизация знаний об уровнях языковой системы, их единицах, разделах языкознания, формирование убеждения о языке как динамическом, развивающемся явлении; обобщение знаний о принципах русской орфографии и пунктуации.

Так, учебный материал из §2 УМК «Язык как духовное наследие народа» начинает текст [3, 8] о едином национальном литературном языке, являющемся неотъемлемой частью общественной жизни, основой взаимопонимания, социального мира и развития, который должны прочитать и обсудить учащиеся, сделав самостоятельно вывод, почему язык представляет собой духовное наследие (задание 7). Текст сопровождают цитаты выдающихся писателей, учёных, политиков о национальном языке (например: *Язык народа, бесспорно, главнейший и неисчерпаемый родник наш. – В.И. Даль; Язык – душа нации. Язык – это есть живая плоть идеи, чувства, мысли. – А.К. Толстой*). Учащимся предлагается выбрать одну понравившуюся цитату и развить высказанную автором мысль, дополнив её сведениями из последующих упражнений (задания 8–9) и Интернета. Подобные задания расширяют социокультурную компетенцию учащихся, предполагающую восприятие языка как величайшей духовной ценности, форму выражения культуры, помогают более глубокому осознанию взаимосвязи языка и истории народа, необходимости толерантности в условиях полилингвального Казахстана.

Для развития языковой и лингвистической компетенций упражнения содержат также задания, выполнение которых способствует совершенствованию навыков синтаксического и пунктуационного разборов предложения. Так, учащиеся должны объяснить, что в первых двух предложениях в задании 8 [3, 9] тире ставится между подлежащим и сказуемым, выраженными существительными в имени-

тельном падеже (*Язык – это история народа. Язык – это путь цивилизации и культуры*), во время как в последнем предложении (*Русский язык в умелых руках и опытных устах – красив, певуч, выразителен...*) постановка тире не отвечает правилам, а является авторским знаком, необходимым для актуализации смысла высказывания, экспрессивного выделения именных сказуемых. Подобные сравнения развивают умение осуществлять лингвистический анализ текста, расширяют знания учащихся о принципах русской пунктуации, факультативных знаках препинания, допускающих иногда отклонения от строгой нормы, если они оправданы задачей, которую ставит автор.

Выполнение упражнения 9, содержащего высказывания писателей о значении русского языка, будет служить решению задачи расширения рече-коммуникативной компетенции и, тем самым, развивать основы культуры устной и письменной речи. Кроме осмысления содержания цитат о русском языке и их обсуждения в классе, необходимо при написании высказываний сделать и грамматическое задание – вставить пропущенные буквы и знаки препинания. Возможную трудность для учащихся составит орфография и пунктуация цитаты А.И. Герцена, которая структурно представляет собой сложноподчинённое предложение с многочисленными однородными членами, содержит слова с безударными гласными, непроемными согласными и др.: *Главный характер нашего языка состоит в чрезвычайной лёгкости, с которой всё выражается на нём – отвлечённые мысли, внутренние лирические чувствования, крик негодования, искрящаяся шалость и потрясающая страсть* [3, 9].

Корректировочный курс по орфографии и пунктуации [3, 10–12] нацелен на формирование и совершенствование языковой компетенции, повторение уровней языковой системы, основных принципов русской орфографии (морфологический, фонетический, идеографический, традиционный) и русской пунктуации (структурный, смысловой, интонационный). Вспомнить эти темы поможет содержание плашек в учебнике, окрашенных в другой цвет, справочный материал в конце учебника и объяснение учителя.

Выполняя задание 11 [3, 10–11], учащиеся должны прокомментировать не только правописание слов, но и определить тот принцип орфографии, которому отвечает написание того

или иного слова, например: *От Семей-горы тянуло прохладой* – пример морфологического принципа орфографии; *безбрежный простор* – фонетический принцип и т.д.

Очень интересной для школьников может стать работа над заданием 12 [3, 11], где дана фонетическая запись отрывка из повести «Муму» И. С. Тургенева, сделанная акад. Л. В. Щербой:

В одной из отдалённых улиц Масквы, ф старам доме з белыми калоннами, антресолю и покривифшымся балконам жыла некагда барыня, вдова, акружонная многачисленнай дворней. Сынавья её служыли ф Петербурге, дочери вышли замуш; ана выежжала ретка и уединённа дажывала последние годы сваей скупой и скучяющей старости. День её, нерадастный нерадасный и ненасный, давно прашил; но и вечер её был чернее ночи.

Учащиеся, выполняя упражнение, должны исправить текст в соответствии с правилами орфографии, записать исправленный вариант и сверить его с оригиналом, обращая за помощью к тексту произведения или сети Интернет, а затем провести сравнительный анализ произношения и написания слов. Исправленный письменный вариант текста будет выглядеть следующим образом:

В одной из отдалённых улиц Москвы, в старом доме с белыми колоннами, антресолю и покривившимся балконом жила некогда барыня, вдова, окружённая многочисленной дворней. Сыновья её служили в Петербурге, дочери вышли замуж; она выезжала редко и уединённо доживала последние годы своей скупой и скучающей старости. День её, нерадостный и ненастный, давно прошёл; но и вечер её был чернее ночи.

Подобные упражнения расширяют лингвистический кругозор школьников, учат сопоставлять языковые явления разных уровней системы, пробуждают интерес к их сопоставительному анализу.

Лев Владимирович Щёрба (1880-1944) – российский и советский языковед, академик, внёсший большой вклад в развитие психолингвистики, лексикографии и фонологии. Один из создателей теории фонемы.

Следует заметить, что по всему учебнику распределены портреты, сопровождающиеся

краткими сведениями о выдающихся учёных, внёсших значительный вклад в развитие филологической науки. Портретный ряд известных учёных-языковедов начинает портрет Л. В. Щербы, по тексту которого и проводится работа в упражнении 12.

В задании 13 [3, 11–12] предлагается для анализа отрывок из романа «Мастер и Маргарита» М. Булгакова, насыщенный экспрессивными изобразительными языковыми средствами, характерными для авторского мастерства писателя и стиля художественной литературы в целом. Выполняя послетекстовое задание, учащиеся объяснят подчёркнутые орфограммы, среди которых наиболее частотными будет правописание *не* с прилагательными (*непосильный, неугомонный, неинтересный* и др.), безударных гласных, проверяемых ударением (*неся, начала, меняется, летящих* и т.п.), непроизносимых согласных (*грустна* и др.), одновариантных и двухвариантных приставок (*вцепившись, зажигала; неизбежная, распушив*), разделительного мягкого знака (*серьёзный* и др.).

В соответствии с условными обозначениями учащиеся должны сделать синтаксический разбор последнего предложения (СПП с двумя придаточными – временным, ещё и осложнённым причастным оборотом *обдуваемая прохладным ветром*, и изъяснительным, соединяемыми параллельной связью). Сложность для некоторых учащихся может представить задание сделать морфологический разбор слова *уоставший* и указать его синтаксическую роль (*Это знает уоставший*). В таком случае необходимо объяснить, что в языке возможен процесс *субстантивации* – переход других частей речи в разряд имён существительных, например прилагательных: *учёный, дежурный, военный, ванная* и мн. др.; причастий: *встречающие, подозреваемый, обвиняемый, отдыхающие, награждённый* и т.п. Интересным фактом для школьников станет сведение, что порой отдельные из таких слов больше употребляются не в своей исконной роли, а в роли субстантивированных прилагательных и причастий: *столовая, учащиеся, пресмыкающиеся* и др. Однако в данном случае автор подверг субстантивации типичное действительное причастие прошедшего времени с суффиксом *-вш-* (*уоставший*) и, тем самым, достиг наиболее выразительного эффекта.

При пунктуационном анализе текста следует остановить внимание учащихся на повто-

рении расстановки знаков препинания в сложных предложениях, а также в простых предложениях, осложнённых деепричастными и причастными оборотами.

Подобные методические приемы, а также привлечение учителем текстов, заданий и практикума из «Дидактических материалов»

[4], «Сборника диктантов и изложений» [5], с применением методических комментариев, изложенных в «Методическом руководстве для учителей» [6], будут способствовать наиболее эффективному изучению темы «Язык как духовное наследие народа» и сопутствующего грамматического материала.

Литература

- 1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13.
- 2 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык в Казахстане: методические комментарии к разделу учебника для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №5–6 (145–146). – 2013. – С. 147–150.
- 3 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Пробный учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 4 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Дидактические материалы: Пробное учебное пособие для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 5 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Сборник диктантов и изложений для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 6 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Методическое руководство: Пробное пособие для учителей 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

References

- 1 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Perehod na 12-letnyuyu model' obrazovaniya v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13.
- 2 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk v Kazahstane: metodicheskie kommentarii k razdelu uchebnika dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №5–6 (145–146). – 2013. – S. 147–150.
- 3 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Probnij uchebnik dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 4 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Didakticheskie materialy: Probnoe uchebnoe posobie dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 5 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Sbornik diktantov i izlozheniy dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 6 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Metodicheskoe rukovodstvo: Probnoe posobie dlya uchiteley 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

УДК 81:372.881

Ш. А. Исмаилова

ст. преподаватель Казахского национального аграрного университета,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: sholpan_is@mail.ru

Применение мультимедийных интернет технологий в формировании самообразовательной компетенции студентов неязыкового вуза (на материале английского языка)

Статья посвящена актуальной проблеме формирования самообразовательной компетенции в условиях информатизации. В начале статьи автор анализирует предпосылки востребованности данной компетенции в свете современной образовательной парадигмы. Далее она подчеркивает, что самообразование является целенаправленным процессом, которое реализует потребности индивидуума. Автор анализирует научную литературу по этой проблеме и показывает различные подходы к пониманию данной проблемы. Достоинством работы является актуальность поднятых в ней проблем. Статья ценна тем, что в ней представлены различные определения самообразовательной компетенции. Применение информационных технологий (интернет и мультимедиа) способствует наилучшему усвоению нового материала и отработке полученных навыков. Автор приводит список полезных интернет-ресурсов, которые, несомненно, позволят усовершенствовать навыки и повысить уровень владения иностранным языком.

Ключевые слова: самообразовательная компетенция, мультимедийные технологии, английский язык, обучение.

Ш. А. Исмаилова

Мультимедиа интернет технологиясының тілдік емес жоғары оқу орны студентінің өздігінен білім алу құзырының құралымында қолданысы (ағылшын тілі материалында)

Бұл мақалада информатизациялау жағдайда студентінің өздігінен білім алу мәселесі қарастырылады. Автор айтылмыш құзырдың қажеттілік алғышарттарын қазіргі білім парадигмасы тұрғысынан саралайды. Сонымен бірге мақалада өздігінен білім алу құзырының түрлі анықтамалары айтылған.

Түйін сөздер: мультимедиа технологиясы, оқыту, өздігінен білім алу құзыры.

Sh. Ismailova

Application of multimedia internet technology in formation of self-learning competence
of non-linguistic university students (in the English language)

The article is devoted to the problem of formation of self-learning competence in terms of informatization. The author considers different definitions of self-learning competence. At the beginning of the article the author analyzes the background of the demand for competence in the light of modern educational paradigm. The author analyzes the scientific literature on this issue and shows the different approaches to understanding the problem. Application of information technology (internet and multimedia) promotes the best assimilation of new material and testing of acquired skills. The author gives a list of useful Internet resources, which undoubtedly will improve the skills and increase the level of foreign language.

Key words: self-learning competence, multimedia technology, English language teaching.

В связи с быстрым развитием науки и техники, ростом производства и информатизацией современного общества перед системой высшего образования возникает задача подготовки специалистов, обладающих навыками осуществления самообразовательной деятельности, умеющих творчески мыслить и самостоятельно добывать необходимые знания. Требования, предъяв-

ляемые государственными образовательными стандартами к изучению иностранного языка в техническом вузе, предусматривают активизацию и соответствующую организацию самообразовательной деятельности студентов, которая рассматривается как познавательная деятельность, целью которой является расширение рамок полученных на занятиях знаний.

Европейская концепция образования также подтверждает необходимость в формировании у студентов самообразовательной компетентности как одной из профессионально-значимых характеристик, реализующей возможности личностного и профессионального самообразования в течение всей жизни.

Орлова И.А. определяет *самообразование* «как мотивированная самостоятельная систематическая познавательная деятельность, направленная на достижение определённых личностно и общественно значимых образовательных целей, в свою очередь, направленных на удовлетворение общекультурных и профессиональных запросов». [1, 9]

Антипов П.Л. даёт следующее определение *самообразованию* «как целенаправленная, самостоятельная, познавательная, практико-ориентированная деятельность по расширению имеющихся знаний и компетенций, получению новых знаний и формированию современного опыта в одной или нескольких областях человеческой жизнедеятельности, по самосовершенствованию личности в течение всей жизни и способствует расширению научных знаний о самообразовательной деятельности студентов». [2]

В современной педагогической литературе нет единого толкования термина «самообразование». Разные исследователи по-своему трактуют данное понятие, выделяя ту или иную его грань. Ряд ученых делают акцент на результате самообразования – самостоятельном приобретении систематических знаний, которые относятся к различным сферам человеческой жизни. Другие рассматривают самообразование как неотъемлемую часть систематического обучения в учебных заведениях, которая выполняется вне учебного времени; некоторые – не только как познавательную деятельность, управляемую самой личностью, но так же раскрывают его личностную и социальную значимость.

В англоязычной справочной и энциклопедической литературе нет прямого указания на термин «самообразование», однако в ней представлен целый ряд терминов так или иначе связанных с данным понятием: *self-managed learning, self-adjustable training, self-directed learning, self-education, the autonomous learner* [3]. Другие термины, представленные в англоязычной справочной литературе, *self-planned, self-culture, independent study, individual study* также

описывают получение образования посредством самообразования.

Известный американский ученый Малком Ноулз описывает самообразование как процесс, в котором индивиды, с помощью или без помощи других, берут на себя инициативу выявления своих образовательных потребностей, определения образовательных целей, обеспечения человеческими и материальными ресурсами, источниками для обучения, выбора и внедрения соответствующих образовательных стратегий и оценивания результатов.

Многие исследователи, занимающиеся изучением данной образовательной парадигмы – А.А. Вербицкий, Б.С. Гершунский, А.М. Новиков, О.Н. Олейникова, Т.М. Трегубова и другие, постоянно подчеркивают, что самообразование – это неперемное условие эффективной организации обучения в течение всей жизни [4, 5].

В рамках концепции «Обучение в течение всей жизни» широкое распространение получила система открытого обучения в Европейских университетах, которая предоставляет большие возможности для самообразования. Открытые университеты Великобритании (1969 создания), Национального университета дистанционного обучения в Испании (1972), Университет Ферн в Германии (1975), Открытого университета в Нидерландах (1982) внесли большой вклад в развитие системы профессионального образования, прежде всего, тем, что предоставили второй шанс людям, которые не имели возможности получить университетское образование и академическую степень в молодости.

Под *самообразованием*, по мнению Землинской Т.Е., понимается целенаправленная, систематическая, управляемая самим студентом познавательная деятельность, необходимая для совершенствования его образования.

Принципиальное отличие самостоятельной работы от самообразования заключается в том, что самостоятельная деятельность студента, в основном, побуждается и управляется извне, а самообразовательная – внутренними, выходящими за рамки учебных, мотивами.

«Самообразовательная компетентность по ИЯ – потенциальная готовность и способность поддерживать и повышать в процессе самообразования уровень владения иностранным языком на основе самообразовательных компетенций.

Самообразовательные компетенции – знания, умения и навыки, формирующие способность студентов к самообразовательной деятельности по иностранному языку».[5]

Мищенко Н.В. определяет «самообразовательную компетентность как интегративное личностное образование, представляющее собой единство теоретической и практической готовности и способности ученика к осуществлению самообразовательной деятельности, обеспеченное эмоционально-личностным отношением к саморазвитию и самообразовательной деятельности, основанное на знании и социальном опыте, приобретённое благодаря обучению и направленное на продолжение собственного образования в общекультурном и профессиональном аспектах». [6]

По мнению Дроздовой Д.В., самообразовательная компетенция: «Это качество личности, обуславливающее проявление в разнообразных ситуациях самообучения практического умения и психологической готовности

- самостоятельно распознать новую информацию, умения и навыки, овладение которыми необходимо для дальнейшей успешной профессиональной деятельности;
- самостоятельно разработать личностные стратегии по поиску и усвоению необходимой информации и формированию соответствующих знаний и навыков;
- следовать разработанным планам и контролировать достижение запланированного результата». [7]

Сагитова Р.Р. даёт следующее определение *самообразовательной компетенции* «как интегрированной характеристики личности, включающей в себя знания, умения, способы и опыт самообразования, а так же личностные качества, проявляющиеся в потребности, способности и готовности к реализации данного вида деятельности, направленной на достижение личностной, профессиональной, социальной самореализации человека». [8, 12]

Использование новейших информационных технологий на уроках иностранного языка повышает и познавательную активность учащихся, позволяет применить личностно-ориентированную интерактивную образовательную технологию, способствует преодолению психологического барьера в использовании иностранного языка как средства общения, даёт возможность избежать субъективной оценки и повышает эффективность обучения и качество образования.

Мультимедиа может быть эффективно использовано для ознакомления с новым языковым материалом, новыми образцами высказываний, а также с деятельностью общения на иностранном языке. На этапе тренировки и на применения сформированных знаний, навыков, умений компьютер может быть использован в самых разнообразных коммуникативных заданиях ситуациях с учетом личностных особенностей обучаемых. Важной особенностью компьютера в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку является то, что он может быть «собеседником» обучаемого, т.е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме. Так же использование ИКТ даёт возможность воздействовать на три канала восприятия: визуальный, слуховой и моторный, а значит, способствует более эффективному усвоению учебного материала.

Применение ИКТ на уроках может осуществляться в следующих формах: использование компьютерных презентаций; использование интерактивной доски; работа с обучающими мультимедийными дисками/программами; работа с Интернет-ресурсами.

Войтко С.А рассматривает пять основных направлений использования ИКТ на уроках:

- 1) использование готовых мультимедийных продуктов и компьютерных обучающих систем;
- 2) создание собственных мультимедийных и обучающих программ;
- 3) создание собственных мультимедийных презентаций;
- 4) использование ИКТ во внеклассной работе;
- 5) использование ресурсов сети Интернет [9].

Несомненным достоинством мультимедийной презентации по сравнению с обычными наглядными материалами является большее эмоциональное воздействие на учащихся. Она, как правило, более красочна, вызывает живой эмоциональный отклик, что способствует созданию благоприятной эмоциональной обстановки на уроках, концентрации внимания и, следовательно, лучшему усвоению материала. Презентации можно использовать на различных этапах изучения иностранного языка: на этапе презентации нового грамматического и лексического материала, выполнения заданий, при самостоятельном изучении новой темы, на этапе закрепления учебного материала и творческого выполнения заданий (индивидуальные и групповые проекты). Самостоятельная творческая работа учащихся по созданию компью-

терных презентаций как нельзя лучше расширяет запас активной лексики, стимулирует их творческую активность и самостоятельность, а также развивает навыки работы с информацией (поиск, обработка, оформление и др.)

Коллекция готовых презентаций представлена на сайте: <http://knizhka.org/prezentacii-po-angliyskomu/>

Большой интерес у учащихся вызывает индивидуальная работа с обучающими программами. Обучающая компьютерная программа является тренажером, который организует самостоятельную работу обучаемого, управляет ею и создает условия, при которых учащиеся самостоятельно формируют свои знания. Под «мультимедийной обучающей программой» понимается компьютерная программа, использующая текст, цвет, графику и движение.

Мультимедийные обучающие программы помогают в обучении лексической, грамматической стороне речи, тренировке диалогической речи, орфографии, аудирования. Овладение коммуникативной компетенцией невозможно без практики общения. Именно, обучающие программы могут выступать в роли «реального культурного носителя» в процессе межкультурной коммуникации. Электронные программы дают возможность выбирать оптимальный темп обучения, контролировать и корректировать ход усвоения материала, причем результат работы не отдален, он виден непосредственно на занятии. Обучающие диски обладают также богатыми воспитательными возможностями: развивают внимание, организованность. Средства графики, музыкальные фрагменты снимают напряжение.

Разнообразие тем, видов деятельности, красочность, увлекательность мультимедийных компьютерных вызывают огромный интерес у учащихся, активизируют различные каналы восприятия информации и повышают степень запоминания и усвоение учебного материала.

В настоящее время существует большое разнообразие компьютерных программ таких как: «Triple play plus in English», «English on holidays», «English Gold», «English Platinum», «Hello, America!», «Bridge to English», «Professor Higgins», «English for communication», «Dynamic English» и другие.

На уроках иностранного языка с помощью компьютерных программ можно решать целый ряд дидактических задач:

- формировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети;

- совершенствовать умения письменной речи школьников; пополнять словарный запас учащихся;

- формировать у школьников устойчивую мотивацию к изучению английского языка;

- формировать у школьников коммуникативную компетенцию.

Компьютерное обучение имеет много преимуществ перед традиционными методами обучения. Компьютерные программы обеспечивают:

- большую информационную емкость;

- интенсификацию самостоятельной работы учащихся;

- создание коммуникативной ситуации, лично-значимой для учащегося;

- учет возрастных особенностей учащихся;

- повышение познавательной активности учащихся, а также усиление мотивации [10].

Интернет создает уникальную возможность для изучающих иностранный язык пользоваться аутентичными текстами, слушать и общаться с носителями языка.

По мнению В. В. Анненкова, площадкой непрерывного самообразования могут стать блоги, вики и другие средства Интернет. Повседневные диалоги в блогах проясняют позиции разных участников, содействуют развитию рефлексии, формируют убеждения, а при надлежащей организации дискуссий помогают коллективной постановке проблем и поиску их решения.

Можно порекомендовать некоторые веб-ресурсы для самостоятельного улучшения навыков владения английским языком:

English club <http://www.englishclub.com/listening/dictations-short.htm> - ресурс предназначен для студентов и преподавателей английского языка, содержит богатый материал для отработки всех видов речи (аудирование, говорение, чтение, письмо), для обогащения словаря, видеоматериалы и игры.

Dictationsonline.com <http://www.fonetiks.org/dictations/> - ресурс для отработки навыков аудирования и письма на разных уровнях: Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate, Advanced.

Randall's ESL Cyber Listening Lab <http://esl-lab.com/> - база данных с аудио и видео материалами, которые снабжены заданиями до, во время и после просмотра видео, онлайн тестирование и пояснение к правильным ответам.

British Council <http://learnenglish.british-council.org/en/> - данный ресурс содержит большую коллекцию игр, историй и грамматических

заданий. Есть разделы с аудио и видео материалами Listen & Watch, раздел грамматики, материалы для подготовки к экзамену IELTS, деловой английский, академический английский.

BBC <http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/> - содержит рекомендации для преподавателей английского языка по организации учебной деятельности на занятиях (вебквест, подкасты, аудио и видео материалы).

English4Today <http://english4today.com/> - содержит разделы грамматики, электронных ресурсов, тесты, игры, видеоуроки, онлайн тестирование на определение уровня владения языком.

English-online <http://www.english-online.org.uk/> - есть раздел мультимедийные курсы английского языка, деловой английский, подготовка к экзамену EFL, игры для различных уровней: young learners, beginners, elementary, intermediate, advanced.

Flo-Joe <http://www.flo-joe.co.uk/> - ресурс для подготовки к экзаменам (PET) Cambridge English: Preliminary, (FCE) Cambridge English: First, (CAE) Cambridge English: Advanced, (CPE) Cambridge English: Proficiency, (IELTS) International English Language Testing System

Englishtips.org <http://englishtips.org/> - учебники для преподавателей и студентов, подготовка к различным видам экзаменов по английскому языку, мультимедийные ресурсы, электронные учебники и аудиокниги.

Native English <http://www.native-english.ru/> - грамматика, теория и практика, учебники, топики, идиомы, пословицы, Тексты радиопередач "Голос Америки", тесты, игры.

LinguaLeo lingualeo.ru/ - веб-сервис для изучения и практики английского языка. Пользователи веб-сервиса LinguaLeo получают доступ к библиотеке видео, аудио и текстовых материалов; интерактивным тематическим курсам (видео и грамматика); личному словарю с ассоциациями и озвучкой к каждому слову; набору тренировок (аудирование, кроссворд, перевод слов), тематическим глоссариям; а также к журналу развития, где отображается реальный и возможный прогресс в изучении языка.

Подкасты: *PIE* <http://www.podcastsinenglish.com/index.shtml>, *ESL* <http://www.eslpod.com/B@E> <http://www.betteratenglish.com/> (уровни Intermediate, Upper intermediate, Advanced. Подкаст с аудио и текстом в формате PDF и Word), *Listen to English* <http://www.listen-to-english.com/> содержит короткие аудиофрагменты (на 5-6 мин.) с ссылками на грамматический материал, задания и мультивариантные тесты.

Социальные сети и сообщества для изучения иностранного языка:

Busuu <http://www.busuu.com/ru> - более чем 40 миллионов пользователей во всём мире, изучение ИЯ онлайн с интерактивными языковыми курсами

InterPals <http://www.interpals.net/> - возможность погрузиться в новый интересный мир, мир общения без границ. InterPals - это не только верный способ значительно расширить Ваш круг общения, но и прекрасный помощник в развитии Ваших языковых навыков.

Литература

- 1 Орлова И.А. Телекоммуникационное проектирование как средство формирования самообразовательной компетентности студентов технических вузов (на материале английского языка): автореф. дис.... канд.пед.наук. – СПб, 2009. – 17 с.
- 2 Антипов П.Л. Самообразование студентов вузов в контексте новой парадигмы образования // Пед. науки, 2013. – № 12, URL:// <http://www.teoria-practica.ru/-12-2013/pedagogics/antipov.pdf>
- 3 Oxford Advanced Learner's Dictionary. – London, 2000. – 1540 p.
- 4 Трегубова Т.М., Масалимова А.Р., Сахиева Р.Г. Исследования зарубежного опыта реформирования профессионального образования в условиях международной образовательной интеграции // Казанский педагогический журнал, 2008. – № 8. – С. 77–84.
- 5 Землинская Т.Е. Формирование самообразовательной компетентности студентов технических вузов на основе проектной технологии: на материале обучения иностранному языку: автореф. дис.... канд.пед.наук. – С.-Пб., 2006. – 20 с.
- 6 Мищенко Н.В. Модель процесса развития самообразовательной компетентности учащихся старших классов общеобразовательной школы. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/model-protsessa-razvitiya-samoobrazovatelnoy-kompetentnosti-uchaschihsya-starshih-klassov-obscheobrazovatelnoy-shkoly/#ixzz2rC7dFvjc> (22.01.14).
- 7 Дроздова Д.В. Формирование самообразовательной компетенции при обучении иностранным языкам на основе латинского языка: автореф. дис. ...канд.пед.наук. – СПб, 2009. – 22 с.
- 8 Сагитова Р.Р. Формирование самообразовательной компетенции студентов вуза в процессе изучения гуманитарных дисциплин: автореф. дис. ...канд.пед.наук. – Казань, 2011. – 22 с.
- 9 Войтко С.А. Об использовании информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка // Интернет-журнал Фестиваль педагогических идей «Открытый урок», 2004-2005. <http://festival.1september.ru/articles/415914>
- 10 Телицына Т.Н., Сидоренко А.Ф. Использование компьютерных программ на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 5. – С. 41-43.

References

- 1 Orlova I.A. Telekommunikatsionnoe proektirovanie kak sredstvo formirovaniya samoobrazovatel'noy kompetentnosti studentov tehnikeskikh vuzov (na materiale angliyskogo yazyka): avtoref. dis... kand.ped.nauk. – SPb, 2009. – 17 s.
- 2 Antipov P.L. Samoobrazovanie studentov vuzov v kontekste novoy paradigmy obrazovaniya // Ped. nauki, 2013. – № 12, URL:// <http://www.teoria-practica.ru/-12-2013/pedagogics/antipov.pdf>
- 3 Oxford Advanced Learner's Dictionary. – London, 2000. – 1540 p.
- 4 Tregubova T.M., Masalimova A.R., Sahieva R.G. Issledovaniya zarubezhnogo opyta reformirovaniya professional'nogo obrazovaniya v usloviyah mezhdunarodnoy obrazovatel'noy integratsii // Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal, 2008. – № 8. – S. 77–84.
- 5 Zemlinskaya T.E. Formirovanie samoobrazovatel'noy kompetentnosti studentov tehnikeskikh vuzov na osnove proektnoy tehnologii: na materiale obucheniya inostrannomu yazyk: avtoref. dis... kand.ped.nauk. – S.-Pb., 2006. – 20 s.
- 6 Mischenko N.V. Model' protsessy razvitiya samoobrazovatel'noy kompetentnosti uchashchisya starshih klassov obsheobrazovatel'noy shkoly. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/model-protsessy-razvitiya-samoobrazovatelnoy-kompetentnosti-uchashchisya-starshih-klassov-obsheobrazovatelnoy-shkoly#ixzz2rC7dFvjc> (22.01.14).
- 7 Drozdova D.V. Formirovanie samoobrazovatel'noy kompetentsii pri obuchenii inostrannym yazykam na osnove latinskogo yazyka: avtoref. dis. ...kand.ped.nauk. – SPb, 2009. – 22 s.
- 8 Sagitova R.R. Formirovanie samoobrazovatel'noy kompetentsii studentov vuza v protsesse izucheniya gumanitarnykh distsiplin: avtoref. dis. ...kand.ped.nauk. – Kazan', 2011. – 22 s.
- 9 Voytko S.A. Ob ispol'zovanii informatsionno-kommunikatsionnykh tehnologiy na urokah angliyskogo yazyka // Internet-zhurnal Festival' pedagogicheskikh idey «Otkrytyj urok», 2004-2005. <http://festival.1september.ru/articles/415914>
- 10 Telitsyna T.N., Sidorenko A.F. Ispol'zovanie komp'yuternykh programm na urokah inostrannogo yazyka // Inostrannye yazyki v shkole. – 2002. – № 5. – S. 41-43.

УДК 542.15:17.24

П. М. Махашова

ст. преподаватель Таразского государственного педагогического института,
г. Тараз, Казахстан
e-mail: aydyn9@mail.ru

Профессионально-личностное формирование будущего учителя в условиях реализации кредитной технологии обучения в вузе

Профессионально-личностное формирование будущего учителя в условиях реализации кредитной технологии обучения в вузе, одна из актуальных тем на сегодня в образовании РК.

Кредитная система обучения позволяет молодым людям реализовать все свои интеллектуальные и духовные возможности, самим или при помощи опытных педагогов проектировать свою образовательную траекторию, изучать те дисциплины, которые усиливают их способности. Среди множества различных подходов к определению профессионально-педагогической культуры предлагается учеными личностный подход, который рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: кредитная технология, вуз, учитель, педагогика.

П. М. Махашова

ЖОО-да оқытудың кредиттік технологиясын іске асыру аясында келешек мұғалімнің кәсіби-дербес қалыптасуы

ЖОО-да кредиттік технология бойынша оқытуды іске асыруда келешек мұғалімнің кәсіптік-тұлғалық қалыптасуы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кредиттік оқыту жүйесі білімгерлердің зияткерлік және рухани мүмкіндіктерін іске асыруға, тәжірибелі ұстаздардың көмегімен өзінің білім алу жолын өзі жобалауға, өз қабілетін арттыратын пәндерді өзі таңдап, оқуға жол ашады. Бұл үрдіс келешек мұғалімнің тұлғалық қалыптасуы бағытында жүру керектігі осы мақалада қарастырылған.

Түйін сөздер: кредиттік технология, мұғалім, ЖОО, педагогика.

P. L. Mahashova

Professional and personal formation of future teacher in the conditions of realization of credit technology of training in the higher education institution

Professional and personal formation of future teacher in the conditions of realization of credit technology of training in the higher education institution, one of hot topics for today in formation of RK.

The credit system of training allows young people to realize all the intellectual and spiritual possibilities, or by means of skilled teachers to project the educational trajectory, to study those disciplines which strengthen their abilities. Among a set of various approaches to definition of professional and pedagogical culture the personal approach which is considered in this article is offered by scientists.

Key words: credit technology, teacher, higher education, pedagogics.

Роль системы образования в политическом, социально-экономическом, технико-технологическом и культурном развитии общества общеизвестна. Именно образовательный потенциал обеспечивает достойный имидж страны и ее место в мировом сообществе, определяет статус человека в обществе и нации в мире, а высшая школа является главным носителем интеллектуального, научного и кадрового потенциала. Поэтому во всем мире самое серьезное внимание уделяют развитию высшего образо-

вания, повышению роли и значения высших учебных заведений в обществе и более эффективному использованию их возможностей в человеческом развитии. В последние десятилетия практически во всех регионах мира произошли масштабные и глубокие преобразования структуры, содержания и формы высшего образования.

Казахстан не может оставаться вне интеграционных процессов, происходящих в мире в сфере образования. Поэтому Министерством

образования республики было принято решение о внедрении кредитной технологии образования в вузах страны.

Кредитная система обучения – образовательная система, направленная на повышение уровня самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации, выборности образовательной траектории в рамках регламентации учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов.

Сущность такого обучения заключается в создании условий, при которых в процессе обучения студент должен стать субъектом. Он должен ощутить потребность в познании, испытать потребность к самоизменению, приобрести мотив к саморазвитию. Тогда учеба станет для него делом осмысленным, имеющим прямое и важное значение, в этом процессе педагог-преподаватель играет огромную роль, именно он направляет студента в то или иное русло, он ответственен за качество преподавания, а это говорит о том, что преподаватель обязан владеть приемами обучения, через которые он реализует процесс преподавания.

Кредитная технология обучения позволяет молодым людям реализовать все свои интеллектуальные и духовные возможности, самим или при помощи опытных педагогов проектировать свою образовательную траекторию, изучать те дисциплины, которые усиливают их способности, а впоследствии и карьерные возможности, позиции на рынке труда, в конечном счете, нормально жить. Вся система обучения пронизана идеей гуманизации, которая выдвигает перед современным образованием два приоритета: приоритет самообразования над передачей знаний, умений и навыков, и приоритет индивидуальных интересов над учебными планами [1, 15].

Одной из главных особенностей данной технологии обучения является переход от метода принуждения в обучении к активизации самого студента к добыванию знаний. В результате такого обучения личность готова быстро менять сферу профессиональной деятельности в зависимости от интенсивно изменяющихся условий рынка труда, в то время как традиционная система обучения в вузе ориентировалась на систему знаний, умений и навыков и была связана с размножением, прежде всего, сформированных решений при почти отсутствии творческой компоненты.

В новых условиях молодые специалисты должны не просто владеть основами своей про-

фессии, но уметь анализировать неординарные ситуации, принимать ответственные решения, аргументированно отстаивать свою точку зрения, словом, обладать компетентностью и самостоятельностью. А это означает, что приоритетной задачей современного вуза становится обеспечение качества образования, понимаемого не абстрактно, не только как сумма знаний, умений и навыков, а с точки зрения конечных результатов подготовки специалистов, в том числе учительских кадров для общеобразовательной школы.

Действенным средством повышения эффективности образования и воспитания личности будущего учителя выступает использование активных форм обучения, к которым относят обычно деловые игры, метод разыгрывания ролей, анализ конкретных ситуаций, активное программированное обучение, игровое проектирование, проблемные лекции, дискуссии, обмен опытом и др. В числе таких форм особого внимания заслуживают деловые игры, поскольку игра является одним из основных видов деятельности человека. Известно, что именно игры позволяют получить целостное представление о реальности за счет воспроизведения лишь существенных компонентов системы, сжатия временных и пространственных интервалов.

Игровые формы могут быть использованы и при диагностике сформированности тех или иных личностных качеств, уровня знаний, умений и навыков учащихся.

Целесообразно рассматривать три типа диагностических ситуаций:

а) выявляют уровень научно-технических знаний и этико-правовых представлений и готовности использовать их в качестве ориентировочной основы решения практических задач;

б) выявляют уровень практического опыта выполнения коллективной деятельности, аналогичной профессионально-трудовой;

в) диагностируют личностный опыт и готовность к применению знаний на практике [2, 22].

Чтобы образование и воспитание будущего учителя было успешным необходимо опираться на исследования ученых-психологов о мышлении. Л.С. Рубинштейн, говоря о соотношении мышления и обучения, указывает на их двоякую направленность. С одной стороны, возможность усвоения учебной информации требует определенного уровня развития мыслительных процессов, с другой стороны, усвоен-

ное знание оказывает влияние на развитие самого мышления, так как знания включаются в процесс мышления, обогащают его и обуславливают его дальнейший ход, а значит, в определенной степени детерминируют умственное развитие учащихся [3, 81].

Существуют множество моделей личности, которые определяются с помощью различных ее компонентов: мотивационно-потребностный, интеллектуальный, чувственно-волевой, морально-нравственный, деятельностно-практический. Сами названия этих компонентов дают нам возможность представить их содержание. Например, морально-нравственный компонент отражает типологические качества и черты характера личности, способной к рациональному мышлению, что особенно важно для учителя.

Деятельностно-практический компонент логически подводит к вопросу о том, какая деятельность проявляет или же воспитывает личность. Человек занимается деятельностью, когда осваивает мир, производит материальные и духовные блага, чтобы удовлетворить свои потребности. Целенаправленность, свойства и качества деятельности зависят от мировоззрения и культуры личности, которая формируется определенными культурно-историческими и социо-природными условиями. Человек, социальная и природная среда, характер их взаимодействия как предмет деятельности в образовании будут интересны учащимся, если у них выработана определенная мотивация необходимости такого образования, от которой, в свою очередь, будет зависеть их активность в этой сфере.

Мотивация же формируется под влиянием потребностей, высшей из которых является желание полностью использовать свой потенциал, найти и реализовать смысл своей жизни, что считается врожденным свойством человека и основным двигателем поведения и выбора характера деятельности. Это врожденное свойство должно поддерживать и развивать образование, планировать его содержание нужно таким образом, чтобы студент увидел необходимость знаний и умений для успешного осуществления своих возможностей и желаний, согласованных с благом всего общества.

Несмотря на то, что в вузе абстрактный теоретический материал усваивается значительно легче, личная значимость и переживания не теряют своей актуальности и в этот период. Поэтому следует избегать опасности

увлечения сугубой теорией, продолжать развитие эмоционально-чувственной сферы, чему могут способствовать игры, дискуссии, различные посильные самостоятельные исследования, практикумы по соответствующим темам и др. Сухое невыразительное обучение затрудняет формирование непрагматического, гуманного отношения к окружающему миру.

Знания, соединенные в процессе обучения с деятельностью и эмоционально-чувственным освоением мира, сформируют определенное мировоззрение и социально-экономическое миропонимание студента. Целостная картина мира складывается у человека тогда, когда миропонимание, в основе которого интуитивное, чувственно-образное мышление дополняется мировоззрением, т.е. достаточно развитым абстрактно-логическим мышлением.

Сознание предполагает такие черты личности, которые являются показателем высокого уровня интеллектуальной культуры: ответственность, самоконтроль, воля, подчинение личных интересов общественным, учет нравственных норм и общечеловеческих ценностей. Усваивая культурно-исторический опыт человечества, личность становится частью социума, что предполагает наличие общественного, цивилизованного сознания.

Построение системы образования, направленной на формирование компетенции учащихся, по нашему мнению, позволяет выделить три основных групп задач, ориентированных на становление базовой компетентности учителя, которые особенно значимы для модернизации среднего общего образования.

Первая группа задач – увидеть ученика в предмете, выстроить его индивидуальный образовательный маршрут.

Вторая группа задач – создать условия для достижения учеником цели образования, т.е. формирование ключевых компетенций учащихся.

Третья группа задач – установить взаимодействие учащегося с другими субъектами образовательного процесса.

Для конструирования педагогических задач, в процессе решения которых будут проявляться базовые и ключевые компетенции учителя, необходимо конкретизировать выделенные группы задач.

Так, к первой группе задач могут быть отнесены следующие задачи:

- раскрытие потенциала учащихся;
- создание ситуации выбора для учащихся;

- помощь учащимся в овладении навыками самоанализа, формирование умений адекватно оценивать себя и мнение окружающих о себе;

- организация групповой, индивидуальной и коллективной деятельности школьников.

Вторая группа задач, основанная на создании условий для достижения учеником цели образования, может быть развернута следующим образом:

- создание у учащихся мотивацию к обучению;

- осуществление компетентностно-ориентированного целеполагания;

- конструирование и адаптирование учебного содержания к возрастным особенностям школьников;

- подбор технологий обучения, в том числе и дистанционных;

- отбор показателей развития ученика и показателей освоения предмета в соответствии с возрастными особенностями;

- предложение способов педагогической поддержки, адекватной результатам диагностики формирования компетентности учащихся;

- разработка оценочных процедур.

Третья группа задач, базой которой является взаимодействие учащегося с другими субъектами образовательного процесса, представляется следующим образом:

- организация сотрудничества школьников между собой в процессе обучения;

- использование различных средств коммуникации (включая Интернет);

- разработка методических материалов для работы учащихся в коллективных тренингах;

- оказание помощи учащемуся в выработке собственного мнения и доказательной базы его защиты в процессе дискуссии.

Профессиональную, базовую компетентность учителя, по нашему мнению, характеризуют процессы принятия педагогических решений. Это делает особенно актуальной проблему развития у современного учителя способности видеть проблемы, возникающие в образовательном процессе, самостоятельно ставить конкретные педагогические цели и задачи, находить способы их решения, а также анализировать и оценивать полученные результаты.

Важнейшей задачей в подготовке учительских кадров является формирование их профессиональной и интеллектуальной культуры.

Среди множества различных подходов к

определению профессионально-педагогической культуры предлагается учеными личностный подход. Так, совокупностью интеллектуального, практического и эмоционально-ценностного компонентов, позволяющих личности самореализоваться в своей деятельности и поведении, адаптироваться и интегрироваться в существующие и прогнозируемые социально-экономические условия с учетом морально-нравственных установок общества, рассматривают профессиональную культуру многие ученые. Другие считают ее важнейшим средством саморазвития, поскольку человек, обладающий сформированной педагогической культурой, не только создает, обогащает и потребляет ценности культуры, но и в процессе своего развития поднимается на более высокую ступень свободы. Некоторые понимают профессиональную культуру как органическое единство знаний, убежденности и творческой практической деятельности, а также результатов деятельности, которые создаются людьми в ходе развития общества.

Мы согласны с тем, что выпускникам современной высшей школы должны быть в полной мере присущи такие личностные качества, как готовность включиться в новые экономические отношения, конкурентоспособность, профессиональная гибкость и мобильность, широкий кругозор. К выделению таких конкретных личностных качеств привели глубокий анализ научно-педагогической литературы, наш научный поиск и практическая деятельность. Нам удалось выделить те личностные качества, которые проявляются в профессионально-педагогической культуре личности. Остановимся на наиболее важных из них.

В структуре профессиональной культуры значительную роль играет такое личностное качество, как *ответственность*. Индивид должен усвоить социальные нормы, ролевые обязанности, ценности определенных общностей людей и в соответствии с ними строить свое поведение в различных жизненных ситуациях. Процесс освоения социальных функций и адекватное осознание личностью своей ответственности определяются многими факторами: познавательными, мотивационными, характерологическими, ситуационными, средовыми и др. Сформированность понятия ответственности – это способность субъекта осознавать личную ответственность за осуществление своих обязанностей. Росту ответственности способствует необходимость самостоятельно вести учет

процесса и результатов своей деятельности, т.е. при достаточно развитом самоконтроле. А.С.Макаренко считал необходимым воспитание именно такого чувства, способности эмоционально переживать свою ответственность [4, 54]

В.А. Сухомлинский связывал формирование ответственности с воспитанием *гражданственности*, т.к. гражданственность – это всегда ответственность. Ответственность должна быть прежде всего перед своей совестью, беспокойным и строгим стражем разума. Высшей формой ответственности В.А. Сухомлинский считал способность личности самостоятельно формировать нравственные обязанности, требовать от себя их выполнения и осуществлять самооценку и самоконтроль [5, 31].

Исследователи подчеркивают, что ответственность тесно связана с *самостоятельностью*. Ответственные личности обладают некоторой общей способностью к самостоятельной организации и управлению своей трудовой деятельностью. Под этим следует понимать умение и стремление трудиться самостоятельно, организовывать, планировать и контролировать отдельные этапы работы и всю деятельность в целом, включая свое взаимодействие с другими людьми.

Тесно связаны между собой самостоятельность и такие личностные качества, как *активность и инициативность*. Активность личности – это стремление и способность человека производить общественно значимые преобразования в разных видах деятельности на основе присвоения богатств материальной и духовной

культуры, проявляющихся в творчестве, волевых актах, общении. Инициативность рассматривается как высшая форма активности, проявляющаяся в стремлении и способности субъекта подниматься над уровнем требований ситуации, ставить цели, избыточные с точки зрения исходной задачи. По-другому говоря, инициативность-это личностное качество, выражающееся в способности по собственному почину ставить задачи и творчески, с полной ответственностью реализовывать их.

Особую роль играет взаимосвязь профессиональной и нравственной культуры, что связано с возрастанием роли человека и усилением значения нравственного сознания, необходимостью формирования у подрастающего поколения нравственно оправданных потребностей и способов их удовлетворения с учетом возможностей, моральных норм и принципов.

Формирование профессиональной культуры студентов обусловливается, прежде всего, уровнем развития их познавательных, психических процессов и свойств личности – памяти, мышления, воображения, внимания, речи, особенностей протекания эмоций, волевых процессов и др. А также влияния внешних факторов – микроокружения, средств массовой информации, форм деятельности и, в первую очередь, учения и игры, общения с педагогами, сверстниками, которые зачастую оказывают решающее влияние на интересы, потребности и мотивацию поведения учащихся в разнообразных видах учебно-познавательной деятельности будущих учителей.

Литература

- 1 О реформах в системе образования Республики Казахстан //Наука и образование, 2012. – № 4 (35).
- 2 Исаев К., Акчурун А. Реформы в системе образования РК: Проблемы подготовки специалистов будущего // Высшая школа Казахстана, 2009. – №4.
- 3 Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей // Собр. соч.: в 7 т. – М.: Просвещение, 1990. – Т. 4. – 552 с.
- 4 Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. – М.: Просвещение, 1998. – 239 с.

References

- 1 O reformah v sisteme obrazovaniya Respubliki Kazahstan //Nauka i obrazovanie, 2012. – № 4 (35).
- 2 Isaev K., Akchurin A. Reformy v sisteme obrazovaniya RK: Problemy podgotovki spetsialistov buduschego // Vysshaya shkola Kazahstana, 2009. – №4.
- 3 Makarenko A.S. Lektzii o vospitanii detey // Sobr. soch.: v 7 t. – M.: Prosveschenie, 1990. – T. 4. – 552 s.
- 4 Suhomlinskiy V.A. Mudraya vlast' kollektiva. – M.: Prosveschenie, 1998. – 239 s.

УДК 81:372.881

Р. С. Туребекова¹, Ю. К. Аманбаева²

¹ст. преподаватель, ²к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: tore.raushan@mail.ru

Язык специальности на занятиях русского языка

В статье говорится об особенностях изучения видов речевой деятельности в системе коммуникативных ситуаций курсов «Профессионально-ориентированный русский язык» и «Русский язык для профессиональных целей». Определяются и рассматриваются различные ступени научно-технического сотрудничества. Научно-техническое сотрудничество, выходящее за рамки обучения в вузе и продолжающееся на начальном этапе работы молодых специалистов, ведущих научные исследования или работающих на производстве, в госструктурах, при ведении собственного бизнеса, имеет определённые особенности и требует также языковой подготовки.

Ключевые слова: виды речевой деятельности, научно-техническое сотрудничество, научная и производственная деятельность, коммуникативные ситуации, язык специальности.

R. S. Turebekova, Yu. K. Amanbaeva

Language of speciality at the lessons of Russian

In this article devoted peculiarities of aspects of speech activity in system of communicative situations. Here consider different stage of scientific technical collaboration. When young specialist in the works or in the state structures, have peculiarities and need language training in verbal and writing forms of speech.

Key words: aspects of speech activity, communicative situations, verbal and writing forms of speech, scientific technical collaboration.

Р. С. Туребекова, Ю. К. Аманбаева

Орыс тілі сабағында кәсіби тілді үйрету

Мақалада сөйлеу қызметінің негізгі түрлері коммуникативтік, яғни қарым-қатынастық жағдайдағы жүйе туралы айтылады, сонымен қатар бұл мақалада ғылыми-техникалық бірлестік сатысы қаралынады. Ғылыми техникалық бірлестік тек оқу барысында ғана емес, сонымен қатар жас мамандардың алғашқы қызмет істеу жолында, бірлестік, мемлекеттік жүйедегі жұмыс істеулерінде де жалғасын табады.

Түйін сөздер: сөйлеу қызметінің түрлері, ғылыми-техникалық бірлестік, коммуникативтік, яғни қарым-қатынастық жағдай, ғылыми және өндірістік қызмет, кәсіби тіл.

Студенты, изучающие русский язык, обучаются языку специальности на довольно объёмном лексическом и грамматическом материале, отражающем широкий профиль дисциплин. Это даёт им и много, и мало. Много в том смысле, что на основе учебно-научных текстов студенты знакомятся с широким спектром сведений по специальности и в результате приобретают большой запас терминов и синтаксических структур, характерных для языка данной специальности. Мало же в том смысле, что этот запас остаётся более или менее пассивным, так как в учебных пособиях при такой системе подготовки не учитываются те конкретные ситуации, с которыми будущие специалисты встретятся в своей практической профессиональной

деятельности. Это значит, что большее внимание следует уделять коммуникативно-функциональному аспекту, который может быть реализован при обучении языку специальности. Поэтому одной из основных задач курса «Профессионально-ориентированный русский язык» и «Русский язык для профессиональных целей» является не столько расширение запаса терминологической лексики, которым должны владеть будущие и молодые специалисты (он уже довольно большой), сколько обучение студентов в их умении справиться с ситуациями общения, возникающими в практической профессиональной работе.

В теоретическом плане для решения этой задачи необходимо провести анализ, какие си-

туации и темы, а также виды речевой деятельности проявляются и с помощью каких языковых средств они реализуются. Такой анализ, во-первых, дал нам более ясное представление о видах (формах) научно-технического сотрудничества. Во-вторых, мы получили сведения о научно-техническом сотрудничестве, позволяющие выделить некоторые общие тенденции речи в таких коммуникативных ситуациях.

Таким образом, можно сделать выводы, какие и в каком соотношении на отдельных ступенях научно-технического сотрудничества встречаются коммуникативные ситуации и соответствующие им коммуникативные способы, а также какие виды речевой деятельности преобладают в тех или иных ситуациях. Следует отметить, что коммуникативные ситуации (конференция), коммуникативные способы (доклад, дискуссия) и виды речевой деятельности (говорение, слушание) находятся в тесной зависимости друг от друга.

Научно-техническое сотрудничество, представляемое как комплексы коммуникативных ситуаций, можно разделить на определённые ступени. Одна из нижних ступеней – это такие формы научно-технического сотрудничества, которые условно можно было бы назвать «научным туризмом». Тексты при научном туризме в подавляющем большинстве случаев выступают как диалоги устной научной речи. Преобладающими оказываются такие коммуникативные ситуации, как беседы, обмен информацией научно-исследовательского или производственного характера, выступления в виде монологов в порядке дискуссии или участия в рабочем совещании. Для устной научной речи характерны такие коммуникативные способы, как вопрос, ответ, выражение желания, просьба, рекомендация, отклонение предложения, согласие, возражение и т.д. Среди видов речевой деятельности здесь преобладают говорение и слушание, в то время как чтение и письмо на русском языке занимают незначительную долю. Письмо, в частности, выступает в виде составления и обсуждения простых заявлений и протоколов, формулирования намерений, проектов рабочих программ и т.п. Так как обстоятельства, при которых происходит создание подобных текстов, лишены строгой юридической или дипломатической протокольности и потому, что обязательства, вытекающие из такого рода документов, ещё не доходят до уровня соглашений или договоров, достаточно, чтобы составители таких документов имели общие пред-

ставления об их форме, чтобы формулировки были точны и однозначно понятны. Такие беседы отличаются довольно высокой степенью непринуждённости, неопределённости и необязательности, что предопределяет использование языковых средств не строгой научной речи. Научный туризм сопровождается такой вид научно-технического сотрудничества, который можно было бы назвать «работой с литературой по специальности».

Можно выделить пассивную и активную работу с литературой. Пассивная работа с литературой состоит в составлении вторичных текстов на казахском языке на основе первичных текстов на русском языке. На этом уровне осуществляются создание переводов, разработка рефератов самых различных видов, составление резюме, аннотаций, планов. Языковые средства, которыми пользуются при устной и письменной переработке первичных текстов во вторичные, определяются теорией и практикой перевода.

По мере того как научно-техническое сотрудничество между странами становится всё теснее, активная работа с литературой приобретает всё большее распространение среди специалистов. Эта форма работы с литературой заключается в создании первичных текстов на русском языке – статей, докладов, авторефератов или резюме к собственным публикациям, отчётов, предложений, каталогов, а также подготовки монографий и т.д. Можно добавить, что самыми важными коммуникативными способами в этих случаях являются описание, определение, утверждение, доказательство, опровержение, выявление преимуществ и недостатков, изложение и обсуждение цифр, графиков, диаграмм и т.п.

Доминирующей речевой деятельностью при составлении вторичных текстов является чтение, а при создании первичных текстов – письмо. Устные виды речевой деятельности при пассивной работе с литературой имеют место в случаях наведения справок или уточнения содержания перерабатываемых первичных текстов. Активная же работа с литературой предполагает более частые беседы для обсуждения и редактирования первичных текстов, а также при согласовании планов и сроков их сдачи, обсуждении результатов, окончательном редактировании и т.п.

Следующая ступень научно-технического сотрудничества, предполагающая более высокий уровень требований, – это ступень встреч,

проходящих в рамках более строгой организации, по более определённом протоколу, чем на уровне научного туризма. Такими встречами являются конгрессы, симпозиумы, коллоквиумы, совещания и т.п. В них «синтезируются» речевые ситуации первой ступени научно-технического сотрудничества. Специалисты, участвующие в этой форме научно-технического сотрудничества, должны уметь использовать их более интенсивно и целенаправленно, например, быть готовыми к восприятию содержания более длинных отрезков устной монологической речи, характерных для докладов, дискуссий (слушание), к знакомству с материалами, связанными с данной встречей (чтение), а также к целенаправленному сбору и компетентной передаче сведений по специальности (говорение).

Тексты, создаваемые в этих условиях, во многом сходны с текстами на ступени научного туризма или работы с литературой, но есть и существенные различия между ними как по внешней форме, так и по содержанию. Так, в устных и письменных видах речи неопределённость заменяется определённой, обоснованностью и обязательностью; непринужденность бесед сохраняется лишь при встречах между знакомыми, на приёмах и т.п., причём устная научная и обиходно-разговорная речь переплетаются друг с другом – явление, представляющее особую трудность для молодых специалистов. Что же касается содержания, то всё большее значение приобретает «терминологичность» текстов. Кроме точных терминов, специалист должен также знать «конкретизирующие» средства выражения, уметь их уместно употреблять, не исключая, однако, полностью и «мягких» формулировок.

На следующих ступенях научно-технического сотрудничества происходит разветвление комплексов коммуникативных ситуаций: в то время как для специалистов науки и техники, а также культуры и искусства в центре внимания оказывается повышение квалификации в магистратуре и докторантуре или во время стажировки, то для специалистов промышленного сектора на первое место выдвигается рабочая командировка с целью расширения и углубления научно-технического сотрудничества, фундаменты которого заложены на предшествующих ступенях.

Можно коротко остановиться на ступенях магистратуры, докторантуры и стажировки. На этих ступенях преследуется одна цель – попол-

нение и расширение приобретённых ранее знаний. Такая цель выдвигает на первый план коммуникативные ситуации, связанные с работой на кафедрах или в лабораториях вузов и научно-исследовательских институтах, поиском литературы в библиотеках (и в реальных, и в виртуальных), посещениями научных, технических учреждений, а также производственных предприятий и т.п. Соответствующие этим ситуациям коммуникативные способы уже были представлены на нижестоящих ступенях научно-технического сотрудничества, но на ступенях докторантуры и стажировки они явно преобладают и требуют от специалиста большей самостоятельности в их реализации. При распознавании ситуаций и приспособлении к ним решающую роль играет собственный опыт специалистов. Специалисты, миновавшие нижние ступени научно-технического сотрудничества, испытывали большие трудности, чем специалисты, имеющие такой опыт работы, которые, хотя и не достигли беглости речи, всё-таки легче ассоциировали ситуации с нужными для их реализации языковыми средствами. Интересно и то, что участники конгрессов и рабочих командировок совершенствуют свои знания и умения успешнее, чем докторанты и стажёры. По-видимому, это связано с действием сильного психического и интеллектуального напряжения, мобилизующего волю и силы, которые характерны для таких мероприятий, тем более в иноязычной речевой среде. Стажёры и докторанты считают свои знания и умения, приобретённые за длительный срок в малых «порциях» и с высокой частотой повторяемости, достаточно прочными.

На ступени рабочих командировок научно-технического сотрудничества специалисты встречаются с совершенно новыми коммуникативными ситуациями. Такими являются, например, переговоры, предполагающие большую самостоятельность при выдвижении предложений и принятии решений, обсуждение и согласование документов, посещение не только научно-исследовательских учреждений, но и промышленных предприятий или экономических организаций. На этой ступени представлены те же самые коммуникативные способы, что и на нижних ступенях научно-технического сотрудничества, но они реализуются речевыми средствами, которые обеспечивают высшую степень чёткости, конкретности и аргументированности формулировок, носящих протокольный характер. Устно сформулированные в ходе

обсуждений резюме, заключения, решения часто совпадают с формулировками письменной речи. Это свидетельствует о том большом значении, которое на рассматриваемой ступени научно-технического сотрудничества приобретают навыки и умения в области письменной речи.

На вышестоящих ступенях научно-технического сотрудничества большую часть работы составляет подготовка документов – от разработки предварительных проектов до окончательного редактирования согласованных и одобренных постановлений. Коммуникативные ситуации, характерные для этих ступеней, – переговоры. Вначале они носят характер консультаций, которые в ходе работы над документом приобретают всё большую конкретность, свойственную обсуждению и согласованию. Коммуникативные способы на этом, верхнем, этапе научно-технического сотрудничества обнаруживают все те особенности научно-технического общения, о которых уже шла речь – от необязательности консультативных бесед, характерной для научного туризма, до строгости формулировок, типичной для переговоров на уровне рабочих командировок. Для овладения коммуникативными ситуациями на верхних ступенях

научно-технического сотрудничества необходимо прочное владение устными и письменными «протокольными» оборотами в широком диапазоне, не говоря уже о глубоких знаниях соответствующей научной терминологии. Языковая подготовка технических кадров должна быть вначале сосредоточена на развитии навыков и умений, необходимых для осуществления научно-технического сотрудничества на нижних ступенях – до ступени рабочих командировок при выполнении профессиональных обязанностей или ведении бизнеса включительно. В заключении подчеркнём, что языковое обеспечение научно-технического сотрудничества – это очень сложная и перспективная проблема. Здесь требуется обучение языковых средств на стыке научного и официально-делового стилей. Элективный курс русского языка в национальной и иностранной аудиториях «Русский язык для профессиональных целей» как раз предполагает изучение языковых средств научно-технического сотрудничества на старших курсах университетов. Этот курс каждый год обновляется и совершенствуется, реагируя и отвечая на современные требования.

Литература

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 2001.
- 2 Глиэр Э. Проблемы учёта языка специальности. – М., 1999.
- 3 Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков.– М., 2001.

References

- 1 Vereschagin E.M., Kostomarov V.G. Yazyk i kul'tura. – M., 2001.
- 2 Glier E. Problemy ucheta yazyka spetsial'nosti. – M., 1999.
- 3 Lyahovitskiy M.V. Metodika преподаvaniya inostrannyh yazykov.– M., 2001.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

ӘОЖ 81'374

Z. O. Shakhanova

2nd course student of Master degree of Kazakh National University after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

Scientific director – Candidate of Philology, Associate Professor T. T. Dzharasova
e-mail: zama_90_90@mail.ru

The process of lemmatization in translation (English-Russian, Russian-English) dictionaries

English lexicography is probably the richest in the world with respect to variety and scope of the published dictionaries. The demand for dictionaries is very great all over the world. Nowadays it is impossible to imagine our life without dictionaries. In one of the latest dispatches of our president in 2007, N. Nazarbaev calls the young generation of our country to be competitive and leads the policy of three languages. It means, that in the future every educated citizen of our Republic must know the state language, Russian as an official language and also to have a good common of English language. While to own at least three languages, except your native, is the demand of the present time. We guess a dictionary is one of the available and comfortable mean to reach this purpose. With the help of the dictionaries the learner not only enriches his vocabulary, he studies together with it the culture, traditions and mentality of the country.

This article describes the need of translation dictionaries in English learning today. There are given the examples of lemmatization of three the most used translation English-Russian and Russian-English dictionaries. As choosing the correct and usefully compiled dictionary for English learner is the main thing, we tried to describe them and to show the most suitable one.

Key words: translation dictionaries, dictionary entry, lemmatization.

З. Шаханова

Аударма (ағылшын-орыс тілді, орыс-ағылшын тілді) сөздіктердің лемматизация үрдісі

Мақалада аударма сөздіктер жайлы сөз қозғалып, бүгінгі таңдағы аударма сөздіктердің маңызы сипатталады. Елбасымыздың 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында «Үштұғырлы тіл саясаты» мәселесі ерекше атап өтілгені баршамызға мәлім. Бұл Жолдау негізінде еліміздің әрбір азаматы мемлекеттік тіл – қазақ тілінен басқа, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгеру керектігі сөзге тиек етілді.

Ағылшын тілі бүгінгі таңда глобалды тіл бола отырып, барлық халықаралық қатынастар тіліне де айналды. Сол себепті бұл тілді меңгеру заман талаптарының бірі болып отыр. Осы орайда ағылшын тілін үйренуде аударма (Ағылшын-Орыс тілді, Орыс-Ағылшын тілді) сөздіктердің алатын орны ерекше. Мақала-да осы аталмыш аударма сөздіктердің кейбірі қарастырылып, ондағы сөздердің лемматизация үрдістері салыстырылады.

Тілді үйрену процесінде оны дұрыс үйреніп, сөздер мен сөйлемдерді орынды қолдану аса маңызды. Сәйкесінше, бұл мақсатқа қол жеткізу үшін дұрыс аударма сөздіктің қажеттілігі туындайды. Бұл мақалада үш Ағылшын-Орыс тілді, Орыс-Ағылшын тілді аударма сөздіктер салыстырылып, сөздердің лемматизациясының артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: аударма сөздіктер, сөздік мақаласы, лемматизация.

З. Шаханова

Процесс лемматизации в переводных (англо-русских, русско-английских) словарях

В данной статье рассматриваются переводные словари и их роль в изучении английского языка. В Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире» Президент нашей страны упоминает о культурном проекте «Триединство языков». Это означает, что каждый гражданин нашей страны, помимо родного, казахского языка, должен хорошо владеть русским и английским языками.

Сегодня знание английского, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Овладение этим иностранным языком дает возможность обучения за рубежом в лучших вузах мира и создает возможность получения практического опыта в передовых странах планеты. Знание английского языка – это обязательное требование для делового общения и ведения бизнеса в любой точке мира. Поэтому изучение данного языка стало обязательным условием собственного благополучия. Для того чтобы изучить английский язык, в первую очередь, нам необходимы переводные англо-русские и русско-английские словари.

В статье мы анализируем некоторые переводные англо-русские и русско-английские словари с целью выявления наиболее эффективных и удобных способов их использования. А так же мы сравниваем процесс лемматизации словарной статьи в трех переводных англо-русских и русско-английских словарях и пытаемся показать преимущества и недостатки каждого из них.

Ключевые слова: переводные словари, словарная статья, лемматизация.

A dictionary is the most widely used reference book in our houses and business offices. Correct pronunciation and correct spelling are of great social importance, because they are necessary for efficient communication. A bilingual dictionary is useful to several kinds of people: to those who study foreign languages, to specialists reading foreign literature, to translators, to travelers, and to linguists. It may have two principal purposes: reference for translation and guidance for expression. It must provide an adequate translation in the target language of every word and expression in the source language. It is also supposed to contain all the inflectional, derivational, semantic and syntactic information that its reader might ever need, and also information on spelling and pronunciation. Data on the levels of usage are also considered necessary, including special warnings about the word being rare or poetical or slangy and unfit to be used in the presence of “one’s betters”.

The number of special bilingual dictionaries for various branches of knowledge and engineering is ever increasing. A completely new type is the machine translation dictionaries which present their own specific problems, naturally differing from those presented by bilingual dictionaries for human translation. It is highly probable, however, that their development will eventually lead to improving dictionaries for general use.

Bilingual dictionaries explain words by giving their equivalents in another language. Using bilingual dictionaries it is really important what you are seeking for and what aim to. In order to find out the answers to these questions and offer the best translation dictionaries we devoted this article to the analysis

of lemmatization and comparison in some translation English-Russian and Russian-English Dictionaries and to pick up more suitable, universal word-books. So a *lemma* (from the Greek noun *lēmna* ‘topic, headword’) – is a dictionary entry. *Lemmatization* – part of the dictionary entry, which provides information on the lemma [1]. To reach this aim we decided to analyze the process of lemmatization of the three English-Russian Russian – English translation dictionaries. They are: the Oxford Russian Dictionary edited by Marcus Wheeler and Boris Unbegaun 2000, V.K.Muller’s “Большой англо-русский словарь” 2006, and Cambridge Learner’s Dictionary English-Russian.

The main purpose of choosing these dictionaries is that, that they are the latest modern revised editions of English-Russian and Russian-English languages, which based on the text of the earlier editions, also contain the full needed information for the English native speaker as well as for the Russian native speaker.

Every dictionary, it doesn’t matter what they are monolingual or bilingual dictionaries, all of them consist of a lemma and a dictionary entry. Well then, there are given the head word with its interpretation, or saying with other words, there are given lemma with its *process of lemmatization*.

Lemmatization is a commentary of a head word or the presentation of a lemma in a dictionary entry. So let us demonstrate and compare the lemmatization processes from the given dictionaries. We counted it enough to analyze one dictionary entry from each. That is why we choose the lemma “*command*”.

Here are given the examples of the same word 'command' from the different dictionaries of V.K.Muller's English-Russian Dictionary, Oxford Russian dictionary and Cambridge Learner's Dictionary English-Russian. The whole content of three dictionaries is overlapped. Headwords are printed in bold roman type; for the convenience of users whose native language is not English, the lemmas are transcribed into the International Phonetic Alphabet in the same way in these dictionaries; within the headword entry each grammatical function has its own paragraph, introduced by a part-of-speech indicator (*n.*, *v.t.*); given cardinal numbers denoting inflection, are to be read in the nominative form. The headwords are replaced by the swung dash and finally there are translation of the single word, also are given the interpretation of the lemma with word combinations as well as the whole sentence with participation of the given word. But not everything in these dictionaries is completely agreed. There are given some differences as well as similarities of the dictionary entry are. For instance, in Muller's dictionary there are no indicators, which show the way of usage of the given lemma, as in Oxford Dictionary here we can find the field of using of the word 'command' by the indicator words preceded in brackets.

In this way, while learning the language it is very convenient rely on such guide indicator in every dictionary. It may help you to use this word in right form and way.

Comparing with Muller's Dictionary the Oxford Dictionary supply the users with the notion in detailed examples of head word in word combinations and whole sentences. It also should be mentioned, that for the convenience of the users in Oxford Dictionary these examples are printed in

bold, while in Muller's dictionary word combinations are given in simple print, that is to say, they are not allotted.

As for the last Cambridge Learner's dictionary English-Russian, dictionary, so this one is also one of the most convenient one to use. Comparing with two above, in this dictionary there are given more additional materials like indicating grammatical notes which show in what construction the word should used ([I,T, U etc.]). The Russian translation variant of the word is given in colored red print. The main advantage of the "Cambridge Learner's Dictionary English-Russian" is that, it contains definitions of each word in English, which promote fast language learning.

So, it was general examples to compare these three dictionaries. Further we are going to analyze the similarities and differences of Muller's, Oxford and Cambridge dictionaries in the order of part of speech. That is, we would like to compare lemmatization process of the most used part of speech as prepositions, nouns, verbs and adjectives in these dictionaries with each other. Also dwell on the problem how the words are lemmatized in each dictionary, have they similarities or differences, what dictionary is most convenient in language learning etc. Finding out answers to these questions, we are going to define more comfortable one in language learning.

We would like to add that this is only examples of showing lemmatization process in translation dictionaries. But in the future we are going to continue study lemmatization processes in various English (monolingual, dictionaries of phraseological units etc. dictionaries while we consider, that in order to define the most suitable dictionaries for English learning this is not enough. We should admit that we are in for of laborious work.

References

- 1 <http://www.wikipedia.org/>.
- 2 Marcus Wheeler and Boris Unbegaun. Oxford Russian Dictionary Oxford University Press. – New York, 2000. – P. 2894.
- 3 Cambridge Learner's Dictionary English-Russian. – Cambridge University Press, 2011. – P. 1251.
- 4 Muller V.K. Bolshoi anglo-russkii slovar. – Ekaterenburg: U – Faktoria, 2006 – S. 1536.
- 5 Arnold I.V. Lexicologia sovremennogo angliiskogo yazyka. – M.: Vysh.s hkola, 1986. – 295 s.
- 6 Bo Svensen / A handbook of Lexicography: the theory and practice of dictionary-making. USA by Cambridge University Press. – New York, 2009. – P. 719.

ӘОЖ 070 (091)

Ж. Акимбаева

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессоры Г. Ж. Пиралиева
e-mail: akimvai_g73@mail.ru

Нұрлан Оразалин поэзиясындағы психологиялық параллелизм

Мақалада әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі сөз болады. Бүгінгі әдебиеттануда түрлі бағыттар мен ағымдардың көкейкестілігі күн тәртібінен түскен жоқ. Соның ішінде қазақ әдебиетінде, әсіресе поэзиядағы ақындық, оның лирикалық табиғаты – терең зерттелмеген өзекті тақырыптардың бірі. Поэзиядағы психологизм мәселесі күрделі де жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Мақалада Нұрлан Оразалиннің поэзиясы, адам жан дүниесін суреттеу, оны бар ерекшелігімен сезіну мен жырлаудағы шеберлік және психологиялық параллелизм әдісін пайдалану жолдары сөз болады.

Нұрлан Оразалин қаламынан шыққан шығармаларды талдау барысында, ақынның адам жан дүниесін суреттеудің шебері екеніне көз жеткіздік. Сонымен қатар Н. Оразалин жырларындағы психологиялық өрнек-тәсілдердің сипатына талдау жасауды ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігін сезіндік.

Түйін сөздер: әдебиеттану ғылымы, Н. Оразалин поэзиясы, поэзиядағы психологизм, психологиялық параллелизм.

Ж. Акимбаева

Психологический параллелизм в поэзии Нурлана Оразалина

В статье поднимается проблема психологизма в поэзии, в целом в литературоведении. Данное направление исследования является на сегодняшний день актуальным, сложным и требует системного изучения. В данной публикации рассматривается психологический параллелизм и его формы отражения поэтическим стилем. Особенности применения психологического параллелизма в творчестве Н. Оразалина ярко проявляются в его сборнике стихов «Қоздаған шок». Психологический параллелизм в творчестве Н. Оразалина раскрывается через сравнение явлений в природе и внутренних состояний человека как части этой природы. В его стихах краткие описания природы углубляют психологическую напряженность происходящих событий в жизни людей. Изучая каждые строки в стихах Нурлана Оразалина, мы выявляем его качества как мастера, умеющего описать внутреннюю сущность человека и его влияния на события в окружающем мире, обществе, природной среде и т.д.

Ключевые слова: литературоведение, поэзия Н. Оразалина, психологизм поэзии, психологический параллелизм.

Zh. Akimbaeva

Psychological parallelism poetry Nurlana Orazalina

In this the article raises of psychology problem in poetry, of literary criticism in general. This is area of research is relevant today, complex and requires a systematic study. This publication examines of the psychological parallelism and it's reflection form poetic style. Features of the application of psychological parallelism in the work of N. Orazalina manifest in his collection of poems "Qozdagan shok." Psychological paralelizm in creativity N. Orazalina revealed through comparison phenomena in nature and internal states rights as part of this nature. In his poems brief description of the nature deepen the psychological tension of the events in people's lives. Studying every line in verse Nurlana Orazalina we reveal his qualities as a master, able to describe the inner nature of man and his influence on events in the world, society, the environment.

Key words: literature, poetry N. Orazalina, psychology poetry, psychological parallelism.

Бүгінгі таңда әдебиеттануда поэзиядағы психологизм мәселесі – күрделі де, жүйелі зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі.

Поэзия әлемінде өзіндік өрнегі бар Нұрлан Оразалин қаламынан шыққан әр сөзге үніле қарасақ, ақынның адам жан дүниесін суреттеудің, оны

бар ерекшелігімен сезініп жырлаудың шебері екенін аңғарамыз.

Нұрлан Оразалиннің «Қара шал. Қара бақыр» өлеңіндегі мына шумақтарда:

Қайыршының қолында – қара бақыр,
Жанарында – жазылмас жара жатыр.

Жүрегінде...

Кім білсін қандай майдан?

Тану қиын...

Кел-дағы кара да тұр.

Көзбен көр де ішпен ұқ. Жақындама!

Жәбірлеме!

Қорлама!

Тақымдама!

Қарт майдангер – қайыршы мына отырған,

Шөлмек пенен білетін атын ғана.

Қайыршының қолында – қара бақыр,

Жанарында мұң жатыр, дала жатыр;

Өртенген жан өксігін баспақ болып,

Іргедегі дүкенге бара жатыр...

Тамыз...

Алаң...

Қара жұрт тарады ақыр,

Кетті алыстап кара шал, кара бақыр.

Шал кеткенмен, бейнесі кетер емес,

Мұздай суық жанары санада тұр [1,56] деген жолдар бар. Осындағы «Жанарында – жазылмас жара», «Жүрегінде майдан» деген тіркестерге келгенде, ерекше сезімге бөленесің. Өлеңде бұл тіркестер тек қана ұйқас үшін ғана берілмегені көзі қарақты, сезімі сергек оқырманға аян. Ақын бұл өлең жолдарында қаһарманының ішкі әлеміне бойлап, адамды рухани азғындатқан тек қана жеке басындағы құлдырауы емес, заман, қоршаған ортасы екенін айтқысы келеді. Ақынның кейіпкерінің сонша рухани құлдырағанына қарамастан, оның жанарынан игіліктерді аңғарып, көре алуы, адамды кінәлаудан бұрын, мәселенің себебін іздеуге деген талпынысын байқатады. Адамдардың мұндай келеңсіздікке ұшырауына айналасы, жақындарының жан жылуының жегіспейтіндігін де айтқысы келіп, адам тағдырына абайлап қарауға шақырады. Ақынның ол жан тебіренісі өлеңде былай өріледі:

Көзбен көр де ішпен ұқ. Жақындама!

Жәбірлеме!

Қорлама!

Тақымдама!

Қарт майдангер – қайыршы мына отырған,

Шөлмек пенен білетін атын ғана...[1, 56]

Бұл өлеңдегі басты психологиялық құбылыс – адамдардың өміріне, іс-әрекетіне немқұрайдылық танытпау, сезім сергектігі, ізгілікке ұмтылыс, кінәлаудан гөрі көмек қолын созуға деген ниет, сенім мен үміт деуге болады. Сонымен қатар ақынның өз кейіпкерінің психологиялық күйін түйсініп, сезіміне ортақтасуы, өзгенің бейнесіне енуі яғни эмпатияны басынан өткеруі болып отыр.

Ақын енді бір жырларында:

Көңілім бүгін менің ғарыштайын,

Көгімнен жұлдыз жауды...

Жарысты айым.

Шарт кетіп, сына жаздап барып-барып,

Бір сезім атып шықты барыстайын.

Барыс – мұң, барыс – қайғы, барыс – арман,

Бата алған фәни атты кәрі шалдан;

Сөз – жебе ағып өтті көкті тіліп

Махамбет, Абайлардан дәріс алған [2, 145] деген жолдарында психологиялық параллелизмді өзінің көңіл-күйін білдіру үшін немесе өмірде кездескен белгілі бір жайлардың мәнін түсіндіру үшін пайдаланған. Жыр жолдарында көңіл күйін ғарыш, аспан көгіне теңесе, бұрқ етіп шыққан сезім күйін, эмоцияны аң патшасы барысқа теңеуі параллель ретінде алынған. Өлеңнің екінші шумағындағы теңеулер мен жыр шумағының құрылуы да осы тәрізді. Ақынның:

«Бата алған фәни атты кәрі шалдан;

Сөз – жебе ағып өтті көкті тіліп» – деген жолдары да психологиялық параллелизм негізінде жасалған.

Мәселен, ақынның:

«Тіршілік – келсап...

Сезімің – талқан...

Жыр – келі...»

Күн өткен сайын күн кешу, білем, күрделі [2, 158] деген жолдарында өмірді дәнді дақылдарды түйетін, ұнтақтайтын қатты ағаштан жасалған «келсапқа», яғни тигенін талқандайтын түйгіш ағашқа теңеуі, жырды мықты, әрі жарылмайтын «келіге», адамдардың бір-бірімен қатынас жасау қажеттігінен туындайтын, біртіндеп дамып қалыптасып отыратын жан қуаты сезімді «талқанға» теңеуінде көркемдік қана емес, үлкен логикалық мән, философиялық астар бар. Ақын әрбір теңеуде екі құбылысты салыстырып қана қоймайды, біреуіне тән қасиетті екіншісіне тели отырып, оның мәні мен астарын ашып беруге жағдай жасайды.

Ақын жырларында табиғат пен өмірді салыстыра қатар қойып суреттеу өте жиі кездеседі. Мысалы,

«Түн қараңғы. Түндей көңіл қараңғы,
Мұң-көк бөрі...
Ашатындай араңды.

Аспан толы мың-мың жұлдыз – мың аруак»,
Бір жетім ой қаситындай жарамды» [2, 170]
деген жолдарда адам жанының күйі табиғат құбылыстарымен астастырыла суреттелген. Өлеңде адам жанын билеген көңілсіздік көзге түрткісіз, меңіреу қараңғы түнге, ондай кезде адамды билейтін мұң, көкке қарап үрген көк бөріге теңеліп, табиғат пен адам өмірі үйлесімділікте қарастырылып, психологиялық параллелизм сәтті көрініс берген.

«Құралайдың салқыны – өр үстінде,

Құралайдың салқыны – жер үстінде,
Құралайдың салқыны – ой-санада,
Құралайдың салқыны – төр үстінде» [2, 209]

деген өлең жолдарында ақын табиғат құбылысын суреттей келіп, қоғамдағы келеңсіз жайларды мамыр айының аяғына қарай болатын қатты суық күндердің бірі «Құралайдың салқынымен» салыстыра сипаттауы шеберліктің шыңы десе де болады.

Қорыта келгенде, Н. Оразалин психологизмі – баяндау ауқымы кең, сезімтал, сырлы, адамның ішкі дүниесіне тереңдей еніп, тебірене толғаған, лирикалық сипатты мол психологизм.

Әдебиеттер

- 1 Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. 3-том. – Жыр кітабы. – Алматы: Жазушы, 2006.
- 2 Оразалин Н. Қоздаған шок. Таңдамалы лирикалық жинағы. – Алматы: Атамұра, 2008.

References

- 1 Orazalin N. Ush tomduq tандamaly tuyndylar. 3 vol. – Zhyr kitaby. – Almaty: Zhazushy, 2006.
- 2 Orazalin N. Qozdagan shok. Tандamaly lirikalyq zhinary. – Almaty: Atamura, 2008.

ӘОЖ 81'23

А. Алдабердіқызы

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің III курс Ph.D докторанты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессоры Э. Д. Сүлейменова
e-mail: aydyn9@mail.ru

Сауаттылық ұғымын әлеуметтік тәжірибе ретінде анықтау мәселелері

Мақала білім беру, адам құқықтары және даму дискурсынан мәлімет беретін сауаттылық ұғымының мағыналарын анықтау кезінде пайда болған халықаралық аренадағы дебаттан бастау алады.

Көпшілікке «сауаттылық» ұғымының қолданыс мәселесі балалардың оқу мен жазуды үйрену жолдары жайлы сұрақтарға келіп тіреледі. Сонымен қатар көп жағдайда оған ұқсас метонимия ересектердің сауаттылығы жайлы сөз қозғалғанда пайдаланылады. Екінші жағдайда сауаттылық ересектердің сауатсыздығын жеңу мақсатында оларға оқуды қалай үйрену керектігін көрсететін бағдарламаны қамтиды (алайда көп жағдайда ересектердің сауат ашу бағдарламаларының басты себебі жазуды үйрену болуда). Айтылған пікірлердің сауаттылықтың әлеуметтік тәжірибе ретінде қалыптасу жолында өзіндік орынға ие екендігін айту қажет. Бұл ұғымның басқа да сауалдарына және анықтау дәстүрлеріне көз жүгіртсек, олардың «сауаттылық оқу ретінде» пайымына шектеу қоятындығын байқаймыз.

Түйін сөздер: сауаттылық әлеуметтік тәжірибе ретінде, түсіну үшін оқу, жазу, сауаттылық оқиғалары.

А. Алдабердіқызы

Проблемы определения концепта грамотность в качестве социальной практики

В статье рассматриваются международные дебаты, имевшие место в процессе определения значений концепта грамотность, который дает информацию о дискурсе образования, человеческого права и развития.

Во многих случаях понятие «грамотность» затрагивает такие проблемы, как обучение детей чтению и письму. Кроме того, схожая метонимия используется при обсуждении уровня грамотности взрослых. Во втором случае концепт «грамотность» включает в себя программы ликвидации и/или повышения грамотности среди взрослого населения (однако, во многих ситуациях целью ликвидации и/или повышения грамотности среди взрослого населения является только обучение письму). Необходимо отметить, что несмотря на неполный характер содержания, эти мнения крайне важны для определения грамотности в качестве социальной практики. Тщательно исследовав разные традиции определения понятия «грамотность», можно заметить, каким образом предыдущие определения ограничивали концепт «грамотность в качестве социальной практики».

Ключевые слова: грамотность в качестве социальной практики, чтение для понимания, письмо, случаи грамотности.

A. Aldaberdikzy

Problems of analyzing the concept of literacy as a social practice

The terms of reference for this article paper start from international debate concerning the meanings of literacy, 'a subject that informs educational, human rights and development discourse'.

For many, use of the term 'literacy' evokes the question of how children learn to read and this, then, is what the concept has been taken to mean. As we shall see, a similar metonymy is evident in adult literacy circles, where reference to an interest in 'literacy' is taken to be an interest in how to overcome 'illiteracy' by teaching adults how to read (even though for many a major motivation in entering literacy programmes is to learn how to write). For purposes of the present paper, it is important to note here that some of these assumptions are considered prominent for the process of establishing the concept of literacy as a social practice. Once we have looked more closely at other questions and other traditions of enquiry it will become evident how this focus on 'literacy as reading' marginalizes many other meanings of the term.

Key words: literacy as a social practice, reading for understanding, writing, literacy events.

Зерттеушілер балалардың оқуды қалай меңгеретіндігін қозғайтын мәселелердің дұрыстығына күмән келтіріп, соңғы кездерде сауаттылық мәселесі ересектердің сауаттылығы мәселесіне келіп тірелуде. Бір жағынан, сауаттылық терминінің «фоникалық» [1, 770-778] және, екінші жағынан, «түсіну үшін оқу» [14, 54] қағидалары «оқу соғысына» алып келді. Енді, зерттеушілер екі жақтың да мықты жақтарын есепке алатын әдісті іздеуге кірісті [13, 16]. Көптеген орталарда «сауаттылық» термині әлі де «оқу» ұғымымен байланыстырылады және жас жеткіншектердің оқуды қалай меңгеретіндігін қарастырады. Мысалы, Adams [1, 770-778], АҚШ-тың сауаттылық жөніндегі Ұлттық Комиссияның белді мүшесі, «Сауаттылық» тақырыбына жазылған әдебиеттерге шолу жасаған еңбегін төмендегіше бастайды:

«Оқуды үйрету саласындағы ең маңызды және басты мәселелердің бірі балаларға жазу мен оқуды үйрету және шамамыз келгенше жәрдем көрсету болып табылады».

Соңғы интеллектуалды ағыстар да, «функционалды» сауаттылық та [13, 59] «сынды» сауаттылық [14, 85] және «Фрайрин» әдісі деп аталатын [14, 54]; және ең соңғы шыққан «топтық» сауаттылық [14, 84] сияқты және тағы басқа танымал тақырыптар мен жаттанды мысалдардың беткейінде жатыр.

Зерттеу мақсатында болсын, тәжірибелік мақсатта болсын, «сауаттылық» терминінің мағынасы өте даулы және қай жақтың болмасын сынын ескермегенше, бұл ұғымды ашу мүмкін емес. Бұл тақырыптағы пікірталастар мен сындарды қарастыра келе, кей кезде бірін-бірі жартылай қайталағандығына қарамастан, төмендегіше төрт маңызды дәстүрлі ажыратуға мүмкіндік туды: сауаттылық және үйрену; когнитивті әдіс; сауаттылық әлеуметтік тәжірибе ретінде; және сауаттылық мәтін ретінде. Бұл эвристикалық классификация түрлі әдістерді және олардың нәтижелерін түсінуге мүмкіндік береді.

Оқу сауат ашу жұмысының басты құрамдас бөлігі ретінде қабылданған кезеңдерде, сауат ашудың «танымдық» құрамы сауаттылықтың нәтижесі ретінде қарастырылды. Ал соңғы кездердегі әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени әдістер және ересектердің үйренуі туралы теориялар, сонымен қатар, көпжақты зерттеулердің және дискурстық талдаулардың нәтижелері біздің сауаттылық деп атап жүрген ұғымымызды шеңберін кеңейте түсіп, оның нәтижелерінің жанаша қарастыра бастады. Мақалада аты аталған зерттеушілер бұл өзгерістерге түрлі

жауаптар ұсынды: мысалы Adams [1, 770-778] және Snow (1998) сияқты ғалымдар үйрену үдерісін контекстке байланыстырмау керек деген ұстанымда; ал Cole және Scribner-лер [14, 65] когнитивті үдерістерді әлеуметтік тәжірибемен байланыстыруға тырысуда; кейбіреулер білімдерін барлығына бірдей стандарт қолданғаннан гөрі, сауат ашуды үйретуді әлеуметтік және саяси тұрғыдан кең контекстпен байланыстыруға бағыттауда және оқушылардың өзімен бірге алып келетін үйрену стилі мен түрлі бастан кешкен тәжірибесіне шыдамды болуға және түсіністікпен қарауға шақыруда [14, 25; 12, 32]; басқалары сауаттылықты қарым-қатынастың визуалды және іс-қимыл «түрі» басқа сияқты семиотикалық құралдарымен қатар қоюда және бұл көзқарас «сауаттылықты» жеке қарастырғаннан гөрі, жаханданып жатқан әлемнің қарым-қатынас жасау қажеттіліктерін қамтамасыз ететін «мульти-сауаттылық» немесе «мульти-түрлілік» жағдаятында қарастыру керек екендігін айтуда [9, 68]. Бұл авторлардың барлығы дерлік күш және әлеуметтік иерархия тәріздес даулы мәселелерге тоқталған, себебі бұл мәселелер жоғарыда айтылған екі анықтамаға да тәжірибенің нәтижелеріне әсер етеді.

Сауаттылық әлеуметтік тәжірибе ретінде

Білімді меңгеруді анықтау «қиындықтары» күн тәртібінен түспей тұрған кезде, сауат ашу тәжірибесін әлеуметтік және мәдени контекст аясында қарастыру маңызды бола бастады. Бұл әдіс когнитивті зерттеулердің эксперименталды немесе тұлғалық сипатына және мәтінді тілдік тұрғыдан зерттеудің этикалық және мәтіндік әдістеріне қарағанда, әсіресе, этнографиялық пікірді ұстанатындарға қатты әсер етті. Бұл әлеуметтік дамулар кейде «жаңа сауаттылық зерттеулері» деп аталды [4, 54; 6, 29; 14, 58]. Бұл дәстүрдегі еңбектердің көбісі сауаттылық ұғымының арнайы мәдени контексттегі күнделікті мағынасына және қолданысына мән береді және сауаттылық бағдарламаларын біздің қалай түсінетіндігімізді зерттейді [11, 65; 12, 71].

Сауаттылықтың «автономды» және «идеологиялық» модельдері арасындағы айырмашылықтар туралы сөз қозғайды [14, 57]. Сауаттылықтың «автономды» моделі жоғарыда аты аталған алғашқы «когнитивті нәтижелер» жайлы әдебиеттердегідей сауаттылық автономды түрде басқа да әлеуметтік және когнитивті тәжірибелерге әсер етеді деген пайымнан туындайды. Street-тің [14, 57] ұстанған моделі мәдени және идеологиялық тұжырымдамаларды бейтарап және әмбебап күйде ұсынады. Сауаттылық әлеумет-

тік тәжірибе ретінде әдісінің зерттеулері алдыңғы сөйлемде айтылған пікірге күмән келтіріп, тәжірибе жүзінде автономды үлгіге негізделген үстем әдіс басқа мәдениеттерге сауаттылықтың батыс (немесе урбандалған) қағидасын үстеуде. Оған балама сауаттылықтың идеологиялық үлгісі сауаттылық тәжірибесіне контекстке қарай өзгеріп отыратын әлдеқайда сезімтал көзқарас ұсынады. Бұл үлгі автономды үлгіге қарағанда көбірек және түрлі алғышарттардан бастау алады; ол сауаттылықтың жай ғана техникалық немесе бейтарап біліктілік емес, оның әлеуметтік тәжірибе екендігін және әлеуметтік эпистемиологиялық қағидаларға негізделетінін баса айтады. Адамдардың оқу мен жазуға деген көзқарасы олардың білім, сәйкестілік және болмыс жайлы концепцияларынан бастау алады. Бұл тұрғыдан сауаттылық ұғымының кейбір нұсқалары әрдайым «идеологиялық» болғандықтан, ол әрқашан белгілі бір әлемдік пікірге негізделгендіктен және мол пікірдің басқалардан үстем екендігін және басқаларына шектеу қоятындығынан, бұл ұғымның мағынасы да, тәжірибесі де даулы пікір болып табылады [6, 13]. Әлеуметтік сауаттылық жайлы пікірталастар [14, 58] сауаттылық ұғымы әуел бастан әлеуметтік іс-әрекет болғандығы пікірде. Мұғалімдердің, оқушылардың қарым-қатынасының өзі сауаттылық ұғымының табиғатына және олардың сауаттылық жайлы пікірлеріне әсер ететін әлеуметтік тәжірибе болып табылады. Сондықтан, сауаттылық бейтарап күйінде берілетін және оның әлеуметтік құрамдас бөлігі кейінірек меңгерілетін үдеріс деген пікір орынсыз.

Осы себептерден және көптеген дәстүрлі сауаттылық бағдарламаларының сәтсіздігінен [14, 59], әлемнің түкпір-түкпірінде сауаттылық мәселесімен айналысушы академиялық қызметкерлер, зерттеушілер және оқытушылар көптеген тәжірибелер және бағдарламалар негізделген сауаттылықтың автономиялық үлгісі оқу мен жазудың көпжақтылығын түсіндіретін немесе идеологиялық үлгіні толықтыратын тәжірибелі бағдарламалармен қамтамасыз ететін интеллектуалды құрал емес екендігін алға тартуда [2, 56; 7, 36; 8, 28; 141, 61].

Бұл әдістің саясаткерлер мен бағдарлама дизайнерлеріне бағытталған сұрағы бейтарап даму аясында сауаттылықтың әсері емес, жергілікті халықтың жаңа қарым-қатынас тәжірибелеріне деген пікірі болуы керек. Kulick & Stroud-тың [10, 61] миссионерлердің Жаңа Гвинея ауылдарына сауаттылықты қалай алып келгендігінің этнографиялық сипаттауы бұл

қағиданы аша түспек. Бұл тұрғыдан, сауаттылық – күш ара қатынасының құрамдас бөлігі және адамдардың тек қана педагогикалық және когнитивті факторлар ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік және мәдени тәжірибе аясындағы өз жағдаятына қалай ие болатындығының көрсеткіші. Бұл мәселе, өз кезегінде, кез-келген сауат ашу бағдарламасына қоюға болатын төмендегіше сұрақтарға жол ашады: Бағдарлама қатысушылары арасындағы күш ара қатынасы қандай? Қандай ресурстар қолданылады? Егер адамдар сауаттылықтың бір түрінің орнына басқасына иеленсе, қайда барады? Сауат ашу бағдарламасының қатысушылары сауаттылықтың басым концепцияларына қалай қарайды?

Бұл әдістің зерттеу үшін де, тәжірибе үшін де маңызы зор. Зерттеушілер, өз мәдениетіне таныс белгілі бір сауаттылық тәжірибесіне жүгінбестен бұрын, енді, жазу мен оқуды әлеуметтік контекст аясында және басқа көзқарастарды түсіністікпен қабылдау арқылы сауаттылық ұғымының шеңберін кеңейтпек. Көптеген адамдар үшін сауаттылықтың автономды үлгісі аясында «сауатсыздық» деп атаған ұғымы, мәдени көзқарастарға жұмсақ көзқарас негізінде, сауаттылық тәжірибесінің маңызды қолданысын белгілі мақсаттары мен арнайы контексттерінде көрініс табады. Мысалы, зерттеулер нәтижелері «сауаты жоқ» тұлғаның сауаттылық іс-әрекеттеріне кірісетіндігін көрсетеді, сондықтан, сауатты/сауатсыз ұғымдарының ара-жігін ажырату қиынға соғып отыр.

Жаңа сауаттылық зерттеулерінің басты ұғымдары *сауаттылық оқиғалары* мен *сауаттылық тәжірибелері* тәрізді жаңа ұғымдарды арнайы контекстер мен тәжірибелік бағдарламалар шеңберінде кедергілерден сүрінбей өтуге мүмкіндік береді. Shirley Brice Heath «сауаттылық оқиғаларына» «қатысушылар қарым-қатынасына және оларды түйсіну үдерістеріне жазу іс-әрекетінің интеграциялануы» деген анықтама береді [14, 1] «Сауаттылық тәжірибелер» ұғымын «оқу мен жазудың әлеуметтік тәжірибелері мен ұғымдары» деп сипаттаған, кейінірек ол Heath-дің ойын жетілдіре отырып, бұл ұғымға «сауаттылық оқиғаларын» да енгізді. Осылайша, сауаттылықтың әлеуметтік үлгілеріне қатысушылардың ой-пікірлерін қосу арқылы, оларға бұрынғыдан да маңызды мағына үстеді [14, 62]. David Barton, Mary Hamilton және олардың Ланкастер университетіндегі (Lancaster University) басқа да әріптестері осы ұғымдарды өз зерттеулерінде қолдану арқылы Ұлыбританияда және әлемде аса зор маңызға ие болды (салыстыры-

ңыз: Barton and Hamilton 1999). Басыңқы және бағыныңқы, формалды емес және жергілікті сауаттылық ұғымы «жағдаятты» және «идеологиялық» әдістер аясында басты маңызға ие болды.

Brandt, Maddox, Stromquist және басқалары тәрізді жергілікті немесе сыртқы және жаханданған әлемнің тәжірибесін, сонымен қатар, когнитивті әсерлер мақалада талқыланған пікірлер мен ойлар сауаттылық ұғымын тануда түрлі әдістердің бар екендігін және ересектер сауаттылығын қолға алу және тереңдету бағдарламаларының қалай тұжырымдалу керек екендігін

көрсетеді. Осы тұрғыдан, сауаттылықты дамыту бағдарламасы «Сауаттылықты өлшеу мен қадағалау» – ‘Measuring and monitoring literacy’, «Сауаттылық стратегиялары мен саясаттары» – ‘Strategies and policies for literacy’, «Сауаттылық және адамзат дамуы» – ‘Literacy and human development’ және «Сауаттылықты тиімді үйретудің және бағдарлама жасаудың педагогикалық әдістері» – ‘Pedagogical approaches to literacy effective literacy learning and programme designs’ сияқты бағдарламаларға сай сауаттылықтың қай түрін қарастырып жатқандығын атап көрсетуі керек.

Әдебиеттер

- 1 Adams A. and Gathercole S.E. Phonological working memory in very young children. – *Developmental Psychology*, 29, 1993.
- 2 Aikman S. Intercultural education and literacy: An ethnographic study of indigenous knowledge and learning in the Peruvian Amazon. – Benjamins: Amsterdam, 1999.
- 3 Barton D. and Hamilton M. Local literacies: Reading and writing in one community. – Routledge: London, 1998.
- 4 Collins J. Literacy and Literacies. – *Annual Review of Anthropology*, 1995. – P. 24, 75-93.
- 5 Erickson F., Gutierrez, K. Culture, rigor and science in educational research. – *Educational Researcher*, 31(8), 21-4, 2002.
- 6 Gee "The New Literacy Studies; form "socially situated" to the work of the social" in Barton D., Hamilton, M. and Ivanic, R. (2000) *Situated Literacies: reading and writing in context*. – Routledge: London, 2000. – P. 180-196.
- 7 Hornberger N. (ed.) *The continua of biliteracy: a framework for educational policy, research and practice in multiple settings*. – Bristol: Multilingual Matters, 2002.
- 8 Kalman J. *Writing on the Plaza: mediated literacy practices among scribes and clients in Mexico City*. – Hampton Press: Cresskill NJ, 1999.
- 9 Kress G and van Leeuwen T *Multimodal Discourse: the modes and media of contemporary communication* Arnold. – London, 2001.
- 10 Kulick D., Stroud, C. Conceptions and uses of literacy in a Papua New Guinean village. – In Street, B. (Ed.) *Cross Cultural Approaches to Literacy*. – Cambridge: CUP, 1993. – P. 30-61.
- 11 Robinson-Pant, A. Why eat green cucumbers at the time of dying? – *The Link between Women's Literacy and Development*. – Unesco: Hamburg, 1997.
- 12 Rogers, A *Using Literacy: A new approach to post literacy materials*. – London: ODA (DfID), 1994.
- 13 Snow C. E., et al. *Preventing reading difficulties in young children*. – Committee on the Prevention of Reading Difficulties in Young Children. – Washington, DC: National Academy Press, 1998.
- 14 Street B. ed. *Literacy and Development: ethnographic perspectives*. – Routledge: London, 2001.

ӘОЖ 81

Г. С. Асанова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің III курс Ph.D докторанты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессоры К. Т. Рысалды
e-mail: mergen-2009@mail.ru

Қазіргі таңда іскерлік қарым-қатынасты ұйымдастыру мен оның негізгі ерекшеліктері

Іскерлік қарым-қатынастың тәсілдерін жақсы меңгеру болашақ іскер адамдарға қажеті зор болмақ. Мұндай қабілет келешекте келісімшартқа отырғанда немесе пайдалы іс жасағанда маңызды рөл атқаруы мүмкін. Сондықтан қазіргі таңда іскерлік қарым-қатынастың маңызы артып оны жан-жақты зерттеу қазіргі заманның басты мәселелерінің бірі болып тұр.

Қарастырылып отырған мақала іскерлік қарым-қатынас анықтамасына талдау жасап, оның қазіргі таңдағы қажеттілігі мен негізгі ерекшеліктеріне, атқаратын қызметіне, коммуникацияның басқа түрлерінен айырмашылығына тоқталады. Сондай-ақ аталған мақалада іскерлік қарым-қатынасқа қойылатын талаптар мен оның мақсаты, міндеттері, табиғаты қарастырылады. Іскерлік қарым-қатынастың табиғаты мен негізгі ерекшеліктері болып есептелетін ережелер немесе шарттар ұсынылады.

Түйін сөздер: коммуникация, контекст, іскерлік дискурс, вербалды байланыс, үрдіс, серіктестік.

Г. С. Асанова

Организация и специфика деловой коммуникации в современном мире

Овладение методов и умений деловой коммуникации является необходимостью для будущих специалистов в сфере бизнеса. Такие умения играют важную роль в заключении договоров и ведении различных дел в сфере бизнеса. Одной из основных задач сегодня является детальное исследование деловой коммуникации с различных точек зрения.

Данная статья рассматривает определения термина «деловая коммуникация», необходимость и особенности, функции и различие деловой коммуникации от остальных видов коммуникации. Также статья рассматривает цель и задачи, природу и условия деловой коммуникации. Статья предлагает условия и положения, которые определяют природу и специфику деловой коммуникации в целом.

Ключевые слова: коммуникация, контекст, деловой дискурс, вербальное общение, процесс, сотрудничество.

G. S. Assanova

Organization of business communication in modern world and its basic specificity

Mastering the methods and abilities of business communication is important for future business people. Such abilities play a great role in making contracts or dealing with business matters nowadays. To research the importance and specificity of business communication in details has become the main objective of modern world.

The article under research deals with the identification, the necessity, specificity and main functions of business communication, gives differentiating features of business communication from other types of communication. The given article points out the aim, objectives, nature and requirements of business communication. It has been suggested the conditions and rules to identify the nature and specificity of business communication.

Key words: communication, context, business discourse, verbal communication, process, cooperation

Іскерлік қарым-қатынас немесе байланыс қазіргі таңда, жаңа заманда қоғамның барлық салаларында кездесіп отыр. Қоғамның коммерциялық, іскерлік салаларында өнеркәсіптің барлық түрлері мен формаларында сондай-ақ жеке іскерлер мен кәсіпкерлер ретінде жеке тұлғалар

кірісе бастады. Іскерлік байланыс саласындағы құзырлық кез-келген білім, ғылым, өнер, өнеркәсіп, сауда сияқты салаларда сәттілікке жету немесе жетпеуге байланысты болып отыр.

Адамдармен дұрыс қатынас жасай алу іскерлік салада, қызметтік және кәсіпкерлік іс-әре-

кетте сәттілікке жетудің ең маңызды факторларының бірі болып отыр. Дейл Карнеги 30 жылдарда ақ адамның қаржылық мәселесіндегі сәттілігі тіпті техникалық немесе инженерлік салада болса да 15 пайызға оның кәсіби шеберлігіне байланысты да 80 пайызы оның адамдармен қатынас жасай алуына байланысты екенін аңғарған.

Іскерлік қатынас адам өмірінің ең маңызды бөлігі және бөгде адамдармен қатынас жасаудың негізгі түрі. Мұндай қатынастардың басты қағидаларының бірі болып этникалық нормалар есептеледі, онда адамның ой өрісі, пайымдауы, жақсылық пен жамандық, шындық пен ақиқатсыздық, дұрыстық немесе бұрыстық сияқты қылықтары беріледі. Адамның моралдық нормаларды түсінуіне, оның мазмұнына байланысты оның іскерлік қарым-қатынасқа жеңіл немесе қиын немесе тіпті қиындатып алуы байланысты.

Байланыс немесе қатынас дегеніміз қоғамдық субъектердің, әлеуметтік топтардың, халық немесе жеке тұлғалардың арасында ақпарат, тәжірибе, іс-әрекет қабілеттері мен нәтиже алмасуы жүретін өзара қатынас жасау үрдісі.

Іскерлік қарым-қатынастың ерекшелігі нақты бір іс-әрекет мақсатында немесе негізінде пайда болатын, қандайда бір өнім немесе іскерлік қажеттілікпен байланысты. Байланыстың басқа түрлері сияқты іскерлік коммуникацияның тарихи сипаты бар, ол қоғамның түрлі жүйесінде түрлі формада байқалады. Оның айырмашылығы іскерлік коммуникация басқа мақсаттарға қол жеткізудің құралы болып табылады.

Сондықтан берілген мақалада іскерлік қарым-қатынас терминіне анықтама беріп оған талдау жасау біздің міндетіміз.

Іскерлік қарым-қатынас дегеніміз қарым-қатынастың прагматингвистикалық, прагмапсихологиялық сипатын анықтаушы мінезқұлықтың перцептивті, коммуникативті және интерактивті дәрежесін қамтитын кәсіби коммуникацияның тұлғааралық мәдениетаралық зонасы [1, 125].

Іскерлік қарым-қатынас дегеніміз ресми қарым-қатынас саласында болатын коммуниканттардың жалпы құқығы мен мақсаттарына байланысты нақты мәселені шешуге қабілетті және қажетті нәтижеге бағытталған коммуникация.

Іскерлік қарым-қатынас деп қызметтік салада адамдар арасындағы байланысты дамытуға бағытталған күрделі де көпжоспарлы үрдісті атаймыз.

Іскерлік қарым-қатынас дегеніміз кәсіби, ғылыми, педагогикалық сала қызметінің осы салаларда пәндік қызметті ұйымдастыру мен оптимизациялауға бағытталған іскерлік серіктестердің өзара байланысы үрдісі болып табылатын коммуникацияның бір түрі.

Іскерлік коммуникация дегеніміз бизнестің кәсіби саласында нақты мақсаттарға жетуге итермелейтін қызмет немесе әрекет.

Іскерлік қарым-қатынас дегеніміз кәсіби, ғылыми, коммерциялық және басқа қызметтер саласында қолданылатын және сол саладағы туындаған мәселелерді ұйымдастыру мен ортақ шешімге келуге қызмет ететін қатынас немесе байланыс түрі.

Іскерлік қарым-қатынас (байланыс, коммуникация) дегеніміз қызмет саласында адамдар арасында байланысты дамытудың күрделі, көпжоспарлы үрдісі, яғни, бірлескен істе нақты нәтиже мен нақты мәселелерді шешетін іскерлік ақпарат мен тәжірибе алмасу үрдісі [2].

Іскерлік қарым-қатынас деп зерттеу нысаны іскерлік салада адамдардың қарым-қатынас аспекті мен іскерлік байланыс тиімділігін қамтамасыз етуші факторлар болып табылатын ғылымды атаймыз.

Іскерлік қарым-қатынас дегеніміз салалық және нақты мақсатқа бағытталған іс-әрекет, әрбір коммуникация формасының мазмұны (лекция, баяндама, талқылау, әңгіме), әрбір сөйлеу құрылымы (қорытынды, ойы, сыни ескертулер, жауап қату) коммуникация мақсаты мен күтілетін нәтижеге байланысты үрдіс.

Іскерлік байланыс деп жиналыс, келіссөз, презентация барысындағы коммуникацияны айтамыз. Іскерлік қарым-қатынас әлеуметтік маңызы бар ұйымдарда, яғни, ғылыми, өнеркәсіп, мекеме, басқару және әлеуметтік, коммерциялық, кәсіби деңгейлерде қолданылады. Іскерлік қарым-қатынас өнеркәсіпті ұйымдастыру мәселесін талқылау, қызмет міндеттерін орындау, іс-әрекетті жоспарлау, сыртқы байланысты орнату, шешім қабылдау, келісім-шартқа отыру, құжаттарды рәсімдеу мақсатында қолданылады [3].

Егер PR дегеніміз мекеменің аудиториямен нақты байланыс орнату, сеніміне кіру, оны түсіну мақсатында коммуникацияны басқару болса, іскерлік қарым-қатынас деніміз осы функцияның практикалық маңызы, оны іскерлік байланыста жүзеге асырушы болмақ. Іскерлік қарым-қатынас саласындағы әрбір коммуникацияның мазмұны мен формасы және әрбір сөй-

леу конструкциялары коммуникативті мақсаты мен күтілетін нәтижесіне байланысты.

Іскерлік қарым-қатынас төмендегідей функциялар атқарады: инструменталды (басқарудың әлеуметтік механизмі); интегративті (іскерлік серіктестерді байланыстыру); өзіндік презентация (жеке потенциалын көрсете алу); трансляциялық (іс-әрекеттің нақты тәсілдерін бере алу); әлеуметтік бақылау (мінез-құлық пен іс-әрекеттерін шектеу); әлеуметтену (іскерлік қарым-қатынастың мәдениеті тәсілдерін жетілдіру); экспрессивті (эмоционалды әрекеттесу).

Іскерлік қарым-қатынас өте тиімді болуы үшін барлық компоненттерді, соның ішінде коммуникативті құзырлықты жете білу міндетті. Коммуникативті құзырлық деп қоршаған адамдармен, топтармен, аудиториямен өзара қарым-қатынас жасай алу, келіссөз жүргізе алу тәсілдері мен білім жинағы. Коммуникативті құзырлық білімі деп коммуникация функцияларын, коммуникация үрдісі ерекшеліктерін, үн кату, серіктестердің психологиялық типтері және әлеуметтік ролдерін, презентация жасай алу тәсілдерін, коммуникацияның вербалды немесе вербалды емес құралдарын айтамыз. Іскерлік қарым-қатынас практикалық пән болып есептеледі, дегенмен, әлеуметтану, психология, антропология, менеджмент теориялары мен пайымдауларын оқып үйрену және қолдану практикалық тәсілдерді түсіну мен ұғынуды тереңдетеді.

Іскерлік қарым-қатынас ғылыми сараптама мен теориялық зерттеулер пәні ретінде сан түрлі концептуалды әдістері арқылы ерекшеленіп пәнаралық байланысқа ие болады. Сондықтан іскерлік қарым-қатынас әлеуметтік, психологиялық, мәдениетаралық, лингвистикалық, лингвомәдениетаралық тұрғыдан қарастырылады.

Іскерлік коммуникация іскерлік байланыс саласына қызмет ететіндіктен оған қойылатын талаптар өте қатаң, әсіресе, ең алдымен сөйлеу сапасы (дұрыстығы, дәлділігі, нақтылығы) және этикалық нормаларды қатаң сақтау. Көп жағдайда «байланыс» және «коммуникация» терминдері ортақ мағынада синоним ретінде қолданылады. Дегенмен, зерттеуші ғалымдардың пайымдауына коммуникация дегеніміз ақпарат беру үрдісі орын алатын байланыс. Сондықтан ақпаратты қабылдаушы нысан тек адам ғана емес, сондай-ақ машина, жануар болуы мүмкін. Ал байланыс деп байланыс субъектері тең дәрежелі серіктестердің өзара қарым-қатынасына негізделген екі жақты үрдісті атаймыз.

Байланыс коммуникативті (ақпарат жеткізу) қызметінен басқа да қызметтер атқарады, мәселен, регулятивті (мінезқұлықты реттеу қызметі), перцептивті (қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірін қабылдау қызметі), суггестивті (сендіру қызметі). Сондықтан «байланыс» және «коммуникация» терминдерін синоним ретінде қолданған дұрыс, тұлғааралық байланыста коммуникация дайын түрде мүлдем кездеспейді, ақпарат жеткізу негізінен қоғамда екі жақты үрдіс, яғни, сөйлеу әрекеті.

Іскерлік келіссөздерді тиімді жүргізу, іскерлік құжаттарды дұрыс және сауатты құрастыру қазіргі таңда менеджерлердің, барлық деңгейдегі басшылардың, референттердің, хатшылардың, қоғамдық қызметкерлердің, қоғамдық мекемелер көшбасшыларының кәсіби мәдениетінің ажырамас бөлігі болып отыр. Басқару қызметінің барлық салаларында дерлік жоғары нәтижеге жету үшін нақты білім, ақпарат қажет және коммуникация ережелері, оны жүргізу формалары мен тәсілдерін меңгеру қажеттілік болып отыр.

Іскерлік қарым-қатынастың өзі белгілі мақсаттарға бағытталған. Яғни, іскерлік қарым-қатынасты ұйымдастыру, коммуникация стратегиялары мен тактикаларын таңдау, іскерлік қарым-қатынаста тілдік құралдарды қолдану нақты бір мәселені шешуде тиімді нәтижеге жетуге бағытталады.

Іскерлік қарым-қатынастың ең негізгі ерекшеліктерінің бірі коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік ролін қатаң сақтауы, яғни, басшы-жұмысшы, серіктестер, әріптестер т.б. Егер іскер адамдар қызмет саласының түрлі сатысындағы тұлғалармен жиі коммуникация жасайтын болса онда байланыстың вертикалды және горизонталды түрін қолдануға тура келеді. Байланыстың вертикалды түрі деп коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік жағдайына, әкімшілік-құқықтық нормалармен және төмен дәрежедегі жай жұмысшы өзінен қызметі бойынша жоғары дәрежедегі тұлғаға бағыныштылығымен сипатталатын субординациялық қарым-қатынасты атайды. Байланыстың горизонталды түрі деп жалпы мақсаттарына сай коммуникацияға қатысушылардың серіктестік, өзара түсіністік мақсаттағы бірлескен іс-әрекеттерін атайды.

Іскерлік қарым-қатынастың ұйымдастырылуының өзі, коммуникативті іс-әрекеттер мен тәсілдер, іскерлік сөйлеуде тілдік құралдарды дұрыс қолдану нақты бір мәселені шешуде оңтайлы нәтижеге жету мақсатына тәуелді.

Іскерлік қарым-қатынас ерекшеліктері болып төмендегі принциптер есептеледі:

- серіктес іскерлік қарым-қатынаста әрқашан тұлға ретінде қатысады;

- коммуникацияға қатысушыларды іскерлік мәселені өзара ұғыну және түсіну ерекшелендіріп турады;

- іскерлік қарым-қатынастың негізгі мақсаты сапалы және тиімді серіктестік [4, 512].

Кейде іскерлік қарым-қатынас тар мағынада іскерліктің кәсіби саласында нақты мақсаттарға жетуге бағытталған іс-әрекет ретінде қолданылуы мүмкін. Іскерлік қарым-қатынас нақты контексте туындап соған тәуелді болады. Нақты жағдаят, коммуникацияға қатысушылар саны, алға қойған мақсаттар сипаты, реципиенттер арасындағы байланыс деңгейі іскерлік қарым-қатынастың соған тән сипаттары болып табылып оның орын алуының бірнеше формаларын анықтауға көмектеседі. Іскерлік қарым-қатынас түрлеріне іскерлік сұқбат, іскерлік жиналыс немесе отырыс, іскерлік қоғамдық презентациялар мен қаратпалар жатады.

Іскерлік қарым-қатынастың тағы бір ерекшелігі экономикалық мақсаттардың өзара байланысы мен әлеуметтік реттеу құқықтық шеңберде орын алады. Көбінесе тұлғалар іскерлік коммуникацияға өздеріне қатысты салада қатынастарын құқықтық жолмен рәсімдеу үшін түседі. Өзара байланыс пен байланысты құқықтық рәсімдеудің ең оңтайлы нәтижесі болып өзара түсінушілік мен сенімге негізделген серіктестік қатынастар есептеледі.

Іскерлік қарым-қатынастың тағы бір ерекшелігі оған қатысушылардың ролдік нормаларын қатаң сақтауы. Өзара қарым-қатынас жасағанда іскер адамға түрлі жағдаяттарда түрлі ролге енуіне тура келеді, сондықтан осыны ескере отырып коммуникацияға қатысушы өзін осыған сай талаптарға, нақты жағдайға байланысты ролге енгені абзал. Іскерлік қарым-қатынаста ролдік норманы сақтау жұмыс үрдісін реттейді, тұрақтандырады.

Іскерлік қарым-қатынастың тағы бір ерекшелігі оған қатысушылардың оның нәтижелігіне жоғарғы жауапкершілігі. Сәтті іскерлік қарым-қатынас байланыстың таңдап алған әдістері мен тәсілдері, яғни, коммуникацияның мақсаты мен міндеттерін дұрыс ұйымдастыру, серіктердің мақсаттарын айқындау, өзінің жеке ойын негіздеуге байланысты болмақ. Егер іскерлік қарым-қатынас тиімді болмаса істің нәтижесіз болуына әкеліп соғады. Сондықтан іскерлік қарым-қатынаста міндеттілік, ұйымдастыру-

шылық, сөзге сенімділік, этикалық нормаларды сақтау сияқты іскер адамның маңызды сипаттары негізгі болып қалыптасады.

Іскерлік қарым-қатынас оған қатысушылардың тілдік құралдарды дұрыс қолдануын талап етеді. Іскерлік қарым-қатынаста жай сөздер, балағат сөздер мен сөз тіркестері, қолданылуы шектеулі сөздер, мәселен, жаргондар, диалектер, архаизмдерді қолдануға болмайды.

Жалпы іскерлік қарым-қатынас ресми емес байланыстан нақты мақсаттар мен міндеттер қоюуымен ерекшеленеді.

Іскерлік қарым-қатынас қазіргі заманға сай заманауи талаптарға сай болуы тиіс. Біріншіден, сөйлеу конструкциясының қарапайымдығы мен қысқалығы; екіншіден, сөйлеудің кәсіби лексикасын қолдану; үшіншіден, сөйлеу логикалық тұрғыдан нақты ұйымдасқан, аргумент беруде ретін қадағалау. Іскерлік қарым-қатынас серіктестердің алға қойған мақсаттарына жетуде тиімді құрал болып табылады. Іскерлік қарым-қатынаста қажетті нәтижеге жету үшін келесідей психотехникалық тәсілдер қолданылады: ойластырылған диалогизация (серіктесті адастыру мақсатына диалогты ұйымдастыру); эмоционалды екпін (келіссөз құралдарына назарды аударту); сұрақ-жауап тәсілі (серіктестің назарын аударту мақсатындағы риторикалық сұрақтар); эвфемизмдер (келіссөз барысында позитивті орта қалыптастыру және негативті эмоцияның деңгейін төмендету мақсатында тура мағыналы тұрпайы сөздердің майда баламалары).

Іскерлік қарым-қатынаста байланыс пәні болып бірлескен іс-әрекет есептеледі, ал серіктес тұлға ретінде қатысады. Нәтижелі серіктестік, мақсаттары мен позицияларын жақындастыру, серіктестік қатынасты жақсарту іскерлік қарым-қатынастың негізгі міндеттері.

Іскерлік қарым-қатынаста бірлескен іс-әрекетте бірнеше міндетті элементтерді атауға болады, олар: ортақ мақсат, тұлғаларды бірлескен іс-әрекетке шақыру; коммуникацияға қатысушылардың өзара байланысы; жеке әрекеттерді жасауға кеңістік пен уақыттың ұқсастығы; бірлескен іс-әрекетті жеке функцияларға бөлу және оларды қатысушылар арасында бөлу; жеке әрекеттерді бақылау және оларды басқару; мақсаттарының сәйкестігі.

Іскерлік қарым-қатынастың ерекшеліктері төмендегі ұйымдастыру құрылымының негізгі сипаттары анықтайды:

- Коммуникацияға қатысушылардың бір-біріне симпатия немесе антипатияларына, ресми қатынастарына қарамастан міндеттілігі;

- Конвенционалды шектеуліктер, яғни, құқықтық, әлеуметтік нормаларды сақтау, регламентацияны сақтау.

- Коммуникацияға қатысушылардың қызметтік ролдерін, құқықтары мен функционалды міндеттерін ескере отырып субординация мен іскерлік этиканы сақтай отырып ресми-ролдік принциптерін сақтау. Іскерлік байланыс белгілі дәрежеде формалды, шектеулі болып отыр, оның себебі мақсаттардың қатаң регламенттілігімен, қатынас мотивіне, байланыс орнатудың тәсілдеріне байланысты болып отыр.

- Іскерлік байланыс ұйымдардың иерархиялық құрылымына байланысты арнайы ортада жүзеге асады. Иерархиялық пирамиданың деңгейлерінде қайта байланыс пен толық және нақты ақпарат беру сияқты тиімділік мәселелері туындайды. Кейбір ақпараттарға сүйенсек жоғарғы басқарушы жақтан келген ақпараттың 20-25 пайызы ғана оны орындаушыларға жетеді екен. Мұның себебі бір жағынан ақпараттың бұзылуы, екінші жағынан өнеркәсіп саласында болып жатқан іс жөнінде басшылардың жұмысшыларды толық ақпараттандырмау тілегінен болады. Қызметтік-іскерлік коммуникацияның мұндай ерекшеліктерін ескеру үшін қаулыларды, шешімдерді жазбаша бекіту қажет және оған жауап қатуды іскерлік байланыстың тиімділігін жақсартудың негізгі құралы деп түсіну қажет.

- Іскерлік қарым-қатынасқа қатысушылардың соңғы нәтижеге жету үшін бір-бірлерімен байланыстығы. Іскерлік қарым-қатынаста адам нақты тұлға және мекеме атынан өкіл ретінде қатысады, яғни, нақты кәсіби және ролдік функция атқарады. Іс-әрекет кезінде немесе адамның өз ойы мен мінез-құлық мәнері топтық нормалармен сәйкес келмесе конфликт орын алуы мүмкін.

- Коллектив мүшелерінің бірлескен іс-әре-

кет шарты ретінде сәйкестігі мен бірлесе істесуі. Бірлесе іс-әрекет жасағанда жеке таным процесстері динамикасын реттеудің арнайы механизмдері, мәселені шешудің бірлескен стратегиялары, топқа тән іс-әрекет мәнері қалыптасуы мүмкін. Жеке қабілеттер алмасу, өз мақсаттарын мен қабілеттерінді, ойларынды, іс-әрекеттерінде басқа тұлғаның іс-әрекеттерімен, мақсаттарымен сәйкестендіру орын алады.

Іскерлік қарым-қатынастың табиғаты мен негізгі ерекшеліктері болып төмендегі ережелер немесе шарттар есептеледі:

- этикет нормасы (құрмет, тең құқықтылық, тұлғаның жетістіктерін бағалау, ілтипат көрсету, сөйлеу мәнері)

- регламенттілік (коммуникация өтіп жатқан аумақтың ұлттық-мәдениет дәстүрлерімен анықталған белгіленген ережелер мен заңдарға бағыну және берілген кәсіби ортада белгіленген кәсіби этикалық принциптер, уақыт нормасы)

- коммуникация жасау саласындағы терминдер мен кәсіби тілді жетік білу және оны меңгеру

- коммуникацияға қатысушылардың түр-әлпеті (визуалды байланыс, тұлғаның әлеуметтік жағдайы, жеке мінез-құлқы, өзіндік бағалауы)

- коммуникация барысында оған қатысушылардың мақсаттары мен құқықтары (конфликт мәселесін болдырмау мақсатында, оларды көндіру)

- іскерлік қарым-қатынас жазбаша және ауызша түрлерінде де өзінің жоғары дәрежелі конвенционалдығымен, яғни, белгілі бір қатаң тәртіпке, ережелермен нормаларға сүйенуіне тура келеді

- іскерлік қарым-қатынастың ресми немесе формалды қалыпта болуы, яғни, тұлғаның коммуникативті құзырлығы

- іскерлік қарым-қатынаста оған қатысушылардың ролдік мақсатын қатаң сақтау.

Әдебиеттер

- 1 Тимофеев М.И. Деловое общение: Учебное пособие. – М.: Изд-во РИОР, 2004. – 125 с.
- 2 Панфилов А.К. Деловой стиль в общении. – М.: 2002.
- 3 Психология и этика делового общения / Под ред. В.Н. Лавриненко. – М.: 1999.
- 4 Столяренко Л.Д. Психология и этика деловых отношений. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 512 с.
- 5 Браим И.Н. Этика делового общения: Учебное пособие. – Минск: Жизнь, 1996.
- 6 Дебольский М.С. Психология делового общения. – М.: ПРИОР, 1992.

References

- 1 Timofeev M.I. Delovoe obschenie: Uchebnoe posobie. – M.: Izd-vo RIOR, 2004. – 125 s.
- 2 Panfilov A.K. Delovoy stil' v obschenii. – M.: 2002.
- 3 Psihologiya i etika delovogo obscheniya / Pod red. V.N. Lavrinenko. – M.: 1999.
- 4 Stolyarenko L.D. Psihologiya i etika delovyh otnosheniy. – Rostov n/D: Feniks, 2003. – 512 s.
- 5 Braim I.N. Etika delovogo obscheniya: Uchebnoe posobie. – Minsk: Zhizn', 1996.
- 6 Debol'skiy M.S. Psihologiya delovogo obscheniya. – M.: PRIOR, 1992.

ӘОЖ 81'23

А. Б. Байдуллаева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
III курс Ph.D докторанты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессорі В. У. Махпиров
e-mail: assel.baidullayeva@gmail.com

Жарнама слогандарындағы имплицитті және эксплицитті мәліметтерді енгізу әдістері

Мақалада жарнама дискурсы, оның ішінде слогандардағы имплицитті және эксплицитті мәлімет түрлерінің енгізілу әдістері сипатталған. Дәлірек айтқанда, жарнама дискурсындағы, оның ішінде жарнама слогандарындағы ашық және жасырын (имплицитті және эксплицитті) түрде беріледі. Осы мәселе тереңінен зерттелгенде, жарнама слогандарындағы пресуппозициялар мен коммуникативті импликациялардың мәні зор екендігі анықталды. Имплицитті және эксплицитті мәліметтердің анықтамасы беріліп, мысал келтіріледі. Мақалада слогандардағы пресуппозициялардың когнитивті түрлері, яғни семантикалық және прагматикалық пресуппозициялар, сондай-ақ олардың әрқайсысының жіктелуі талқыланған. Адам санасына коммуникативті әсер ету стратегиясымен танысуға мүмкіндік беріледі. Нейролингвистикалық бағдарламалаудың кейбір заңдылықтары қалай іске асатыны жайында сөз қозғалады.

Түйін сөздер: слоган, имплицитті, эксплицитті, пресуппозиция, когнитивті, мәлімет.

А. Б. Байдуллаева

Методы ввода имплицитной и эксплицитной информации в рекламных слоганах

В статье рассматриваются методы ввода скрытой и открытой (имплицитной и эксплицитной) информации в рекламном дискурсе, а точнее, в рекламных слоганах. Автор, исследовав эту проблем глубже, обнаружил, что очень большую роль в рекламных слоганах играют когнитивные пресуппозиции и коммуникативные импликации. Даются определения понятиям «имплицитный» и «эксплицитный» с примерами. В статье обсуждаются когнитивные типы пресуппозиций, т. е. семантические и прагматические, и их типология. Дается возможность познакомиться со стратегией коммуникативного воздействия на сознание человека. Рассматриваются некоторые закономерности нейролингвистического программирования.

Ключевые слова: слоган, имплицитный, эксплицитный, пресуппозиция, когнитивный, информация.

А. В. Baidullayeva

Implicit and explicit information giving methods in advertising slogans

The article depicts direct and hidden (implicit and explicit) information giving in advertisement discourse, meaning advertising slogans. Having investigated this topic thoroughly, the author found out that cognitive types of presupposition and communicative implicatures played a great role in advertising slogans. There are definitions of phenomena “implicit” and “explicit” with examples. The cognitive types of presupposition (semantic and pragmatic) and their typology is discussed in the article. There is a possibility to figure out what strategy of communicative influence on human’s cognition is. Some laws of neurolinguistic programming is also discussed.

Key words: slogan, implicit, explicit, presupposition, cognitive, information.

Кез келген оқиға не бейненің интерпретациясымен байланысты әсер етудің барлық түрлері екі когнитивті стратегияға, яғни интенсификация және кемітуге (downplay) бағынады. Олардың мәні жолданым иесінің әлем моделін болмыстағы кез келген объекті туралы мәліметтің саны мен сапасы жағынан өзгертуде болып табылады. [1, 265]

Интенсификация стратегиясы өзгенің кемшіліктерін көрсетіп, өзінің артықшылықтарын айқындай түсуге бағытталған (өзі үшін бұл көтермелеу, ал басқалар үшін кемсіту, кемшіліктерін асыра сілтеу деген сөз). Интенсификация әдістері – бұл қайталау, жағымды ассоциациялар, графика және т.б. Мысалға, *Skittles. Епимейді ыстықта, ериді ауызда.*

Кеміту стратегиясы, яғни Ларсонның терминологиясы бойынша, «downplay», өз кемшіліктері мен өзгенің артықшылықтарын жасыруды білдіреді. Көбінесе бұл кемшіліктер жайлы сөз қозғамау арқылы іске асады. Мәселен, *Dermajetics. Ылғалды ұстап, майлы жылтыр қалдырмайды.*

Осы сияқты, «терминологиялық тұман» тұтынушылар үшін маңызды мәліметтерді жасырып, маман емес адамдарға түсініксіз ақпаратты бірінші орынға қойып шатастыруға көмектеседі.

Жоғарыдағы мысалдардың жасырын компоненттерінде (алғышарттарында) осы тауар категориясына жататын басқа брендтердің тауарлары жайлы жағымсыз ақпарат сақталған. Біз бұл туралы келесі тарауларда толығырақ тоқталамыз. Қарым-қатынас жасау үрдісі деген не? Біз сезімдерімізбен бөлісеміз, ойымызды білдіреміз, сұранамыз, бас тартамыз, өкінеміз және т.б. Тілдесу кезінде коммуниканттар бір-бірімен белгілі бір мәліметпен алмасады. Алайда қарым-қатынастың мақсаты мен нәтижесі тек мәлімет алмасу ғана емес, ол әлдеқайда кеңірек жатыр. Сөйлеушілер (көбінесе өзі білмей) өздерінің әлем туралы білімдерімен, оны қалай қабылдайтындары жайында түсініктерімен бөліседі. Яғни, өздері өмір сүретін, олардың жеке тәжірибелері және қауым тәжірибесі айқындалатын «өздерінің» әлемі туралы мағлұматты таратады. Кейде бір тілді сөйлесетін адамдар бірін бірі жақсы түсінбеуі мүмкін. Бұл -қарым-қатынас кезінде осы екі адамның әлем моделдерінің сәйкес келмеуін жеңе алмағандығы. Осылайша, коммуникацияны сөйлеуші білімінің тыңдаушының әлем моделіне интеграциясы деп атасақ әбден болады. Мұны тағы білім онтологизациясы деп те атайды.

Қарым-қатынас кезінде кейбір мәліметтер айқын түрде беріледі:

Ал екіншілері сөз күйінде айтылмайды, айтылған сөздің жасырын компоненттері ішінде болады. *Мысал Каспий банкі. Сіз үшін тағы не істей аламыз?*

Сөйлеу арқылы әсер етудің білімді жасырын түрде берілу эффектілерін қолданатын механизмдері бар. Бір қиыны – ескі білім «өзгерістерге» қарсыласуында. Моделдің кез келген модификациясы интеллектуалды қордың шығынын талап етеді. Егер жаңа білім ескі білімге қарсыласса, адам санасында «когнитивті диссонанс» орын алады. Адам бұл мәселені шешу үшін ең бірінші орында стереотиптерді қолдануға тырысады.

Бұл – әлемнің когнитивті тұрақтылығы заңы: өзгеріс тек ескі білім мәселені шешуге шамасы жетпеген жағдайда ғана орын алады.

Яғни, аргументацияның негізгі функциясы (мейлі ол тікелей болсын, не жасырыны болсын) жаңа білімді адресаттың әлем бейнесіне енгізу болып табылады. Сонымен қатар бұл үрдіс ол үшін ешбір ауырлықсыз және табиғи түрде өтуі қажет.

Пропаганда, жарнама, PR теориясы мен практикасында жаңа мәліметті енгізудің имплицитті әдістері баяғыдан қолданылады. Айтылған сөздің жасырын компоненттері, алғышарттары мен салдары арқылы берілетін мәлімет ашық түрде берілген мәліметтен әлдеқайда жақсырақ меңгеріледі. [2, 54]

Сонымен қатар, пресуппозиция деп аталатын сөйлемнің логикалық алғышарттары бар. Кез келген адресат оларды ойлау заңдылықтарына сәйкес анықтайды. Мысал: *L'Oreal – “Because You're Worth It” – өте күймі пресуппозициясы бар слоган.* Яғни, жолданымды қабылдаушы өзінің де әйгілі өнер жұлдыздары секілді терінің қорғауына лайық екенін, дәл осы косметика оған сондай м.мкіндік беретінін рас деп түсінеді.

Имплицитті мәліметті анықтау белгілі бір ой еңбегін қажет етеді. Өз ой белсенділігі арқылы алынған білім оңайырақ «жекешелендіріледі». Осылайша, интеллектуалды күш шығыны жаңа білімнің жеңіл меңгерілуіне алғышарт жасайды. Бұл мәлімет субъективті түрде жақынырақ болады. Бұл когнитивті механизм әсер ету мақсатында көптеп қолданылып келеді: Мәлімет жолдаушы адресатты (адресаттың пікірінше) өз бетінше, ешбір қысымсыз ой еңбегін жасап, керекті қорытындыға келуіне жағдай жасайды.

Сондай-ақ, жасырын мәліметті шығарып алу адресаттың интеллектуалды жағынан өзін-өзі жоғары бағалауын да қамтамасыз ететін қасиеті де жоқ емес. Адресат не меңзеліп тұрғандығын түсінгеніне, мәлімет жолдаушы екеуі бір тілде сөйлегендігіне риза болады.

Бұл мәліметті имплицитті түрде енгізу механизмі әсер ету тиімділігін жоғарылату мақсатында түрлі аргументацияларда қолданылады. Не себептен?

1. Адресат имплицитті мәліметті сана-сезімімен ұғынбайды, сол себептен критикалық тұрғыдан бағаланбайды.

2. Жасырын мәліметті шығарып алу үрдісі сөйлеушінің санасында орын алады, сондықтан

алынған әсер «сырттан» келген болып қабылданбайды.

3. Хабарлама авторы мәліметті имплицитті түрде жолдағаны үшін жауапкершілікті өте сирек алады, сол себептен оны қандай да бір заңды бұзды деп жауапқа тарту өте қиын. [3]

Жарнама слоганындағы семантикалық пресуппозициялар

Сөздер мен сөйлемдердің мәнерлері айтушы көбіне сезіне бермейтін, бірақ қосымша зерттеу (мәселен лингвистикалық) арқылы оңай анықталатын мағыналық компоненттері болады.

Пресуппозицияның бұл түрінің ерекшелігі сол, ол айтылған сөздің шынайы болуын, сондай-ақ жалған болуын да мүмкін екендігін көрсетеді. Осылайша, слоган шынайы да, жалған да болуы мүмкін.

Сұраулы құрылымдар

Аргумент слоганнан адресат тезисті анықтай алатын сұрақ (көбінесе риторикалық сұрақ) күйінде енгізіледі.

Мысал: *Где мякоть?* Пико шырындары.

Имплицитті логикалық байланыс

Аргументация хабарлаушының өзінің ой-пікірін адресатқа тықпалап, оның өз логикалық қорытындысы ретінде көрсетіледі, яғни «Өзіңіз біліңіз» деген принцип бойынша. Адресат айтушының пайымдау барысын байқап отыруына тура келеді, және осы арқылы өзінің оның логикасына қатысы бар екендігін сезіп отырады. Мәселен, *Если ни цена, ни лишние калории не смущают, выбирайте традиционное сливочное масло.*

Абсурд логикасы

Аргументация оппоненттің логикасын абсурд дәрежесіне жеткізу арқылы іске асады. Мұндағы оппонент шынайы өмірде бар болуы да мүмкін, сондай-ақ, жалған оппонент те болуы мүмкін. Бұл техника ток-шоуларда көптеп қолданылады.

Жасырын тезисті жоққа шығару

Аргументация адресат өзі айқындап алуы тиіс пресуппозицияны жоққа шығару ретінде де келтіріле алады. [4, 226]. Мысалға, *The Earth rounds around the Sun. Proved Galileo. Sterling home technology exists. Proved by Zanussi.*

Прагматикалық пресуппозициялар

Жасырын аргумент ретінде хабарлаушыға да, адресатқа да белгілі прецедентті құбылыстар, ұғымдар мен түсініктер қолданыла алады. Бір сөзбен айтқанда, екеуінің әлемдік бейнелері ортақ болуы тиіс, әйтпесе коммуниканттар бірін бірі мүлдем түсінісе алмайды.

Мысал Renault. *Drive the change.*

Коммуникативті импликауралар

Адресат үшін маңызды, бірақ вербальданбаған мәлімет ретінде сөйлесудің принциптері мен постулаттары, коммуникацияның барлық ережелері қолданыла береді. Олар прагматикалық зерттеулерде, дәлірек айтқанда, қарым-қатынастың принциптері мен максималары негізінде талқыланады. [5, 45] Бұл еңбектерде сөйлесудің жалпы заңдылықтары егжей-тегжейлі сипатталған. Оның ішінде әдептілік принциптері мен кооперациялары туралы жақсы баяндалған. Бұл принциптердің мазмұнын ең алғашқы болып П. Грайс зерттеді.

П. Грайстың концепциясында негізгі болып Кооперация принципі табылады. Ол принцип коммуниканттардың әрқайсысы әңгіменің дәл осы сатысына сәйкес өз үлестерін қосуына негізделеді. Яғни, әңгімелесушілер бірлікке ұмтылулары қажет. Кооперация принципі дискурстың нормативтілігін анықтайтын ережелер мен максималар арқылы іске асады. Принциптерді максималар деп атау себебі – олардың жалпы ережелер мен нұсқаулар ретінде қалыптасуы: осындай жағдайда өз-өзінді осылай ұста. Грайс еңбегінде сөйлесудің (4 түрі – сан максимасы, сапа максимасы, қарым-қатынас максимасы және сын-қимыл максимасы) және «конверсационды емес» максималарын (қоғамдық арақатынастың фондық ережелері (мәселен, «Сыпайы бол») ажыратады. [6, 68-70]

Сол максималарды сақтау немесе сақтамау адресаттың алынған хабарламаны дұрыс интерпретациялауына тікелей әсер етеді. Осылайша, анасының: «Саған кім телефон шалды?» деген сұрағына қызы: «Бір адам» деп жауап берсе, қызы сан максимасы мен сапа максимасын сақтамайды. Оның біріншісі кооперативті қарым-қатынас үшін қанша мәлімет қажет болса соншасын талап етсе, екіншісі айқындықты талап етеді. Қызының жауабынан анасы оның телефон шалған адам туралы мәліметпен бөліксіз келмейтіні туралы қорытынды жасай алады.

Коммуникативті импликауралар диалогтың жалғасын (инициативасын, кезегін) анықтайтын қатарына әңгімелесушілер тіпті талқыламайтын конвенциялар, статустық-рөлдік және этикеттік шарттылықтар, сөйлесу актілерінің белгілі бір жағдайда орындылығы т.б. Сондай-ақ, әркім өзінің «коммуникант кодексін» сақтауға құқылы, ал ол, әдетте, талқыға салынбайды.

Әдебиеттер

- 1 Larson Ch. Persuasion: Reception and responsibility. – Belmont, California, 1992. – Б. 265.
- 2 Баранов А.Н. Что нас убеждает. – М., 1990. – Б. 54.
- 3 «Жарнама туралы» ҚР Заңы 2003 жылғы 19 желтоқсан. – №508. – 2 тарау. – 7 бап. – Жөнсіз жарнама түрлері.
- 4 Барт Р. «Глубинная» реклама // Барт Р. Мифологии. – М., 1996. – Б. 226.
- 5 Грайс П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М., 1985. – Б. 45.
- 6 Leech G. English in Advertising. – N.Y., 1966. – Б. 68-70.

References

- 1 Larson Ch. Persuasion: Reception and responsibility. – Belmont, California, 1992. – 265 b.
- 2 Baranov A.N. Chto nas ubezhdaet. – M., 1990. – B. 54.
- 3 «Zharnama turaly» ҚР Заңы 2003 жылғы 19 желтоқсан. – №508. – 2 тарау. – 7 бап. – Жөнсіз жарнама түрлері.
- 4 Bart R. «Glubinnaya» reklama // Bart R. Mifologii. – M., 1996. – B. 226.
- 5 Grays P. Logika i rechevoe obschenie // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. – Vyp. 16. – M., 1985. – B. 45.
- 6 Leech G. English in Advertising. – N.Y., 1966. – B. 68-70.

УДК 82-31

О. Валикова

Ph.D докторант I курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Б. У. Джолдасбекова
e-mail: leka.valikova@mail.ru

Мифопоэтический анализ романа А. Жаксылыкова «Поющие камни»

Приведенный в статье анализ архетипических комплексов позволяет дешифровать подтекстовую информацию, заложенную в романе А. Жаксылыкова, и выйти на идейно-тематический уровень произведения. Предпринята попытка интертекстуального рассмотрения архетипов с целью декодирования потенциальных смыслов текста. В качестве базовых архетипов выбраны архетип ребенка (детства) и эсхатологический архетип Мирового Змея, которые создают единую апокалиптическую модель. Эта модель значима как авторское видение будущего, связанного с экологической катастрофой земли и личности. Автор статьи выходит на концепцию панвитализма, согласно которой все сущее наделено душой и взаимосвязано. Таким образом, А. Жаксылыков выступает адептом новой для казахстанской прозы философской концепции.

Ключевые слова: литература постмодернизма, архетип, символ, авторская картина мира, панвитализм, аллюзия, интертекст.

О. Валикова

А. Жаксылықовтың «Әнші тастар» атты романына аңыз әрі ақындық тұрғыдан талдау

Мақалада берілген архетиптік жинақтарға жасалған талдау А. Жаксылықовтың романына негізделген мәтін астарындағы ақпаратты айқындауға, сондай-ақ шығарманың ой-тақырыптық деңгейіне шығуға мүмкіндік береді. Мәтіннің элеуетті мағыналарын ашу мақсатында мәтінаралық қарастыру ісі қолға алынды. Негізгі іргелі архетиптер ретінде біркелкі апокалиптикалық үлгіні қалыптастыратын баланың (балалық шақтың) архетипі және Левиофанның эсхатологиялық архетипі тандап алынды. Аталмыш үлгі жер мен жеке тұлғаның экологиялық алапатпен байланысты келешекті авторлық тұрғыдан тани білуімен маңызды. Автор панвитализм тұжырымдамасын тілге тиек етеді, аталып отырған тұжырымдамаға сәйкес барлық жаратылысқа жан берілген де олар өзара бір-бірімен байланысты болып келеді. Міне, осылайша, А. Жаксылықов қазақ прозасы үшін жаңа болып табылатын пәлсапалық тұжырымдаманың апологеті (мысалы) ретінде көрінеді.

Түйін сөздер: кейінгі модернизм әдебиеті, архетип, белгі, әлемнің авторлық көрінісі, панвитализм, аллюзия, мәтінаралық.

O. Valikova

Mythopoetical analyzes of A. Zhaksylykov's novel 'Singing stones'

The analyzes of the archetypal complexes given in the article allows to interpret subtextual information stored in the novel of A. Zhaksylykov, and get on the ideological and thematic level work. Attempted intertextual archetypes consideration to decode the potential meaning of the text. As basic archetypes the struct of the child (childhood) and Leviofan's eschatological archetype which create uniform apocalyptic model are chosen. This model is significant as author's vision of the future connected with an ecological disaster of the earth and the personality. The author of article comes to the pan-vitalism concept according to which, all real is allocated with soul and is interconnected. Thus, A.Zhaksylykov acts as the apologist of the philosophical concept new to the Kazakhstan prose.

Key words: literature of postmodernism, an archetype, a symbol, the author's world view, allusion, intertext.

Бахытжан Момыш-ұлы определил произведение А. Жаксылыкова как «космогонический труд, который можно условно назвать романом-арманом, то есть романом-мечтой, словом предостережения, болью человека в человечестве» [1, 13]. Цикл, посвященный памяти

жертв испытаний на ядерных полигонах республики, выполнен в эстетике экспрессионизма (архитектоника, хронотоп, отличающийся размытостью границ между реальным и ирреальным, интересубъективность авторского сознания). С точки зрения жанровой специфики мы

определяем роман «Поющие камни» как философский, акцентирующий проблемы войны и вооружения не только на уровне «малой истории», – судьбы брошенного военного городка – но и в масштабе всего человечества.

Фабула в рассматриваемом тексте не равнозначна сюжету: действие романа развивается в двух пространственно-временных измерениях, одно из которых реально, а второе «проистекает» из сознания героя-рассказчика. Таким образом, автор создает модель многомерной действительности в оппозиции объективного и субъективного, что позволяет определять текст как полифонический и – шире – диалогический, направленный на непосредственный контакт с адресатом.

Главный герой романа, выступающий также в роли рассказчика, – казахстанский интеллигент, представитель «потерянного поколения» 70-х с несложившейся судьбой. Ключевые сюжетные слоты – непонимание и ссоры в семье, измена жены, предательство лучшего друга, дальнейшие скитания, рабство и госпиталь – преломляются сквозь призму сознания героя, трансформируются в параллельное повествование на уровне потока сознания. Именно этот аспект романа открывает перед нами «внутреннего человека», его духовный поиск. Одиночество среди людей проявляется уже во втором абзаце текста, когда рассказчик зовет медсестру:

- Сестра! – вдруг вырывается откуда-то истошный крик и летит по гулким больничным коридорам, откликаясь невнятным эхом то в удаляющихся закоулках пространства, то в воспаленных клетках моего мозга.

- Сестра! – Чье это отчаяние, чей крик и страх?

-Сестра, сестричка, - глубоко заглядываю в ее глаза [1, 15].

Герой не отдает себе отчета в порыве позвать медсестру: на это указывает наречие «вдруг», свидетельствующее о спонтанности, неожиданности решения, и весь лексический ряд предложения – «вырывается» (неконтролируемость действия), «истошный», «крик». Далее автор маркирует свои эмоции как «отчаяние» и «страх». Важно и обращение к медсестре, – «Сестра» – которое в третьей реплике модифицировано в уменьшительно-ласкательную форму «сестричка».

Происходит приращение смысла: «сестра» в данном контексте выступает не столько в роли медицинского работника, сколько в экзистенциальной, религиозной роли сестры (вспомним евангельское «Все мы братья и сестры»).

Таким образом, герой вызывает к родственной душе, к «сестре» в общечеловеческом понимании, способной унять его боль и одиночество.

Весь ее образ связан с планом света: имя (Сауле, «светлая»), элементы портрета («влажные чистые глаза», «окутанная чудесным теплым мерцанием», «белые тонкие пальцы с розовым свечением ногтей»), реакция рассказчика:

«Влажные чистые глаза девочки-оленьки врываются в мой бред, в мой кошмар, словно лучи света, отбрасывают прочь зловещие тени» [1, 15].

«Бред», «кошмар», «окаянные годы» – это перманентное внутреннее состояние героя. Его духовный поиск происходит в пространстве реального и иллюзорного, границы которого настолько размыты, что и сам рассказчик не в силах отличить объективное бытие ото сна.

Немаловажную роль в этой деструктуризации сознания, на наш взгляд, сыграл ландшафтный и исторический контекст взросления главного героя в условиях постоянных испытаний на Семипалатинском полигоне.

По Ж.Х. Салхановой, национальный мир есть единый космос, в котором слиты человек и исторически окружающая его природная среда, влияющая на социальную психологию целого этноса [2, 295].

Как отмечает Н.К. Сарсекеева, «персонажи современной казахстанской прозы несут в себе отголоски исторических потрясений, бурь и катаклизмов; их ощущения и страдания во многом связаны с историческим прошлым, памятью «истории своего рода» [3, 302].

Я рос хилым болезненным мальчиком. Мы росли и болели, болели и росли, и никто из нас не догадывался, что за западными холмами зарылся в землю айдахар по имени Полигон. Глухие подземные удары, трещины на стенах, периодический звон посуды в шкафу, свечение облаков были для нас такими же привычными явлениями, как очередные поварные эпидемии в округе, постоянное головокружение и слабость, кровотечение из носа, волдыри и лишай, покрывающие тело с ног до головы [1, 41].

Приведенная ретроспектива архетипически очень значима. Мальчик, росший в окружении ядерных взрывов, не отдавал себе отчета в происходящем; в тексте имплицитно заложены архетипы детства и апокалипсиса, представленные в дихотомии.

Инклюзивное местоимение «мы» маркирует всех детей, взрослых вместе с главным героем. Предикат «не догадывался» («никто из

нас не догадывался») семантически возводит их в разряд безвинных жертв, ничего не знавших об испытаниях, страдавших и погибавших в своем незнании.

Описание болеющих и гибнущих детей близко к эстетике натуральной школы, для которой характерна фактографическая фиксация явлений («кровотечение из носу, волдыри и лишаи»). На концептуальном уровне дети приравнены к жертвам. Онтологически это сближает произведение с текстами Ф. Достоевского и И. Бунина. Так, поставленный Ф. Достоевским вопрос о том, «стоит ли мир слезки ребенка», знаменует гуманистическую идею писателя о детях как о будущем человечества. В «Деревне» И. Бунина, где все дети умирают в младенчестве либо раннем возрасте, символически эксплицировано и само угасание рода, отсутствие какого-либо продолжения, крах общины.

Дети в романе А. Жаксылыкова погибают из-за испытаний на полигоне. Автор обозначил его как айдахара, дракона, подземного змея. Это уровень подтекстовой, шире – интертекстовой информации, аллюзия на Урбороса, библейского Левиафана и великого скандинавского змея Ермунганда, олицетворяющего конец мира.

Левиафан (ивр. לִוְיָתָן (чит. ливьятан) – «скрученный, свитый») – чудовищный морской змей, упоминаемый в Ветхом Завете, иногда отождествляемый с сатаной. В книге Иова Левиафан описывается так (Иов.40:20 – 41:26):

Когда он поднимается, силачи в страхе, совсем теряются от ужаса. Меч, коснувшийся его, не устоит, ни копё, ни дротик, ни латы. Железо он считает за солому, медь — за гнилое дерево. Дочь лука не обратит его в бегство; пращные камни обращаются для него в плеву. Булава считается у него за соломину; свисту дротика он смеётся. Под ним острые камни, и он на острых камнях лежит в грязи. Он кипятит пучину, как котёл, и море претворяет в кипящую мазь; оставляет за собою светящуюся стезю; бездна кажется сединою. Нет на земле подобного ему; он сотворён бесстрашным; на всё высокое смотрит смело; он царь над всеми сынами гордости.

Данный фрагмент важен для дальнейшей интерпретации архетипа: мы можем дифференцировать такие признаки чудовища, как непобедимость, громадность, разрушительная мощь. Отравленная «светящаяся стезя», которую Змей оставляет за собой, перекликается с описанием

«светящихся облаков» и «отравленных трав» в тексте А. Жаксылыкова.

В германо-скандинавской мифологии, как пишет Л. Фубистер [4], форму Змея принимает Ёрмунганд (также называемая «Мидгардским змеем» или «Мидгардсормом», богиней зла). Когда отец и предводитель асов Один впервые осознает таящуюся в змее опасность, он вырывает ее в мировой океан. В океане Ёрмунганд разрастается до столь больших размеров, что опоясывает своим телом землю. Именно здесь, в мировом океане, она находится большую часть времени вплоть до наступления Рагнарёка – конца света, гибели богов Асгарда. Выбравшись из мирового океана, змея отравляет своим ядом небо и землю.

В учении христианских гностиков Змей (Дракон, Урборос) был отображением конечности материального мира. Один из ранних гностических трактатов «Pistis Sophia» дает следующее определение: «материальная тьма есть великий дракон, что держит хвост во рту, за пределами всего мира и окружая весь мир»[5]; с ним ассоциировали и распад всего мироздания.

Таким образом, А. Жаксылыков создает модель «апокалиптического будущего»: архетип детей (погибающих) связан с архетипом Змея, несущего в себе символику конца мироздания, разрушения его основ.

Обращение к пейзажным зарисовкам в значительной степени связано с желанием поднять вопрос о социальных проблемах.

По Ш.Т. Адигаевой, природа в современном искусстве выступает в качестве средства отображения состояний внутреннего мира человека.

«Помимо этого современная литература предостерегает: миру грозит экологическая катастрофа. Эта проблема вышла за рамки государственных границ и приняла общепланетарный масштаб. Одной из причин безразличия к миру природы является ее десакрализация» [6, 18].

Отношение А. Жаксылыкова к природе в корне отличается от предшествующих представлений и возвращается к мифологическим истокам. Как предотвратить глобальное отчуждение человека от мира природы? Разработка этого вопроса лежит в основе философии постмодернизма – панэкологизме, направленном на поиск и сохранение духовных ценностей.

Детство главного героя проходит в контексте «отравленной природы», в постоянном

страхе, что в конечном счете деформирует его личность:

Первым горем в моей жизни стала смерть малолетней шалуньи-сестренки. К похоронам пришлось привыкнуть... Стариков в нашем селе можно было по пальцам перечесть, зато быстро росло кладбище. Я рос болезненным мальчиком с вечной тревогой в глазах и глухим страхом под сердцем. Я боялся ночной темноты, боялся шумного дня. Я боялся энергичных людей, громкого голоса, не выносил быстрых движений. Уже в раннем детстве я интуитивно почувствовал свой удел – быть одиноким всю жизнь.

Гуманистическая идея Человека как духовного и разумного существа раскрывается в образе главного героя, ученого Жана. Мы можем проследить его трансформации на уровне сюжетики. Так, изначально главный герой – блестящий научный деятель, поэт:

Она и краем глаза не посмотрела бы на него, если бы не подружки по университету, которые сходили с ума от его стихов, да преподаватели факультета, которые дружно пророчили ему блестящее будущее [1, 23].

Восстанавливая хронологическую последовательность повествования, мы становимся свидетелями социальной деградации героя, которая, однако, сопряжена с его духовной эволюцией.

«Внешний человек» (Е. Эткинд) представлен в тексте следующей характеристикой:

В один из погожих осенних дней старик вынес во двор для просушки старинное зеркало с подставкой-тумбой. Проходя мимо, я невольно остановился и взглянул на себя. Я увидел в зеркале бородатого сгорбленного неандертальца с тяжелой ухмылкой на дегенеративной морде, с оскалом потраченных зубов, с тьмой в сумрачных глазах. То была печальная человеко-обезьяна, обряженная во что-то наподобие пуловера, в белесые джинсы с заплатками. То был я, уже ничем не напоминающий того вылощенного интеллектуала, почитаемого друзьями и студенческой молодежью, какими видели и воспринимали меня окружающие всего несколько лет назад. Да, это был я и как будто не я.

Для понимания приведенного фрагмента проанализируем символику зеркала. Выходя за рамки фольклорных представлений, мы можем обозначить данный символ как уровень отражения – рефлексии – самопознания.

Отражение человека в зеркале почиталось у некоторых народов какместилище души; по этой причине люди, не отражающиеся в зеркале, считались проклятыми, продавшими душу дьяволу. В различных традициях актуализируется мистическая связь зеркального образа и его объекта. В индийской традиции зеркало считается символом истины; в средневековой Европе оно рассматривалось как символ созерцания, самопознания и истины и в этом своем значении уподоблялось глазу. В суфизме образ зеркала, которое отражает различные объекты, но само сохраняет свою природу, использовался для иллюстрации идеи единства и многообразия универсума. Также двум зеркалам, отражающим друг друга, уподоблялись мир и Аллах. В то же время зеркало определяется как порождающее искажения (кривые зеркала), абберрации: отражение не совпадает с образом, недостоверно либо поверхностно и неполно. Земное существование предстает как неподлинное отражение абсолютного бытия, как его искаженный зеркальный образ.

Поэтика символа выводит нас на внутренний мир героя. Обозначим следующие его дефиниции: наличие Души (Жан видит свое отражение; более того, внутренняя форма имени Жана – «Душа» в переводе с казахского); постоянный поиск истины; стремление к высшему Бытию).

Жан попадает в рабство к старику-китайцу, однако даже в этих обстоятельствах продолжается его Поиск. Внешний план реализации образа уничижителен, деструктивен:

В то же время в их глазах я с поразительной ясностью видел отраженного себя, поваленного в грязь, жалкого бомжа с включенной сивой бородкой, дикими зрачками, застывшими в смертельном ужасе.

– Давить таких надо, – посоветовал тучный мужчина в соломенной шляпе. – Это не человек даже, таракан какой-то.

Как и в предыдущем абзаце, одним из ключевых мотивов фрагмента является мотив отражения, который позволяет нам дешифровать весь символический комплекс как оппозицию истинное-ложное, правдивое и искаженное. Внешняя реакция окружающих на Жана – искажение, непонимание его глубинных мотивов. При этом сам Жан заглядывает внутрь себя и обретает истину. Введенная автором номинация «таракан» – еще один ключ к толкованию мировоззрения главного героя, которое можно

определить как универсальное, интегрирующее духовный опыт всех культур и религий (в данном случае это отсылка к буддизму). Это подтверждает следующий фрагмент:

Я молюсь Аллаху, но угоден и Дао и Будде!
[1, 29]

Жан – апологет великой единой истины, воплощенной в разных языках, культурных традициях и религиях, истины о неразрывном единстве всего человечества, не детерминированном какими-либо этническими признаками.

...сочинял легенды о самом себе, творил миры, небесную твердь и землю, рассыпал созвездия, кишел всюду и везде бессмертными вездесущими спорами-организмами, сонмами членистоногих роился в зарослях, в отбросах, в трухе циновки на полу дровяного сарая, где, не ведая сути, умирал на больничной койке, бредил в навозной пыли рядом с пастушком и нигде не мог спастись от самого себя [1, 34].

Он одновременно и Демиург, и объект творения. В этом мы усматриваем аллюзию на стихотворение Г. Державина «Бог».

Наличие этого интертекста является, на наш взгляд, еще одним аргументом того, что человек, по А. Жаксылыкову, есть проявление Бога, существо духовное и космически неразрывное с природой, макрокосмом, который его окружает. Это имплицитно заложенная в романе кон-

цепция натурфилософии – панвитализм, учение, согласно которому в природе всюду царит жизнь. Все объекты в Мире обладают психикой (сознанием), в Природе нет ничего мертвого – от звезд до атомов. Все в Мире пронизано Мировой Душой (жизненная сила – двигатель телесной формы жизни, женский аспект Бога) и Мировым Духом – волеизъявляющей, познающей и творящей Силой, мужским аспектом Бога. Панвитализм рассматривает всю материю как одушевленную.

Текст А. Жаксылыкова обращен «внутри» Человека, к созданию личностной истории, способной раскрыть силу внешней катастрофы. Прием интроспекции, постоянного самонаблюдения, способствует созданию эффекта достоверности и делает повествование глубоко психологичным.

Именно Жан становится субъектным воплощением концепции гуманизма. Несмотря на то, что он видит человечество «суетливым», «копашимся», «сытым», он благословляет его, осознавая, что именно такова «роевая» жизнь.

Перед нами гуманизм антропоцентрический, обращенный к Человеку, его достоинству, духовной и интеллектуальной эволюции – А. Жаксылыков, на наш взгляд, сумел воплотить это наиболее ярко в современной казахстанской прозе.

Литература

- 1 Жаксылыков А.Ж. Сны окаянных: Трилогия. – Алматы: ТОО «Алматинский издательский дом», 2006. – 526 с.
- 2 Салханова Ж.Х. Лирическая экспликация образа степи в творчестве Бахыта Каирбекова // Материалы Международной научно-практической конференции «Язык – Речь – Слово в филологических исследованиях», посвященной 80-летию со дня рождения проф. Р.С. Зуевой. – Алматы: Казак университети, 2012. – С. 295-298.
- 3 Сарсекеева Н.К. Проблемы экзистенциального анализа в современной литературе // Материалы Международной научно-практической конференции «Язык – Речь – Слово в филологических исследованиях», посвященной 80-летию со дня рождения проф. Р.С. Зуевой. – Алматы, Казак университети, 2012. – С. 298-302.
- 4 Foubister, Linda. Goddess in the Grass: Serpentine Mythology and the Great Goddess. – Linda Foubister, 2003. – P. 30.
- 5 Robertson, Robin; Combs, Allan. The Uroboros // Indra's Net: Alchemy and Chaos Theory as Models for Transformation. – Quest Books, 2009.
- 6 Адibaева Ш.Т. Поэтика мифа в художественной прозе конца XX – начала XXI веков... Автореф. на соискание уч. степени канд. фил. Наук. – Алматы, 2005. – 25 с.

References

- 1 Zhaksylykov A.Zh. Sny okayannyh: Trilogiya. – Almaty: TOO «Almatinskiy izdatel'skiy dom», 2006. – 526 s.
- 2 Salhanova Zh.H. Liricheskaya eksplikatsiya obraza stepi v tvorchestve Bahyta Kairbekova // Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Yazyk – Rech' – Slovo v filologicheskikh issledovaniyah», posvyaschennoy 80-letiyu so dnya rozhdeniya prof. R.S. Zuevoy. – Almaty: Kazak universiteti, 2012. – S. 295-298.
- 3 Sarsekeeva N.K. Problemy ekzistentsional'nogo analiza v sovremennoy literature // Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Yazyk – Rech' – Slovo v filologicheskikh issledovaniyah», posvyaschennoy 80-letiyu so dnya rozhdeniya prof. R.S. Zuevoy. – Almaty, Kazak universiteti, 2012. – S. 298-302.
- 4 Foubister, Linda. Goddess in the Grass: Serpentine Mythology and the Great Goddess. – Linda Foubister, 2003. – P. 30.
- 5 Robertson, Robin; Combs, Allan. The Uroboros // Indra's Net: Alchemy and Chaos Theory as Models for Transformation. – Quest Books, 2009.
- 6 Adibaeva Sh.T. Poetika mifa v hudozhestvennoy proze kontsa XX – nachala XXI vekov... Avtoref. na soiskanie uch. stepeni kand. fil. Nauk. – Almaty, 2005. – 25 s.

ӨОЖ 811.512.122'373:74

А. С. Далабаева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің III курс Ph.D докторанты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессор Т. Т. Аяпова
e-mail: aizhanna_kz@mail.ru

Қазақ халқының ұлттық киім-кешек лексикасының лингвомәдени аспектісі мен семантикалық көрсеткіші

Мақалада қазақ халқының ұлттық киім-кешек лексикасының лингвомәдени аспектісі мен семантикалық көрсеткіштері талқыланады. Себебі қоғамдағы әлеуметтік, мәдени өзгерістерге және басқа да жағдайларға байланысты кейбір сөздер қолданыстан шығып не мүлдем ұмытылып жатыр. Сондықтан біз ұлттық киім-кешек лексикасын зерттеуге үлкен ғылыми қызығушылық таныттық. Сөздер халық тарихына және мәдениетіне жол ашып, зерттеуші алдында сол халықтың әлем бейнесімен танысуға үлкен мүмкіндік береді. Ал лексиканың лингвомәдени аспектісін зерттеу, әлбетте, халық мәдениетімен тікелей байланысты. Сонымен, қатар тіл-ұлт-мәдениет ұғымдарының халық дүниетанымын танудағы рөлі, мәдениеттің көріністеріндегі тілдің рухани қызмет құралы, рухани құндылық көзі ретінде деген мәселелер, әсіресе халық мұрасы, тіл байлығы мол қазақ халқының киім-кешек лексикасы қарастырылады.

Түйін сөздер: тіл-ұлт-мәдениет ұғымдары, киім-кешек лексикасы, лингвомәдениеттану, әлемнің тілдік бейнесі.

А. С. Далабаева

Лингвокультурный аспект и семантический показатель лексики национальной одежды казахского народа

В статье рассматривается лингвокультурный аспект лексики национальной одежды казахского народа. В связи с изменениями в социальной и культурной жизни общества, и по другим причинам, некоторые слова стали реже использоваться. Таким образом, мы получили большой научный интерес для глубокого изучения слов одежды. Слова были и являются проводником в истории и культуре народа, они открывают широкую картину для исследователя, определяют эстетические вкусы и отношение людей. Изучение лингвокультурного аспекта слов, безусловно, связано с культурой народа. Многие ученые имеют доказательство лингвокультурного подхода к изучению слов. На самом деле, мы попробовали этот подход через наше исследование. Кроме того, описывается роль понятия языка в познании мировоззрения людей. А именно через словарный состав национальной одежды казахского народа, который отражает национальное наследие и языковое богатство.

Ключевые слова: язык-нация-культура, лексика одежды, лингвокультура, языковая картина мира.

A. S. Dalabayeva

The linguacultural aspect and semantic index of vocabulary of national clothing of Kazakh people

Due to changes in the social and cultural life of the community, and because of other reasons, some words have become extinct. Therefore, we have got the great scientific interest and a thorough study of words of clothes. Words were and are the conductor in history and culture of the people, they open up a broad picture to the researcher, defines the aesthetic tastes and attitudes of the people. Study of linguo-cultural aspect of words definitely is connected with the culture of people. Many scholars have a proof of linguo-cultural approach to the study of words. In fact, we tried this approach through our research. It also describes the role of the notion of language as a nation- culture in the knowledge of people's worldview. And it is through the vocabulary of the Kazakh national dress of the people, which reflects the national heritage and linguistic wealth.

Key words: language-nation-culture, lexis of clothes, linguaculture, and language worldview.

Сөз өз мағынасында осы сәтке дейінгі қоғам жинақтаған білімді сақтайды. Алайда бұл білім үнемі толығып отырады, ол өз құрамына басқа да мағыналық белгілерді жинай береді. Сөйтіп сөз өзі ие болған мағыналарды тілдік қорға

енгізе отырып, өз қызметін, тілдегі қолданыс ауқымын кеңейте түседі.

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен даму барысындағы бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік контекстінде тілдің қызметі мен

әлеуетін айқындау мәселесі оны жаңа теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Осымен байланысты тіл білімінде тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен бітім-болмысты зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің лингвомәдени когнитивтік бағыты қалыптасуда. Бұл тектес танымдық та кешенді зерттеу үрдісін қалыптастыруға негіз болатын, мүмкіншілік беретін мазмұндық-деректік әлеует тіл құдіретінің сипатына сай тілдің өз бойынан табылады. Себебі, тіл – сол тілді тұтынушы этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының асыл қазынасы. К.Аханов: «Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ойлаудың, ойдың жарыққа шығуының да құралы. Адамның тілі ой арқылы, тілдегі сөйлемдер мен сөздер арқылы айтылып, белгі бола алады. Ой және оның мазмұны тіл арқылы көрініп, сол арқылы ұғынылады. Адам өз ойын басқаларға тіл арқылы айтып, не жазып жеткізеді», – деген [1, 68]. Ғалым пікірінен тіл мен ойлаудың ажырамас бірлікте екеніне және ойлаудың тіл арқылы жүзеге асатынына көз жеткізуге болады. Академик Ә.Қайдардың зерттеуі бойынша кез-келген тілдің қоғамда атқаратын өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Олар: «Коммуникативтік, көркем шығарма тілі-не тән адам баласына образ арқылы әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық қызметі; үшіншісі – ғылыми терминмен айтқанда, кумулятивтік қызметі, яғни ол тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті», – деп, тілді рухани құндылық ретінде бағалайды [2, 24-25].

Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде тілдің мұрагерлік қызметінің мәнін зерттеудің әлеуметтік лингвистика негізінде кеңейіп, ұлттық мазмұны тереңдей түсуде. Оның себебі, әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол – жай таңбалық жүйе емес, ұлт болмысын тұтас сипаттайтын мәдениет. Мәдениет ұғымының ғылымда сан түрлі анықтамалары бар екені белгілі. Өз зерттеулерінде солардың бәрін таразылай келіп, ұлт болмысы мен тіл қызметінің сабақтастық қағидасын ұстанатын академик Ә. Қайдар мәдениет

ұғымын «жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым, әрбір этносқа тән белгілі бір табиғи-әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасатын құбылыс» деп санайды. Өмір-тіршілік салты, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология сияқты ұғымдардың бәрін бір этнос бойында тұтасқан ұлттық болмыс ретінде танып-білудің ең басты құралы – тіл екендігін ғалым ерекше атап көрсетеді. Тілді қарым-қатынас жасау мен ойды білдірудің ең басты тәсілі деп қана емес, жалпы мәдени білімнің жиынтығы ретінде қарайтын қағида тіл білімі тарихындағы зерттеу тәжірибесімен ұштасады [2, 44].

Әрине, мәдениет те тіл сияқты ақпаратты жеткізуші семиотикалық (таңбалық) жүйе, бірақ тілдің мәдениеттен айырмашылығы – оның тілді тұтынушы (адам) арқылы өзін-өзі ұйымдастыра алатын қабілетінде болса, ал мәдениет ең алдымен, есте қалатын ақыл-ой жетістігінің жиынтығы болып саналады. Сондықтан тіл арқылы мазмұндалған ұлт болмысы мен мәдениетін тану тіл білімінің қазіргі антропологистік бағыттағы лингвомәдениеттану саласының еншісіне тиіп отыр. Оның өзегі “Тіл – ұлт (ұлттық тұлға) – мәдениет ұғымдарынан тұрады. Осы тұрғыдан қарасақ, мәдениет – тіл арқылы көрініс табатын, адам өмірін, іс-әрекетін ұйымдастырушы, ұлттың заттық және рухани құндылықтар өрісі. Ал, тілді адамның әлеуметтік тұрмысын қамтитын мәдениеттен, тарихтан тыс қарапайым коммуникативтік таңбалық жүйе деп қарастыру ол туралы жалаң түсінікті қалыптастырады және оны зерттеудің мүмкіндіктерін шектейді. Демек, тіл – әр халықтың тарихи-мәдени ұлы мұрасын өз бойында «әлемнің тілдік бейнесі» негізінде сақтаушы, жеткізуші және танытушы қазына.

Осыған орай қазіргі лингвистика саласындағы ғылыми ой дамуының жаңа үрдістері оның айқын лингвомәдени когнитивтік бағытын белгілейді. Осылайша мәдени-әлеуметтік әрекет үстіндегі тілді тұтынушының тілін (оның ішінде ең "сезімтал" бөлігі лексикалық деңгейі) танауда адамды, социумды жан-жақты зерттеу тіл білімінде өз кезегінде функционалды парадигма туғызды [3, 56-60]. Осымен байланысты қазіргі лингвистиканың құрылымын өзгерткен әртүрлі ғылыми теориялар, оның дәстүрлі түрде қалыптасқан салаларының арасындағы шекараны тоғыстырып, кешенді сипатпен то-

лықтырды. Соның нәтижесінде жалпы тіл білімінде қалыптасқан социоллингвистика, психоллингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану т.с.с. сабақтас ғылым салалары зерттеу нысанының өзегін тілдің өзі емес, тілді құрал ретінде пайдаланатын тілді тұтынушының болмысын, іс-әрекетін, таным-пайымын зерттеуге бағытталған адамтанымдық мақсат құрайды. Атап айтқанда, сол тілде сөйлеушінің ішкі әлеміне ерекше көңіл бөлу мақсаты тіл білімінің басқа да (философия, тарих, психология, логика, әлеуметтану, этнография, мәдениеттану т.б.) ғылымдармен тоғысуына әкелді. Осының нәтижесіндегі лингвистикалық зерттеулердің тұтастық (интеграциялық) сипаты тілді ұлтпен біртұтас жүйе ретінде айқындайды. Соның нәтижесінде этнолексиканың, көне атаулардың таңбалану уәждемесінің мәдени құндылыққа ие болу ерекшелігінің анықталуы лингвомәдени когнитивтік бағыттағы тілдік зерттеулердің өзегіне айналды. Осы орайда дәстүрлі мәдениеттің көріністеріндегі тілдің рухани қызмет құралы, рухани құндылық көзі ретінде ұлт өкілдеріне сай ұлттық лексика көмегімен ұлттұтастырушылық дәйегін ашудың мәні ерекше. Себебі сол көздердің, яғни лексиканың мазмұнында айшықталған халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани және мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-санасы т.б. ұлттық ұжымда, сол тілде сөйлеуші ортада қалыптасып, тілінде сақталады. Бірақ сөз – заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, адамның иә белгілі бір ұлттық ұжымның дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс пен еңбек тәжірбиесі барысындағы архетиптік тілдік санасында, тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі [4, 60].

Кешенді лингвомәдени зерттеу барысында бір кезде күнделікті өмірде өте қажетті болған көптеген заттардың атаулары ғана қазіргі мәдениеттің, дәстүрдің және ұлттық мұраның жұрнағы ретінде сақталып қалғаны анықталады. Демек, атаулар жүйесінің қызметі тек атауыштық қана емес, танымдық та. Осымен байланысты жүргізіліп жатқан іргелі зерттеулердегі өзге ұлт тіліндегі баламасын, аударылымын салыстырмалы, салғастырмалы түрде анықтайтын лингвомәдени зерттеулер жобасы одан әрі кеңейіп, жалғасып, лексиканың лингвоелтанымдық аспектілерін зерттеуге ұласуда. Осы арада лингвомәдениеттану мен лингвоелтану бағыттарының өзара тұтастығы мен айырмашылықтары да анықталады.

Қазіргі тіл біліміндегі антропологистикалық парадигма шеңберіндегі «әлемді тілдік бейнелеудің» айшықты жүйесін тиімді зерттеудің кеңістігі – көркем мәтін. «Көркемдік әлемін» құратын бұл кеңістіктің ішіне ежелгі эпостық жырлар, ақын-жыраулар мен би-шешендер тіліндегі т. б. тарихи-рухани көздердегі сөз кестелерінен бастап, қазіргі заман қаламгерлерінің шұрайлы да сырға толы тіл әлемі енеді. Ол көздерден тілдік деректерді тек жинақтап қоймай, оларды этномәдени сабақтастықта зерттеудің маңызы терең. Біріншіден, уақыт пен кеңістік контексіне сай әртүрлі әлеуметтік-тарихи кезеңдердегі белгілі бір этностық, иә ұлттық сипатта ұйысқан ұжым өкілдерінің айналадағы дүние туралы алуан түрлі сырын мифтік бағам-пайымын, наным-сенімін көрсететін тіл деректері, кейбір көне этномәдени сөзқолданыстары бүгінгі заманға халқымыздың бай ауыз әдебиеті мен көркем әдебиет мәтіндері арқылы келіп жеткені белгілі. Сондықтан зерттеу жұмыстарында көне мәтіндік тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде айқындалады. Екіншіден, бүкіл адам баласы үшін ақиқат шындық болмыс біреу болғандықтан, ғаламның біртұтас бейнесі де әр басқа тілде сөйлейтін халықтар үшін бі-реу-ақ. Сөйтсе де, тіл иесінің ой-өрісіне, таным әлеміне байланысты әр тіл дүние ғаламның кеңістігін өзінше өреді, бөлшектеп атайды, бейнелеп суреттейді. Соның нәтижесінде белгілі бір тіл өкілі ойының жемісі оның өз тілінде бекіген ғалам бейнесіне сай құрылады [5]. Осыған байланысты әр басқа халықтың (ұлттық, этностық) тілдеріндегі әлем бейнесінің көріністерінде жалпы адамзатқа ортақ дүниеліктер де, сол тіл өкіліне ғана тән ұлттық нақыштар да кездесіп жататыны заңды құбылыс.

Тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін танымның ерекшеліктері мен тығыз байланыста, дүниетанымның да құралы деп қараудың мәні көркем тілдің мазмұндық жақтарын жоғарыда көрсетілген кешенді де сабақтастық сипатта қарастыру нәтижесінде айқын көрінеді. Сонымен, мәтін теориясына сүйеніп, көркем тілдің тетігі мен табиғатын жекелеген көріктеу құралдары негізінде емес, қаламгердің шығарма мазмұнына арқау еткен тұлғалық мұратына сай құрайтын өрмегінде, яғни тұтас мәтіндік жүйеде зерттеу нәтижесі мынадай түйіндерге әкеледі: «шығармалардың тілі арқылы жазушының «көркемдік әлемінде», иә ақынның көр-

кемдік санасында қалыптасқан өзін қоршаған шындыққа, уақытқа деген қатынасын, түсінігін анықтауға болады. Суреткердің осындай тұлғалық тұжырымдамасы мен дүниені бейнелеуінің өзіндік «тілдік әлемін» ашып беру сөз күдіретінің, тілдің рухани әлеуметтік әлеуеті арқылы ғана іске аспақ [6].

Жоғарыда айтылғандардың дәлелі ретінде, тұрмыстық лексика топтамасына жататын киім-кешек лексикасы. Әсіресе, тақырыпты лексиканың әлемдік бейнені суреттей алатын арнайы бір ақпарат беретін бірлік деп алғандықтан, алынған ақпараттар арқылы халық санасына, әдет-ғұрпы, өткен өмірі мен бүгінгісіне шығу және аталмыш лексикалық тақырыптағы жай сөздер ретінде қарамай, адаммен, халықпен байланыста қарау бүгінгі таңдағы лингвомәдениеттанудың, когнитивті лингвистиканың 21 ғасыр зерттеуінің мазмұндылығына үстемдік танытқандығын айқындайды.

Ұлттық киім бай тарихи мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет ғұрып, салт дәстүр, халықтың хал ахуалынан кең көлемде жан жақты хабардар етеді. Қазақ халқының киімі басқа ұлттардан өзгеше өзіндік қасиетке толы. Мұның басты себебі, қазақ халқының табиғат төсінде өсіп, еркін ғұмып кешуімен байланысты. Қазақтың ұлттық киімдері негізінен ертедегі көшпенділер киімдерін еске түсіреді. Қазір өзіміз киіп жүрген бірқатар киім үлгілері сақ дәуірінен бастау алады.

Киімдердің етек жеңіне рәміздік ұғымды тұспалдайтын ою өрнек элементтерін салу, үкі тағу, жын перілерден, пәле жаладан, ауру сырқаудан қорғайды, магиялық күш әсер етеді деген сенімнен туған. Кейіннен үкіні тақия, сәукеленің төбелеріне, домбыраға, бесікке қадаған. Үкінің қара қасқасын ерлер, балақ жүнінің ұлпасын әйелдер қолданған. Үкі құсын қазақ қасиетті деп білген. Ежелгі бақсылар, батырлар, сал серілер де үкі тағып жүрген.

Пайдалану, тұтыну ерекшеліктеріне байланысты киім күнделікті, сәндік киімдерге, жыл мезгілдеріне қатысты қыстық, маусым аралық және жаздық киімдер деп бөлінеді.

Жас және жыныс ерекшелігіне қарай: сәби киімі (ит көйлек, тақия), бала киімі (кепеш, малақай, құлақшын, жейде, дамбал, шалбар, етік, бешпент, шапан), бозбала киімі (тақия, етік, жейде, шалбар), бойжеткен киімі (желбіршекті көйлек, тақия, кәзекей), қалыңдық киімі (сәукеле, желек), келіншек, бәйбіше киімі (көйлек, кимешек, жаулық, қамзол, кебіс, мәсі, көкірекше), күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері (ша-

пан, ішік, бешпент, сырма шалбар, ақ жейде, дамбал, саптама етік, кебіс, мәсі) деп түрлерге бөлінеді [7].

Қазақтың ұлттық киімдері әрі алуан, әрі олар халықтың көшпелі тұрмысына лайықты жасалған. Оның негізгі материалдары төрт түлік малдың өнімдері - тері мен жүнінен, одан басқа киізден жасалды. Сырт киімдерге тері мен жүн пайдаланылса, жеңіл киімдер үшін қажетті материалдар сол мал өнімдеріне, малға айырбасталып, сатылып алынған. Ежелгі қазақ салтына тән мал терісінен істелген сырт киімдерге тон (оның қаптама, камзолша деген екі түрі бар) ішік, жарғақ, шекпен, шапан жатады. Қаптама-қысқы боранда малшылар киетін тон түрі. Махамбеттің «Қаптай соққан боранда, қаптама киген тоңар ма?!» дейтіні осы. Камзолша - етегі тізеден жоғары келетін қысқа тон. Тон орнына қасқырдың, түлкінің, қарсақтың, күзеннің т.б. аңның терісінен сыртын матамен тыстап тіккен киімді "*iwiik*" дейді. Бұл сияқты аңның қымбат терісінен жасалған ішіктерді құдаларға сыйға тарту дәстүрі болған. Кедей адамдар ішікті қоян, саршұнақ терісінен де жасап киетін. Бірақ, олардың сапасы нашар болып келгендіктен, өздерін "бір жылға қоян терісі де шыдайды" деген сөздермен жұбатқан. Құлынның терісінен астарсыз тігілген тонды "*жарғақ*" дейді. Сыртқы киімнің бір түрі - күні. Ол қойдың не түйенің жабағы жүнінен жасалған. Жылылығы тері тоннан кем емес. Жеңіл сыртқы киім немесе жүннен тоқылған шекпен. Түйе жүнінен тоқылған шекпенді дәулетті адамдар ғана киген. Шамасы келмегендер оны қой жүнінен тоқып киген. Қысты күні малшылар (әсіресе жылқышылар) шекпеннің сыртынан тон қабаттап киетін болған. Қазақ жерінде шапандар әр түрлі тігілген: сырмалы шапан, қаптал шапан, қыз-келіншектерге арналған қималы шапан, т.б. Ал, сәнді шапандарды түрлі түсті масаты матадан тігіп, оларға түйме орнына асыл тастар орнатылған күміс қапсырма (ілгектер) тағылған. Сыйлы қонаққа шапан жабу тәрізді қазақтың ертеден қалыптасқан дәстүрі күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Қазақтың аяқ киімдері - байпақ, етік, кебіс, мәсі [8].

Мәсі - аяқ киімнің бір түрі. Оның етіктен айырмасы өкшесі болмайды, сыртынан кебіс киіледі. Қысты күні малшылар етіктің ішінен қозы жүнінен басылған байпақ (ұйық) киген. Етіктің табанына киізден ұлтарақ салған. Кебіс - мәсінің сыртынан киюге арналған, былғарыдан тігілген қонымсыз аяқ киім. Бұрын кебісті галош орнына киген.

Қазақтың ұлттық бас киімдері - тақия, сәукеле, орамал, кимешек, бөрік, тұмақ, малақай. Бөрік, тұмақ, малақай - қара бұйра жүнді елтіріден (қозынікі), түлкі мен құндыз, жанат терілерінен, сілеусін терісінің пұшпағынан, бұлғын, кәмшат терісінен істеледі. Тақия - ұлттық өрнегіне, тігілу мәнеріне қарай әр алуан үлгіде дөңгелек пішінді жеңіл бас киім. Тақияны бір түсті матадан (сәтен, шұға, барқыт т.б.) көлемін аласа, төрт сай немесе дөңгелек үшкіл төбелі етіп тігеді. Қыздар тақиясын жібек жіптермен әсем кестелеп, моншақ, асыл тастармен безендіреді. Сондай-ақ тақияға үкі қадаған.

Сәукеле - қызды ұзатқанда киетін бас киім. Қыз сәукелені күйеуінің еліне киіп барады деп тіктірген. Сәукеле - арнайы ақ киізден немесе арасына қыл салынып сырыған матадан жасалып, сырты қымбат матамен (барқыт, атлас, мәуіті, шұға) қапталып, шетіне құндыз, кәмшат терісінен айналдыра тігіледі. Сәукеленің арнайы күміспен жасалған төбелдірігі (үш қарыс шамасы), оның маңдайшасына, екі жағына тізілген маржаннан салпыншақ бет жақтау және арт құлағы (белге дейін) болады.

Ал үстіне киілген жеңіл сырт киімі - бешпетпен шалбар. Олар қызыл түсті былғарыдан тігілген. Бешпет - екі жеңі ұзын, қысқа етектегі, ойық жағалы, оның өн бойына үш жапырақты өсімдіктер тәріздес әшекейлер көмкерілген. Жағасы, етегі, екі өңірі барыстың айбарлы тұмсығы бейнеленген төрт бұрышты ірі-ірі алтын әшекейлер жапсырылған. Бешпеттің бүкіл бойы үш мыңға жуық алтынмен әшекейленген. Шалбар - аузы кең, әрі ышқыры бітеу, былғарыдан тыстап тігілген сырт киім. Шалбардың балағы етік қонышының ішіне салынып, оның екі жаны тұтастай ұсақ алтын әшекейлермен көркемдеген. Беш-

петтің сыртынан буынған кісе белдік иленген қайыстан астарланып, шет-шеті тарамыспен оюланып тігіледі. Белдіктің өн бойы кесек алтынмен тұтас қапталып, әшекейленген [8,45].

Ұлттық киім - кешек - қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, тарихи даму эволюциясындағы түрлі кезеңдер мұраттары мен тұтынуларын көрсететін ең басты тарихи атрибуттардың бірі. Өз халқының тұрмысын, киім кию үлгісін, қол-өнерін бағалап, тани білмеген адам - басқа халықты да тани алмайды, бағалауға қабілетсіз. Олай болса, қазіргі күнгі ұлттық сана-сезім есейіп, өз әдет-ғұрпымыз, салт-санамызды түгендеп, қайтарып алуға кіріскен сәтте тарихтан хабардар болу, оған түсініктен қарау, жақсысын алып, жаманынан жирену - ұлттық борышымыз, ата дәстүрі алдындағы парызымыз болуы шарт.

Қорыта айтқанда, киім-кешек атаулары әлем тілдерінің басым көпшілігінің лексикасының ең көне қабатын құрап, көптеген атаулардың, таңбалардың тілде қалыптасуына негіз болған бірліктер санатына жатады. Әрине, тіл-тілдегі киім кешек атауларының тұрмыстық лексикада қолданылу деңгейі, кездесу жиілігі әр түрлі.

Әрине, мәдениетті, рухани көріністерді бейнелейтін тіл, өнер, миф, өнер, дін және т. б. негізде құрылатын семиотикалық жүйе. Бірақ көшпенді мәдениетінде, қазақ мәдениетінде мәдениеттің таңбалық негіз, рәміздік жүйедегі ұлттың психологиясы, сакрализациясы негізінен тіл арқылы сипатталады. Сондықтан мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы игерілуі, жетілуі тіл арқылы іске асатынын қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік бағыттағы зерттеулерінде қарастыру - аса тиімді.

Әдебиеттер

- 1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – Б. 64.
- 2 Қайдар Ә.Т. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – Б. 24-25.
- 3 Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика: учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
- 4 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – Б. 60.
- 5 Манкеева Ж.А. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
- 6 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194б.
- 7 Ибраимова Ж.Т. Қазақ тіліндегі киім атауларының құрылымдық компоненттері // Ұлт тағылымы. – 2003. – №3 (2). – Б. 213-219.
- 8 Хинаят Б. Қазақ халқының ұлттық киімдері. – Алматы, 2007. – Б. 45.

References

- 1 Ahanov K. Til biliminiñ negizderi. – Almaty: Sanat, 2002. – B. 64.
- 2 Kaydar Ä.T. Etnolingvistika // Bilim zhәне eñbek. – 1985. – №10. – B. 24-25.
- 3 Vasil'ev L.M. Sovremennaya lingvisticheskaya semantika: uchebnoe posobie dlya vuzov. – M.: Vysshaya shkola, 1990. – 176 s.
- 4 Bolghanbayuly Ä., Kaliuly F. Qazirgi qazaq tiliniñ leksikologiyasy men frazeologiyasy. – Almaty: Sanat, 1997. – B. 60.
- 5 Mankeeva Zh.A. Etnos tili tabiqatynuñ erekshelikleri // Til tarihy zhәне söz tabiqaty. – Almaty: Fylym, 1997. – 272 b.
- 6 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Fylym, 1998. – 194b.
- 7 Ibraimova Zh.T. Qazaq tilindegi kiim ataularynuñ құrlymдық компоненттері // Ұлт тағылымы. – 2003. – №3 (2). – B. 213-219.
- 8 Hinayat B. Qazaq halkynuñ ұлттық kiimderi. – Almaty, 2007. – B. 45.

ӘОЖ 81'42; 801.7

З. Даулетиярова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. к. Ж. А. Абитжанова
e-mail: zeine_04@mail.ru

Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі троп түрлерінің қолданысы

Мақалада түркі әлемінің орта ғасырдағы тарихи-әлеуметтік және мәдени-рухани болмысын танытатын аса құнды мұраның бірі — Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі троп түрлері жайында сөз қозғалады. Орта ғасыр тұғырлы мәдениетінің көркем ойлау жүйесі тілдік бірліктер арқылы кешенді түрде ғылыми сараланады. «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі метафора, эпитет, метонимия, тенеулердің қолданысы және олардың семантикалық сипаты ашылады. Қазақ тілінің сөздік қорының байлығы, тіліміздің ұлылығы, Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы деректерімен сабақтастырыла қарастырылады.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» тіліндегі троп түрлерін анықтау арқылы орта ғасыр түркілерінің дүниетанымын, тілдік ерекшелігі айқындалады. Философиялық ой-түйіндер, даналық сөздер көріктеу құралдары – метафоралар, теңеулер, метонимия, эпитет арқылы танылып, орта ғасыр түркілерінің көркем ойлау жүйесін айқындайды. Қазақ тілінің тілдік ерекшеліктерінің ертедегі бастау көздерін «Құтадғу білігі» шығармасынан іздеу мол материалдар мен жаңалықтар береді.

«Құтадғу білігі» шығармасы философиялық толғамдарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен сол дәуірдегі өнер өрісін, көркемдік таным мен ой-сананың биігін аңғартады.

Түйін сөздер: мағына, троп түрлері, метафора, тенеу, метонимия, эпитет.

З. Даулетиярова

Употребление тропов в языке «Кутадгу билик» Ж. Баласагуни

В статье представлены виды тропов, встречающиеся в произведении Ж. Баласагуни «Кутадгу билик» среднего века тюркоязычной среды социально-исторических и духовно-культурных взглядов. В комплексном виде научно анализируются языковые системы художественной культуры среднего века. Рассматриваются семантическая характеристика и употребление метафор, эпитет, метонимии и сравнение в языке произведения «Кутадгу билик». Раскрывается богатство словарного состава казахского языка путем сравнения с фактами в произведении Ж. Баласагуни «Кутадгу билик».

Раскрываются языковые особенности, мировоззрения тюрков среднего века с помощью определения видов троп в языке произведения «Кутадгу билик» Ж. Баласагуни. Определяется художественное сознание тюрков среднего века с помощью философских мышлений, мудрых изречений изобразительных средств – метафор, сравнений, метонимии, эпитетов. Древние начинания языковых особенностей казахского языка в произведении «Кутадгу билик» отличается новизной и дает много интересных материалов.

Произведение «Кутадгу билик» акцентирует внимание на художественное сознание, особенности поэтического, философского мышления той эпохи.

Ключевые слова: значение, виды троп, метафора, сравнение, метонимия, эпитет.

Z. Dauletiyarova

Addicting kinds of tropes in language works "Kutadgu Bilik" J. Balasaguni

This article discusses types of trails found in the average century Turkic medium socio- historical, spiritual and cultural beliefs in the product J. Balasaguni " Kutadgu Bilik ." In a complex scientific analyzes language systems artistic culture of the Middle Ages. Submitted semantic characterization and use of metaphors, the epithet, metonymy and comparison in language works " Kutadgu Bilik." Reveals the wealth of the vocabulary of the Kazakh language by comparing the facts in a work of J. Balasaguni " Kutadgu Bilik ."

Disclosed language features worldview Turks Middle Ages by defining types of trails in the language of work " Kutadgu Bilik " Zh.Balasaguni. Defined artistic consciousness Turks Middle Ages, by introducing philosophical thinking, wise sayings pictorial means - a metaphor, simile, metonymy, epithets. Ancient beginnings of linguistic features of the Kazakh language in «Kutadgu Bilik " different novelty and gives a lot of interesting materials.

Work " Kutadgu Bilik" focuses on the artistic consciousness, especially poetic, philosophical thinking of the era.

Key words: value types of trails, metaphor, simile, metonymy, epithet.

Жүсіп Хас-Хажибтің «Құтадғу білік» атты еңбегі (XI ғасыр) Орта Азия,

Шығыс Түркістан және Қазақстан түркі халықтарының көркем әдеби шығармаларының ішіндегі ең алғашқысы және ең көнесі болып есептеледі. Мәдениетіміздің ерте дәуірінің ұлы ескерткіші болып саналатын «Құтты білік» дастаны – орта ғасырдың ірі құбылыстарының бірі. Араб графикасымен жазылған, көлемді, мазмұнды, құнды, тарихи маңызы бар, Орта Азия түркі халықтарының ортақ мұрасы. Қайсы халықтың болса да, тілі, оның тарихымен тығыз байланысты. Аталған еңбек түркі халықтарының тілін, әдебиетін, мәдениетін, дүниетанымын, тарихын, салт-дәстүрін, зерттеуде бағалы дерек екені сөзсіз [1, 25].

Бұл мұраның тағы бір қайталанбас қасиеті – түркілігі, түркілердің төл қазынасы болуы. Қазіргі түркі халықтарының қайсы бірі болса да, аталмыш еңбекте өз шығу тегін, өз тілінің бұрынғы болмыс бітімін көз алдына елестеді. Қазіргі тілдермен салыстырады.

Ж. Баласағұнның өзіндік әлеміне бойлай ену үшін, оның «Құтты білік» шығармасын терең зерттеп қарастырған жөн. Жалпы Жүсіп Баласағұнды «тілдік тұлға» деңгейіне жеткен ақын, білімді, шешен, ділмәр деп тануға болады.

Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған троп түрлеріне зер саламыз. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады» [2, 112]. Ж. Баласағұнның тіліндегі теңеу, эпитет, метафоралар қолданысы қазақ тіліндегі дәстүрлі қолданыспен сабақтас. Көрнекті тілдік тұлғалардың тілінде қалыптасатын мұндай жүйе – заңды құбылыс. Ж. Баласағұн тіліндегі бейнелі теңеулер эпитеттік сипатта түркілік дәстүрлі үлгісінен туындаған, сондай-ақ, бұрын қолданылмаған тың теңеулер тобы да молынан ұшырасады. В.А.Маслова теңеудің табиғатын лингвомәдениеттану ғылымының өзекті мәселесі деп есептейді: «Халықтық діл (менталитет) және рухани мәдени тіл бірліктері алдымен олардың бейнелік мазмұндары арқылы жүзеге асады» [3, 145]. Жүсіпте дәстүрлі *tag, teg / дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары арқылы жасалған теңеулер көптеп кездеседі. Мысалы Құтты біліктің Герат нұсқасының 57²⁹ жолында бұл дүниенің мүлігін ашты суға теңейді: *aciḡ sub teg kör ol bu dūnja neḡi* бұл дүние мүлкі ашты судай көрінер [4, 4].

«Құтадғу білік» тілінде кездесетін теңеулер: *жортқан бұлттай, толған айдай, қайыңдай, малдай, құстай, батырдай т.б.*

Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым,
Ескен желдей тірлігімді тауыстым (ҚБ 6520).

Қара жұпар басыма ақты жолаттым,
Толған айдай жүзді қайда жоғалттым? (ҚБ 6530).

Оқтай түзу, *қайыңдай* тік едім мен,
Садақтай боп иілдім һәм жеңілдім (ҚБ 6530).

Ішпек-жемек болса, *малдай* жалмадым,
Тілек-нәпсі үшін шаңды қармадым (ҚБ 6535).

Аңға түскен *құстай* ессіз атылдым,
Ұшқан құстай ұшырдым мен атымды (ҚБ 6535).

Кеуде кердім жауды жеңген *батырдай*,
Қалдым қатып қара тастай-тасырдай (ҚБ 6535).

Адам есіміне қатысты теңеулер де жұмсалған: *Исадай, Нұшырбандай, Қайсарша, Шаддадуше, Ескендірше т.б.*

Не *Исадай* ұшып көкке шығайын,
Нұшырбандай әділ заңды құрайын! (ҚБ 6550).

Хұсрау, иә *Қайсарша* өмір бастайын,
Шаддадуше бейіш бағын баптайын (ҚБ 6545).

Ескендірше бар жаһанды алайын,
Нухтың жасын беріп ұзақ қалайын (ҚБ 6545).

Сондай-ақ *жанарымдай, судай, теңіздейін, жебедей, лебіндей, жасындай, тасындай, түстей* теңеулері қолданылған:

Егер, тапсам, опалы ер, ағайын,
Көшер ғұмыр көпті *желдей* аңырап,
Өкініштің мұң-шеріндей жамырап... (ҚБ 6550).

Көтеріп ап, *жанарымдай* бағайын! (ҚБ 6565).

Біліксіз тіл, жүрек неге жарасын,
Жанды *судай* біліктен күш табасың (ҚБ 6600).

Ақыл берген теңіздейін телегей,
Биіктерге самғасын деп *жебедей* (ҚБ 6645).

Естінің сөзі – хауыздың *лебіндей* есер,
Есердің сөзі – сүйреңдеп өз басын кесер (ҚБ 6592).

Әр сауалың асыл болсын *жасындай*,
Ауыр тисін диірменнің *тасындай* (ҚБ 592).

Бұл дүние кып-қысқа көрген *түстей*,
Қадірін білген дұрыс көрге түспей (ҚБ 595)[5].

Өмірдің өткінші екені, желдей есіп өтетіні мына жолдарда теңеу арқылы берілген: *inanta tiriglikkä jel teg kesär ne verь жизни, она проходит как ветер (QBN103₁₀)* [4, 254].

Аспанды күлімдеген қызға теңейді: *qalıq qız küläär teg jiristi tisin* небо, как смеющаяся девица, обнажило свои зубы (QBN416₁₁) [4, 263].

Ж. Баласағұн тіліндегі троп түрлерінің бірі – метафора (балау). Жүсіп дастанында түркі танымындағы дәстүрлі ұқсатулар (ассоциациялар) мол орын алған. Метафоралық қолданыс сөз қолданушының айырым танымының сол тілдегі мінезін жан-жақты бейнелейді. Жүсіп поэзиясынан метафоралық қолданыстардың өзіндік өрнегін байқаймыз. Метафоралық қолданыстарды номинативтік, бейнелі, когнитивтік деп жіктеуге болады. Номинативтік метафораларға ава/апа жатады. АВА (апа) сөзі баба мағынасында жұмсалған: *aba jazti ersa bajat qinati* (ҚБГ 100₂₁).

Сын есім негізді номинативтік метафоралар да көрініс тапқан. *Қара* сын есімінің даму өрісінде «*халық*» номинативтік метафоралы мағына жасалған: *qaraqqa bilig berti bilgä asuq danağey xalyqqa ashıq aqyl berdi* (ҚБГ 41₁₈) [4, 7].

Етістікке негізделген номинативтік метафоралар да кездеседі. Мысалы, *kesu* етістігінің даму өрісінде метафоралар жасалған. Алғашында *kesu* етістігі «өткір құралмен шорт кию, тілу, кесіп алу, тастау» мағынасына ие еді. Аталған сөздің даму барысында «сөз кесу» (сөзін бөлді) абстрактілі номинативтік метафора жасалған. Ол Жүсіп Баласағұн шығармасының мына жолында қолданылған: *sözin kesti qoptı adaqın ögü / esänlästi ebkä jüz urtı kögü* сөзін кесті, аяғымен тұрды, қоштасып үйге қарай жөнелді (ҚБГ 137₂₆) [4, 8]; *sözin kesti acti ağı qaznağı / üladi üküс neң сіуajlar haqı* сөзін кесті, қазынаны ашты / және көп заттарды кедейлер үшін бөліп берді (ҚБН 86₁₀) [4, 17]. Сондай-ақ *könül jirtı / көңіл жырту* метафорасы мына жолдарда берілген: *könül jirtı jas tökti iki közi* это разорвало его сердце, и из обоих его глаз потекли слезы (QBN138₁). Көне түркі сөздігінде *jirt* сөзінің мына мағыналары көрсетілген: 1. Рвать; 2. Перен. рвать, разрывать (о сердце) [4, 268]

Жүсіп метафорасында жан-жануар, ағаш, тұрмыстық-салт, абстрактілі лексика да кездесіп отырады. Бейнелі метафораға *бөрі*, *қозы* сөздері жатады. Мысалы бейбітшілік өмірді бөрі мен қозының бірге жүруіне ұқсатады: *acunluq belinkä batı qut qurı / qozı birlä qatlıp jorıdı böri / елге құт қонып бақытқа кенелді / қозы мен бөрі бірге жүрді* (ҚБГ 47₃₆) [8, 6]. *Ақыл-дос* бейнелі метафора Құтты біліктің 35₃ жолында қолданылған: *uqus ol sağar edgü andlıq adas* ақыл – ол саған ант берген мейірімді досың (ҚБН 35₃) [4, 9].

Сондай-ақ Жүсіп бәйіттерінде қызды «құсқа», оның ішінде «аққуға» балайды. Метафора әлемді танудың үлгісі, сондықтан ауысулардың

жаңа түрлері Орхон-Енисей ескерткіштері үлгісімен жасалғандай көрінеді. Жүсіптің тілдік шеберлігіне әсер етуші фактордың бірі көне түркілік мол білім екені байқалады. Сол себепті кейде көне ескерткіштер сабақтастығы метафоралық қолданыстарда көрініс тауып отырады.

Метафораға негізделген эпитеттер де баршылық. Мәселен, *асіу söz/ашты сөз* (адам жанына бататын сөз, қатты сөз) эпитеті жұмсалған: *tügük jüz asıu söz kisig tumlıtur* қатал жүз ашы сөзді адам түңілдіреді (ҚБГ 94₃₁) [4, 4]; *ama sözi – қант шекер* бейнелі метафорасы 5150 жолда жұмсалған:

Өсиетін айтты атаң кетерде,

Ama sözi – тұтсаң – қант, шекер де! (ҚБ 5150).

Сондай-ақ *аш бөрі*, *ұзын тонлы* метафоралары да сәтті қолданылған.

Сені қалың *аш бөрілер* торып жүр,

Ей, ел ері, қойды қатты қорып жүр (ҚБ 5160).

Ұзын тонлы, жатпа, табын құдаға,

Күнәнді жу күн-түн тынбай, шыда да! (ҚБ 6555).

Білімді теңізге балайтын метафора да кездеседі: *negü ter esitgil aj bilgi tenis / послушай, что говорит тот, у кого знание [словно] море* (QBN359₁₀) [4, 285].

Ессіздікті отқа балайды: *essizlik ot ol ot köjürgän bolur / jolında kecig jok* зло – огонь, огонь жжет, на его пути нет прохода (QBN30₁₁).

Кейде метафоралар антоним сипатында келеді: *uqussuz ölüg ol ukuslug tirig / uqus munca tenlig adirtlar erig* неразумный – мертвый, разумный живой / подобным образом разум разделяет людей (QBN91₁₀) [4, 12]. Бұл жерде ақылсызды – өлікке, ақылдыны – тіріге ұқсатады.

Символ да метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі. Символ тілдік тұлғаның тіліндегі біріккен ой жүйелерін көрсетіп, бір-екі сөзбен береді, сол себепті символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Символды зерттеуші Қ.Қайырбаева бұл туралы: «Сөз – символ жазушының айтпақ ойын дөп басып шығарманың бейнелігін арттыру үшін қажет. Сөз – символдарды ғалымдар әр түрлі қырынан зерттеген: рухани мәдениет пен материалдық мәдениетке қатысты [Е. Жанпейсов, Ж.А. Манкеева], түр-түс атауларының символдық мағынасы [Ә.Т. Қайдаров, З.Т. Ақтамбердиева], символдық мәні бар фразеологизмдер сипаты [Р.

Сыздық, Г. Смағұлова, Н. Уәлиұлы], сұлулық символизмдер [А.Қ. Сейілхан], символдың когнитивтік сипаты [Қ.Ә. Жаманбаева], этномәдени атаулар символы [Қ.Т. Қайырбаева] т.т.

Ақ, қара түстері символикалық мәнге ие болады. Ақын «ақ» түспен жақсылықты, «қара» түспен жамандықты таңбалайды. Ж. Баласағұнның танымы, түркілік рухы бұрын қалыптасқан символдар мәнінен айқын байқалады:

Заң-жосықтың бәрі өзгеріп, құрыпты
Ақ-қараны айырмастай былықты! (ҚБ 6490).

Ақ «таза, пәк» мағынасына ие:

Көз қырыңнан жаппар ием, қалдырма,
Сыртқа теппе, *ақын* сенің алдында (ҚБ 6560).

Сондай-ақ *ақ сөйле* / шын сөйле бейнелі оралымы мына жолдарда көрініс тапқан:

Бірінші – тіл: *ақ сөйле*, айт ашығын

Екінші – заң: ұстан адал, асылың! (ҚБ 5900).

Üc adaqlıq / үш аяқты (заттар) метонимиясы Құтты біліктің Герат нұсқасының 42₁₅ жолында ұшырасады: *qatıuü üc adaqlıy emitmäz bolur* барлық үш аяқтылар теңселмейді (ҚБГ 42₁₅) [4, 9]; *qatıuü üc adaqlıq köni tüs tuıur* барлық үш аяқтылар (заттар) дұрыс түзу тұр (ҚБН 68₃).

«Құтадғу білігі» шығармасында эпитеттер қолданысы да байқалады.

Алып, құрыш жүрек кісілер күрделі эпитеті қолданылған:

Бірі – *алып, құрыш жүрек кісілер*,

Қылышымен елге пайда түсірер (ҚБ 5910).

Сондай-ақ *қанды жас* эпитеті мына жолдарда берілген:

Текке өткен тірлігімді сағынып,
Көзден *қанды жасым* ақты қамығып! (ҚБ 6530).

Тура жол «адал жол» эпитеті қолданылған:

Адалдықтан еш айныма, *тура бол*

Бар тілекке жеткізеді *тура жол* (ҚБ 6085).

Тура сөйле, адал сөздің кіді жоқ,

Жаман жанның сөзі жалған, тілі шоқ (ҚБ 6090).

Қолы ашық «жомарт» эпитеті мына жолдарда берілген:

Үшінші – елге *қолың ашық*, сақи бол,

Жаныңды қос, жұртпен мәңгі бақи бол! [ҚБ 5900].

Жаудың мойнын ию «жауды бағындыру» фразеологизмі мына жолдарда көрініс тапқан:

Төртіншісі – керек қуат, қайсарлық

Жаудың мойнын иіп, тегіс жайпарлық! (ҚБ 5905)

Қорыта айтқанда Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы қазақ жазба әдебиетінің тарихынан үлкен белесті орын алатын ұлттық мұрамыз. Сондай-ақ ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш үлгісі. Филологиялық толғамдарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен де шеберліктің ең үздігі ретінде бұл ауқымды шығарма сол дәуірдегі өнер өресін, көркемдік таным мен ой-сананың биігін аңғартады. «Құтадғу білігі» тілінің троп түрлері арқылы орта ғасырдағы түркі танымның көркем жүйесін аңғара аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Нұрмақанов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы., 1998. – 170 б.
- 2 Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005. – 300 б.
- 3 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – С. 202.
- 4 Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
- 5 Егеубаев А. Құтты білік. – Алматы, 1986. – 278 б.

References

- 1 Nұrmaqanov A. Tүrki frazeologiyasy. – Almaty., 1998. – 170 b.
- 2 Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005. – 300 б.
- 3 Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – S. 202.
- 4 Drevnetyrkskiy slovar' / Pod red. V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Scherbak. – Leningrad: Nauka, 1969. – S. 676.
- 5 Egeubaev A. Qұtty bilik. – Almaty, 1986. – 278 b.

УДК 378.02:37.016

Д. О. Ершиманова

магистрант II курса Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. п. н. профессор А. А. Жайтапова
e-mail: d_ershimanova@mail.ru

Формирование межкультурной коммуникативной компетенции при обучении иноязычному общению студентов технического вуза

Статья посвящена вопросу формирования межкультурной коммуникативной компетенции. Проблематика процесса формирования межкультурной коммуникативной компетенции посвящена в контексте обучения иноязычному общению. В статье исследуется сущность данной компетенции и ее актуальность применительно к студентам технического вуза. Автор отмечает, что внедрение информационно-коммуникационных технологии способствует интенсификации процесса обучения иноязычному общению, погружению студентов в реальную языковую среду и формированию межкультурной коммуникативной компетенции у студентов технического профиля.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетенция, коммуникация, иноязычное общение.

Д. О. Ершиманова

Техникалық бағыттағы студенттердің шет тілдер оқыту кезінде мәдениаралық тілдесу құзырлықтарын қалыптастыру

Мақала мәдениаралық тілдесу құзырлығын қалыптастыру мәселесіне арналған. Аталған мәселе студенттерді шетел тілінде сөйлесуге үйрету кезінде туындайды. Мақалада бұл құзырлықтың мәні мен оның техникалық жоғары оқу орны студенттерін оқытуда өзектілігі зерттеледі. Автордың пікірі бойынша, ақпараттық-коммуникативтік технологияны енгізу шетел тілінде сөйлесу үрдісін жеделдетуге, студенттерді шынайы тілдік ортаға енгізуге және техникалық бағыттағы студенттердің мәдениаралық тілдесу құзырлықтарын қалыптастыруда маңызды мүмкіндік.

Түйін сөздер: мәдениаралық тілдесу құзырлығын қалыптастыру, коммуникация, шетел тілінде сөйлесу.

D. O. Yershimanova

The formation of intercultural communicative competence of a technical college students in the process of foreign language learning

The article focuses on the formation of intercultural communicative competence. The problems of the formation of intercultural communicative competence are dedicated in the context of training of foreign language communication. The paper investigates the essence of the competence and its relevance to students of a technical college. The author notes that the introduction of information and communication technology contributes to the intensification of the process of learning foreign language communication, immersing of students in real language environment and has significant opportunities in the formation of cross-cultural communicative competence of students of technical profile.

Key words: intercultural communicative competence, communication, foreign language communication.

Присоединение Казахстана к Болонскому процессу, позволяющее обеспечить признаваемость казахстанских образовательных программ, академическую мобильность студентов и преподавателей, конвертируемость отечественных дипломов в европейском регионе, право выпускников на трудоустройство в любой стране, привело к изменению социального заказа общества. Стремление нашего государства к равноправному и конкурентоспособному существ-

вованию в международном экономическом и образовательном пространстве, вызванное процессами глобализации и увеличением мобильности специалистов различного профиля, и, в том числе, технического, повлекло за собой трансформацию всей парадигмы высшего профессионального образования. На современном этапе меняются цели социализации и социально-профессионального становления учащейся молодежи. Отечественное образование выстраи-

вает систему, обеспечивающую востребованность выпускников высшей школы на рынке труда, опираясь на опыт высшей школы развитых стран мира.

Перед системой образования появляется задача подготовки специалистов к культурному, профессиональному и личностному общению с представителями стран с иными социальными традициями, общественным устройством, менталитетом и языковой культурой. Специалисты с высшим техническим образованием сегодня широко востребованы, и требования, предъявляемые к ним рынком труда, высоки, что объясняется широким спектром задач, которые им приходится решать. Эти задачи в настоящее время не ограничиваются только техническими моментами, все чаще работодатели заявляют о том, что специалистам с высшим техническим образованием необходима творческая инициатива, самостоятельность, а также владение, по крайней мере, одним иностранным языком и способность осуществлять профессиональное межкультурное общение с зарубежными партнерами. Выпускник технического вуза – это будущий специалист, не только обладающий знаниями, необходимыми для осуществления инженерных функций по разработке, производству, исследованию и эксплуатации производственных объектов, но и способный к профессиональному и межкультурному общению в иноязычной среде. [5, 23]

Актуальность подготовки специалистов технического профиля с умением общаться на английском языке высока в настоящее время. С одной стороны, на рынке труда современного общества востребованы инженеры не только с хорошим техническим образованием, но и умеющие общаться с коллегами на конференциях, дискуссиях и семинарах, писать научные доклады, деловые письма зарубежному коллеге, составлять аннотации научных статей. Современный специалист должен обладать определенным объемом не только языковых, культурологических и социокультурных знаний, но и умениями, а также способностями, позволяющими ему адекватно проявлять себя в ситуациях межкультурного общения. Система образования находится в поиске способов подготовки и развития толерантного специалиста, способного к осмыслению и принятию ценностей различных культур и приобщению обучающихся к своей и чужой культуре для расширения и углубления межкультурных коммуникаций. На современном этапе становится

важным компонентом общеевропейской стратегии развитие европейского межнационального полилога, который помогает преодолению национальных предрассудков и способствует межкультурному взаимопониманию между различными народами. Языковая и лингвострановедческая подготовка в учебных заведениях способствует развитию межнационального полилога, так как средствами иностранного языка и лингвострановедения, определенная личность стремится к общению с людьми другой культуры, понять их специфическую систему восприятия, познания, мышления, их систему ценностей и поступков, интегрировать новый опыт в собственную культурную систему.

Высокий уровень профессиональной квалификации современного специалиста обеспечивается, в том числе, и определенным объемом языковых, культурологических, страноведческих и социокультурных знаний, а также умениями и способностями, позволяющими ему адекватно действовать в ситуациях межкультурной коммуникации.

В контексте современной ситуации языковая подготовка должна обеспечивать развитие у обучающихся способностей, позволяющих использовать иностранный язык как инструмент общения в диалоге культур и цивилизаций современного мира. Подобные способности могут быть развиты лишь на основе интеграции коммуникативного, социокультурного и межкультурного развития студентов средствами иностранного языка (ИЯ). Они должны позволять обучающимся использовать ИЯ в качестве инструмента индивидуально-личностного проникновения в культуру других народов, а также в образовательных и профессиональных целях.

Таким образом, обучение ИЯ в техническом вузе должно трактоваться не только как обучение иноязычному общению, но и как обучение иноязычному общению в контексте межкультурной коммуникации или, иначе говоря, межкультурному иноязычному общению.

Из вышесказанного следует, что формирование межкультурной коммуникативной компетенции (МКК) приобретает особую актуальность и значимость. Приобретение межкультурной коммуникативной компетенции (МКК), которая представляет собой функциональные умения понимать взгляды и мнения представителей другой культуры, корректировать свое поведение, преодолевать конфликты в процессе коммуникации, признавать право на существование различных ценностей, норм поведения,

становится максимально востребованным для современного специалиста. Она создает основу для профессиональной мобильности, подготовки к быстро меняющимся условиям жизни, приобщает специалиста к стандартам мировых достижений, увеличивает возможности профессиональной самореализации на основе коммуникативности и толерантности.

Исследование межкультурной коммуникативной компетенции, принадлежащей к группе социально-личностных компетенций, получило освещение в трудах учёных соответственно нескольких направлений: концепции диалога культур в образовании и в обучении иностранным языкам (В.С. Библер, С.Ю. Курганов, В.В. Сафонова, Е.И. Пассов); основы межкультурной и языковой коммуникации (Е.М. Верещагин, Г.В. Елизарова, Э.П. Шубин); формирование социокультурной компетенции обучаемых (В.Г. Воробьёв, А.В. Литвинов); формирование межкультурной компетенции (И.А. Зимняя, С.В. Муреева, И.С. Соловьёва, Т.В. Парфёнова, Т.М. Пермякова, Т.А. Ткаченко); межкультурная коммуникативная компетенция студентов в процессе профессиональной подготовки (И.Л. Плужник), развитию МК студентов технического университета в процессе изучения иностранного языка посвящено исследование Е.П. Желтовой (2005), М.Г. Корочкиной (2000), методика формирования умений профессионального общения на иностранном языке у студентов технического вуза (Тыныштыкбаева А.Б.). Сущность данной компетенции исследуется также и зарубежными авторами (Y. Kim 1991, R.L. Wiseman, J. Koester 1993, M. Byram 1997).

В отечественной методике существует несколько трактовок понятий «коммуникативная компетенция», «межкультурная коммуникация». С.Е. Цветкова пишет, что в «отечественных исследованиях по проблеме межкультурной компетенции последняя определяется как способность членов некой культурной общности добиваться понимания в процессе взаимодействия с представителями другой культуры с использованием компенсаторных стратегий для предотвращения конфликтов «своего» и «чужого» и создавать в ходе взаимодействия новую межкультурную коммуникативную общность». [7, 38] Г.В. Елизарова рассматривает межкультурную компетенцию как составную часть иноязычной коммуникативной компетенции, но с некоторыми «дополнительными компонентами, основанными на учёте проекции культуры на

сферу общения». [2, 112]. По мнению М. Г. Евдокимовой, межкультурную профессиональную коммуникативную компетенцию в неязыковом вузе можно развивать в процессе формирования отдельных составляющих иноязычной коммуникативной компетенции: если «все компоненты иноязычной профессиональной коммуникативной компетенции будут формироваться с учетом межкультурного измерения, то совокупность межкультурных аспектов содержания соответствующих компонентов иноязычной профессиональной коммуникативной компетенции составит ограниченную профессиональную межкультурную компетенцию» [6, 89]. Раскрывая сущность понятия «межкультурная коммуникативная компетенция», О. А. Леонтович подчеркивает, что межкультурная компетенция «является конгломератом трех составляющих: языковой, коммуникативной и культурной компетенции. [9, 32-33].

С.С. Кунанбаева в своей работе подчеркивает что «необходимо отметить многозначность единого термина «межкультурная компетенция», который в значении межкультурно – коммуникативная компетенция понимается как объект формирования в области обучения иностранным языкам. Но этот же термин (МК) используется и в более широком смысле - как способность управления межкультурным общением в области культурологии или межкультурной коммуникации, под которым понимается общение между представителями разных культур». Пересмотр теории и практики обучения ИЯ предопределил обновление и целевых установок в обучении ИЯ. Обновленные целевые установки проявляются в новом конечном результате – формировании МКК как способности к межкультурной коммуникации у личности, определяемого как субъект межкультурной коммуникации. Межкультурно-коммуникативная компетенция реализуется через набор субкомпетенций: когнитивной, коммуникативной, лингвокультурной, социокультурной, концептуальной и личностно-центрированной. [4, 106].

Цель формирования межкультурной компетенции обозначена Г.В. Елизаровой как «достижения такого качества языковой личности, которое позволит ей выйти за пределы собственной культуры и приобрести качества медиатора культур, не утрачивая собственной культурной идентичности». Рассматривая содержание межкультурной компетентности с точки зрения взаимосвязи между освоением иноязычного кода и развитием культурного опыта человека, можно

сделать вывод, что процесс формирования межкультурной компетентности предполагает развитие иноязычного коммуникативного опыта личности, ее культурное самоопределение, выработку личностной позиции в деятельности, становление индивидуальных форм общения с другими культурами, развитие личностных качеств. Более конкретно определяет сущность межкультурной коммуникативной компетенции И. Л. Плужник: «...она (МКК) представляет собой функциональные умения понимать взгляды и мнения представителей другой культуры, корректировать своё поведение, преодолевать конфликты в процессе коммуникации, признавать право на существование различных ценностей, норм поведения...» [8, 18].

Формирование межкультурной компетенции при обучении иностранному языку в техническом вузе - процесс трудоемкий, однако, необходимый, поскольку не только готовит будущих специалистов к реалиям современного рынка труда, но и делает вклад в гуманизацию высшего технического образования. В связи с этим, выбор подхода и принципов, на которых будет строиться процесс обучения, а также разработка методики обучения должны базироваться на достижениях современной методической науки и учитывать существующий положительный опыт, накопленный предыдущими поколениями.

В основе формирования межкультурной компетенции положен комплексный подход, сочетающий личностно-деятельностный, межкультурный и проблемно-проектный подходы как соответствующие современным тенденциям развития профессионально-ориентированного английского языка в современных условиях.

Основными принципами формирования межкультурной компетенции в техническом вузе являются:

- принцип субъект-субъектного взаимодействия в процессе обучения;
- принцип проблемной организации учебного процесса;
- принцип лингвокультурной и профессиональной направленности обучения;
- принцип междисциплинарных связей;
- принцип ценностно-рефлексивного взаимодействия в организации иноязычного общения;
- принцип учета родного языка и культуры.

Важным результатом формирования межкультурной компетенции студентов технического вуза на базовом курсе является развитие у них таких качеств и способностей лич-

ности, как способность к непрерывному образованию, подразумевающая наличие стремления расширять знания о культурной и социокультурной жизни страны изучаемого языка и родной страны, межкультурной адаптации, способности к рефлексии, толерантности и эмпатии. [2, 16]

Одним из показателей сформированности межкультурной коммуникативной компетенции является способность личности к адаптации в рамках двух и более культур, к так называемой «межкультурной адаптации». Для личности, обладающей этой способностью, характерны такие качества, как уважение и толерантное отношение к культурной самобытности народов других стран и своего народа, готовность и способность изменять стереотипные представления, преодолевать предрассудки в связи с приобретением новых знаний и опыта, осознание и проявление себя как равноправного и полноценного участника-субъекта диалога культур, способного осуществлять адекватное межкультурное взаимодействие. Отсюда следует, что межкультурная адаптация интегрирует в себе все вышеназванные качества и способности личности.

И наконец, важнейшим результатом формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов технического вуза должна стать способность к непрерывному образованию и совершенствованию в направлении поликультурности.

Успешное формирование и развитие межкультурной коммуникативной компетенции с позиции дисциплины «Иностранный язык» происходит на занятиях в процессе совместной деятельности преподавателя и студентов, а также в самостоятельной работе студентов с применением информационно-коммуникационных технологий.

Информационно-коммуникационные технологии обеспечивают реализацию интенсивных форм и методов обучения, организацию самостоятельной учебной деятельности в виртуальном пространстве, обладают значительными возможностями в формировании иноязычной коммуникативной компетенции у студентов технического профиля. ИКТ являются технологической основой международного информационного обмена, они создают дидактические условия для развития личности, для формирования межкультурной коммуникативной компетенции. ИКТ предоставляют возможность построения процесса обучения как «диалога

культур», формируют деятельностную основу обучения, они задают социокультурный контекст и контекст будущей профессиональной деятельности. Использование ИКТ для формирования межкультурной коммуникативной компетенции будет эффективным, если реализовать культурологический и аксиологический подходы при построении содержания обучения и процесса межкультурной деятельности в глобальной сети Интернет. В ходе обучения на основе использования ИКТ студенты, как показали наблюдения и результаты диагностики, становятся более восприимчивы и открыты новой культуре, они способны осознать свои стереотипы и предрассудки и изменить их, они меняют свое неприятие культурных различий на позитивное отношение к ним, улучшается характер взаимоотношений между студентами разных национальностей, происходит возрастание эмпатического и толерантного отношения к другим культурам и народам, возрастает способность осознавать свою культурную идентичность. Использование ИКТ приводит к возрастанию объема новых знаний и к развитию способности критического анализа информации, развивается способность эффективно взаимодействовать в виртуальной и реальной межкультурной коммуникации. Внедрение информационно-коммуникационных технологии моделирует способы открытого общения и межкультурного взаимодействия в различных ситуациях. Это отвечает требованиям сформированности межкультурной коммуникативной компетенции. Результатом активизации учебного процесса средствами инновационных технологий служит эффективное решение задач формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов.

Существующее противоречие между временными возможностями, отведенными на обучение английскому языку в техническом вузе, и нормативными требованиями к уровню его владения можно преодолеть при помощи формирования межкультурной компетенции в процессе обучения профессиональному общению

на английском языке, т.к., с одной стороны, именно профессиональная специализация выступает мощным стимулом и основным детерминантом мотивационной и прагматической ценности изучения английского языка студентами технического профиля. С другой стороны, межкультурная направленность обучения позволяет готовить студентов к эффективному и уважительному общению с представителями различных культур и глубже понять свою собственную.

Анализ результатов исследования практики обучения иноязычному общению в вузах технического профиля показал, что существующие трудности, такие как недостаточный объем учебного времени, выделяемого на изучение иностранного языка, низкий уровень мотивации обучаемых к овладению иноязычными коммуникативными навыками и умениями, отсутствие тщательно спланированной системы внеаудиторной самостоятельной работы и контроля результатов учебно-познавательной деятельности студентов, обусловлены нерешенными методологическими проблемами, связанными с формированием межкультурной компетенции студентов.

Недостаточное внимание к формированию межкультурной коммуникативной компетенции в процессе обучения иноязычному общению в техническом вузе может привести к проблемам будущих выпускников в их профессиональной деятельности при взаимодействии с носителями как иной, так и родной культуры, поскольку межкультурная коммуникативная компетенция - это компетенция особой природы, являющаяся существенной чертой зрелой личности, и формирование ее напрямую связано с процессом самоидентификации, обретением личного и национального достоинства.

В заключение следует отметить, что формирование межкультурной коммуникативной компетенции является в настоящий момент не просто модной проблемой современной методической науки. Оно является необходимым и актуальным для общества в целом и для конкретной личности, ее развития в частности.

Литература

- 1 Корочкина М.Г. Формирование межкультурной компетенции в техническом университете // Дис. канд. пед. наук. – Таганрог, 2000. - 178с.
- 2 Елизарова Г.В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению // Дис. д-ра пед. наук. – СПб., 2001.-217с.
- 3 Леонтович О.А. Международное обучение на базе Центра американистики ВГПУ // Тез. докл. II регион науч.- практ. Конференции. – Волгоград, 17-18 янв. 2003 г., С-32-33.
- 4 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования // Алматы, 2010-344с.
- 5 Галимзянова И.И. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции инженера // материалы международной научно-практической конференции. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2008. – С. 23-28.

6 Евдокимова М.Г. Межкультурная компетенция в структуре целей обучения иностранным языкам в техническом вузе // Иностранные языки в дистанционном обучении: Материалы II Международной научно-практической конференции (2007 г.). – Пермь: ПГТУ, 2006. – С. 87 – 91.

7 Цветкова Т.К. Билингвизм и межкультурная коммуникация // Современная коммуникативистика. – 2013. – № 1. – С. 34-38.

8 Плужник И. Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Тюмень, 2003. - 29с.

References

1 Korochkina M.G. Formation of intercultural competence in the technical university // Dis. Candidate. ped. Sciences. - Taganrog, 2000. – 178p.

2 Elizarova G.V. Formation of the intercultural competence of students in learning foreign language communication // Dis. Dr. ped. Sciences. - St. Petersburg. , 2001 – 217p.

3 Leontovich O.A. International Education at the Center for American SGMP // Proc. of reports. Region II scientific . - Pract . Conference. - Volgograd 17-18 January. 2003, P -32- 33.

4 Kunanbayev S.S. Theory and practice of modern foreign language education // Almaty, 2010, 344 p .

5 Galimzyanova I.I. Formation of foreign language communicative competence engineer // Materials of the international scientific -practical conference. - Pyatigorsk Univ PSLU 2008. - P. 23-28.

6 Evdokimov M. G. Intercultural competence in the framework of the purposes of teaching foreign languages in a technical college // Foreign languages in distance education: Proceedings of the II International Scientific-Practical Conference (2007). - Perm: Perm State Technical University, 2006 . - p. 87 - 91.

7 Tsvetkova T.K. Bilingualism and Intercultural Communication // Modern communications studies. - 2013. - № 1. - P. 34-38.

8 Pluzhnik I.L. Formation of intercultural communicative competence of students in the humanities in the process of training // dissertation for the degree of Doctor of Pedagogy. - Tyumen, 2003. – 29p.

ӘОЖ 81'1-027.21

А. С. Жұмабектен

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші: доценті С. Б. Бектемірова
e-mail: telda56@mail.ru

Этнолингвистика – антропоэзектік ғылымдардың бастауы

Мақалада этнолингвистика ғылымының негізгі мәселелері қарастырылады. Мақала мақсаты – этнолингвистика ұғымын ғылыми тұрғыда зерттеп, қазіргі таңда ғылым аясында қандай рөл атқаратынын анықтау. Этнолингвистика этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа да дербес бір саласы болып табылады. Бұл ғылым аясында этнос, этнос әлемі, этнос болмысы, этнос тілі деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын оның тіл байлығы арқылы қарастыру. Осы тұрғыда этнолингвистика идеясы әр қырынан және әр деңгейде қарастырылып келе жатқан ғалымдардың теориясына негізделеді. Атап айтқанда, шетел ғалымдары В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, т.б., орыс ғалымдарының Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, сондай-ақ Ә. Қайдаров, М. Копыленконың этнолингвистика ұғымына деген көзқарастарына қысқаша тоқталады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, этнос, тіл.

А. С. Жумабектен

Этнолингвистика – начало антропоцентрической науки

В статье рассматриваются основные проблемы этнолингвистики, исследуется значение этнолингвистики с научной точки зрения, определяется ее роль в сфере науки на сегодняшний день. Этнолингвистика – новая отрасль лингвистики, которая зародилась в результате изучения этноса с помощью языка. В данной науке особое внимание уделяются понятиям, как этнос, мир этноса, бытие этноса, язык этноса. Объект исследования этнолингвистики – национальный образ этноса, своя натура через богатство языка. На этом основании рассматриваются теории ученых, которые изучают идею этнолингвистики с разных сторон и на разных уровнях. Вкратце описываются точки зрения о понятии этнолингвистики зарубежных ученых, как В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, русских ученых, как Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, а также А. Кайдаров, М. Копыленко.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, язык.

A. S. Zhumabekten

Ethnolinguistics is beginning of anthropocentric science

This article considers the main problems of ethnolinguistics. The research is aimed at the study of the significance of ethnolinguistics from the scientific point of view, to define its current role in the science. Ethnolinguistics is a new branch of linguistics which arose as a result of ethnos study by means of language. In this science the special attention is given to such concepts as ethnos, the ethnos world, ethnos being, ethnos language. Object of research of ethnolinguistics is to study national image of ethnos, the nature through richness of language. On this basis theories of scientists which study idea of ethnolinguistics from different sides and different levels are considered. The points of view about concept of ethnolinguistics of foreign scientists as W. von Gumboldt, V. Vundt, G. Schuhardt, F. De Saussure, Baudouin de Courtene, E. Sepir and Russian scientists as N.I. Tolstoy, V.N. Toporov, V.V. Ivanov, A.F. Zhuravlev, A. Kaydarov, M. Kopylenko are described in brief.

Key words: ethnolinguistics, ethnicity and language.

Этнолингвистика – этнос дүниетанымын тек тіл феноменінің өзіндік мүмкіншіліктері арқылы зерттеуді мақсат ететін ғылым. Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу, этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын оның тіл

байлығы (тіл әлемі) арқылы қарастыру. Тіл ғылымы әлемінде ең алғаш шетел ғалымы А. Уорфтың идеясы негізінде этнография мен социология ғылымдарының аралығынан туындаған бұл ғылымның қазіргі ғылыми парадиг-

малардағы орны ерекше. Ол антропоэзектік ғылымдардың бастауы саналады.

Бұл ғылым аясында *этнос, этнос әлемі, этнос болмысы, этнос тілі* деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Бұл идея Э. Сепирдің тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға тұрғысынан қарастыратын теориясымен сәйкес болғандықтан, ғылымда «Сепир-Уорф болжамы» деген атпен де белгілі болды. Алайда этнолингвистика идеясын әр қырынан және әр деңгейде қарастырып келе жатқан ғалымдардың қатарына В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ сияқты ғалымдарды жатқызуға болады. Олар о бастан-ақ этнолингвистиканың «Этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқанын толық мойындаса да, олардың өзара қатыстылығы мен үйлесімін айқындауға келгенде бір жерден шыға алмай жүргендігі мәлім. Бұған себеп, этнолингвистиканы біресе мәдениет, біресе тарих пен әлеуметтік жағдай деп, оның шеңберін тарылтып, бүтіннің бөлшегі ретінде тануы ерекше көзге түседі. Мәселен, Ф. де Соссюр этнолингвистиканы этнос тарихы мен этнос тілі тарихының өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде танып, өз ойын «халықтың салт-дәстүрі оның тілінде көрініс табады, ал тіл керісінше, сол халықтың өзін қалыптастырады» деп тұжырым жасайды. Бұл пікірмен келісуге болады. Бірақ этнос тілінде көрініс табатын тек қана салт-дәстүр ғана емес екенін естен шығармау керек. Сол сияқты, этнолингвистиканы «көне дүниені» зерттеуші ғылым деп танып, байырғы қазақ тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен іздейді. Бұл пікірді жақтаушылар қатарына орыс ғалымдарынан Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлевтерді жатқызуға болады. Сонымен қатар, Э.Сепир де этнолингвистиканы этнография, мифология, салт-дәстүр ұғымдарымен шендестіріп, тіл әлемін тілдің символдық қызметімен шектеп көрсеткісі келеді. АҚШ-та қалыптаса бастаған көзқарас бойынша, «этносты» «Адам» деген ұғыммен алмастыру арқылы этнолингвистиканың баламасы ретінде антропология терминін қолдану үрдісі байқалып отыр. Ал саясатта этнолингвистика – қоғамдағы этнос тілінің жағдайын білдіреді. Осы орайда, этнолингвистиканың барлық тілдерге қатысты әмбебап ғылым ретінде толық қалыптасып, дами түсуіне кейінгі кездерде түркі тілдері негізінде көбейе бастаған ізденістер мен зерттеулердің көп екендігін ескерген жөн.

Ә. Қайдар этнолингвистика ұғымын екі объектінің – этнос пен оның тілінің ортасынан

туындаған ғылым саласы дей отырып, «этнос» атты күрделі ұғымды этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы», ал тілдің орнына «тіл әлемі» деген термин-ұғымдарды қолдануды жөн көреді. Ә. Қайдар «этнос болмысы» терминіне мынадай түсініктеме береді: «Этнос болмысы – этностың сонау бала кезеңінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өміртіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы», ал «Тіл әлемі – этнос болмысына қатысты мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [1, 20]. Автор этностың шыннайы болмысын басқа (этнология, этнография, мифология, археология, антропология т.б.) ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды дейді. Міне, осынау бай тіл қазынасын этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеру, оның терең мағына-мазмұнына бойлай еніп, оны жан-жақты зерттеу этнолингвистиканың ең басты міндет-мақсаты болмақшы.

Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылыми негізі қалыптаса бастаған, жан-жақты ізденіс нәтижесінде өзіндік ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан, дербес ғылым саласы ретінде танылып отыр. Қазақ этнолингвистикасына қатысты мәселелермен шұғылданушылар үшін М.М. Копыленконың «Этнолингвистика негіздері» [2] еңбегінің берері мол.

Зерттеу еңбекте проф. М.М. Копыленко: «Этностың тұрмыс-тіршілігі, қазіргі болмысы мен тарихы, оның материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері айқындалады және жете зерттеледі», – деп анықтайды [2, 19]. Этнолингвистиканың зерттеу арналарына:

1. Баламалар;

2. Тұрақты теңеулер;

3. Фразеологизмдер;

4. Мақал-мәтелдер;

5. Жұмбақтар;

6. Халық ауыз әдебиет үлгілері жатады. Тіл білімінде бұларды *этнолингвизмдер* деп атайды.

Баламалар – негізгі атауларды бейнелі түрде суреттеп беруден туындаған бірліктерді айтамыз. *Қара алтын – көмір, сары алтын – бидай, теледидар – көгілдір экран*. Жасанды баламалар – әдет ғұрыпқа байланысты эфемистік баламалар – тура атамаудан қалыптасады. Мысалы, *қасқыр – ит құлақ*.

Тұрақты теңеулер – танымдық мақсатта туған, тұрақталған тіркестер, көбінесе адам іс-әрекетін, сын-сымбатын тағы басқа қасиеттерін сипаттайды. Мысалы, *иттің құртындай*.

Фразеологизмдер – шошқа тағалау, түйе үстінен сирақ ұйту.

Мақал-мәтелдер – кез келген мақал халық өмірінен алынған. Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер.

Жұмбақтар – ұлт танымына байланысты. Әр бір жұмбақтың астарында этностық таным ретінде ғана айқындап түсіндіруге болатын шешімдер жатады. Айдалада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау.

Ауыз әдебиет үлгілері – тіл әлемінде ең бір ауқымды да информациялық байлыққа жатады. Құрамы: 1. Авторы белгілі ақыл-нақыл сөздер, 2. салт-дәстүрге қатысты деректер. 3. той-тома-лаққа байланысты ресми салтанат үлгілері. 4. Көріпкел, сәуегейлікке қатысты әңгімелер, 5. Әзіл-ысқақ, тұрмыстық жеңіл жанр үлгілері жатады. Міне, жоғарыда аталғандардың барлығы да халықтың рухани, мәдени өмірінен деректер беретін этнолингвизмдер қатарына жатады.

Қазақ этнолингвистикасының қалыптасу, даму үрдісінен өзіне тән кейбір ерекшеліктерді байқауға болады. Қазақ тілі ғылымында қазақ этносын оның тілі арқылы танып-білу мақсатымен бұдан 15-20 жыл бұрын басталған ізденіс барысында іргетасы қаланған. Қазақ этнолингвистикасы - бүгінде мақсат-мүддесі, бағыт-бағдары айқындалған, зерттеу әдіс-тәсілдері қалыптасқан әрі өзіндік ерекшеліктері бар ғылым саласы. Сол себепті этнолингвистика ғылымы танымдық ғылымдардың бастауы бола алады. Оған байланысты мынадай тұжырым-дама жасауға болады:

1. Этнолингвистика әр этностың ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның тіл байлығы, яғни тіл әлемі арқылы ғана жан-жақты тани алады.

2. Этнолингвистикалық зерттеулердің ерекшелігі – сөздіктерге ене бермейтін бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектері мен айтуға тыйым салынған «ұят» сөздерді де қамтуында.

4. Этнолингвистикасының тағы бір қағидасы – лексикалық байлықтың мазмұнын этнос таным тұрғысынан ашу болып табылады. Сонымен қатар этнос болмысына қатысты деректерді бейнелі түрде көркемдеу жатады.

5. Этнолингвистиканың екінші ұстанатын қағидасы - жүйелілік. Мұны этнолингвистика-

лық зерттеулерде бірізділікпен қолдану әдіс-тәсілдерінің бірі және ең тиімді тетігі деп санаған жөн. Тіл әлемін этнолингвистикалық тұрғыдан жүйелі, сатылы принцип бойынша қарастыру тиімді. Этнолингвистикалық деректердің мағынасын жинау барысында індеттеу әдісін қолдану басшылыққа алынады. Мәселен, қазақ тілі дене мүшелері мен ішкі ағзаға байланысты 500 аса атау бар. Бір ғана көзге байланысты атау 100 асады: *ботагөз, қарақат көз, құралай көз, сиыр көз, тана көз, жапалақ көз, жылан көз, қара көз, көк көз, қызыл көз, айран көз, бітік көз, былшық көз, бит көз, жұмық көз, ақ көз, аңқиған көз, жәудір көз, мөлдір көз, тостаған көз, құмай көз, отты көз* т.б.

Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды. Бұлай дегенде біз кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетінін тіл арқылы ұжым мүшелерінің санасында қалыптасқан ортақ психикалық заңдылықтардың көрінуін түсінеміз. Ол ұлттың пайда болуымен байланысты тілдік, кәсіптік-шаруашылық, территориялық тұтастықтар секілді психикалық тұтастықтардың қалыптасуымен байланысты. Дегенмен, ұлттың тарихын философиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдар халықтардың жеке ұлттық ерекшелігін жоғары бағалай отырып, кез-келген ұлттың мәдениеті жалпы адамзаттық мәдениеттің ерекше бір түрі, бөлігі деп қарайды және соның көрінісін сипаттайтын тілдің ерекшелігі ретінде сөздің ішкі формасына басты мән береді. Осыған байланысты ғалым Ж. Манкеева: Сөз заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі. Яғни, тіл кез-келген жеке заттарды бейнелегенде, сол тілде сөйлеушіге оны қоршаған дүниенің есігін ашады, суретін салады. Мұның мәдениетке қатысты ұлттық атауларға да тікелей қатысы бар» [3, 96], – дейді.

Әр халықтың тіліне тән этнолингвистикалық бірліктер сол халықтың өмірінің жиынтығын, ұзақ уақыт бойында қалыптасқан оның дүниетанымын, әдет-ғұрпын, арманын, мүддесін, рухани өмірін көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Қайдаров Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 652 б.
- 2 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. - Алматы, 1997. – 178 с.
- 3 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

References

- 1 Kaydarov A. Haluk danalygy. – Almaty, 2004. – 652 b.
- 2 Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki. - Almaty, 1997. – 178 s.
- 3 Mankeeva Zh. Mädeni leksikanun Ұлттық sipaty. – Almaty: Fylym, 1997. – 272 b.

ӘОЖ 070 (091)

А. Каримова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. к. доцент А. Ә. Жаңабекова
e-mail: kz_akma_kz@mail.ru

Қабдеш Жұмаділовтің шығармаларындағы бейвербалды амалдар

Мақалада Қабдеш Жұмаділовтің шығармаларындағы бейвербалды амалдар сөз болады. Қазіргі таңда тіл білімінде жаңа бағыттар мен ағымдар кеңінен дамуда. Қоғам мен ғылымның қазіргі уақыт тынысына сәйкес дамуы тіл біліміне ықпал етіп, лингвистикада жаңа бағыттар мен салалар пайда болуда.

Бейвербалды амалдар мәселесін жете талдаудан өткізу, оны ғылыми тұрғыда зерттеу тіл білімі салаларын терең түсінуге игі ықпал етеді.

Бұл мақалада зерттеу нысаны ретінде Қабдеш Жұмаділовтің шығармашылығы таңдалып алынды. Себебі жазушы өз шығармаларында бейвербалды амалдарды көптеп қалдырған. Қабдеш Жұмаділов қаламынан шыққан шығармаларды талдау барысында, ақынның адам жан дүниесі суреттеудің шебер екеніне көз жеткіздік.

Түйін сөздер: тіл білімі, Қ.Жұмаділовтің шығармалары, шығармаларындағы бейвербалды амалдар.

А.Каримова

Невербальные аспекты в творчестве Кабдеша Жумадилова

В статье рассматриваются невербальные аспекты в творчестве Кабдеша Жумадилова. На сегодняшний день в современном языкознании развиваются новые подходы и направления. В лингвистике возникли новые направления и отрасли, необходимые для развития современного общества и науки.

Всесторонний анализ проблемы изучения невербальных аспектов в творчестве Кабдеша Жумадилова, а также их научное обоснование способствуют глубокому пониманию отраслей языкознания.

В творчестве Кабдеша Жумадилова часто используются невербальные аспекты, в связи с этим объектом исследования является его творчество.

В ходе анализа произведений Кабдеша Жумадилова мы определили качества писателя как мастера, умеющего чутко описывать внутренний мир человека.

Ключевые слова: языкознание, произведения К. Жумадилова, невербальные аспекты, направления и отрасли языкознания, внутренний мир человека, мимика и жесты.

А. Karimova

Kabdesh Zhumadilov's unverbal aspects in the work

In this article Unverbal aspects in the work Kabdesh Zhumadilov discusses the work of unverbal aspects Kabdesh Zhumadilov. On the today's in modern linguistics develop new approaches and directions. In linguistics, there are new trends and industry necessary for the development of modern science and society.

Comprehensive analysis of the problems of studying unverbal aspects in the work Kabdesh Zhumadilov and scientific justification promote understanding branches of linguistics.

In the work Kabdesh Zhumadilov often used unverbal aspects in connection with the object of this study is his creativity. The analysis works Kabdesh Zhumadilova, we determined the quality of the writer as a master, able to describe the light's internal world.

Key words: by K. Zhumadilov unverbal aspects, directions and branch of linguistics, the inner world of human facial expressions and gestures.

Қазақ халқының да қарым-қатынас жасау мәдениеті ұлттың рухани мәдениетін, оның танымы, талғамын бейнелейтін коммуникацияның бейвербалды амалдарына қос қолдап амандасу, иіліп сәлем салу, төс қағыстыру, бет шымшу, ернін сылп еткізу, жаулығымен бетін сұрту,

алдына қамшы тастау т.б. кинемаларды кездестіріп жатамыз. Бейвербалды амалдар Түрік тіл білімінде жаңадан зерттеліп жатқан саланың бірі.

Қабдеш Жұмаділов өз шығармаларында бейвербалды амалдарды көптеп қалдырған. Бұл зерттеу жұмысының өзектілігін танытады. жыл-

дар 1960 жылдардан бастап қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасын қалдырып келе жатқан - Қабдеш Жұмаділов Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығының (1990), Тәуелсіз «Тарлан» сыйлықтарының лауреаты. Белгілі жазушы Қабдеш Жұмаділовтің тұңғыш жинағы 1981 жылдан шығармашылық жұмыста. Алғашқы өлеңдері 1954 жылдан жергілікті баспасөз беттерінде, ал «Жамал» тырнақалды әңгімесі 1956 жылы Үрімжіде шығатын «Шұғыла» журналында жарияланған. 1 өлеңдер жинағы, 8 роман, 5 повесть, ондаған әңгіме, мақалалар жинақтары жарық көрді. Еңбектер көпшілік жүрегінен мәңгілікке орын алған жазушы Қабдеш Жұмаділов сан қырлы тақырыптарда үзбей қалам тербеді. Жазушының прозалық, драмалық туындылары, көркем публицистикасы әдебиетіміздің асыл қорына рухани қазына болып құйылды. Ауызекі сөйлеу тіліндегі бейвербалды амалдар жазушы шығармаларынан кең көрініс тапқан. Жазушының көркем тілі белгілі бір оқиғаны оқырман сезіміне әсерлі, бейнелі етіп жеткізеді. Сол әсерлілік пен бейнелілік түрлі амал-тәсілдер арқылы жүзеге асады. Сондай амалдардың бірі – көркем бейне жасаудағы бейвербалды амалдардың қызметі. Қ. Жұмаділов шығармалары осындай бейвербалды амалдарға бай. Жазушы бейвербалды амалдарды пайдалана отырып, өзінің стильдік шеберлігін шыңдайды. Қ.Жұмаділов кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі, психологиясы бейвербалды амалдар арқылы ашыла түседі. Қаламгер сомдаған кейіпкерлердің ішкі жылықпен қол алысып амандасуы, қауыша құшақтасуы, қуанышпен күлімсірей қарап, маңдайынан сүюі – ұлтымыздың мейірбандығының, асыл тәрбиесінің, сыпайыгершілігінің, ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрінісі. Демек, жазушы қаламына тән осындай амал-тәсілдердің қолданылу табиғаты мен қыр-сырын ашу қаламгердің тілдік ерекшелігін танып білуге әсер етеді. Бейвербалды амалдарды өз орнымен қолдану, шығарманың танымдық-тағылымдық мәнін күшейтіп, әсерлілігін арттыра түсетіндіктен, бұл мәселені зерттеу тілдік және тілсіз қатынасты жете меңгеруге жол ашады.

Сондықтан бүгігі таңда тіл білімі саласында қарым-қатынас барысында қолданылатын бейвербалды амалдардың өзіндік ерекшеліктерін қарастыру, оның көркем әдебиет тіліндегі мән мен мазмұнын ғылыми тұрғыдан зерттеу қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Бейвербалды амалдар мәселесін жете талдаудан өткізу, оны ғылыми тұрғыда зерттеу тіл

білімі салаларын терең түсінуге игі ықпал етеді. Осы ретте орыс тіл білімінде бейвербалды амалдарға қатысты көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді.

Кейінгі жылдары қазақ тіл білімінде де бұл мәселе М. Мұқанов, С. Татубаев, Қ. Қажығалиева, С. Бейсембаева, М. Ешимов сынды зерттеушілердің еңбектерінде сөз болып талданды. Ғалымдар қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарды бірде салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде, бірде білдіретін мәндік-мазмұндық тұрғыдан зерделеу, бейвербалды амалдар мәселесін терең зерттеу – қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Алпысыншы жылдары өз жұмысын жаңадан бастап жүрген кездері еді. Қабдеш Жұмаділовтің шығармалары бейвербалды амалдарға толы.

Мысалы,

- Асылқан...

- Ол қазір жоқ еді, үйге кірсеңізші, - дейміз өтініп. Қыздар бізге көз қырын да салмайды. **Қабақтарын шытып, сағаттарына қарайды** да жөнеле береді.

(Қайран, қарындастар-ай!) [1,21]

- *Ата, мына қазды атайықшы, - деді Төлеутай қуанып. – Атишы анау алдында жүрген үлкенін.*

- *Жоқ, балам, бұл қаздарды атуға болмайды, - деді қарт басын шайқап.*

(Қаздар қайтып барады) [1,7]

Бірінші кітапта Абай мен Тоғжан, Ділде қатынастары суреттелетін тұста мен ұялып, дауысымды **күмілжітіп**, аттап өтуге тырысам. Мұнымды Елекең сезе қояды:

- Оқи бер, шырағым, ұлы сөзде ұяттық жоқ... Сен немене, мені осы қалыпымен, сақалы қауқиып түсе қалды деп отырсың ба? Біз де жас боп көргенбіз, - деп Ұлмекең апама қарап, **мұртын сипап қоятыны** бар.

(Менің кәрі жездем) [1,35]

- Иә, саған, мен бе екем саудаласқан? Өзі соңымнан қалмай жүрген, - деді Дүйсенбай балаша **бұртиып**. Сөйтті де, **шынысын төңкеріп**, орнынан тұрды, әр жерде шашылып жатқан бас киімін, белбеуін, бешпетін теріп алып, киіне бастады.

- Қайда барасың екі кештің арасында? – деген Мақпалға:

- Әлгі Дәметкенмен келдегендей болып еді, сиырына сақтағаны бар ма, қалай? – деп рұқсат сұрағандай, **езуі жайылып күліп қойды**.

(Айлы түндер) [1,40]

- Ассалаумағалейкум, - деп келе-ақ дирек-

тордың *қолына жармасты*. Бірақ Жанбаев оның қолын алған жоқ. Көзі шатынап, иегі дірілдеп аз тұды да, жарылып кетті.

- Ақымық-ау, әкенді тастап қайда кетпек болдың?... Бүгіннен бастап бұл шаңырақтың иесі – сенсің! – деп көтеріп әкеліп төсегіне жатқызды.

Осы сәтте есіктің көзінде состиып тұрын қалған Клара тез басып келді де, Сырымның *мойнына асылып, еңіреп қоя берді*.

- Сырым, кешір мені... Ертең екеуіміз бірге барып, апамды алып қайталық, - деді *өксін* тұрып.

(Жаңбырсыз бұлт) [1,52]

Қабдеш Жұмаділов жетпісінші жылдары Мемлекеттік Баспасөз комитетінде қызмет атқарды. Яғни бірнеше жұмыстар атқарды. Көптеген еңбектері жарыққа шықты. Оны мына мысалдарымыздан көре аламыз:

Кітаптан бас алмай тұқырып отырған әлгі кісі бір заматта өзінен-өзі *тырқылдып күлді*.

- Қалай, қызық кітап па екен? – деді Жарқын. Ол да сөзуар адам болса керек, кітапты жаба салып әңгімеге кірісті.

- Осы жазушылар да бір қызық халық-ау, - деді әлдебір жаңалық ашқандай *басын шайқап*.

(Адамның кейбір кездері) [1,82]

- Қозыбайдың премиясы қалай? Бұл жолы ілінді ме? – деді Өсербай цех бастығына *иек қағып*.

(Момын) [1,112]

- Қалай, қапы кеткен жерің көп пе екен? – деді Рахима күйеуіне, сыны кете бастаған *ұялы көзін төңкеріп*. – Бәлкім, кем-кетігінді толтыру үшін төсек жаңғыртып, жас иіс алатын шығарсың? Қазір шалдардың құтырған заманы ғой.

(Қоңыр күз) [1,125]

- Не істеуші ем? Жұмыс істеймін. Үйленемін... Бала-шағам болады, - дегенде Арқаттың *жүзі жайнап кетті*.

- Мама, естіп отырсыз ба? Ұлыңыз үйленетін көрінеді! – Алма мээ-мейрам болып, ажуалай *күлді*. – Бірақ сонда бала-шағанды қайтып бағасың? Не дипломың, не өнерің жоқ.

Ағалары амалсыздан *мырс-мырс күліп жіберді*.

- Амал қанша, бізден бір қателік өтіпті, - деді Сұңғат *басын шайқап*. – Бұл итті былтыр әскерге жіберу керек еді. Армияда мұндайлардың жынын бір айға жеткізбей қағып алады.

(Еменнің иір бұтағы) [4,144]

Ал тоқсаныншы жылдары Қабдеш Жұмаділовтің «Құзғынның өлімі», «Жемдеген қырғауылдар», «Жалдамалы күйеу», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөнгеленген дүние-ай», «Тіленші», «Бұқарбайдың бұқасы», «Ақынның ақырғы күндері», «Ит базары», «Толған айдың түні», «Қағытпа қалыжыңдар», «Ақбураның асуы» атты өлеңдері жарық көрді. [1,5]

Жазушының прозалық, драмалық туындылары, көркем публицистикасы әдебиетіміздің асыл қорына рухани қазына болып құйылды. Ауызекі сөйлеу тіліндегі бейвербалды амалдар жазушы шығармаларынан кең көрініс тапқан. Жазушының көркем тілі белгілі бір оқиғаны оқырман сезіміне әсерлі, бейнелі етіп жеткізеді. Сол әсерлілік пен бейнелілік түрлі амал-тәсілдер арқылы жүзеге асады. Сондай амалдардың бірі – көркем бейне жасаудағы бейвербалды амалдардың қызметі. Қабдеш Жұмаділов шығармалары осындай бейвербалды амалдарға бай. Жазушы бейвербалды амалдарды пайдалана отырып, өзінің стильдік шеберлігін шыңдайды. Қабдеш Жұмаділов кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі, психологиясы бейвербалды амалдар арқылы ашыла түседі. Қаламгер сомдаған кейіпкерлердің ішкі жылықпен қол алысып амандасуы, қауыша құшақтасуы, қуанышпен күлімсірей қарап, маңдайынан сүюі – ұлтымыздың мейірбандығының, асыл тәрбиесінің, сыпайыгершілігінің, ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің көрінісі. Демек, жазушы қаламына тән осындай амал-тәсілдердің қолданылу табиғаты мен қырсырын ашу қаламгердің тілдік ерекшелігін танып білуге әсер етеді. Бейвербалды амалдарды өз орнымен қолдану, шығарманың танымдықтағылымдық мәнін күшейтіп, әсерлілігін арттыра түсетіндіктен, бұл мәселені зерттеу тілдік және тілсіз қатынасты жете меңгеруге жол ашады.

Әдебиеттер

- 1 Жұмаділов Қ. Бір ғана ғұмыр. – Алматы: Атамұра, 2004.
- 2 Зекенова Ш.З.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. – 608 б.
- 4 Жұмаділов Қ. Тозақ оты. – Алматы, 2010.

References

- 1 Zhymadilov Q. Bir ғана ғұмыр. – Almaty: Atamұra, 2004.
- 2 Zekenova Sh.Z.
- 3 Zhūbanov Q. Қазақ тили жөнiндегi зерттеулер. – Almaty, 2010.– 608 b.
- 4 Zhymadilov Q. Tozaq oty. – Almaty, 2010.

ӘОЖ: 17.81.21 (82.0:01)

Г. Каримова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессоры Р. З. Зайкенова
e-mail: mereika78@mail.ru

Мағжан – ақынның ақыны

Мағжан – көрнекті жазушы, ақын, публицист, қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі. Халық алдындағы жауапкершілік сезімі, осыдан келіп шығатын тарих төркіні мен оның құбылмалы кезеңіндегі үндеулер Мағжан шығармаларына ғана тән. Сол кезеңдерде Мағжан Шекспир, Пушкин, Соловьевтардан бастап символизм, технократизм және Шпенглерге дейінгі жалпы адамзаттық көркем әрі ғылыми мұраларға бет бұрды. Біздің дәуірімізге дейін жеткен экзистенциализм сарыны ақын шығармаларында да айқын көрініс тапқан. Сонымен қатар Мағжан – сыршыл ғана емес, ол отаншыл, патриот, азамат ақын.

Автордың пайымдауынша, Абай поэзиясындағы терең құпиялар, сыршылдық, лиризм, философия Мағжан өлеңдеріне де тән. Әсіресе Мағжанның елін, жерін, халқын сүю сезімі ерекше. Егер Мағжан осы заманда өмір сүрсе, тәуелсіздікке қандай тебіреніп төгілер еді десеңізші. Сөз жоқ оның алдына түскен ақын болмас еді.

Мақаладан қорытындыларымыз, Мағжан – ақынның ақыны, поэзия әлемінің жарық жұлдызы, қайталанбас тұлғасы. Оның бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні, ізденістері мен жаңашылдығы қазақ әдебиетін XX ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, поэзия, Мағжан өлеңдері.

Г. Каримова

Мағжан – выдающийся поэт

Мағжан – видный писатель, поэт, публицист, один из основателей казахской литературы. Произведениям Мағжана присуще чувство ответственности перед народом, прошедшим через эпоху исторических перемен. Именно с того времени Мағжан увлекся символизмом и технократизмом Шекспира, Пушкина, Соловьёва, а также общечеловеческими художественными и научными памятниками времен, предшествующих Шпенглеру. В произведениях поэта нашло свое явное отражение, дошедшее до нашей эпохи, такое направление, как экзистенциализм. Таким образом, Мағжан является не только лириком, но также патриотом и гражданским поэтом.

По мнению автора, присущие великому Абаю глубокие тайны, загадочность, лиризм и философия характерны также и стихам Мағжана. У него была особенная любовь к Родине и своему народу. Если бы Мағжан жил в наше время, то как бы он воспевал в своих произведениях нашу независимость! Бесспорно, никто бы не смог с ним в этом сравниться.

Выводом статьи является то, что Мағжан – поэт поэтов, яркая звезда мировой поэзии, неповторимая личность. Его сильная воля, зажигающий сердца голос души, творческий поиск и новаторство вывели казахскую литературу XX века на высокий европейский и российский уровень.

Ключевые слова: казахская литература, поэзия, стихи Мағжана.

G. Karimova

Magzhan-outstanding poet

Magzhan is a famous writer, poet, writer of political essays, one of the Kazakh literature founders. Magzhan's works are characterized by sense of responsibility before people passed through epoch of historical changes. From that very time Magzhan took a great interest in symbolism and technocracy of Shakespear, Pushkin, Solovyov and also universal artistic and scientific heritage of Spengler preceded times. Such reached our epoch trend as existentialism was expressed in poet's works. So, Magzhan is not only a lyricist but also a patriot and a civil poet.

According to author, great Abay's deep secrets, mysteriousness, lyricism and philosophy are typical also to Magzhan's poetry. He loved his Motherland and his nation so much. If Magzhan lived in our time how he would glorify our independence in his works! Undoubtedly nobody could be compared with him in it.

This article's resume is that Magzhan is an outstanding poet, bright star of world poetry, unique personality, His strong will, inflaming hearts voice of his soul, creative search and innovation lead XXth century Kazakh literature to European and Russian level.

Key words: Kazakh literature, poetry, Magzhan's poetry

«Мағжан – ақынның ақыны». Мағжан кім қанша даттаса да былғанбайтын асыл емес пе, соны кейін Сәбең де түсінген болуы керек, ақын туралы пікірі өзгеріп, артына Мағжан Жұмабаевтың өмір жолы, шығармашылығы жайлы зерттеу еңбегін қалдырып кетті. Атақты жазушының «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деп аталатын кітабына енген осы еңбекте Мағжан туралы мынадай жолдар бар:

«...Ақындық жағынан келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетте жаңа түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ». Бұл Мағжан өмірден озбай тұрып 1932 жылы айтылған сөз. Нақ осы кезде қуғын-сүргінге ұшырап, қиналып жүрген Мағжан да Сәбеңнен сырт айналууды жөн деп таппайды, хат жазып одан ақыл-кеңес, көмек сұрайды [1, 448].

Осы арада Мағжан Жұмабаевтың Сәкен Сейфуллинмен қарым-қатынасы туралы да әңгімелей кету артық емес сияқты. Мағжан 1937 жылы Алматыға табан тірегенде Сәбең қарсы алғанмен «Менің жолым-теріс. Сәкендікі – дұрыс болды. Алдымен соған сәлем берейін» деген тілегін білдіреді. Сәбең өзінің естелігінде жазғандай, ретін тауып Сәкенге хабар береді. Сәкен қарсы болмайды, екеуі көздеріне жас алып құшақтасады. Осы арада Мағжан Сәкеннен кешірім сұрайды. Сәкен: «Саған бәрі де кешірімді, бізден енді кешірім сұрама» дейді. Сол күні Мағжан Сәкен үйінде қонып қалады [1,448].

Сырт көзге қатардағы оқиға сияқты болып көрінгенмен екі алыптың түсінісуі – бұл тарихи сәт еді. Өйткені, оған дейін олардың арасы жақсы емес-ті. Мағжан мен Сәкен тұңғыш рет Омбыда кездескен, сонда бірге оқыған. Кейін араларынан «қара мысық» жүгіріп кетіп, кикіл-жіңмен біраз жерге барып қалған. Екеуі де ақын болғаннан кейін бірін-бірі сөзбен түйрейді ғой баяғы. Соза берсек, бұл өзі таусылмайтын әңгіме. Белгілі ғалым Тұрсынбек Кәкішев ағамыз бұл жөнінде «Өнер бәсекесі, немесе Мағжан мен Сәкен» деген көлемді тарихи-әдеби эссе жазған.

Ақын Мұзафар Әлімбаевтың «Солтүстік Қазақстан» газетінде (1991 ж. 21 мамыр) жарияланған «Мағжанды махаббатпен оқығанда» деп аталатын эссесінде де Мағжан мен Сәкеннің ара-қатынасын ашатын тұстар аз емес. Ақын ағамыз өмірдің өз ағымында, әдебиеттің дамуында әрқилы мектептердің, әр алуан

таланттардың бәсекесі, жарысы, айтысы мен тартысы қызу жүріп келгенін, жүре де беретінін айта келіп, «Мағжанның идеялық және эстетикалық позициясына қарсы жанкешті күреспесе, Сәкеннің азамат әрі ақын-суреткер ретінде қауырт өсіп, биікке самғауы, ол ол ма, қазақ әдебиетіндегі жалаугер жетекшілігі қамтамасыз етілер ме еді. М. Жұмабаевтың «Батыр Баянымен» қиын жарысқа Сәкен өзін өткір қайрап салмаса «Көкшетау» дастаны өзінің ғажайып көркемдік дәрежесіне көтеріле алар ма еді?» деп сауал тастайды. Сөз жоқ, осы бәсеке жай да жүйрік қаламды одан сайын желқанаттандыра түскені анық. Олай болса, Мағжан мен Сәкен өмір көшінде әрдайым бірге жүрді. Олардың өмірлерінің соңғы сәтінде кездесіп түсінісулері, табысулары кездейсоқтық емес. Бұл халқымызға бұйырған тағдырдың сыйы.

Ғабит Мүсірепов бірде Жайық Бектұровқа Мағжанмен алғаш рет 1928 жылы Бурабайда кездескенін, Ақмола губерниялық партия комитетінің хатшысы Садықбек Сапарбековтің өзін шақырып алып, «Мағжанның орнына орман шаруашылығы техникумында оқытушы бол» дегенін айтып береді. «Бурабайға келдім. Мағжанды осында бірінші рет көрдім. Ол өзінің пәтерін маған беріп, Қызылжарға кетті. Сонда барып совпарт школда сабақ берді» дейді.

Кейін Мағжан мен Ғабіт 1936 жылы Алматыда тағы кездеседі. «Мен Қазақстан Орталық партия комитетінің мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі едім. Мағжанды жұмысқа орналас-тырдық. Ол жұмысына құлшына кірісті. Дінге қарсы орысша бір трактат іспеттес еңбек жазып әкелді. Жұмысының өзі де дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу еді». (Ғабит Мүсірепов). Жайық Бектұровпен әңгімесінде Ғабіт: «Менің ойымша, Мағжан шығармаларын басуға бұл күнде совет өкіметінің еш бөгеттігі жоқ, бұлай деу бос сөз. Оның шығармаларын жарыққа шығаруға біздің өзіміздің көптен бергі бір беткей қалыптасып кеткен теріс дағдымыз, теріс көзқарасымыз, Мағжанды ұлтшыл деп жамандап қалған ескі әдетіміз бөгет. Біз біреуді жамандасақ, тасқа басқан таңбадай, өмір бақи өшпейтін қара бояудай көреміз. Кейде тіпті қайсыбір ақындарымыздың іштей қызғаншақтығы да бөгет болып жүр» деп Мағжан шығармаларын жарыққа шығаруға қатысты ойларын ашық білдіріпті. Алайда, Ғабіт Мағжанға ара түскен жоқ, Мағжан туралы естелік те қалдырмады. Оның себебін қазір дөп басып айту қиын. Атақты «Бесеудің хатына» қол қойған, «Бейімбет жау болса, мені де жау деп санаңыздар» деген

Ғабеннің Мағжан туралы қалам тартпағанын түсіну де, түсіндіру де қиын.

Соңғы жиырма жылдың ішінде Мағжан жайлы біраз дүние жарық көргенін жоғарыда айттық. Солардың ішінде белгілі жазушы Жайық Бектұровтың еңбегінің орны бөлек десем ақиқаттан тым алыс кете қоймаспын. Ш.Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ә. Марғұлан сынды қазақтың асыл ұлдарының әдеби портреттерін оқырманға тарту еткен Ж. Бектұров Мағжанның халқына қайта оралуына да көп еңбек сіңірді. Ол Қазақстан Жазушылар одағының Қарағанды облысаралық бөлімшесін басқарған жылдары Солтүстік Қазақстан облысына сан мәрте келіп, Мағжанның жары Зылихамен кездесіп, қолынан келген көмегін аямаған. «Мағжанды іздестірдіңіз бе? Жоғарғы жаққа арыз жаздыңыз ба? деп сөз бастап кеттім. «Жаздық қой. Жазбаған жеріміз жоқ. Ештеме шықпады», - деді Зылиха. Мен ол кісіге: «Сіз Н.С. Хрущевке жазыңыз. Күйеуім ақын еді, жұрт ұлтшыл десті. Бірақ ол ешқандай басшы жұмыста болған жоқ еді. Кеңес үкіметіне қарсы ешбір теріс әрекет істеген адам емес. 1930 жылы ұлтшылсың деп бір соттады. Одан лагерьде жазасын өтеп келіп, болмашы қызмет істеп жүргенде қайта қамалды, жоқ болып кетті» деп жазыңыз» дедім» (Ж. Бектұров).

Жазушы осыдан кейін өзі де қарап отырмайды, Башқұртстанның халық жазушысы Сайфи Құдашқа хат жазып, Мағжан Жұмабаевты ақтауға көмектесуін сұрайды. Мағжан Жұмабаевпен Уфадағы «Ғалия» медресесінде бірге оқыған С.Құдаш 1969 жылы Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы Д. Қонаевқа хат жолдайды. «Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың тағдыры туралы» деп аталатын бұл хатында башқұрт әдебиетінің ақсақалы Қазақстанның көптеген қалаларынан, оның ішінде Қарағандыдан да, Мағжанға ара түсуін сұраған өтініштер келгенін жазады.

Жайық ағамыздың Мағжанға, Мағжанның артында қалған жесірі Зылиқаға жасаған басқа да жақсылықтары аз емес. Мағжан ақталғаннан кейін Зылиқаны шетқақпай қыла бастаған ақынның туыстарының орынсыз әрекеттерін айыптағаны тағы бар. Ол: «Өмірде әділетсіздік көп қой. Бәрі де қараңғылықтың, іші тарлықтың белгісі. Бұрын естерінен шығып кеткен Зылиқа, енді Мағжан жұрттың аузына қайта іліге бастағаннан кейін, бұл байғұстардың да тіліне, көңіліне орала бастапты. Бұлардың да әкелері, туыстары сотталып, есеңгіреп қалған адамдар.

Жалған қызғаншақтық сезім де бар. Жақсы мұраға ие болғысы келетін ниет те бар. Баласы, ұрпағы жоқ, жалғызбасты сорлы кемпірдің Мағжанның із-түссіз кеткен еңбектерін инемен құдық қазғандай жинағанын өзге, соның көп азап-бейнетін көргеннен басқа ешкімге ешбір жазығы жоқ» деп жазды.

Белгілі жазушы, қазақ әдебиеті ақсақалдарының бірі Ғаббас Қабышұлы да осыны дәттейді. «Мағанның өлең-дастандары, әдеби аудармалары жарияланған газет-журналдарды іздеп табу, көшірме жасатып алу, әрине, апайға қиын болған. Ақы-пұлын төлеу былай тұрыпты, кесірі жетерлік кездерде ашық іздеудің өзі қандай тәуекелді қажет етті десенші?! Күйеуіне жағылған күйені кетіру үшін жан тыныштығын ұмытқан, алғаш тұтқындалғанында ізденіп Мәскеуге, Максим Горькийге дейін барған, Мағанның ол жолы ақталуына бірден-бір себепші бола білген, ал ері екінші рет тұтқындалғанда сонынан Сібірге барғаннан өзге шарасы қалмаған Зүлкен, кім не десе де, бүгінгі бізге де, келер ұрпаққа да аса қажет қыруар іс тындырды» (Ғаббас Қабышұлы. «Қазақ әдебиеті» 2003 ж. 30 мамыр).

«Мағжанның асыл лирикасы ынта-ықылас қойған әрбір адамның ішкі жан дүниесін байыта түсері анық» деп жазды Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» деп аталатын еңбегінде. Сөйтіп Мағжанның әдебиеттегі орны қай кезде де төрде екенін тағы бір айғақтап берді.

«Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін... Бұдан соң Мағжанды сүйемін» деген Мұхтар Әуезовтің сөздерінде де көп сыр жатқаны анық. Мағжанның даралығын, даналығын жұрттан бұрын таныған, елден ерек бағалаған, европалығын, жарқыраған әшекейін сүйетін Мұхаң өз тұжырымын 1924 жылы, яғни Мағжан қуғын-сүргін азабын тарта бастаған кезде білдірген еді. Міне, сондықтан да Мұхтар Әуезовтің бұл сөздерін тарихи тағылымы мол, рухани салмағы зор ұлағат деп қабылдау, нағыз ерлік деп бағалау орынды [2, 446].

«Ағылшындар үшін Шекспирдің, орыстар үшін Пушкиннің рөлі қандай болса, қазақ халқы үшін Мағжанның рөлі сондай». Бұл ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан айтқан сөз. Бұдан Мағжанның әлем әдебиетінде ойып алар орны бар жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс екенін көреміз.

Мағжан - өз шығармаларымен қазақ әдебиетін жаңа бір асуға шығарып, әлемдік кеңістікке жол салған, шашасына шаң жұқтырмаған

жыр жүйірігі, он екіде бір гүлі ашылмаған шағында-ақ сұлу сөз, кестелі ойдан күмбез қалаған нағыз дарын иесі.

Ұлы ағартушы Жүсіпбек Аймауытов 1923 жылы Ташкентте оқып жүрген қазақ студенттерінің алдында жасаған баяндамасында Мағжан сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөз еркіндігімен, тапқырлығымен, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік күйімен, шерлі, мұңды зарымен күшті екенін айта келіп, «Мағжан алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес [3,171]. Ол жүректің қобызын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны араласа шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өлеңді, жабайы жырды Мағжаннан таба алмаймыз... Қай өлеңін оқысаң да не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың» - деген екен. Демек, дәл қазір келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз иесі атанған Мағжанның ақындық мұрасы мен оның жаратылысы, болмыс-бітімі, талантының табиғаты туралы сөз сабақтала береді деп ойлаймыз.

Сан қырлы талант иесі: ақын, журналист, зерттеуші, тіл маманы, педагог Мағжан Жұмабаев дүниенің кілті білімде екенін ерте түсінді.

Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр,

Кілтін де өнер-білім ашып жатыр.

Бір ай, бірі жұлдыз, бірі күн боп,

Жалтылдап көктен нұрын шашып жатыр – деп халқын өнер, білім алып басқалармен қатар болуға, оқуменен жайнатып дүкен құруға, адамзаттың тобына қосылуға шақырады.

Ауыз әдебиетінің тұнығына ерте қанған, сөйтіп туған халқының сан ғасырлық даналығын бойына сіңірген Мағжан поэзияда Абай дәстүріне ден қойды, бір сөзі мың жыл жүрсе дәмі кетпес, әлемнің құлағынан әні кетпес Абайды ұстаз, пір тұтты. Олардың жырларындағы үндестік бізге осыны аңғартады. Қазақ үшін Абай қалай қайғырса, Мағжан да солай қапаланады, аласұрып, қараңғы тар қапастан шығар жол іздейді. Демек, Мағжанды ұлылық тұғырына көтерген үш тағанның бірі оның зеректігі білімге құштарлығы, Абай мектебі болғанында дау жоқ.

Мағжанның алып тұлғасының қалыптасуына оның еліне, жеріне, туған халқына деген сүйіспеншілігі де барынша ықпал етіп, бұл орайдағы оның ой-сезім толғаныстары бүкіл

поэзиясына алтын арқау болып өрілгенін жыр сүйер қауым жақсы біледі.

Дегенмен, Мағжан кеменгерлігінің бастауы оның көрегендігінде, болашақты болжай білуінде жатыр. Ол өзі «Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар» демей ме?! Демек, ол өзінің мәңгілік екеніне, ұлтының өзгелермен терезесі теңелер күн туарына сенген. Сондықтан да ол ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, ақыл-ойының, парасатының биігі болуға ұмтылды, өз бойына халқының ащысы мен тұщысын, қуанышы мен қайғысын қондырып, соқтықпалы, соқпақты, бұралаңы мен қалтарысы, тауқыметі мол тағдырлы жолды таңдады. Осы жолда жанын пидаетті, жырлары да жарты ғасырдан астам уақыт тар қапаста тұншығып жатты.

Қылышынан қан тамған заманда Жүсіпбек Аймауытовтың, Мұхтар Әуезовтің, Ахмет Байтұрсыновтың, Сұлтанбек Қожановтың Мағжан туралы анық сөздерін айтып кеткенін ерлік деп білеміз. Осы қатарға есімі елімізге белгілі ғалым Бейсембай Кенжебаевты да қосу ләзім. Оның өткен ғасырдың 70-ші жылы ешқандай есепсіз адал жанымен жазған естелігі Мағжанның шын бейнесін ашады, оны бүгінгі ұрпаққа жақындата түседі.

Кезінде өзінің идеялық қарсыластарына ымырасыз Сәбит Мұқановтың да, сынның дойыр қамшысын Мағжанға да сан мәрте сілтегені мәлім. Алайда, асылға шаң жұға ма, соны Сәбит Мұқанов та түсінген болуы керек. Оның Мағжан Жұмабаевтың өмір жолы, шығармашылығы туралы көлемді еңбек жазып қалдыруын. «...Ақындық жағынан келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетте жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» - деп ой түюін біз осылай түсінеміз. Сол сияқты, Сәкен мен Мағжанның тіл табысуы, түсінісуі, ел игілігі жолында ортақ шеп құруы да бүгінгі ұрпақ үшін аса қымбат тарихи құбылыс.

Мағжан Жұмабаевтың халқымен қайта қауышуына көп еңбек сіңірген қаламгерлердің бірі жазушы Жайық Бектұров. Қуғын-сүргінді өзі де көп көрген ол кісі Қазақстан Жазушылар одағының Қарағанды облысаралық бөлімшесін басқарған жылдары біздің өңірге қайта-қайта келіп, Мағжанның жары Зылиқаға ақынды ақтап алу жолдарын үйретеді, өзі де қарап отырмай, Башқұртстанның халық жазушысы Сайфи Құдашқа хат жазып, Мағжан Жұмабаевты ақтауға көмектесуін сұрайды. Сайфи Құдаш осы

мәселеге байланысты сол кездегі Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхаммед Қонаевқа хат жолдағанмен жауап ала алмайды.

Десек те, Ғаббас Қабышұлының тілімен айтсақ, Мағжан сияқты арысымыздың ақталуына күйеуіне жағылған күйені кетіру үшін жаныныштығын ұмытқан, алғаш тұтқындалғанда ізденіп Мәскеуге, Максим Горькийге дейін барған,... екінші рет ұсталғанда көз жасын көлдетіп Сібірге сапар шегуден өзге шарасы қалмаған Зылиқа анамыздың сіңірген еңбегі өте зор.

Мағжанды тануға, танытуға білек сыбана кіріскендер кімдер десек, елімізге белгілі ғалымдар, ақын-жазушылар Шерияздан Елеукеновті, Тұрсынбек Кәкішевті, Мұзафар Әлімбаевты, Қадыр Мырзалиевті, Кәкімбек Салықовты, Ғафу Қайырбековті, Дүкенбай Досжанды, ақынның ұрпағы Ғаділша Қаһармановты, Ғаббас Қабышұлын, Серік Негімовті, Раушан Кошенованы ауызға бұрын алып, мұрағаттарда шаң жұтып, көз майын тауысып Мағжан Жұмабаев туралы деректерді тірнектеп жинаған-

дары, сүбелі де сүйекті еңбектерімен ақынның шынайы бейнесін сомдағандары үшін алғыс айтып, бас июіміз керек.

Осы арада біз ой-сәйгүліктің тізгінін сәл тартып, Мағжанды өзінің лайықты тұғырына әлі қондыра алмай келе жатқанымызды мойындауымыз керек. Өз заманында ақыл-ойға басқаша бір өріс ашып, халқының қолына ерекше бір әлемнің кілтін ұстатуға ұмтылған, Абайды ғана алдына салған Мағжан қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге көтерді, өзі Шекспирмен, Пушкинмен Лермонтовпен иық тірестірді десек, бұл бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін баға жетпес құндылық емес пе.

Мағжан Жұмабаев бір ғана ұлттың перзенті емес, адамзаттың ақыны. Олай болса, оның жырларын орыс, ағылшын басқа да халықтардың тілдеріне аудару керек. Сонда ғана Мағжанды таныған халық қазақты да танитын болады.

Мағжан небәрі қырық бес жыл ғана өмір сүрді. Бірақ, ғасыр шеңберіне сыймайтын жыр-ғұмыр жалғасып келеді, жалғаса береді. Өйткені, оның сөзі қуатты жыры – шуақты.

Әдебиеттер

- 1 Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XX том. – Алматы, 1985.
- 3 Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар // Абай журналы, 1992. – № 2.
- 4 Ш. Елеукенов. Мағжан мен Мұхтар // Жұлдыз, 1997. – № 10.

References

- 1 Marzhan Zhymabaev. Shyfarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1989.
- 2 Auezov M. Zhiyrma tomdyk shyfarmalar zhinafy. XX tom. – Almaty, 1985.
- 3 Aymauytov Zh., Auezov M. Abaydan soñfy akyndar // Abay zhurnaly, 1992. – № 2.
- 4 Sh. Eleukenov. Marzhan men Muxhtar // Zhuldiz, 1997. – № 10.

ӘОЖ 378

Д. Қалиакпар

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессорі Б. Шалабай
e-mail: damirok74@mail.ru

Монолог түріндегі мәтіннің функционалдық-құрылымдық сипаты

Мәтін лингвистикасында көп зерттелмеген, маңызды мәселелердің бірі – монолог түріндегі мәтіндердің функционалдық-құрылымдық сипатын анықтау болып табылады.

Монолог – кейіпкердің көпшілікке қарата немесе өзіне арнап айтқан сөзі, толғанысы, өсиет-уағызы. Ол – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу категорияларына ие композициялық-сөйлеу формаларының бірі болып табылады. Монолог түріндегі мәтіннің өзіне тән табиғаты жалпы мәтін мәселелері аясында айтылып жүргенмен, арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Монолог түріндегі мәтіндер ретінде Т.Әбдікұлының «Парасат майданы» мен М. Мағауиннің «Тағының өлімі» атты көркем шығармалары алынды.

Түйін сөздер: монолог түріндегі мәтіндер, функционалдық, құрылымдық, авторлық баяндау, синтаксистік қатарлар.

D. Kalyakpar

Structural and compositional nature of Monological text

In linguistics of the text of one of the important not investigated problems definition of its functional-structural character of the monological text is.

Monologue — the speech of a character which is not assuming the direct response; the speech turned to listeners or to. In a speech context the monologue is reflected in an internal psychological condition, in excitement and is a category of the composite-speech form. Original character of the monological text it was spoken in problems of textual criticism, but not рассматривалась as object of research. T.Abdikuly's works «Парасат майданы» and M.Magauina «Тағының өлімі» have been chosen as the monological text.

Key words: the monological text, functionality, compositional, the author's story, a syntactic number.

Д. Калиакпар

Структурно-композиционный характер монологического текста

В лингвистике текста одной из важных мало исследованных проблем является определение функционально-структурного характера монологического текста.

Монолог – речь действующего лица, не предполагающая непосредственного отклика; речь, обращенная к слушателям или к самому себе. В речевом контексте монолог относится к категории композиционно-речевой формы отражения внутреннего мира и состояния человека, его переживаний. Несмотря на то, что монолог имеет своеобразную характеристику, он исследуется в контексте проблем общей текстологии, но не рассматривается как объект специального исследования. Произведения Т. Абдикулы «Парасат майданы» и М. Магауина «Тағының өлімі» были выбраны в качестве монологического текста.

Ключевые слова: монологический текст, функциональность, композиционность, авторский рассказ, синтаксический ряд.

Кез келген бейнелеу тәсілдері көркем шығармада жеке-дара тұрып ешқандай қызмет атқармайтыны белгілі. Сондықтан жазушы кейіпкерінің ішкі сезімдерін монологпен, өзге де бейнелеу құралдарымен өзара сабақтастыра отырып береді.

Белгілі ғалым Страхов И.В былай дейді: «Психологическое своеобразие внутренней речи выражается не только в ее структурных осо-

бенностях, но и в ее семантике и функциях. Значение слова представляет его семантическую устойчивость, смысл же слова это его содержание мыслимое в определенном психологическом и речевом контексте» [1, 23].

Т.Әбдікұлының «Парасат майданы» атты повесінде автор ішкі ойы монолог түрінде беріліп, автор оқиғаны сырттай бақылаушы ғана емес, оқиғаға араласушы. Ол өз атынан ғана

сөйлеуші. Оның өзі объективті және субъективті тұрғыдан көрінеді. Мысалы: *Мен бұл күнделікті таныс дәрігерден алғанмын. Ең гажабы – күнделік иесін мен білетін болып шықтым. Дүние қанша кең болса да, адам жолының қиылысында да шек жоқ.*

Шығарма мазмұнының өзегі күнделік жазушы адам болғандықтан, көп оқиғалар сол адамның көзімен, ойымен беріледі. Мұның бәрі автор бейнесінің күрделі, көп қырлы құрылымын жасайды. Мысалы: *Жас кезде өмір қайнаған базар секілді. Дос та көп, жолдас та көп. Достың досы саған да дос болып жүретін кез. Сондай бір сапырылысқан тұста аз-кем күн аралас-құраластау болғанымыз бар. Түрі де есімде: ұзын бойлы, арық, ақсары жігіт. Жүйкесі жұқалау ма – әзіл сөзге қызарып кететін. Оған бөтен елдің адамына қарагандай, көңілін аулай сөйлеп, аяңқырап жүретінбіз.*

Көбіне жиын-тойларда, қонағасыларда кездесеміз. Сөйлеген сөзінен, жүріс-тұрысынан зиялы от басынан шыққаны, кітаби тәрбиені көбірек көргені байқалады. Мінезі жұмсақ. Онысы өзгелерге жағымды көрінгенмен, өзіне әлде бір шарасыздық әкелетін секілді. Арнайы сөзге тартпасаң, қасыңда бәленбай сағат үнсіз отыра беруге бар [2, 1].

Мәтіннің аңдату бөлігінде берілген жоғарыдағы мысалдан *баяндау+ сипаттау, сипаттау + баяндау* құрылымын байқауға болады. Мәтіндегі авторлық баяндаулар бірдей қызмет атқармайды. Бірде баяндама суреттемеге құрылып, оқиғаның көркем кестесін жасаса, екіншіден әңгімеге кіріспе ретінде жұмсалады.

Авторлық кірігулер объективті баяндаудың ішінде де жүреді. Олар объективті баяндауды субъективтендіріп, жалпы шығарма тұтас күйінде автордың өзінің жекелік бір әңгімесі екенін білдіреді. Мысалы: *Менің өмірімде үлкен бір өзгеріс болған секілді. Не өзгеріс екенін өзім де анық білмеймін. Бәлкім, Ол баяғыда болып, Оны өзім тек қазір ғана байқап отырған шығармын. Бәрі де мүмкін... Білетінім – жүйкем біршама тозған. Сол себепті бұрынғыдай емес, ойлаған ойларымды тез ұмытамын [2,2].*

Автордың баяндау желісіне кірігуі кенет, күтпеген жерден жүзеге асады. Оқиға желісі объективті түрде баяндалып келеді де, автор кенет өз атынан сұрақтарды өзіне-өзі қояды, сонымен қатар оқырманнан да жауап күтетін сияқты. Сондай авторлық кірігу сюжетаралық байланыстырушылық та қызмет атқарады. Мысалы: *Рас, ғұмыр ұзаған сайын жадынан шы-*

ғатын заттардың саны да көбейеді. Кезінде өміріңнен орын алған оқиғалар ұмытылып, қайсыбір мәнсіз көрінген сәттер есіңде қалуы әбден мүмкін. Бірге оқыған, бірге жүрген адамдардың аты-жөнін есіңе түсіре алмайсың, шырамытсаң да, жыға танымайсың. Ескі достықтан, кездескен күндерден із де қалмайды. Өмірің әлде бір құрдымға құйып жатқан өзен секілді. Адам жадының өз заңы бар.

Оның себебін дәрігерден сұрасаң, шаршағаннан дейді. Рас шығар. Жарық дүниеге келген адамның көрмейтіні бар ма? Оны ойласаң, ойдан ой бөлініп, сан тарам жолдың қайсысына түсерін білмей, дал болған жолаушыға ұқсайсың. Дүние сыры беймәлім. Не құдайды, не адамды кінәларың белгісіз. Бір қарасаң, құдайдікі дұрыс секілді – адам қылып жаратты, өсіп-өн, рақымды бол, ізгілікке сен деді. Одан артық не керек? Әйтсе де, құдайдың әмірімен іс қылып, жаманатын жалғыз өзі көтеретін адам байғұсты тағы аяйсың [2, 2].

Күрделі синтаксистік қатарлар арқылы авторлық шегініс байқалып, ішкі жан күйзелісі нақты беріледі. Мысалы: *Сондықтан әркім өзіне үй ішінен күрке жасап, сол күркенің заңымен ғана өмір сүріп, өз тілегін өзі қанағаттандырғаннан басқаға лаж жоқ. Күркеде өмір сүрген адамның еңсесі қайдан көтерілсін. Өзімнен өзім әлде бір атын атап, түсін түстеуге келмейтін қорлық пен зорлықтың қыспағында жүргендеймін [2, 2].*

Шығармада кездесетін мәтін бейнелілігін жасайтын негізгі тілдік тәсіл – фразеологиялық тіркестерді қолдану болып табылады. Мысалы: *«Үш күннен кейін адам тозаққа да үйренеді» дейді. Қиындыққа, тауқыметке төзу, қалыптасу, бәлкім, тіршілік үшін қажет те шығар, бірақ адамның күнә мен қылмысқа, арсыздық пен әділетсіздікке еті үйренуі – ең зиянды, ең қатерлі дағды*

Тәннің ауруы астан дейді. Ал кермек ойдан жаның ауырады [2, 3].

Кей жерде автор кейін сырғып, объективтеніп кетеді, оқиғаның өзін сөйлетеді, ал енді бір жерде өзі араласады, килігіп отырады. Мысалы: *Баспасөз беттерінде жарияланып жүрген неше түрлі хабарлардан әлдебір жан түршігерлік рухани күйреудің нышандары сезіледі. Ал солардың бәріне адамдардың еттері үйреніп, тітіркенбеуі, шімірікпеуі, ештеңе болмагандай, жайбарақат жүруі одан бетер зәремді алады. Маған олар адам өлігін селт етпей қолымен түртіп, қызықтап жүрген жарымес жасөспірімдер секілді елестейді [2, 3].*

Авторлық кірігулер объективті баяндаудың ішінде де жүреді. Олар объективті баяндауды субъективтендіріп, жалпы шығарма тұтас күйінде автордың өзінің жекелік бір әңгімесі екенін білдіреді.

Сюжетаралық байланыстырушылық қызмет атқаратын авторлық тікелей кірігулер кейде ұзақтай болып келіп, автор өзінің ойын, қатынасын, көрсету үшін еркін көсіліп те алады. Бұл оқырманды демалдырып, сергітіп, ойын бөліп, үзіліс сияқты қызмет атқарып та тұрады. Мысалы: *Мұнда келгелі аяқ астынан жоқ болып кететін күндерді ойлап, өзімді өзім үрейлендірмес үшін, анда-санда, айрықша оқиғалар тұсында ғана болмаса, қолға қалам алмасқа бекінген едім. Ақыры күнделікке қайта оралдым. Үйткені мені таң қалдырған бір түсініксіз оқиға болды. Тәңертеңгі астың алдында дәрі ішуге бас жақтағы стаканға қолымды соза бергем, кенет (бұған дейін байқамаппын) шкаф үстінде бүктеулі жатқан хатқа көзім түсті [2, 4].*

Мәтіндегі сұраулы сөйлемдер, шылаулар авторға көзқарасты, авторға тән интонацияны береді. Мысалы: *Аң-таң болып, неге екенін білмеймін, құпия хатты басынан бастап қайта оқып шықтым. Кенет жүрегім су ете қалды. Бұл қалай келген хат? Палатада жалғызбын. Кім кіруі мүмкін? Неге мен жоқта келеді? Неге менің күнделігімді сұраусыз оқиды? Қажет болса, хатсыз-ақ неге таныспайды? [2, 11]*

Субъективті «мен» тұлғасындағы баяншы өзіне екі қызмет жүктейді: әрі ол оқиғаға қатысушы, оқиғаның кейіпкері, әрі баяншы (оқиғаны жеткізуші). Осыған орай ол – бейнелеуші субъект қана емес, әрі бейнеленетін объект те болады [3, 86].

Монологтық мәтін бірліктерін байланыстырушы синтаксистік құралдар сан алуан болып келеді. Оларға *фонетикалық құралдар: интонация, ырғақ т.б.; лексикалық құралдар; грамматикалық құралдар; синтаксистік-стилистикалық құралдар* жатады. Монологтық мәтіндердің бірліктерін мағыналық-құрылымдық тұтастыққа біріктіруде ең жиі қолданылатыны есімдік сөздер болып табылады. Соның ішінде жіктеу, сілтеу, жалпылауыш мәнді, өздік есімдіктері белсенді түрде жұмсалады. Монологтардағы **есімдіктер мен үстеу сөздер** оқиғаның уақытқа қатысты дамуын бейнелеуге қатысып отырады: *Содан соң әр жерін ақ дәкемен орап байлады да, ауызғы бөлмеде бұрышта тұрған екі жағы торлы кішкентай темір төсекке салды. Тамақты өз қолымен береді. Күніне үш-*

төрт мәрте сыртқа алып шығады. Басқа уақыттарда күшік үнемі төсек үстінде қимылсыз жатады [4, 5].

Сонымен қатар, «осы кезде», «осы уақытта», «сол күні», «бұл уақытта» т.б. **есімдік + үстеу** сөздері арқылы жасалған тіркестер шартты синтаксистік қатынас жасауға қатысады. Шарттылық мән іс-әрекеттің, оқиғаның уақытқа қатысынан көрінеді. Мысалы, *Сол күні кешке үйге көп адам жиналды. Әңгімелеудегі оқиға желісінің дамуына, кейіпкердің іс-әрекетін, қимылын баяндауда етістік* ең жиі қолданылатын лексика-грамматикалық категория болып табылады. Монологтық мәтіндерде оқиғаның өтуін бірізділікпен сипаттау үшін етістіктің **-ды/-ді, -ты/-ті** жедел өткен шақ тұлғалары жиі қолданылып, бірінен соң бірі болған әрекетті жеткізуге бейім болып келеді: *Күн өткен сайын түсініксіз нәрселер көбейе берді. Мәселен, бірде ауылға көлік жекпей өзі жүретін, және жүрген кезінде күннің баяу, үздіксіз күркірегеніне ұқсас дыбыс шығаратын темір арбаға мінген кісілер келді. Енді бір жолы ауыл отырған сайдық етегі кеңіп, үлкен, жазық алаңқайға айналатын тұсқа алып құс қонды. Аттарына міне сала шапқан жұртпен қанжығаласып Лашын да барды. Кәдімгі ақ темір. Ішінен адамдар шықты. Олар жерге түсіп, ат үстіндегілермен сөйлесіп, әлденені сұрап біраз тұрды да, құстың қарнына қайта кірді [4, 13].*

Жедел өткен шақ өтіп жатқан оқиғаны деталь арқылы нақтылап суреттеу мақсатында көркем шығармада стилистикалық мақсатта жиі қолданылады: *Сұлу көрініске қас қағымдай уақытырып қалған тазы келер сәтте-ақ аяғының астындағы ұлпа қарды бір-ақ серпіп, ағыза жөнелді. Аралық тез қысқарды. Тазының мұрнына түлкінің күлімсі исі келді. Дене мүшесі тегіс анық көрінді [4, 17].* Ал есімшенің **-ған/-ген, -қан/-кен** тұлғалары шығармада баяндалып отырған оқиға уақытынан бұрын болған оқиғаны жеткізуде басымырақ қолданылады. Мысалы: *Ол манадан бері түлкіні ұстау, талау ниетімен құмаған. Қызық жарыс сияқты ғана көрген. Жетіп алып, тіс батырыспай қар бетінде аударыспақ ойнамақ болған [4, 18].*

Монологтық мәтіндердің түзілуіне *жалғаулық шылаулар, қыстырма сөздер, синтаксистік параллельді құрылымдар, сөздердің орын тәртібі* негіз болады. Жалғаулық шылаулар алдыңғы сөйлемде айтылған пікірге, оқиғаға қарсы мән тудыру мақсатында жұмсалады. Қыстырма сөздер, айқындауыш мүшелер сияқты

мәтін оқиғасына, кейіпкер іс-әрекетіне қатысты субъективтік қарама-қарсы, ыңғайлас, толықтырушы көзқарасты, ойды, бағалауды көрсету үшін қолданылады.

Мәтіндегі синонимдік қатарлы қарсылықты мәнді сөйлемдер контрасты өмір бейнесін дәл беру үшін де орынды пайдаланылған. Мысалы, *“Үш күннен кейін адам тозаққа да үйренеді”* дейді. **Қиындыққа, тауқыметке төзу, қалыптасу, бәлкім, тіршілік үшін қажет те шығар, бірақ адамның күнә мен қылмысқа, арсыздық пен әділетсіздікке еті үйренуі – ең зиянды, ең қатерлі дағды** [2, 3].

Троп түрлерінің байланыстырушы құрал ретінде жұмсалуды көркем шығармаға тән, монологтық мәтіндерде ол жиі кездеседі. Троп түрлерінің қолданылуы шығарманың тұтас стилистикалық композициясы мен стиліне, жанрына да байланысты болады.

Синтаксистік қатарлар құрмалас сөйлем компоненттерінің қатар болып келуі арқылы да беріледі. Синтаксистік қатар бірде градациялы жұмсалып, мазмұнның әсерлілігін, динамикалық сипатын күшейтеді. Енді бірде антитезаға құрылып, кейіпкердің қарама-қарсы мінез-құлықтарын жасау үшін немесе контрасты өмір бейнесін дәл беру үшін пайдаланылады. Мысалы, *Тіршілікке қажетті соқыр сезімдер қаншалықты құдіретті болғанымен, жоғары сапалы парасат әлемінде билеуші күш бола ал-*

майды, ең бастысы, болуға тиісті емес. Бірақ адам баласы әлі де өз “Менін” өзі қызықтап, сол соқыр сезім патшалығынан шыға алмай жүрген сияқты. Егер бүкіл “Мендер” қосылып парасатты “Бізге” айналса, адамгершілік қағидаларын іске асыру, әрине, әлеқайда жеңілдер еді [2, 15].

Монологтағы жеке сөйлемдердің құрылымдық жағынан қайталанып келіп, параллель қатар түзуі мәтінтүзілімінің байланыстырушылық қызметін арттыра түседі. Қайталаулар күрделі синтаксистік тұтастық деңгейінде де кездеседі. Мысалы, **Жалғыздық та осындай қосмостық қара тесік секілді. Бойыңдағы сәулеңді, куш-қуатыңды, жігеріңді, үмітіңді, сеніміңді қайтып шықпастай етіп сорып алады. Жалғыздыққа кеткен қайратыңның жүзден біріне қыруар ерлік жасауға болар еді. Жалғыздықтан құр сұлдері қалып қажыған қанша адам ерлік жасамақ түгілі қарақан басын әрең алып жүр. Жалғыздықтың өзіме тым жақын келіп қалғанын денеммен, сыздаған жүрегіммен сезіп тұрмын** [2, 12].

Қорыта келе, монологтағы сөйлеушінің басты мақсаты – тыңдаушыға хабарды мүмкіндігінше анық жеткізу болып табылады. Сондықтан әрбір тыңдаушының келіп түскен хабарды қабылдау, түсіну, қорыту сапасы түрліше болғандықтан, сөйлеуші түрлі лингвистикалық құралдарды, тәсілдерді қолдана алады.

Әдебиеттер

- 1 Страхов И.В. Психология внутренней речи. – Саратов, 1989.
- 2 Әбдікұлы Т. Парасат майданы
- 3 Шалабай Б. Күрделі синтаксистік тұтастық // Қазақ филологиясы. I-кітап. – Алматы, 1975. – 125 б.
- 4 Мағауин М. Тазының өлімі. – Алматы: Атамұра, 2004.

References

- 1 Strahov I.V. Psihologiya vnutrenney rechi. – Saratov, 1989.
- 2 Әбдікұлы Т. Parasad maydany
- 3 Shalabay B. Kүrdeli sintaksistik тұtastyқ // Қазақ filologiyasy. I-kitap. – Almaty, 1975. – 125 b.
- 4 Maғаuин M. Tazyның өlimi. – Almaty: Atamұra, 2004.

УДК 81:0/9

Ma Ронг Ронг

магистрант II курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор В. С. Ли
e-mail: 38722742@qq.com

Прагматические функции невербальных средств общения в деловом дискурсе (на материале русской и китайской культур)

В статье рассматриваются проблемы онтологии делового дискурса и роли в нем невербальных средств общения. Деловое общение характеризуется как институциональное явление со своим коммуникативно-прагматическим пространством и со своими участниками коммуникативного события. Обосновывается положение о национально-культурной обусловленности невербальных средств делового общения. Выбор этих средства и их прагматические функции обусловлены культурными стереотипами, присущими определенному народу. Анализ невербальных средств делового общения и их прагматических функций проводится на материале русской и китайской культур.

Ключевые слова: деловой дискурс, институциональный дискурс, межкультурная коммуникация, невербальные средства общения, жесты, прагматика.

Ma Ронг Ронг

Ресми-іскерлік дискурстағы вербалды емес қарым-қатынас құралдарының прагматикалық қызметтері (орыс және қытай материалында)

Бұл мақалада ресми-іскерлік дискурстың онтологиясы және соның вербалды емес қарым-қатынастағы рөлінің мәселелері қарастырылған. Ресми-іскерлік қарым-қатынас институционалды көрініс ретінде өзінің коммуникативті-прагматикалық кеңістігімен және коммуникативтік тұрғыдағы қатысушыларымен сипатталады. Вербалды емес ресми іскерлік қарым-қатынастың ұлттық-мәдениет ұғымы туралы ереже негізделген. Осы құралдар мен олардың прагматикалық қызметтерін таңдауда жеке бір елге қатысты мәдениеттік стереотиптерге негізделген. Вербалды емес ресми іскерлік қарым-қатынастың және олардың прагматикалық қызметтері орыс және қытай мәдениетінің материалында талданған.

Түйін сөздер: ресми-іскерлік дискурс, институционалды дискурс, мәдениаралық коммуникация, вербалды емес қарым-қатынас, ым-ишара тілі, прагматика.

Ma Rong Rong

Pragmatical functions of nonverbal means of communication in business discourse (on a material of the Russian and Chinese cultures)

In article problems of ontology of a business discourse and a role in it nonverbal means of communication are considered. Business communication is characterized as the institutional phenomenon with the communicative and pragmatic space and with the participants of a communicative event. The provision on national and cultural conditionality of nonverbal means of business communication locates. The choice of these of means and their pragmatical functions are caused by the cultural stereotypes inherent in certain people. The analysis of nonverbal means of business communication and their pragmatical functions is carried out on a material of the Russian and Chinese cultures.

Key words: business discourse, institutional discourse, cross-cultural communication, nonverbal means of communication, gestures, pragmatics.

Как известно, термин «дискурс», широко используемый в современных отраслях гуманитарного знания, понимается неоднозначно даже в рамках одной науки, в частности, в лингвистике, в которой учение о дискурсе сформировалось в самостоятельную парадигму научного знания. При этом выделяют более широ-

кий и более узкий подходы к пониманию этого явления. В широком смысле дискурс - это коммуникативное событие, происходящее между говорящим, слушающим (наблюдателем и др.) в процессе коммуникативного действия в определенном временном, пространственном контексте. Это коммуникативное действие может

быть речевым, устным или письменным, иметь вербальные и невербальные формы выражения, эмоционально и экспрессивно окрашенным или нейтральным, обслуживать все сферы жизни или функционировать в строго ограниченном событийном и тематико-профессиональном пространстве. Неоднозначно решается также вопрос о типологии дискурса. Так, в одних случаях используется жанрово-стилистический критерий, в других – форма коммуникативной деятельности, в третьих – функционально-прагматическая направленность коммуникации и т.д. (см. об этом (см. об этом (см. об этом [1], [2], [3] и др.). Деловой дискурс обычно выделяется в рамках так наз. институального дискурса [4]. Институальный дискурс представляет собой общение в заданных рамках статусно-ролевых отношений. В современном обществе существуют следующие виды институального дискурса, получившие определенную исследовательскую оценку: политический, дипломатический, административный, юридический, военный, педагогический, религиозный, мистический, медицинский, деловой, рекламный, спортивный, научный, сценический и массово-информационный. Институальный дискурс выделяется на основании двух системообразующих признаков: цели и участники общения. Именно с учетом этих признаков следует рассматривать деловой дискурс как особый вид коммуникативной деятельности со своими сугубо прагматическими целями и особым составом участников общения. В нем, как и в любом типе дискурса, принято выделять несколько жанров (см. [5]).

С учетом многоаспектности исследуемого феномена, можно говорить о том, что деловой дискурс – это *система узусально-нормативных жанров*, актуальных в общении специалистов в области менеджмента, маркетинга, экономики, торговли, бизнеса и т.д. Этот дискурс сводится к образцам вербального и невербального поведения, сложившимся в обществе применительно к закрепленным за экономистами сферам профессионального общения. Следует также учитывать, что в деловом дискурсе весьма существенным представляется национально-культурный аспект, игнорирование которого часто приводит к коммуникативным провалам, порой – к коммуникативному конфликту.

Принято считать, что дискурс на любом языке и в любой культуре включает три измерения: 1) лингвистический, т.е. собственно использование языка; 2) когнитивный аспект передачи

знаний, информации, представлений; 3) интерактивный аспект взаимодействия субъектов речевой деятельности в социальных ситуациях. Все эти три аспекта, безусловно, взаимосвязаны. Рассматривая речевое взаимодействие представителей разных культур, мы говорим о дискурсе с точки зрения межнационального или межкультурного общения. Необходимо отметить, что в настоящее время культурная обусловленность дискурса не вызывает сомнений. В межкультурных исследованиях дискурса задача состоит в определении максимум каждой культуры, а не в приложении к ней максимум, характерных для западной коммуникации. В этой связи бессмысленно стремиться к тому, чтобы любое общение характеризовалось искренностью, «чтобы участники говорили по делу, избегали неясностей, давали достаточное количество информации» [6]. Представители разных культур вкладывают в названные принципы тот смысл, который обусловлен их культурой. Приведем типичный пример, когда российские участники общения на английском языке в ответ на ритуальный вопрос о том, как обстоят дела, подробно начинают описывать свои проблемы и трудности. В этом проявляется национально-культурная специфика коммуникативных стереотипов, стандартов, формирующих своего рода клише. Так, например, коммуникативные клише русского делового дискурса и их соответствия в китайском языке и в китайской культуре являются одной из важнейших областей существования знаков и знаковой информации и занимает значительное место в жизни человека и общества. Знаковая информация проявляется как в вербальном, так в невербальном поведении коммуникантов. Особенности невербального поведения людей могут оказывать влияние на внутреннее устройство, форму, стилистику и результаты ведения деловой беседы, деловых переговоров. Поэтому для тех, кто работает в международном бизнесе, крайне важно учитывать национально-культурные особенности соматического поведения людей, невербальные средства выражения различных отношений, норм и эмоций.

Несоответствие жестовых знаков в разных культурах порождает сложности в понимании между сотрудничающими сторонами (например, в китайском деловом дискурсе совершенно исключаются фамильярно-снисходительные жесты, вроде похлопывания по плечу).

Приведем типичные примеры и рассмотрим главные особенности невербального поведения китайцев и русских.

1. Рукопожатие. Традиция при встрече обмениваться рукопожатиями для Китая относительно нова. И хотя рукопожатие сейчас распространено практически повсеместно, существует национальное своеобразие рукопожатия – в Китае жмут руку друг другу не так сильно, как в России. Кроме того, в традиционном китайском этикете нормой является церемония «Гун Шоу Ли»

(拱手礼), во время которой руки складываются перед грудью в форме «арки». Эта церемония насчитывает более трех тысяч лет, с династии Западного Чжоу, а сегодня часто встречается среди представителей старших поколений и является ритуальным этикетом на соревнованиях по Ушу, а также в дни традиционных праздников и на торжественных мероприятиях. Кроме того, так же, как и рукопожатие, церемония «Гун Шоу Ли» (拱手礼) проводится на ритуальных мероприятиях (похоронах).

2. Улыбка. В начале XXI века улыбка стала главным выражением лица у китайца: от улыбки гостеприимства у простых людей до «обслуживания с улыбкой» у бизнесменов. Однако улыбка, конечно, не всегда присутствует на лице бизнесмена. При знакомстве человека обычно представляют очень формально, в довольно строгой и официально выдержанной форме.

3. Обмен визитными карточками. Обмен визитными карточками в китайской традиции несколько отличается от европейской и от русской. По классической китайской традиции визитную карточку подавать и принимать принято двумя руками с легким поклоном и/или наклоном головы. Однако эта традиция в Китае уже не соблюдается как обязательная.

4. Выражение благодарности. В Китае существует своеобразный, непонятный европейцу жест выражения благодарности – постукивание костяшками двух согнутых пальцев правой руки (указательного и среднего), символизирующих колена преклоненного человека. Также в качестве жеста благодарности может использоваться жест приветствия, называемого «Гун Шоу Ли» (拱手礼).

5. Порядок рассаживания участников переговоров. Порядок рассаживания участников переговоров (и просто гостей) в китайской

традиции связан так же, как и многое другое, с древними обычаями народа. В древнем Китае юг («南» – Нань) считался высшей, почетной стороной света, а север («北» – Бэй) – символом неудачи. Императорский трон, дворцы, храмы поэтому всегда строились фасадом на юг. В быту эта концепция выражается в том, что во всех ситуациях левая сторона считается мужской, то есть более почетной, а правая сторона – женской, менее почетной. Эта традиция в Китае соблюдается большинством населения и в официальной, и в неофициальной обстановке. Однако при встрече и переговорах с партнерами из Европы, в том числе и из России, используется европейский порядок рассаживания участников переговоров.

6. Счет. Китайская традиция счета с помощью пальцев руки отличается от европейской и русской. В Китае считают одной правой рукой, начиная с указательного пальца. Изображение чисел с помощью пальцев напоминает некоторые иероглифы: перевернутый иероглиф 六 (лю), означающий число 6; перевернутый иероглиф 八 (ба), имеющий значение 8. Кроме того, жест, обозначающий число 7 идентичен русскому православному троеперстию.

7. Ритуалы, приметы, суеверия. Китайские народные приметы, суеверия, традиционные ритуалы значительно отличаются от русской традиции. Это проявляется, например, в отношении к числам 4, 6, 8 и 9, которое связано с наличием омонимов у слов, обозначающих эти числа. В китайском языке название числа «4» – 四 (сы) совпадает со звучанием слова 死 «смерть». Поэтому считается, что 4 – несчастливое число, а числа 6, 8 и 9 («6» 六 – лю – символ благополучия; «8» 八 – ба – напоминает слово «发» фа – «богатство», «9» 九 – цзю по звучанию совпадает со словом «久» долго) считаются счастливыми.

С омонимией слов и выражений связаны и другие нормы невербального поведения китайцев. Например, в Китае не принято дарить настенные часы, так как по произношению выражение *подарить настенные часы* (送钟 – сун чжун) совпадает со словами *прощание на похоронах* (送终 – сун чжун). В китайском языке слово *груша* (梨 – ли) по произношению совпа-

дает со словом *разлука* (分离 – фэнь ли), поэтому в Китае считается, что лучше не брать груши при посещении больных или идя в гости; не делить грушу с друзьями; слово *яблоко* (苹果 – пхин го) по звучанию совпадает со словами *покой*, *благополучие*. Поэтому в Китае яблоко является символом счастья.

Некоторые символические традиции существуют и в области приема пищи, составления меню торжественного стола. В Китае говорят:

送行的饺子, 接风的面 (Сун син дэ цзяо цзы, цзе фэн дэ мянь – «На прощание пельмени, а на

встречу – лапша». Поэтому на банкете по поводу встречи китайцы обязательным угощением является длинная лапша, символизирующая неразлучность друзей. А на прощальный ужин заказывают пельмени. Это означает пожелание благополучия своим друзьям.

Сопоставительный анализ невербальных средств коммуникации в русско-китайском деловом дискурсе позволяет сделать вывод, что знание этих важных средств может способствовать успеху делового общения, так как они не менее, чем вербальные, выражают уважение к адресату, показывают воспитанность собеседников, демонстрируют их уровень культуры общения.

Литература

- 1 Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136-137.
- 2 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
- 3 Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 224 с.
- 4 Шлёпкина М. А. Деловой дискурс как институциональное явление. Роль клише в деловом дискурсе // Современная филология: материалы междунар. заоч. науч. конф. – Уфа: Лето, 2011. – С. 222-227.
- 5 Анисимова, Т.В. Типология жанров деловой речи (риторический аспект): автореф. дис. канд. филол. наук. – Краснодар, 2000. – 24 с.
6. Бергельсон М. Б. Языковые аспекты виртуальной коммуникации. Интернет – публикация (<http://www.rik.ru/vculture/seminar/index.html>), 1999.

References

1. Arutyunova N.D. Discours // Lingvisticskyi encyclopedicheskyi slovar. - M.: "Sovietskaya Encyclopedia", 1990. - s. 136-137.
2. Makarov M.L. Osnovy theoryi discoursa. - M.: ITDGGK " Gnosis ", 2003. - 280 s.
3. Prokhorov Yu.E. Deistvitelnost. Text. Discours. - M.: Flinta: Nauka, 2009.– 224 s.
4. Shlepkin M.A. Delovoi discours kak institutionalnoye yavlenie. Rol cliché v delovom discourse // Sovremennaya Philologia: materialy mezhdunar. zaoch. nauch. conf. - Ufa: Leto, 2011. - s. 222-227.
5. Anisimova, T.V. Tipologiya zhanrov delovoi rechi (rhetoricheskyi aspekt): Autorefer. dis. cand. philol. nauk. - Krasnodar, 2000. - 24 s.
6. Bergelson M.B. Yazikovyie aspekty virtualnoi comunicaciyi. Internet. - Publicaciya (<http://www.rik.ru/vculture/seminar/index.html>), 1999.

УДК 81'25

Е. С. Михеева

магистрант II курса Казахского университета международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – к. п. н. П. К. Елубаева
e-mail: len4ik_mi@mail.ru

Проблема интерференции в межкультурном деловом общении

Данная статья посвящена проблемам интерференции, возникающей в результате языковых контактов у представителей различных культур. Принимая во внимание процесс глобализации, взаимодействие и взаимозависимость различных стран в сфере торговли, туризма, дипломатии, можно утверждать, что вопросы интерференции особенно актуальны в настоящий момент. По мнению автора, эта ситуация наблюдается из-за развития делового межкультурного сотрудничества. Проблема интерференции может напрямую быть связана с переводом, и, следовательно, это необходимо учитывать при качественной профессиональной подготовке будущих лингвистов и переводчиков, в частности в сфере делового общения. В статье анализируется отрицательное проявление интерференции, а также способы ее избегания. Автор утверждает, что изучение этого явления необходимо для успешного взаимодействия сторон в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: межкультурная деловая коммуникация, взаимодействие, языковые контакты, исходный язык, переводящий язык, лингвистическая интерференция, языковые уровни.

Е. С. Михеева

Іскерлік мәдени аралық қарым-қатынастың интерференция мәселесі

Мақала әр түрлі мәдениеттің өкілдері арасындағы қарым-қатынас барысында туындайтын интерференция мәселесіне арналған. Жаһандану процесін, мемлекеттер арасындағы сауда сағтық, туризм, дипломатия саласындағы қарым-қатынастарды еске ала отырып, қазіргі уақытта интерференция мәселесі өзекті екенінде күмән жоқ. Автордың ойы бойынша, бұл жағдай іскерлік мәдени аралық қарым-қатынастардың дамуына байланысты. Интерференция мәселесі тікелей аудармаға байланысты болуы мүмкін, сондықтан лингвистер мен аудармашыларды дайындауда, әсіресе іскерлік қарым-қатынас саласында маңызды болып табылады. Мақалада интерференцияның жағымсыз көріністері, сондай ақ оны болдырмау әдістері талқыланады. Автор бұл көріністерді зерттеу мәдени аралық қарым-қатынаста табысты әрекеттесу үшін қажет деп бекітеді.

Түйін сөздер: іскерлік мәдени аралық қарым-қатынас, қарым-қатынас, тілдік байланыстар, негізгі тіл, аударма тіл, лингвистикалық интерференция, тілдік деңгейлер.

Ye. S. Mikheyeva

The issues of interference in intercultural business communication

The given article is devoted to interference problems that occur as a result of linguistic contacts between the representatives of different cultures. If we take into account the process of globalization, interaction and interdependence of various countries in such spheres, as trade, diplomacy and tourism, we may admit that problems of interference are extremely relevant at the present time. According to the author, it is because of the development of cross-cultural business. Interference can be directly linked to the process of translation and, therefore, it is quite important to prepare high-qualified linguists and translators, especially in business communication sphere. Negative essence of interference and ways of its avoidance are analysed in the article. The author confirms that study of this phenomenon is necessary for successful interaction in intercultural communication.

Key words: intercultural business communication, interaction, linguistic contacts, source text, target text, linguistic interference, language system.

Научно-технический прогресс, интеграция стали причиной изменения отношений между людьми: развивается деловое межкультурное сотрудничество, укрепляются контакты между деловыми партнерами. В современных усло-

виях глобализации происходит интенсивное взаимовлияние, взаимопроникновение языков и культур, которые развиваются, дополняя друг друга. Межкультурная коммуникация является в настоящее время реальностью, которая не-

возможна без знания иностранных языков. В такой обстановке как следствие активизации диалога культур неизбежно возникновение различных культурологических процессов, связанных со средством общения – языком. Данное условие определило необходимость изучения интерференции для формирования способности субъекта межкультурной коммуникации к адекватному взаимодействию с представителями другого лингвокультурного социума.

Деловые отношения между партнерами представляют собой разновидность межкультурной коммуникации, и успех сотрудничества зависит от взаимопонимания между партнерами. Стало очевидным, что межкультурная коммуникация требует не только хороших знаний иностранного языка, но и знаний культурологических особенностей партнеров. В сфере делового общения межкультурная коммуникация ведется на разных уровнях. Важно, чтобы происходило взаимопонимание, а не «столкновение» двух культур [1, 20-24].

В настоящий период, в эпоху бурного развития международной связи во всех сферах политической, экономической и культурной жизни, все больше возрастает роль перевода как способ обеспечения общения и взаимопонимания между разноязычными коммуникантами. И здесь необходимо также учитывать дифференцированный подход к письменному и устному переводу как к различным видам речевой деятельности [2, 284].

Изменившаяся под влиянием времени специфика социального взаимодействия, в межкультурном плане выявила потребность общества в специалистах различного профиля, владеющих иностранным языком (организатор совместного производства, переводчик, бизнес-секретарь, секретарь-референт, менеджер). Во время работы в сфере межкультурной деловой коммуникации переводчики испытывают трудности, обусловленные лингвистической интерференцией. Чтобы избежать явление лингвистической интерференции, переводчик должен знать об этом явлении.

Рассмотрение проблемы интерференции используется в ряде наук, в том числе в психологии и лингвистике. Рассмотрим интерференцию с психологической точки зрения.

По мнению психолога и философа С.Л. Рубинштейна, интерференция - это тормозящее взаимодействие навыков, при котором уже сложившиеся навыки затрудняют образование новых, либо снижают их эффективность [3, 27].

Во время восприятия речи слушающий нас должен интерпретировать речевой сигнал в терминах соответствующей языковой системы, которая обладает, как минимум, номинативным, фонологическим, морфологическим, синтаксическим компонентами с собственными единицами и правилами. Если поступающий речевой сигнал перекодируется с отступлениями от норм переводящего языка (ПЯ) или под влиянием исходного языка (ИЯ), в таком случае проявляется языковая, или лингвистическая интерференция в результате языкового контакта.

Как же понимается интерференция с лингвистической точки зрения? Предлагаем небольшой экскурс в историю лингвистических исследований. Функциональное и динамическое рассмотрение процесса конвергентного развития языков в условиях контактов, предложенное Л.В. Щербой, соответствовало задачам ученых Пражского лингвистического кружка. Именно они ввели в обиход термин «интерференция» для обозначения отклонения от норм контактирующих языков. В монографии У. Вайнрайха «Языковые контакты» (1953 г.) было раскрыто понятие «лингвистическая интерференция». Согласно У. Вайнрайху, условием возникновения лингвистической интерференции является языковой контакт, под которым можно понимать либо «речевое общение между двумя языковыми коллективами», либо учебную ситуацию. Следствием контактирования языков часто является интерференция, т.е. «случаи отклонения от норм каждого языка, происходящие в речи билингвов в результате их знакомства с более чем одним языком».

В работах некоторых отечественных и зарубежных лингвистов можно встретить и другие, несколько отличающиеся определения интерференции: одни понимают интерференцию как явление взаимодействия структур и структурных элементов двух языков в процессе общения двуязычного населения, другие считают, что интерференция представляет собой изменение в структуре или элементах структуры одного языка од влиянием другого языка, у третьих слово «интерференция» ассоциируется со словом «интервенция» [1, 41-43].

Более полное и современное определение интерференции дает «Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Под редакцией В.Н. Ярцевой: «Интерференция – взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языко-

вых, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного. Интерференция способна охватить все уровни [3, 197].

Профессор В.В. Алимов предлагает под лингвистической интерференцией понимать вмешательство элементов одной языковой системы в другую.

Разные подходы к определению этого термина в лингвистике вызваны, с одной стороны, разнообразием ситуаций проявления языковых контактов, а с другой стороны – сложностью разграничения психологического и лингвистического аспектов речи.

Мы будем понимать под интерференцией нарушение норм и правил в системе языка, происходящих в момент взаимодействия двух языков.

Как утверждает В.В. Алимов, до 50-х гг. XX в. интерференция в российском языкознании рассматривалась исключительно как отрицательное влияние ранее усвоенных навыков на последующее приобретение новых в условиях двуязычия. Однако в настоящее время интерференция рассматривается не только как отрицательное, но и как положительное влияние, которое может проследиваться в сфере знаний, умений, навыков, и даже памяти [1, 44-46].

Иными словами, интерференция бывает двух видов: положительной (или конструктивной) и отрицательной (или деструктивной). Чтобы уменьшить до минимума деструктивную и использовать конструктивную интерференцию, переводчику необходимо знать о способах и источниках ее появления.

Механизмами явления лингвистической интерференции являются отождествление и перенос элементов и функций контактирующих языков. Причины интерференции зависят от различных факторов, среди которых основные это: языковая норма, отношения между родным и изучаемым языком, и как следствие, расхождения и сходства в системах контактирующих языков.

Внимание лингвистов и методистов, как правило, сосредоточено на отрицательной (деструктивной) интерференции, ее прогнозировании, исследовании и предупреждении, поскольку «отрицательный языковой материал» создает препятствия в речи билингва при общении. Так, если мы слышим акцент в речи, мы можем сказать, что проявляется деструктивная интерференция на фонетическом уров-

не, связанная с артикуляцией во втором языке под влиянием родного; странная интонация в ПЯ говорит о фонологической интерференции; нарушение грамматических норм свидетельствует о грамматической интерференции; перенесение лексических, стилистических и семантических норм и правил ИЯ на ПЯ обуславливает интерференцию на этих уровнях; нарушения, связанные с порядком слов в предложении и с его построением в переводящем языке под влиянием родного, представляют собой проявление деструктивной синтаксической интерференции. Например, на морфологическом уровне можно выделить использование предлогов: выражение «придавать значение чему-либо» в русском языке употребляется без предлога, в немецком языке с предлогом «auf» («на») – «legen Wert auf etw.», на английском языке это же выражение употребляется с «to» («к») – «pay attention to smth.» на уровне семантики можно выделить пример с «big» – “large” – “great”, так называемые экспрессивные и стилистические синонимы. Они могут не совпадать в контактирующих языках, вызывая тем самым ошибки в речи билингва.

Мы считаем, чтобы уменьшить проявление деструктивной интерференции, необходимо хорошо владеть фонетикой, фонологией, грамматикой и лексикой ИЯ и ПЯ, теорией и практикой специального перевода и постоянно совершенствовать свои знания в этих направлениях, нужны новые учебные пособия по теории перевода и по практическому курсу перевода.

Наряду с деструктивной интерференцией в переводе можно наблюдать и конструктивное (положительное) влияние знаний и навыков в одном языке на межкультурную коммуникацию и при переводе на другой язык. Под конструктивной интерференцией следует понимать положительное воздействие явлений, функций и средств одного языка на явления, функции и средства другого языка при их контакте. Под средствами следует понимать, прежде всего, лексику и грамматику [1, 179-187]. Например, знание правил словообразования положительно сказывается при переводе с родного на переводящий язык: на немецком языке «der Arm» – рука, «das band» – ремешок, «das Armband» – браслет, а если прибавим к последнему слову «die Uhren» – часы, то «наручные часы» будут переводиться как «die Armbanduhren»; если слово иск – на английском suit, прибавим к нему приставку counter-, получится «counter-suit» – встречный иск, на немецком «иск» – «die

Klage», приставка «gegen-» имеет значение «против, вопреки», тогда «встречный иск» на немецком будет «die Gegenklage»; «offer» (англ.), «das Angebot» (нем.) – предложение, «counter-offer» (англ.), «das Gegenangebot» (нем.) – «встречное предложение».

Из сказанного выше можно сделать вывод, что интерференция является причиной проблем, появляющихся во время общения и пере-

вода, и для того, чтобы свести проявление деструктивной интерференции до минимума, необходимо знать как и где она проявляется. Также необходимо помнить, что успех сотрудничества в межкультурной коммуникации зависит и от знания языка, и от культурологических особенностей представителя другого лингвокультурного социума.

Литература

1 Алимов В.В. Интерференция в переводе: на материале профессионально ориентированной межкультурной коммуникации и перевода в сфере профессиональной коммуникации. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М., 2004. – 260 с. – С. 20-24, 41-43, 44-46, 179-187.

2 Жакиева К.Р. Межкультурная коммуникация в условиях глобализации и некоторые проблемы современного перевода // "Rio + 20: инновации для устойчивого развития": Материалы IX международной научно-практической конференции Казахстанско-немецкого университета // Сост. Б. Лохман. – Алматы, 2012. – 300 с. – С. 284.

3 Амандыкова С.Х. Лексико-семантическая интерференция в казахской речи билингвов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 2004. – 154 с. – С. 27, 197.

4 Языкознание. Большой энциклопедический словарь // Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с.

References

1 Alimov V.V. Interferentsiya v perevode: na materiale professional'no orientirovannoy mezhkul'turnoy kommunikatsii i perevoda v sfere professional'noy kommunikatsii. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni doktora filologicheskikh nauk. – M., 2004. – 260 s. – S. 20-24, 41-43, 44-46, 179-187.

2 Zhakieva K.R. Mezhkul'turnaya kommunikatsiya v usloviyah globalizatsii i nekotorye problemy sovremennogo perevoda // "Rio + 20: innovatsii dlya ustoychivogo razvitiya": Materialy IX mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii Kazahstansko-nemetskogo universiteta // Sost. B. Lohman. – Almaty, 2012. – 300 s. – S. 284.

3 Amandykova S.H. Leksiko-semanticheskaya interferentsiya v kazahskoy rechi bilingvov. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Almaty, 2004. – 154 s. – S. 27, 197.

4 Yazykoznanie. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar' // Gl. red. V. N. Yartseva. — 2-e izd. – M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998. — 685 s.

УДК 81'23

М. С. Мухатова

магистрант II курса Казахского национального педагогического университета им. Абая,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Л. К. Жаналина
e-mail: manschuks@mail.ru

Разработка языкового сознания в лингвистике

В статье рассматривается разработка понятия «языковое сознание» лингвистами. Анализ основных парадигм решения данной проблемы разными учеными позволяет сделать вывод о сложности понятия «языковое сознание». Способы анализа языкового сознания сводятся к анализу форм его овнешнения, одной из которых является язык. Сущность языка выявляется в его двуединой функции: выступать как средство общения и орудие мышления. Сознание и язык неразрывны и едины в своем существовании. Рассмотрение языкового сознания дает возможность моделировать актуальное состояние языкового сознания этноса, использующего национальный язык. Также выделяют связь языкового сознания с коммуникативным и когнитивным сознанием. Определение языкового сознания предполагает разграничение содержания терминов сознание, мышление, образ (картина) мира, которые взаимосвязаны, но их референтные поля различны. **Ключевые слова:** сознание, языковое сознание, этноязыковое сознание, коммуникативное и когнитивное сознание, языковая картина мира, мышление.

М. С. Мухатова

Тіл біліміндегі тілдік сананың талдамасы

Мақалада "Тілдік сана" ұғымы қарастырылады. Сана мен тіл өзінің қатынасында біртұтас болып табылады. Тілдік сананың қарастырылуы ұлттық тілді қолданатын халықтың тілдік санасының маңызды жағдайын модельдеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар тілдік сананың коммуникативтік және когнитивтік санамен байланысы айтылады.

Түйін сөздер: сана, тілдік сана, этнотілдік сана, коммуникативтік және когнитивтік сана, тілдік әлем бейнесі, ойлау.

M. S. Mukhatova

Development of language consciousness in linguistics

In the article the development of the concept of «linguistic consciousness» is examined by linguists. Analysis of the main paradigms of solving this problem by different scientists allows to make a conclusion about the complexity of the concept «language consciousness». Methods for analysis of language consciousness are reduced to the analysis of the forms of its, one of which is a language. Language entity discloses in its dual function: to act as a communication tool and an instrument of thinking. Consciousness and language are inseparable and one in existence. Consideration of language consciousness makes it possible to simulate the actual state of the language consciousness of the ethnic group, using the national language. Also allocate a link of language consciousness with communicative and cognitive consciousness. Definition of language consciousness introduces a distinction in terms of consciousness, thinking, and world image which is interconnected, but their reference fields are different.

Key words: consciousness, language consciousness, ethnolinguistic consciousness communicative and cognitive consciousness, language picture of the world, thinking.

Научные знания на современном этапе обратились к человеку, который выступает с одной стороны как объект науки, с другой стороны как субъект науки. Данное взаимодействие вне человека с создаваемым знанием о мире является основой антропоцентрической парадигмы в языкознании.

Ее разработка в 20 веке начале 21 века характеризуется возрастанием теории описываю-

щий язык в единстве с его носителем: народом, этносом, социумом и индивидуумом, с их культурой, историей, традицией, менталитета, особенностями психологического типа и характера.

Теория в рамках этой парадигмы объединяет интерес к носителю языка и в первую очередь к его когнитивно-интеллектуальной деятельности поражающей языковую картину мира определяющий мировидение, мировос-

приятие, менталитет и содержания языкового сознания. Понятие языковое сознание вошло в лингвистику недавно и исследуется очень активно. Термин «языковое сознание» постоянно встречается в названиях как отдельных авторских работ, так и в названиях сборников. Актуальность исследования языкового сознания обусловлена рядом факторов:

- вниманием ученых к проблеме взаимосвязи языка и мышления (А.Н. Леонтьев, Л.С. Выготский, У. Кинч, В.А. Пищальникова, Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, А.Г. Соинин и др.);

- интересом современной психолингвистики к вопросу определения содержания сознания и языкового сознания (А.А. Залевская, В.А. Пищальникова, Е.В. Лукашевич, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин и др.);

- актуализацией проблемы соотношения профессионального языкового и общезыкового сознания (Е.А. Климов, В.В. Шкатова, Е.В. Харченко и др.);

- изменением взгляда на терминоориентированный языковой знак в духе современного психолингвистического подхода к слову (А.А. Залевская, В.А. Пищальникова, Е.С. Кубрякова и др.);

- важностью установления специфики языкового сознания билингвов (А.А. Залевская, И.Н. Горелов, Л. Леше, А.Р. Лурия и др.);

- актуализацией проблемы соотношения компонентов определенного концепта в сознании билингва (Т.А. Фесенко, Т.Ю. Сазонова, Е.А. Пименов, М.В. Пименова, Н.О. Золотова и др.);

- эффективностью применения методик ассоциативных экспериментов при исследовании компонентов языкового сознания (А.А. Леонтьев, А.Н. Леонтьев, А.А. Залевская, Е.Ф. Тарасов Э.Е. Каминская, Н.В. Рафикова, Н.В. Уфимцева и др.).

Анализ основных парадигм решения данной проблемы разными учеными позволяет сделать вывод о сложности понятия «языковое сознание». Способы анализа языкового сознания сводятся к анализу форм его овнешнения, одной из которых является язык. Сущность языка выявляется в его двуединой функции: выступать как средством общения и орудием мышления. Сознание и язык неразрывны и едины в своем существовании. Язык есть непосредственная действительность мысли, сознания. Сознание не только выявляется, но и формируется с помощью языка. В Московской

школе принято определение, предложенное Е.Ф. Тарасовым, согласно которому языковое сознание – это опосредованный языком образ мира той или иной культуры, т. е. «совокупность перцептивных, концептуальных и процедурных знаний носителя культуры об объектах реального мира» [1, 4]. Н.В. Уфимцева указывает, что «знания о языке как системе социальных ориентиров являются также частью языкового сознания» [2, 112].

Границы языкового сознания в таком случае определяются возможностью вербализации результатов актов восприятия и переработки информации. Таким образом, согласно Е.Ф. Тарасову, принадлежностью языкового сознания является все «овнешненное» содержание сознания [3]. В работах Т.В. Ушаковой можно обнаружить подробное рассмотрение определенных языкового сознания и принципов его исследования: «Мы знаем, что в принципе любое состояние нашего сознания с той или иной степенью совершенства подлежит вербальному выражению. Об этом с несомненностью свидетельствует как наша бытовая речь, так в еще большей мере произведения писателей, поэтов, литераторов, ученых, философов. Работа профессионалов слова в большей мере состоит именно в том, чтобы выразить в слове свое понимание, мысль, чувство, т.е. состояние сознания. Верно также и другое: сознание людей постоянно и на каждом шагу подвергается словесным воздействиям. Это происходит в каждодневном быту, учебном и воспитательном процессе, на ученых форумах, в политических дискуссиях и обсуждениях» [4]. Указывая на принципиальную равнозначность терминов «языковое сознание» и «речевое сознание», Т.В. Ушакова выводит содержание языкового сознания за рамки лексикона как совокупности номинативных единиц, поскольку в речи может быть обозначен любой феномен, не имеющий специальной однословной или идиоматичной номинации.

В своих работах между тем Н.В. Уфимцева обращает внимание, прежде всего, на лексикализованное, т.е. обозначенное единицей лексикона, содержание сознания и изучает языковое сознание русских на материале лексических ассоциаций [5]. Разработанные Н.В. Уфимцевой принципы анализа языкового сознания дает возможность моделировать актуальное состояние языкового сознания этноса и на основе данных текстов

восстанавливать предшествующее состояние языкового сознания. В работах Ю.Н. Караулова, предложившего модель языковой личности, включающую лексикон, семантикон и прагматикон обнаруживаем основы такого подхода к феномену языкового сознания [6]. Активируемые единицами лексикона национального языка, семантикон языковой личности отражает индивидуальные смыслы. Языковое сознание, насколько мы можем судить, охватывает семантикон в его отношении к лексикону: взаимосвязи лексических единиц национального языка, обусловленные личным когнитивным и коммуникативным опытом, за счет чего осуществляется «перевод» общеязыкового значения в личностный смысл. Совпадения в когнитивном и коммуникативном опыте членов языкового коллектива, определяющие сходство семантикона, обуславливают возможность реконструкции языкового сознания этноса, использующего национальный язык. В мировой научной традиции наиболее последовательно подобный, в целом лексикоцентрический подход описывает А. Вежбицка, рассматривающая национальную культуру и этнокультурную специфику сознания сквозь призму ключевых слов, именующих некоторые концепты и семантические примитивы [7].

Общераспространенным является положение о этноцентризме сознания как следствии взаимодействия национального языка и культуры, взаимообусловленности языка и мышления [8, 34]. В теоретико-экспериментальном исследовании этнокультурной маркированности языкового сознания И.В. Привалова стремится доказать: «Культурно-обусловленное сознание интегрирует знание о культурных предметах, а также правилах и нормах коммуникативного поведения. Этноязыковое сознание – это ансамбль когнитивно-эмотивных и аксеологических структур, национальная маркированность которых обеспечивает их вариабельность от одной культуры к другой» [8, 7]. Кроме того, «образ этноязыкового сознания конституируют функциональные / операциональные единицы трех пространств: лингвистического, когнитивного, культурного. Эти пространства особым образом структурированы и состоят из функциональных единиц, каждая из которых несет отдельный квант информации» [8]. Культурное пространство неоднородно и отнюдь не равно пространству национальной культуры. Этноязыковое сознание приравнивается к языковому созна-

нию, описываемому в этническом аспекте как модель языкового сознания определенного языкового коллектива, обусловленная национальной культурой. Национальный язык выступает и как средство трансляции культуры [3], и как способ вербального воплощения культурной традиции.

Между тем, национальная культура неоднородна, как неоднороден национальный язык в индустриальном и постиндустриальном обществе. Этноязыковое сознание также оказывается многомерным, отражает различия субкультур и вариантов национального языка. Соответственно, этноязыковое сознание интегрирует различные аксиологические системы, представленные в традиционной массовой и элитарной субкультурах. Если допустить возможность интеграции весьма различных и зачастую противоречивых систем ценностей (в частности, ценностей традиционной и городской или массовой культуры). Напомним, что не обусловленное какой-либо из национальных культур сознание являет собой феномен более высокой степени абстракции, имеющий право на существование благодаря принадлежности каждой из культур человеческой цивилизации. Помимо языкового сознания выделяют сознание коммуникативное и когнитивное [9]. Когнитивное сознание объединяет всю мыслительную деятельность человека, т.е. когнитивное сознание равно когнитивной, или интеллектуальной сфере. Связь языкового и когнитивного сознаний проявляется в том, что сознание (социальный опыт, ментальное явление) объективируется при помощи языка, имеет языковое оформление, хотя не всегда ментальные структуры могут быть вербализованы. Д.Б. Гудков различает языковое и когнитивное сознание в зависимости от степени восприятия, категоризации и оценке явлений действительности. У представителей разных сообществ языковое сознание оказывается таким уровнем сознания, в котором образы, представления, мыслительные структуры обретают языковое оформление [10, 97]. Языковое сознание не тождественно когнитивному, так как когнитивное сознание имеет дело с когнитивными единицами и структурами, относящимися к уровню неосознаваемого, оно имплицитно. Эксплицитную форму когнитивные структуры приобретают тогда, когда когнитивные структуры входят в светлую зону сознания, т. е. кодируются на языковом уровне. Сознание в своей эксплицитной, эксте-

приоритетной форме выступает как социальный опыт, как форма выражения человеческой культуры. Но это значение не обязательно совпадает с языковым значением.

А.А. Леонтьев утверждает, что если язык понимается как единство общения и обобщения, как система значений, выступающая как в предметной, так и в вербальной форме существования, то «языковое сознание», как сознание, опосредованное значениями оказывается близким к понятию «языковая картина мира». Л.С. Выготский, А. Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев акцентировали всегда внимание на языковой и речевой природе сознания. Так, А.А. Леонтьев подчеркивал: «иметь сознание — владеть языком». Владеть языком — владеть значениями. Значение есть единица сознания (имеется в виду языковое вербальное значение). Сознание при всём этом понимании является языковым [11]. Коммуникативное сознание – «это совокупность коммуникативных знаний и коммуникативных механизмов, которые обеспечивают весь комплекс коммуникативной деятельности человека. Это коммуникативные установки сознания, совокупность ментальных коммуникативных категорий, а также набор принятых в обществе норм и правил коммуникации» [9]. Поскольку коммуникация предполагает знание и использование национального языка, постольку языковое сознание оказывается частью сознания коммуникативного. Разграничение коммуникативного и языкового сознания, по существу, совпадает с разграничением коммуникативной и языковой компетенции. В коммуникативное сознание, в отличие от коммуникативной компетенции, включены коммуникативные механизмы. Коммуникативные механизмы не определены, не оговаривается их отношение к механизмам речи, описанным в классической работе Н.И. Жинкина [12]. Преумножение объектов, обозначаемых термином «сознание», не способствует пониманию механизмов речи и характеристике коммуникации как формы социального взаимодействия посредством национального языка. Собственно лингвистами языковое сознание понимается по-разному: во-первых, как «совокупность знаний, представлений, суждений о языке, элементах его структуры, их функциональных особенностях о нормах произношения, словоупотребления и т. д.» [13]; во-вторых, как особенности культуры и общественной жизни данного человеческого коллектива, определившие его пси-

хическое своеобразие и отразившиеся в специфических чертах данного языка ; в-третьих, как механизм адаптации этноса к окружающему миру и образ мира, детерминированный определенными социальными связями «существенная часть национального общественного сознания; образ мира, детерминируемый пространственными, причинными, эмоциональными и прочими связями, свойственные языку и культуре данного народа» [14, 141]. С.Е.Никитина сближает понятие «языковое сознание» с такими особенностями речевого поведения индивидуума, которые определяются коммуникативными ситуациями, языковым, культурным статусом личности, его социальной принадлежностью, полом, возрастом, психическим типом, мировоззрением, особенностями биографии и другими константными и переменными параметрами личности, выводит понятие «языковое самосознание» личности [15, 34-41]. При этом языковое самосознание выступает как часть языкового сознания. Если объектом сознания является весь универсум, то объектом языкового самосознания является язык в целом и его отдельные элементы, языковое поведение и его продукт — тексты. Языковое сознание реализуется в вербальном поведении [16, 38].

Языковое сознание — один из видов быденного сознания, оно «является механизмом управления речевой деятельностью и формирует, хранит и преобразует языковые знаки, правила их сочетания и употребления, а также взгляды и установки на язык и его элементы» Выделяются такие функции языкового сознания: Отражательная функция, создающая «языковую картину мира» и осуществляющая в языковых значениях, языковых формах и типах связи между словами; ориентировочно-селективная функция, которая обеспечивает ориентировку в ситуации для выбора языковых средств в соответствии с коммуникативным заданием при производстве речи или ориентировку в структуре сообщения для перехода от поверхностных структур к глубинным (т.е. к замыслу высказывания) при восприятии речи. Интерпретационная функция, имеющая два аспекта: внутриязыковой и межъязыковой; иначе говоря, язык используется в его Метаязыковой Функции; Регулятивно-управляющая Функция, выступающая в виде механизма обратной связи с двумя каналами: контрольно-управляющим (контроль за речевыми операциями) и оценочно-регулятивным (оценка высказывания с точки зрения соответствия действующим нормам).

Как известно, определение языкового сознания предполагает разграничение содержания терминов сознание, мышление, образ (картина) мира. Понятия, стоящие за этими терминами, бесспорно, взаимосвязаны, но их референтные поля различны. Так, термином сознание в научной традиции принято обозначать рефлексивную психическую деятельность, включающую перцепцию, переработку воспринятого и формирование целостной картины мира, содержащей знания и отношения, объекты и самого субъекта в отношении к ним. Ключевым в данном случае является понятие рефлексии, т.е. отношения субъекта к объекту: субъект включен в картину мира как наблюдатель, фиксирующий пространственные, временные и прочие характеристики объекта с определенной субъективной позиции, точки зрения. Интерес к языковому сознанию и его этнокультурной специфике как раз и определяется потенциальной возможностью различных позиций субъекта при обработке воспринятой информации и воплощении знаний средствами национального языка. Неслучайно исследование языкового сознания непременно затрагивает и сферу культуры, поскольку любая позиция члена социума (представителя этноса) культурно обусловлена. Однако сведение культуры только к национальной культурной традиции вряд ли оправданно.

Картина мира является одним из компонентов сознания. Понимание языкового сознания в лингвистике складывается с учетом достижения лингвистической науки, с исследованиями языковой картины мира. Это целостное и системное отражение реальности составляет основу ориентировки и планирования поведения, в том числе и коммуникативного. Картина мира неоднородна. Общепринятым является разграничение вербальной (языковой) и невербальной картины мира на основании способа кодирования информации [17]. В свою очередь, на основании способа переработки необходимой для формирования картины мира информации различают наивную и научную картины мира. Языковая картина мира является «наивной» в том смысле, что во многих существенных отношениях она отличается от «научной» картины. При этом отраженные в языке наивные представления отнюдь не примитивны: во многих случаях они не менее сложны и интересны, чем научные. Таковы, например, представления о внутреннем мире человека, которые отражают опыт интроспек-

ции десятков поколений на протяжении многих тысячелетий и способны служить надежным проводником в этот мир. Научный образ мира представляет собой частный случай текстовой картины мира, поскольку складывается в результате восприятия и переработки информации, содержащейся в текстах, функционирующих в определенной социальной сфере. Думается, что разграничение научной и наивной картин мира принципиально важно, так как научная картина мира в силу принадлежности к узкой социальной сфере и направленности на решение специфических задач стремится к нивелировке этнокультурных различий [17, 48].

Языковая картина мира представляет собой, с одной стороны, результат функционирования языкового сознания, закрепленный в лексиконе и грамматике национального языка, который, не препятствует возможности вербализовать принципиально любое содержание; с другой стороны – основу для ориентировки в коммуникативной ситуации при порождении и восприятию речи.

Мышление сопряжено с сознанием, но не равноценно ему. Мышление представляет одну из высших психических функций, обеспечивающих способность перерабатывать информацию с целью решения различных задач, так или иначе связанных с постановкой вопросов и поисков ответов на них при реализации простой или сколь угодно сложной деятельности. Мышление – необходимое условие становления сознания. Между тем мышление, в силу направленности на постановку и решение задачи, стремится освободиться от национального языка. В отечественной научной традиции, восходящей к культурно-исторической концепции Л.С. Выготского, мышление и языковую способность рассматривают в качестве сопряженных результатов социально обусловленной деятельности [18]. Слово представляет собой орудие психической деятельности – мышления. Мышление, его различные типы (образное, операциональное, вербальное, символическое), позволяет сформировать картину мира. Различные типы мышления обеспечивают разнообразие способов переработки информации в процессе анализа актов перцепции и синтеза целостного образа мира.

Языковое сознание динамизируется посредством установления его связей с речевой деятельностью. Связь сознания, языка, мышления, речи, проявляется во-первых в том, что речь

непосредственная действительность мысли, а мысль оформляется при помощи языка и сознания — идеального, выражается в виде материально оформленного высказывания), во-вторых, язык — сознание, мышление — речь соотносятся в том плане идеально-материальной сущности, которая выражается в поведенческих (вербальных и невербальных) актах. Суждение (мысль) всегда обладает предикативностью, т.

е. соотносит высказывание, предложение с личностью говорящего и ситуацией. Как видим, решение проблемы связи языка и сознания будет односторонним и узким вне рассмотрения их в речемыслительной деятельности говорящего. Поэтому их надо рассматривать как взаимосвязанные элементы когнитивно-коммуникативной системы человека и коллектива (общества), к которому он принадлежит.

Литература

- 1 Тарасов Е.Ф. Языковое сознание – перспективы исследования // Языковое сознание: содержание и функционирование: матер. XIII Междунар. симп. по психолингвистике и теории коммуникации. – М, 2000. – С. 3–4.
- 2 Уфимцева Н.В. Язык, языковое сознание и образ мира // ...Слово отзовется: памяти Аллы Соломоновны Штерн и Леонида Вольковича Сахарного. – Пермь: Изд-во Перм. гос. ун-та, 2006. – С. 112–1143.
- 3 Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 45–53.
- 4 Ушакова Т.В. Языковое сознание и принципы его исследования [Электронный ресурс]. – URL: http://www.ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-2.html.
- 5 Уфимцева Н.В. Взаимодействие культур и языков: теория и методология // Встречи этнических культур в зеркале языка. – М.: Наука, 2002. – С. 152–170..
- 6 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2003.
- 7 Wierzbicka. Anna. 1997. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press. – 317 p.
- 8 Привалова И.В. Национально-культурная специфика ценностных доминант рекламного дискурса // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2003. – Вып. 25. – С. 97–101.
- 9 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание / С любовью к языку. – М.–Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. – С. 44–51.
- 10 Гудков Д.В. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003. – 288 с.
- 11 Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969. – 136 с.
- 12 Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество: Исследования по семантике, психолингвистике, поэтике. – М.: Лабиринт, 1998.
- 13 Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Наука, 1977. – 127 с.
- 14 Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношений языка и мышления // Вопросы философии. – 1977. – №4. – С. 17-22.
- 15 Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 65-74.
- 16 Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций. – М.: ИТДКГ «Гнозис», 2001. – 270 с.
- 17 Касевич В.Б. Буддизм. Картина мира, язык. – СПб.: Центр «Петербургское востоковедение», 1996.
- 18 Выготский Л.С. Мышление и речь.. – М.: Лабиринт, 1999.

References

- 1 Tarasov E.F. Yazykovoe soznanie – perspektivy issledovaniya // Yazykovoe soznanie: soderzhanie i funktsionirovanie: mater. XIII Mezhdunar. simp. po psiholingvistike i teorii kommunikatsii. – М, 2000. – S. 3–4.
- 2 Ufimtseva N.V. Yazyk, yazykovoe soznanie i obraz mira // ...Slovo otzovetsya: pamyati Ally Solomonovny Shtern i Leonida Vol'kovicha Saharnogo. – Perm': Izd-vo Perm. gos. un-ta, 2006. – S. 112–1143.
- 3 Tarasov E.F. Yazyk kak sredstvo translyatsii kul'tury // Yazyk kak sredstvo translyatsii kul'tury. – М.: Nauka, 2000. – S. 45–53.
- 4 Ushakova T.V. Yazykovoe soznanie i printsipy ego issledovaniya [Elektronnyj resurs]. – URL: http://www.ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-2.html.
- 5 Ufimtseva N.V. Vzaimodeystvie kul'tur i yazykov: teoriya i metodologiya // Vstrechi etnicheskikh kul'tur v zerkale yazyka. – М.: Nauka, 2002. – S. 152–170..
- 6 Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. – М., 2003.
- 7 Wierzbicka. Anna. 1997. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press. – 317 p.
- 8 Privalova I.V. Natsional'no-kul'turnaya spetsifika tsennostnykh dominant reklamnogo diskursa // Yazyk, soznanie, kommunikatsiya. – М., 2003. – Vyp. 25. – S. 97–101. М. С. Мухатова
- 9 Stermin I.A. Kommunikativnoe i kognitivnoe soznanie / S lyubov'yu k yazyku. – М.–Voronezh: Izd-vo VGU, 2002. – S. 44–51.
- 10 Gudkov D.V. Teoriya i praktika mezhkul'turnoy kommunikatsii. – М.: Gnozis, 2003. – 288 s.
- 11 Leont'ev A.A. Yazyk, rech', rechevaya deyatel'nost'. – М., 1969. – 136 s.
- 12 Zhinkin N.I. Yazyk. Rech'. Tvorchestvo: Issledovaniya po semantike, psiholingvistike, poetike. – М.: Labirint, 1998.
- 13 Shmelev D.N. Sovremennyy russkiy yazyk. Leksika. – М.: Nauka, 1977. – 127 s.
- 14 Gal'perin P.Ya. Yazykovoe soznanie i некotorye voprosy vzaimootnosheniy yazyka i myshleniya // Voprosy filosofii. – 1977. – №4. – S. 17-22.
- 15 Nikitina S.E. Yazykovoe soznanie i samosoznanie lichnosti v narodnoy kul'ture // Yazyk i lichnost'. – М.: Nauka, 1989. – S. 65-74.
- 16 Krasnyh V.V. Osnovy psiholingvistiki i teorii kommunikatsii: Kurs lektsiy. – М.: ИТДКГ «Гнозис», 2001. – 270 с.
- 17 Kasevich V.B. Buddizm. Kartina mira, yazyk. – SPb.: Tsentr «Peterburgskoe vostokovedenie», 1996.
- 18 Vygotkiy L.S. Myshlenie i rech'.. – М.: Labirint, 1999.

ӘОЖ 070 (091)

Н. Өмірсерікова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kz_nur_kz@mail.ru

Филолог-маманның қатысымдық құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары

Мақалада құзырет, құзыреттілік, біліктілік терминдері ғылыми тұрғыда жан-жақты талданып, анықтамалары мен дәйектемелер салыстырылып беріледі. Сонымен қатар бұл терминдердің білім беру жүйесіндегі қолданысы да сөз болады.

Құзыреттіліктің түрлеріне талдау жасай отырып, мақалаға өзек болып отырған қатысымдық құзыреттілікке нақты тоқталып, оны қалыптастыру жолдары айтылады.

Мақалада филолог-маманның қатысымдық құзыреттілігін қалыптастырудың шарттарын жүйелеу қажеттігін айта келіп, оларды іске асыру жолдары да айтылады.

Оқытушы студенттің бойына қатысымдық құзыреттілікті қалыптастырмастан бұрын өзі қатысымдық құзыреттілігін жетілдіруі қажет деп есептейді.

Қатысымдық құзыреттілік оқытушы осы мәселе төңірегінде не білетінімен, оқытушы өз білімін практикада қалай қолданатындығымен, оқытушы өз қызметіне қалай қарайтындығымен өлшенетіндіктен оқытушы, ата-ана, мектеп, оқушы, әріптестерімен жұмыс істегенде қалай жүзеге асыратындығы арқылы көрінеді. Сонымен қатар оқытушының басқа адамдармен бірлесіп жұмыс жасаудағы қарым-қатынасы, өзара түсінуі мен оған көмектесуі, педагогикалық тактісі мен стилі арқылы да байқалады.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, біліктілік, филолог-маман, филолог-маманның қатысымдық құзыреттілігі.

Н. Омирсерикова

Формирование коммуникативной компетентности будущего учителя-филолога

В статье рассматриваются пути формирования коммуникативной компетентности будущего учителя-филолога, а также описываются их качественные показатели и уровни формирования.

В статье с научной точки зрения проанализированы и раскрыты существенные характеристики понятий: компетенция, компетентность и умение. Вместе с тем описываются возможности применения этих терминов в системе образования.

Анализируя виды компетентностей, в частности мы рассматриваем коммуникативную компетентность и пути ее формирования.

Рассматривая необходимость систематизации условий формирования коммуникативной компетентности будущего специалиста-филолога, предлагаем пути их реализации.

Преподаватель, прежде чем формировать у студентов коммуникативную компетентность, должен совершенствовать свою коммуникативную компетентность.

Коммуникативная компетентность проявляется в ходе ее реализации, в процессе работы с коллегами, учащимися, коллективом школы, родителями и учителями, показателями которой являются: сформированность научного знания о коммуникативной компетентности, применение этих знаний на практике, сформированность отношения учителя к своей деятельности, умения общаться в совместной деятельности с людьми в ходе работы, взаимопонимание и взаимопомощь, педагогический такт и стиль общения.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, умение, специалист-филолог, коммуникативная компетентность специалиста-филолога.

N. Omirserikova

Formation of the communicative competence of future teachers philologist

In this article discusses the ways of formation of communicative competence of future teachers philologist, and describes their qualitative indicators and levels of formation.

Article scientifically analyzed and disclosed the essential characteristics of the concepts: competence, competence and skill. However, describes the applicability of these terms in the education system.

Analyzing types of competencies, in particular, we consider the communicative competence and ways of its formation.

Considering the need to systematize the conditions of formation of communicative competence of the future expert philologist, propose ways to implement them.

Teacher before, to form the students communicative competence should improve their communicative competence.

Communicative competence is manifested in the course of its implementation in the process of working with colleagues, uchaschiemisyа, school community, parents and teachers, which are indicators: Maturity of scientific knowledge about communicative competence, application of this knowledge in practice, Maturity of their attitude towards their activities, the ability to communicate in a joint activities with people in the work, and mutual understanding, pedagogical tact and communication style.

Key words: competence, competence, ability, professional philologist, communicative competence expert philologist.

1960-1970 жылдары батыста, 1980 жылдардың аяғынан бастап Ресейде «компетентность» және «компетенция» терминдері білім беру жүйесінде қолданыла бастағаны белгілі. Қазіргі таңда «күзiреттiлiк», «күзiрет» терминдерi қазақ тiлiн оқыту әдiстемесiне де дендеп ендi. Бұл терминдермен қоса «бiлiктiлiк», «кәсiби шеберлiк», «педагогикалық мәдениет» ұғымдары да қатар қолданылып келедi.

Жалпы Еуропа кеңесi бес күзiреттiлiктi түйiндi күзiреттiлiктер деп есептейдi:

- Саяси және әлеуметтiк күзiреттiлiк. Күзiреттiлiктiң бұл түрi демократиялық институттардың дамуына үлес қосуы, әр түрлi жағдаяттарды бейбiт түрде шеше алуы, өзiне жауапкершiлiк алуы, бiрiгiп жұмыс iстей бiлуi тәрiздi жұмыстар арқылы көрiнедi.

- Мәдениаралық күзiреттiлiк көп мәдениеттi қоғамда өмiр сүре алуы, расизмге жол бермеуi, басқа ұлттың мәдениетiн, салт-дәстүрiн, дiнiн құрметтей алуы сияқты қабiлеттерiнен байқалады.

- Ауызша және жазбаша тiлдiк қарым-қатынасты меңгеру күзiреттiлiгi

бiрнеше тiлдi игеруi арқылы көрiнiс табады.

- Қоғамдағы ақпаратпен байланысты күзiреттiлiк. Бұл күзiреттiлiк жаңа технологияларды игеруi, оларды түсiнiп, қолдануы, түрлi ақпараттарға сыни көзқараспен қарауы арқылы қалыптасады.

- Жеке және қоғамдық өмiрде өзiнiң кәсiби жоспарын iске асыру мақсатында үздiксiз iздену мен оқуға деген қызығушылықтарды қамтитын күзiреттiлiк.

Д.И.Ушаковтың түсiндiрме сөздiгiнде «күзiрет» ақпаратты бiлуi, беделдi болуы, «күзiреттiлiк» тұлғаның өзiнiң беделi, танымы, тәжiрибесi т.б. арқылы меңгерген сұрақтар жиынтығы деген анықтама берiлген [1].

Кей ғалымдар күзiреттi белгiлi бiр салада туындаған мәселенi шешуге қажеттi бiлiм мен дағды, ойлау және түсiнудiң жиынтығы деп есептейдi [2].

Ендi бiр топ ғалымдар тұлғаның жеке сапасы, жұмысында қабiлетi мен iскерлiгiн практикалық тұрғыда қолдана бiлуi, ұйымдастырушылық қабiлетiнiң болуы деп санайды.

Көптеген зерттеушiлер күзiреттi бiлiмдi меңгерiп қана қоймай, алған бiлiмiн кез келген жағдаятта ұтымды қолдана бiлу қабiлеттiлiгi деп қарастырады. Күзiреттiң белгiлерiн танытатын төмендегiдей деңгейлердi көрсетедi:

- бiлiм мен қабiлеттi меңгеру деңгейi;
- бiлiм мен қабелеттiң диапазоны мен кеңдiгi;

- арнайы тапсырмаларды орындау қабiлетi;
- жұмысын жоспарлау мен ұйымдастыра алу қабiлетi;

- таныс емес жағдаяттарда алған бiлiмi мен қабiлетiн дұрыс қолдана алуы.

Г.М.Коджаспирова «педагог күзiреттi мұғалiм болу үшiн арнайы педагогикалық қабiлеттерге ие болуы тиiс» деп есептейдi [3].

Р.С.Рахметова «күзiрет студенттiң бiлуi қажет нәрсе болса, күзiреттiлiк осы нәрсенi жақсы iстеуi, өзiн-өзi танытуы, бiлiмi, бiлiгi, өзiн-өзi бағалауы т.б. мәселелердi қамтиды» деп екеуiнiң ара жiгiн ашып көрсетедi [4].

Қазiргi бiлiм беру саласында күзiрет, күзiреттiлiк, бiлiктiлiк терминдерi қатар қолданылып жүр. Бүгiнгi күнi стандарттар мен оқу бағдарламаларында түйiндi күзiреттiлiктiң төрт түрi (ақпараттық, танымдық, қатысымдық, проблемалардың шешiмiн табу) нақты көрсетiлуде. Оқушы немесе студенттiң бiлiмi күзiреттiлiк тұрғысынан бағамдала бастады. Олардың күзiреттiлiгiн қалыптастыруға айрықша мән берiлуде.

Филолог-маманның күзiреттiлiгiн жетiлдiру бiр күннiң жұмысы емес. Күзiреттiлiк өмiр бойы қалыптасады десек артық айтқандық емес.

Ф.Ш. Оразбаева мен Р.С. Рахметова күзiреттiлiктiң үнеми жетiлу үстiнде болатынын айтады: «Адамдардың қатысымдық күзiреттiлiгi бәрiнде бiрдей болмайды. Ана тiлiнде сөйлейтiн адамдардың өзiнде де қатысымдық күзiреттiлiк бiр деңгейде кездеспейдi. Ол әр

адамның қабілетіне, қоршаған ортасына байланысты өзгеріп отырады. Адам жас кезінде қарапайым құзіреттіліктен бастап, өзінің даму барысында аралық құзіреттіліктен өтеді. Ересек болғанда оның бірқалыпты тілдік қатысымдық құзіреттілігі қалыптасады, алайда ол әр адамның тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болады» [5].

А. Жапбаров қатысымдық біліктіліктің төмендегідей ұғымдар негізінде жүзеге асатынын дәлелдейді:

1) тіл және оның теориялық жағынан нақты білімінің болуы (халықтық норма жүйесінде); тілдік құралдарды қарым-қатынастық шарты, жағдайы, міндеттері мен мақсатына байланысты қолдана алу әрекет шеберлігінің жетілуі;

2) тіл мәдениетін сақтап, әлеуметтік мінез-құлық нормалары, ұлттық ерекшеліктері негізінде сөйлеуді ұйымдастыра білу икемділігінің қалыптасуы [6].

Қатысымдық құзіреттілік топпен, ұжыммен жұмыс істеуді бағалау, адамдардың бір-біріне деген сенімділігі, бірін-бірі түсінуі, тыңдап, сыйлай білуі, қарапайым этикет нормаларын сақтауы, өз қателігін түсінуі, басқа адамдармен жұмыс істей білуі тәрізді қабілеттерді қамтиды.

Ф.Ш. Оразбаева мен Р.С. Рахметова еңбектерінде «қатысымдық құзіреттілікті қалыптастыру үшін сабақ үрдісінде орындалатын жұмыстар қатысымдық тұрғыдан жүргізілуі қажет» деп санайды да, оның төмендегідей жұмыстардан көрінетінін санамалап көрсетеді:

Оқушының *ұйымдастырушылық қабілеті* оның:

- топ мүшелерін басқара білуінен;
- тапсырманы орындауда ұжымды және өзінің іс-әрекетін ұйымдастыра алу іскерлігінен;
- тапсырманы орындауға қажетті мәліметтерді тиімді жинап, бағыттап алуынан;
- әңгімені мақсатты түрде жүргізуінен;
- топты құра білу және олармен жұмыс жасауынан;
- ынтымақтастық ахуалды ұстай білуінен;
- топ мүшелерімен достық қарым-қатынасынан;
- топ мүшелерінің жағымсыз мінез-құлықтарын түзетуінен;
- мәселені шешу мақсатында тиімді талдау және келіссөз жүргізуінен;
- сөз сөйлеуді ұйымдастыруынан көрінеді.
- *Қатысымдық іскерлік қабілеті:*
- өз пікірін, құқығын қарым-қатынасты

бұзбай қорғауынан;

- жаңа идея және жоспар арқылы іс-әрекетке ынталандыра білуінен;
- дұрыс сұрақтар қоя білу және әңгімелесушінің эмоционалды және ақпараттық деңгейін анықтауынан;
- екіжақты коммуникация бағытын құра білуінен;
- өзге адамдарды дұрыс сынай білу және қолдауынан;
- келіссөз жүргізе білу іскерлігінен;
- Аудиторияның қызығушылығын анықтай алуынан;
- тыңдаушыны сендіре білу және шешендік дағдыларға ие болуынан;
- қиын сұрақтарға дәлелді түрде жауап беріп, келіспеушілікті жеңе алуынан;
- пікірталасты мәдени түрде жүргізе білуінен;
- талдай алу, ұсыну, жүргізе білу іскерлігінен;
- «қиын» топ мүшесімен қарым-қатынас кезінде әңгімелесуді ұтымды жүргізуінен;
- тыңдаушымен жағымды қарым-қатынас орнатып, кеңес бере білуінен байқалады.

Яғни филолог-маманның қатысымдық құзіреттілігін қалыптастыру үшін жұмыстарды ұтымды түрде жүйелеп алу қажет. Кредиттік оқу жүйесі студенттің өз бетімен ізденуіне көп мүмкіндік тудырады. Оқытушы сабақ үрдісінде қатысымдық құзіреттілікті жетілдіру үшін көптеген жұмыстар атқаруы тиіс. Студентке дәріс, семинар сабақтары мен СӨЖ, СОӨЖ тапсырмаларын орындату барысында олардың өзіндік пікірлерін тыңдауға көбірек мән бергені жөн. Сол сияқты топтық, ұжымдық тапсырмаларды да жиі пайдаланған дұрыс. Мысалы, дәріс сабақтарында дәріс мәтінінің кейбір көкейтесті тұстарын топтық жұмыс ретінде ұсыну, олардың қатысымдық құзіреттілігін жетілдіруге ықпал етеді. Студенттер дәріс мәтініндегі ең керекті, мазмұнды тұстарын тауып, топ ішінде талқылайды. Содан кейін өз тұжырымдарын жеткізуге тырысады. Бұл олардың топпен жұмыс істеу қабілетін, ұйымдастырушылығын, басқалардың пікірімен санасуын қажет етеді. Нәтижесінде олар өз пікірлерін айтуға жаттығады. Дәрісті жай тыңдап отырғаннан гөрі өзіндік тұжырым шығаруға дағдыланады.

Әдіскерлер оқытушы студенттің бойына қатысымдық құзіреттілікті қалыптастырмастан бұрын өзі қатысымдық құзіреттілігін жетілдіруі қажет деп есептейді. Қатысымдық құзіреттілік

үш негізгі ойдан, тұжырымнан тұрады: оқытушы осы мәселе төңірегінде не біледі; оқытушы өз білімін практикада қалай қолданады; оқытушы өз қызметіне қалай қарайды. Осы үш тұжырым оқытушы ата-ана, мектеп, оқушы, әріптестерімен жұмыс істегенде қалай жүзеге асады сол арқылы көрінеді. Сонымен қатар оқытушының басқа адамдармен бірлесіп жұмыс жасаудағы қарым-қатынасы, өзара түсінуі мен оған көмектесуі, педагогикалық тактісі мен стилі арқылы да байқалады.

Оқытушы педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін әр оқушының атқаратын жұмысына деген қызығушылығын тудыра алуы қажет. Себебі қызығушылық тудыра алу жұмыс нәтижесінің сапалы болуына тікелей әсер етеді. Оқушының қызығушылығын тудыру үшін оқытушы ол оқушының деңгейін жақсы білуі шарт. Ол үшін оқытушы өзінің қатысымдық құзіреттілігін жетілдіруі керек.

Оқытушы оқушыға ескерту жасау кезінде, оны ренжітпейтіндей, бірақ сонымен қатар оның сабаққа деген ынтасын арттыратындай ескерту жасауға үйренгені дұрыс. Психологтар оқушыға ең алдымен «саған берілген уақыт тез өтіп жатыр, ол енді бітейін деп қалды. Мен қатты қобалжып тұрмын, сенің жұмысыңды тексеріп үлгере алмай қаламын ба деп» деген тәрізді ескертулер жасаған дұрыс деп санайды.

Топтағы келіспеушілікті жою үшін, әр жаңа топтағы сабақты бастамас бұрын, олармен келісімшарт жасау пайдалы болады. Оқытушы өз сабағында студент орындауы тиіс жұмыстар мен бағалау нормаларын плакатқа жазып қояды. Студенттер оқып, келісетін болса, қол қояды. Кредиттік оқу жүйесінде бұл жұмыстар силлабуста қамтылады. Силлабуспен танысқан студент келіскен жағдайда қол қояды. Бұл қазіргі таңда көптеген жоо-да қолданылып жүрген тәсіл. Аталған тәсіл оқытушы мен студент арасындағы өзара жұмысты сапалы әрі нәтижелі атқаруға жағдай тудырады. Оқытушы сабақ үрдісіне қойылатын талаптар мен атқарылатын жұмыстарды бірінші сабақта талдап

алады. Кейбір кездерде студенттер тарапынан жасалған ұсыныстарды да қабылдау қажет. Себебі бұл жағдаят студенттің оқытушыға деген құрметін арттырады. Оның пікірімен де санасатыны студенттің өзіне деген сенімін күшейтеді.

Семинар сабақтарында ойталқы, ойбөліс ұйымдастыру маманның қатысымдық құзіреттілігін жетілдіруге ықпал етеді. Бірақ оқытушы атқаратын жұмысты нақты беруі қажет. Мысалы:

- проблеманы анықтаймыз;
- оны шешудің бірнеше жолдарын ұсынамыз;
- әрбір шешімнің нәтижесі мен оған жетудің жолдарын нақты фактілер арқылы береміз;
- ең мықтысын таңдап аламыз;
- оны орындауды іске асырамыз; нәтижесін шығарып, қорытынды жасаймыз.

Әр жұмысты осылай жүйелі орындау олардың іскерлік дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді. Студент әр жұмысты іске асырудың жолдарын жоспарлап үйренеді.

Қорыта келгенде, филолог-маманның қатысымдық құзіреттілігін жетілдіру екі жақты байланыс арқылы іске асады. Оқытушы мен студент арасындағы өзара түсінушілік, бірлесіп жұмыс жасауға деген ынта құзіреттілікті қалыптастыруға тікелей ықпал етеді. Ғалымдардың пікірімен түйіндесек, «оқушының дара тұлға ретінде кез келген жағдаятта, кез келген тақырыпта өз ойын еркін, жүйелі жеткізіп, бір ойдан екінші ойға бірден көшіп, кез келген адаммен еркін, ортақ тіл табыса алса, оның қатысымдық құзіреттілігінің деңгейі байқалады. Құзіреттілік – белгілі бір саладағы іс-әрекетке қатысты жинақталған білім, білік, дағдысы, тәжірибесі болса, коммуникация – қарым-қатынас, өзара пікірлесу, сөйлесу, ұғынысу дегенді білдіреді. Демек, қатысымдық құзіреттілік – бұл өзара байланыс, пікірлесу, сөйлесуге қатысты коммуниканттардың жинақталған білім, білік, дағдылармен қарулануы, білімдік қатысымды терең меңгеруі» [5].

Әдебиеттер

- 1 Под ред. Д.И. Ушакова. Толковый словарь русского языка. В 4 т. – Т. 1. – М., 1935.
- 2 Равен Дж. Компетентность в современном обществе. – М: КОГИТО-ЦЕНТР, 2002.
- 3 Коджаспирова Г.М. Педагогика: Учебник. – М.: Гардарики, 2004.
- 4 Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін). П.ғ.д. дәрежесін алу үшін жаз. Дисс. автореф. – Алматы, 2010.
- 5 Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін деңгейлік оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері. Монография. – Алматы: Әрекет-Принт, 2012.
- 6 Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері (Ү–ІХ сыныптар): пед. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2004.

References

- 1 Pod red. D.I. Ushakova. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. V 4 t. – T. 1. – M., 1935.
- 2 Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obschestve. – M: KOGITO-TsENTR, 2002.
- 3 Kodzhaspirova G.M. Pedagogika: Uchebnik. – M.: Gardariki, 2004.
- 4 Rahmetova R.S. Қазақ тили синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ZhOO filolog mamandyqtary үшін). P.f.d. дәрежесін алу үшін жаз. Diss. avtoref. – Almaty, 2010.
- 5 Orazbaeva F.Sh., Rahmetova R.S. Қазақ тилин деңгейлік оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері. Monografiya. – Almaty: Әрекет-Print, 2012.
- 6 Zhapbarov A. Қазақ тилин оқыту арқылы тил дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері (Y–IH synoptar): ped. ғыл. dokt. ... avtoref. – Almaty, 2004.

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9

Д. С. Розиева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
II курс Ph.D докторанты, Алматы қ, Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессоры Ф. Е. Исмаилова
e-mail: rsdilfuza@mail.ru

Американдық балалар әдебиетімен Доктор Сьюз шығармашылығының арақатынасы

Мақала америкалық балалар әдебиеті туралы жалпы мәліметтер мен бірге әдебиеттің осы саласының бүгінгі даму сатысына жету себептері талқылаған. Автор Доктор Сьюз шығармашылығы және оның американдық балалар әдебиетіндегі рөлі мен орны туралы кең тоқталып өз талдауларымен бөліседі.

Бірнеше америкалық ұрпақтардың сүйікті балалар ақыны, абсурдист-сюрралист Теодор Гейзель Сьюз шығармашылығы, лақап аты Доктор Сьюз және оның шығармаларының америкалық балалар әдебиетіндегі алар орны туралы жазылған.

Доктор Сьюз шығармалары қарапайым жазылып, кішкентай оқырмандардың сөйлесім, айтылым, оқылым дағдыларын дамыту, балалардың фантазиясын өрбітумен шектелмей, олардың ойлау қабілеттерін, дүниені тану дағдыларын дамытумен бірге, жалпы адамзатқа қауіп төндіретін ядролық қару, әлемдегі зорлық-зомбылық сынды ғаламдық мәселелерді балаға түсінікті тілмен жеткізген және сол бүлдіршіндер өз елінің болашағы, үміті екеніне сенген. Шынайы күнделікті өмір реалиялары мен ақылға сыймайтын ойдан шығару өзара байланысын тапқан.

Түйін сөздер: америкалық әдебиет, балалар әдебиеті, Доктор Сьюз шығармашылығы, балалар ақыны, абсурдист сюрралист, «Кандекот» сыйлығы.

Д. С. Розиева

Взаимосвязь американской литературы с творчеством Доктора Сьюза

В данной статье рассматривается американская детская литература, а также этапы развития. Автор статьи исследует творчество детского поэта, абсурдист-сюрралиста - Теодора Гейзель Сьюза, любимого писателя нескольких поколений американцев; рассматривает его роль в становлении американской детской литературы. Теодор Гейзер издавал свои труды под псевдонимом Доктор Сьюз. Его произведения, написанные простым языком, предназначены не только улучшить навыки чтения, говорения, повышения фантазии, но и направлены на развитие кругозора и мышления читателя. Сьюз обращает внимание на глобальные проблемы, такие, как ядерное оружие, насилие. И его читатели являются активными борцами против зла, тирании, войн. В своих произведениях он верит, что его читатели являются будущим своей страны. Таким образом, Теодор Сьюз соединил реалии настоящей жизни с неразумной фантазией.

Ключевые слова: американская литература, детская литература, творчество доктора Сьюза, детский поэт, абсурдист-сюрралист, премия «Кандекот».

D. S. Rosiyeva

Interrelation of American literature with Dr. Seuss's creativity

This article considers the American children's literature, as well as stages of development. The author explores the creativity of children's poet, absurdist-surrealist Theodor Seuss Geisel, the beloved author of several generations of Americans, considering its role in the development of American children's literature. Theodore Geiser published his works under the pseudonym Dr. Seuss. His works, written in plain language, intended not only to improve skills in reading, speaking, enhance imagination, but also there is aim to develop readerships' outlook and thinking abilities. Seuss drew attention to global issues such as nuclear weapons, violence. And his readers are active fighters against evil, tyranny, war. In his works, he believes that his readers are the future of their country. Thus, Theodor Seuss joined the realities of this life with irrational fantasy.

Key words: American literature, children's literature, Dr. Seuss creativity, children's poet, absurdist-surrealist, award «Caldecott».

Совет Одағы тарағаннан бастап, ТМД елдерінде, тіпті әлемнің көп елдерінде американизация үрдісі соңғы жиырма жылда кеңінен таралып келеді, балалар әдебиеті де одан тыс емес. Кітап алу үшін кітап дүкендеріне кірсеңіз Дисней мультфильмдерінің қахармандары жайлы кітаптар, бүгінде өзекті болып жүрген фильм, мультфильм қахармандарын, кейіпкерлерін көптеп жолықтырасыз. Яғни бүгінгі күні балалар кітаптары жәдігер ойыншықтар индустриясы мен табысты фильм, мультфильм, анимация, компьютер ойындары қахармандары тарапынан қысым көріп тұр.

АҚШ еліне ғылыми іссапарда болғанымда көптеген Дисней қахармандары мен танымал бірнеше балалар ақын-жазушыларын білген болсам, сапар соңында кітапханаларда жұмыс жасап, профессор-әдебиетшілердің лекцияларына қатысып, жиналған мәліметтер американдық балалар әдебиеті туралы білімімді, көзқарасымды өзгертті.

Беверли Лион Кларк өзінің «Америкадағы Балалар әдебиетінің әлеуметтік конструкциясы» аты кітабында балалар әдебиеті жағдайы жайлы төмендегідей анықтама берген: «XIX ғасырда профессорлар тарапынан балалар әдебиеті ағылшын әдебиеті пәндері қатарына енгізілді, алайда ол өз алдына жеке, дара пән етіп белгіленбеген. Ал XX ғасырдың басында американдық балалар әдебиеті филологиялық пәндер тізімінен алып тасталынған, әдебиетшілер балалар әдебиеті маңызды зерттеуді талап етпейді деп қараған. Сол уақытта бұл бос орынды кітапханашылар мен Педагогикалық факультеттердің профессорлары толтырған және балалар әдебиетінің маңызы мен қажеттілігін солар ғана таныған» [1, 145].

1970 жылдардағы белгілі мәдениет, гендер мәселелеріне болған қызығушылықтар университеттегі филология бөлімдеріне балалар әдебиетін қайтарып әкелді. Соңғы 35 жылда балалар әдебиеті ерекше назар астында болуда.

Жоғарыда атап айтқанымыздай Американдық балалар әдебиеті коммерциялық (сауда) нарықпен бәсекеде, оған мысал Дисней кейіпкерлері туралы кітаптарды басып шығаратын бір «Голден Букс» басылымы жыл сайын миллиондаған кітаптарды таратып өздерін әдебиет әлемінде еркін сезсе, танымалы «Калдекот» сыйлығы американдық балалар әдебиетінде маңызды іс шара болып, коммерциялық кітаптарға емес, Морис Сендак, Давид Вейснер сияқты нағыз балалар әдебиетін тудырушыларға беріліп келеді [2, 453].

Бүгінде Қазақстан әдебиетінде балалар әдебиеті өте байсалды дамып келе жатқан бөлім болып, мемлекеттік бюджеттен біршама қаражат бөлініп, балалар әдебиетін қорғау, сақтап қалуда және дамытуда көп жұмыстар атқарылуда, алайда американдық балалар әдебиетінің тарихына үңілсек, осы саланы қаражаттау американдық қоғамында болған емес, ол кітап шығаратын баспалар танымалдылығына байланысты. Егер автордың туындысы Random House, HarperCollins және Scholastic сияқты үлкен баспа үйлерінде жарық көрсе онда ол кітаптар кең таралып сізді танымал етеді, кейбір кішкентай баспа үйлерінде кітаптар басылса, онда оның сапасы бойынша бақылау қатаң болады. Front Street Press және Lee & Low сияқты кішкентай баспа үйлері эксперимент жасау бойынша да жақсы, сапалы кітаптарды баспадан шығарады. [3]

Ал АҚШ мемлекеті балалар әдебиетіне аса көп қолдау көрсетпей келеді, сонау 1957 жылы Кеңес Одағы жерсерігін ұшыруға жауап ретінде американдық үкіметі Білім Туралы Ұлттық Қорғаныс Заңын шығарған, соның салдарынан мектептер ғылыми оқыту бағдарламаларына айтулы қаржылай қолдау тапты, кейбір кітапханаларға ақша тиіп, оған ғылыми-танымалы балалар кітаптары сатып алынды. Сонымен үкімет тарапынан берілетін көмек те аяқталған. Бүгінде Америкада балалар әдебиеті де барлық салалар секілді өз алдына, өз күшіне сүйеніп дамуын табуда.

XX ғасыр американдық балалар әдебиетінің белгілі өкілі, бірнеше американдық ұрпақтарының сүйікті балалар ақыны, абсурдист – сюрралист Теодор Гейзель Сьюз, лақап аты доктор Сьюз еңбек жолын 1956 жылы балалар әдебиетінде бастаған болатын және бірден танымал болды.

Өз замандасы, орыс балалар ақыны Корней Чуковский мен жанр (екеуіде өлең шумақтары мен тарихи ертегілерді қолданған), стиль (екеуі де абсурдизмді ұнатты және айтулы шатыстырушы деп танылды), шеберлігі тарапынан өте жақын болды және екеуі де балалар әдебиеті дамуына өз септігін тигізді.

Доктор Сьюздің өзіндік стилі – қысқа ырғақты жолдар, сөз ойындары және үлкендер әлемін ашықтан ашық келеке ету. [4]

Автордың шығармаларын оқу барысында шынайы күнделікті өмір реалиялары мен ақылға сыймайтын ойдан шығару өз ара байланысын тапқан. Ол қашанда жаңа сөздер ойлап тауып, байланыстыруға келмейтін дүниелерді

байланыстыра білген, болмайтын өтірікті үйіп тастап отырған, сол себепті оны кішкентайлар тез қабылдап, өздері қалаған, армандаған қиял, ойларда құралған ақын шығармашылығының шынайы оқырмандары бола білді. Доктор Сьюз кітаптарын өзі безендірген, сол себепті өлең шумақтары мен суреттер табиғи байланысты түптелген.

Доктор Сьюз шығармашылығын зерттеген ғалымдар оның шығармашылығын абсурдизм, сюрреализмға жатқызса, сондай-ақ американ прагматизмі да оған жат еместігін көрсеткен. Профессор Филип Нэлдің сөзімен айтсақ: «Доктор Сьюз шығармашылығында американдық прагматизмде анық көреміз, атап айтсақ Сьюз кейіпкерлері әрқашан ғажайып өнертабыстар ойлап тапса, «Менде зообақ болса ғой» кітабындағы «Жарамсыз аңдар ауламағы», «Қалпақтағы мысық» кітабындағы «Жинастырушы машина» т.б., оның кейіпкерлері дүниеге сеніммен қарайды және дұрыс жолмен жүрсең барлық нәрсеге қол жеткізесің деп санайды. Американдық қоғамның тағы бір ерекшелігін Сьюз өз кейіпкерлері арқылы көрсете білді, яғни оның қахармандарының «сауда агенті» болуы, Қалпақтағы мысық сауда агенті сияқты балалардың бос уақыттарын ол өзі ойлағандай өткізуді ұсынса, «Менде цирк болса» кітабының кейіпкері Морис МакГурк ең жақсы цирк идеясын бізге «сатады», ал «Жасыл жұмыртқа және бал» кітабындағы *Сэм мен өзім* оқырманға ең сүйікті және лайықты таңғы астың жасыл жұмыртқа мен шошқа еті екендігін асықпай түсіндіреді. [5, 176]

Американдық балалар ақындарынан Доктор Сьюздің айтарлық ерекшелігі ол кішкентай бүлдіршін, оқырмандарына болашақ иелері ретінде қараған және «үлкендер әлемінің» соғыс, зорлық-зомбылық, қоршаған орта т.б. көптеген проблемалық мәселелерін шеше алатынына сеніммен қараған.

Жақсы аударма арқасында көптеген англо-американдық балалар шығармалары кейіпкерлері советтік балалар әдебиетінде өз орнын тапқан, мысалы: «Доктор Айболит» американдық «Доктор Дулитл», «Зумірет қаласының сиқыршысы» «Оз елінің сиқыршысы», ал ежелгі герман фольклорының туындысы «Қаз ананың ертегілері» т.б.

Ал Доктор Сьюз шығармашылығының фольклормен ара қатынасын қарастырар болсақ онда екі жауап ала аламыз, біріншісі ол американдық фольклор мәдениетінің ірі өкілі, өйткені оның шығармаларын оқып бірнеше

ұрпақтар өсті, өсуде және өседі, ал екінші тарапынан ол американдық фольклордан ұзақ әңгіме дәстүрін қабылдаған, оған мысал Қалпақтағы мысық суреттерде берілгендей шығарма өте ұзақ болып, алып мысықтың көптірілген сандырағын елестетеді. Ол мысық басқа ертегілер кейіпкерлері секілді алыштармен соғыспайды, әлемді құтқармайды, саналуан құбышықтар мен күреспейді, тек ақылға сыймайтын істер жасап, фольклор мен фантастиканы байланыстырады.

Доктор Сьюз шығармашылығы балалардың сүйікті хайундарының бастан кешкендері, қызықты оқиғалары болып, олар әзіл, мысқыл, әзіл әрекетке толы және жақсылық, шынайылық, әділеттілікке болған шын сенімге толы. Оны танымал еткен шығармасы «Қалпақтағы мысық» небәрі 220 сөзден құралып, балаларға қызықты әңгіме айтумен бірге оларды кітап оқуға, кітапті қастерлеу мен құрметтеуге шақырады. Ал оның бас кейіпкері Мысық ертегідегі жай кейіпкер емес, сонымен бірге бала қиялындағы қызықты ойын, әзіл т.б. қасиеттерді біріктірген қахарман. [6, 85] Дәл осы туындының жазылуы тарихына үңілсек, автордың таланты мен тапқырлығына көзіміз жетеді. Сонау 1950 жылы танымал баспадан авторға балалар кітабын жазу және оның көлемінің 250 сөзден көп болмауы және ол кітаптың балалар үшін һәм қызықты һәм күрделі болмауы жайлы ұсыныс түседі. Бұл ұсыныстың өзі сол уақыттан американ қоғамында балалар әдебиетіне болған жаңа талап, көзқарастың пайда болғанын көрсетсе керек. «Cat» және «hat» сөздері арасындағы ұқастықты аңғарған содан кейін барып автор шығарма желісін ойластырған. Бұл күндері осы шығарма тек кішкентайлар арасында емес үлкендер үшін де танымал шығармаға айналды. «Қалпақтағы мысық» Доктор Сьюздің басқада шығармалары сияқты киноматографиялық тән, яғни мультипликаторлық фильм сияқты суреттер шапшаң ауысып, музыкалық үндестікке ие. Шығарма басында жаңбыр жауып, балалардың іштері пісиде, содан Қалпақтағы мысық пайда болады да сюжет шапшаңдай түседі, өз іс-әрекеттерімен, сиқырымен балалардың жүрегін жаулайды, сосын анасының келуімен барлық нәрсе бәсеңдеп, өз орнына келеді.

Танымалы балалар ақыны К.И. Чуковский айтқандай: «Доктор Сьюз – АҚШ тағы ең танымал балалар жазушысы, ақыны.» [7, 8]. Оның туындылары тек балаларға емес, сондай ақ үлкендер үшін де қызықты, автордың 44

кітабі әлемнің 20 тіліне (оның ішінде соқыр адамдарға арналған Брайль әрпіде бар) аударылған. Ол бірнеше беделді сыйлықтардың иегері, алайда оның негізгі марапаты кішкентай және үлкен оқырмандарының сүйіспеншілігіне бөленуі. Ізгілік пен қайырымдылық туралы ойлар, бишаралық және қажетсіз зорлық-зомбылық, артық өзін дәріптеушілік үшін жазалану т.б. Сьюз кітаптарында әрқашан кездеседі. Оның досы американдық телеэкран жұлдызы Боб Кишан көрсеткендей: «Доктор Сьюз әрқашан тек балаларға ғана емес, үлкендер үшін де дүниедегі ең маңызды нәрселер туралы айтуға ұмтылған».

Балалар кітаптарының маңызды бөлігі олардың иллюстрациялары, американың көптеген ақын-жазушылары өз кітаптарын көркемдендіреді, Сьюзда солардың ішінде, және өз туындыларын өзі безендірген. Мәліметтерге сүйенсек мектепке дейінгі балалар кітаптарының 75% иллюстрациядан тұруы керек екен, Льюис Кэрролл қахарманы Алиса айтқандай: «Егер кітапта суреттер де, әңгіме де болмаса, оның қажеті не?». Сол себепті, Сьюз өз иллюстрациялары есесінен жетістікке бірден, бірнеше деңгейде дейін жеткен, яғни қағаздағы иллюстрация адресатқа бірнеше дәрежеде көп әсерін тигізеді ол арқылы жеке тұлға, топ, қоғам арасындағы қарым-қатынастың өзекті мәселелерін және ондағы альтруизмнің ролін әшкерелейді.[8, 373] Сьюз кітаптарының жетістігі оның моралында емес, өз оқырманын әрбір шығарма жолын оқуда қызығушықпен ұстауында.

Шынымен де Гейзелдің соншалықты танымал балалар ақыны болуының тағы бір дәлелі, оның сөздерінің нақыл сөздерге айналуында және американдықтар үшін ғана емес көбіміз үшін аса зор маңыз, мазмұнға ие екендігін атап өту керек. Мысалы: «Sometimes the

questions are complicated and the answers are simple.» «Кейде сұрақтар өте күрделі, алайда олардың жауаптары өте жеңіл», «Don't cry because it's over, smile because it happened.», «Осы нәрсе аяқталды деп жылама, оның болғанына қуан».

Қорытылай келсек, көптеген сыншылар Доктор Сьюз кітаптарын көңіл жадырататын, білім беретін болуымен бірге өте қызықты, тартымды екенін және балалардың көптеген сұрақтарына жауап берумен қатар негізгі құндылықтар мен артықшылықтарды қалыптастырып, олардық сөздік қорын арттырады. Доктор Сьюз кітаптары оқырмандарын жақсылыққа және түсінушілікке, өзара көмекке, достыққа және дүниенің әсемділігі мен әрбір адамның табысқа, қызықты оқиғалар мен жаңа ашылымдарға әуестілігін көрсетеді. Сондай ақ оның кітаптары балалардың коммуникативті дағдыларын (сөздік қорын көбейту, сөйлеуін жетілдіру) және көп оқу, көп ақпарат жинау, жаңа білім зердесін (балалар өздеріне ұнаған өлеңдерін ұйқас себебінен бірден жаттап алады) арттырады.

Ең негізгісі, балалардың зейінін (оқиға желісі бойынша олар әрбір майда-шүйде жайтты назардан тыс қалдырмайды, сыртқы қоздырғыштар себебінен алаң етуден құтылады), елестету мен қиялдау дағдыларын (оған тек оқиға желісі емес сонымен қатар кітап иллюстрациялар өз септігін тигізеді), шығармашылық дағдыларын (балалар өздеріне ұнаған кітаптардың соңын ойдан шығарады, өз ойларын суреттерде немесе аппликация, пластилин көмегімен безендіреді) және аналитикалық дағдыларын (балалар кітапта берілген жағдаяттарға талдау жасайды және қорытынды жасаумен бірге не себепті осындай жағдайға тап болғанын, тығырықтан қалай шығу керектігін) арттырады.

Әдебиеттер

- 1 Kiddie Lit: The Cultural Construction of Children's Literature in America. – The John Hopkins University Press, 2003. – 214 p.
- 2 Арзамасцева И.Н., Николаева С. А. Детская литература: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 576 с.
- 3 <http://marblemelon.wordpress.com>
- 4 <http://www.polit.ru>
- 5 Philip Nel. Dr. Seuss: American Icon. – New York.: Continuum, 2005. – 305 с.
- 6 Philip Nel. The Annotated Cat: Under the Hats of Seuss and His Cats. – Random House. 2007. – 189 с.
- 7 Чуковский К. Познакомьтесь с Доктором Сьюзом! // Детская литература. – 1966. – № 12. – С. 32.
- 8 Boyd B. On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction. – L.: Cambridge. – MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – XIV. – 540 p.

References

- 1 Kiddie Lit: The Cultural Construction of Children's Literature in America. – The John Hopkins University Press, 2003. – 214 p.
- 2 Arzamastseva I.N., Nikolaeva S. A. Detskaya literatura: Ucheb. posobie dlya stud. sred. ped. ucheb. zavedeniy. – M.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 1998. – 576 c.
- 3 <http://marblemelon.wordpress.com>
- 4 <http://www.polit.ru>
- 5 Philip Nel. Dr. Seuss: American Icon. – New York.: Continuum, 2005. – 305 c.
- 6 Philip Nel. The Annotated Cat: Under the Hats of Seuss and His Cats. – Random House, 2007. – 189 s.
- 7 Chukovskiy K. Poznakom'tes' s Doktorom S'yuzom! // Detskaya literatura. – 1966. – № 12. – S. 32.
- 8 Boyd B. On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction. – L.: Cambridge. – MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – XIV. – 540 p.

УДК 81'1 (574)

М. В. Тричик

Ph.D докторант I курса Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан
 Научные руководители: д. ф. н. профессор С. Е. Исабеков, Ph.D Тереза Полоуи
 e-mail: m.trichik@mail.ru

Анализ когнитивных метафор, представленных в корпусе политического дискурса предвыборной президентской кампании в США 2012 года

В статье с позиции когнитивной лингвистики, корпусной лингвистики и политической лингвистики рассматриваются новые способы интерпретации когнитивной метафоры. Материалом исследования послужил предвыборный политический дискурс кампании 2012 года в США. Когнитивные метафоры найдены методами компьютерной лингвистики на материале собранных автором корпусов политического дискурса национальных изданий *'The New York Times'* (условно названный TNYT) и *'USA Today'* (название корпуса - USAT), а также в корпусе предвыборных президентских дебатов кандидатов на пост президента США Барака Обамы и Митта Ромни. Собранные корпуса TNYT и USAT были обработаны с помощью компьютерной программы *AntConc*. Полученные результаты исследования анализа корпуса политического дискурса позволяют говорить о необходимом изменении в подходе к анализу политического дискурса и эффективности применяемых инновационных методик компьютерной обработки письменного дискурса для выявления новых явлений языковой и социо-культурной сфер американского общества.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, когнитивная лингвистика, фрейм, фреймо-слотовая структура, корпус, сфера-источник, когнитивная метафора, метафорическая модель.

М. В. Тричик

2012 жылдың АҚШ-тағы президенттік сайлау алдындағы науқанның саясаттық дискурс тұрғысындағы берілген когнитивтік метафораларының анализі

Мақалада когнитивтік, корпусдық және саясаттық лингвистика тұрғыларынан когнитивтік метафориканы түсіндірудің жаңа тәсілдері қарастырылады. 2012 жылдың АҚШ-тағы сайлау алдындағы саясаттық дискурсы зерттеудің материалы ретінде пайдаланылды. Автор когнитивтік метафораны «*The New York Times*» (TNYT шартты аты) және «*USA Today*» (корпус аты USAT) ұлттық шығарылым газеттеріндегі саясаттық дискурс материал негізінде, сонымен қатар АҚШ президент орнына үміткерлер, Барак Обама және Митт Ромнидің сайлау алдындағы президенттік дебаттарына негізделі компьютерлік лингвистика тәсілімен ізделінді. TNYT және USAT арқылы жиналған корпустар *AntConc* компьютерлік бағдарлама арқылы өңделді. Саясаттық дискурс корпусының талдауынан алынған зерттеу нәтижелері жаңа тілдік құбылыстар мен америкалық ортаның элеуметтік және мәдени саласының көрсеткіші мақсатында, саясаттық дискурс және жазба дискурста компьютерлік өңдеудегі инновациялық әдістемелерді қолдану тиімділігі үшін амал-тәсілдерін өзгерту қажеттілігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: компьютерлік лингвистика, когнитивтік лингвистика, фрейм, фреймо-слоттық құрылым, корпус, қайнар өрісі, когнитивтік метафора, метафоралық үлгі.

M. V. Trichik

Analysis of cognitive metaphors presented in the political discourse corpus of the US presidential election campaign 2012

This article from the perspective of cognitive linguistics, corpus linguistics and political linguistics explores new ways of interpreting cognitive metaphors. Research material is political discourse of US presidential campaign 2012. Cognitive metaphors are found by methods of computational linguistics in the material collected by the author to the corpus of political discourse of national publications such as *'The New York Times'* (corpus called TNYT) and *'USA Today'* (corpus name is USAT), as well as in the case of pre-election presidential debates of candidates for the US presidency Barack Obama and Mitt Romney. Gathered corpora TNYT and USAT have been processed by a computer program *AntConc*. The obtained results of the study of political discourse analysis of corpus permit to explain the need for change in the approach to the analysis of political discourse and the effectiveness of innovative techniques of computer processing of written discourse to identify new linguistic phenomena and socio-cultural spheres of American society.

Key words: computational linguistics, cognitive linguistics, frame, frame-slot structure, corpus, source domain, cognitive metaphor, metaphorical model.

В ходе проводимого исследования, наряду с лингвистическим, интерпретационным описанием метафоры политиков в период предвыборной кампании 2012 года и дискурс-анализом, был применен метод сбора и анализа корпуса дискурса американской президентской кампании.

Метафорика политического дискурса привлекает внимание ученых с точки зрения когнитивной лингвистики.

Главным источником возникновения когнитивных и психологических, ментальных сущностей является взаимодействие человека с внешним миром и познавательная деятельность человека. Человеческая когниция работает при восприятии мира в автоматическом режиме, в определенном взаимодействии органов чувств, систем ввода информации, центральной системы человеческой когниции [1, 199].

Ч. Филлмор говорит о словах, которые организуются в нашем сознании в определенные группы по ряду характеристик. Эти слова образуют группы, каждую из которых лучше изучать как единое целое, потому что каждая группа является лексическим представителем некоторой единой схематизации опыта или некоторого знания. В каждом случае, для того чтобы понять смысл одного из членов группы, необходимо до некоторой степени понять, что значат они все.

Такие группы слов удерживает вместе то, что они мотивируются, определяются и взаимно структурируются особыми унифицированными конструкциями знания или связанными схематизациями опыта, для которых можно использовать общий термин *фрейм* [2, 54].

Фрейм в его базовом определении – это структура данных для представления (визуальной) стереотипной ситуации, особенно при организации больших объемов памяти. Это организация представлений, хранимых в памяти, структура знаний, информация об определенном фрагменте человеческого опыта (например, празднование дня рождения). Данное знание включает: а) лексическое значение, б) энциклопедическое знание предмета, в) экстралингвистическое знание. Фрейм организуется вокруг некоторого ядра и поэтому содержит информацию, ассоциирующуюся с данным ядром.

Фрейм можно метафорически представить в виде своеобразной «картотеки», где «карточки»

с понятиями, содержащими данные для описания стереотипной ситуации, объединены по корневому принципу. С каждым фреймом связана информация различных видов: 1) как можно использовать фрейм, 2) что может последовать за его применением. Фрейм может быть описан как «сеть», состоящая из «ячеек-терминалов», или слотов, представляющих объекты и связи между ними. Фреймы могут объединяться в системы фреймов, при этом используется целый ряд общих терминалов [3, 230].

В теории знаний для изучения и представления знания используются различные структуры знаний – фреймы, сценарии, планы. Согласно М. Минскому, «фрейм – это структура данных, предназначенная для представления стереотипной ситуации» [Минский 1978, с. 254 – цит. по Баранову А.Н.].

В зависимости от конкретной задачи структуризация фрейма может быть существенно более сложной; фрейм может включать вложенные подфреймы и отсылки к другим фреймам [4].

В нашем исследовании фреймы будут представлены сферами-источниками, (данный термин понимается как синонимичный понятию «фрейм»), в которых наполнением концептуального содержания выступают метафоры. В сферах-источниках будут выявлены различные метафорические модели в корпусе предвыборного дискурса, отражающие картину мира носителей языка в период президентской кампании. Сфера-источник выражен словом, понятием, термином или языковым явлением, функционирующим в политическом дискурсе предвыборной кампании в США. Данные сферы источники были найдены при помощи анализа корпуса дискурса президентской кампании 2012 года.

Корпусы (corpora) текстов изучает наука компьютерная лингвистика (computational linguistics). Это направление активно развивается в странах Запада, в России и интерес к нему у представителей казахстанской научной школы в последнее время возрос.

Практическая часть нашего исследования будет включать построение классификации метафор, представленных в политическом дискурсе кандидатов на пост президента США в рамках кампании-2012 по модели фреймово-слотовой структуры.

Рассмотрим более подробно некоторые понятия корпусной лингвистики и методику исследования когнитивных метафор.

Корпус – множество текстов, отобранных исходя из некоторых принципов, размеченных (аннотированных) в корпусе, с помощью специальных программ, можно искать необходимые фрагменты текста по заданным параметрам (например, множество текстов одного жанра или автора, множество строчек или предложений, в которых встретилось конкретное слово или словосочетание, множество существительных в родительном падеже и т.п.) [5].

Очень важным является этап создания корпуса текстов, с которым предстоит дальнейшая работа.

Корпус должен отвечать следующим параметрам: - *репрезентативность*. Данная категория корпуса, по мнению А.Ю. Мордовина, должна учитывать качественные («качества, характеризующие языковую личность составителя корпуса и релевантные для целей составления корпуса») и количественные (большое количество словоупотреблений, определенная жанровая структура текстов корпуса) параметры репрезентативности; - *полнота*, то есть сбор наибольшего количества релевантных текстов по заданной тематике; - *экономичность*, которая предусматривает рациональное использование информации и ее обработка с умеренными затратами энергии; - *структурированность корпуса*. Она позволяет добиться максимальных результатов при работе с материалом; - *компьютерная поддержка*, вытекающая из самой сути сбора и анализа корпуса с помощью современных средств хранения и обработки информации на электронных носителях [6, 31-37].

Составленный нами корпус предвыборной

президентской кампании в США отвечает всем вышеперечисленным критериям, что позволяет достичь наилучшего эффекта исследования и достоверности конечных данных, а также объективности полученных результатов по компьютерному дискурс-анализу метафоры предвыборной кампании.

Было собрано два корпуса текстов из национальных американских изданий *'The New York Times'* (условно названный TNYT) и *'USA Today'* (название корпуса - USAT).

Корпус TNYT представлен 122 текстами, опубликованными в газете в период с 28 августа по 6 ноября 2012 года по тематике предвыборной кампании.

Корпус USAT составил 147 текстовых единиц, опубликованными в газете в издании с 28 августа по 6 ноября 2012 года по тематике предвыборной президентской кампании.

Сбор корпусов осуществлялся как в период президентской кампании непосредственно в США, так и после посредством работы с архивами изданий на сайтах *www.nytimes.com* и *www.usatoday.com*.

Кроме этого был собран и проанализирован отдельно корпус трех предвыборных дебатов кандидатов на пост президента США, которые проходили 3, 16 и 22 октября 2012 года между Баракком Обамой и Миттом Ромни. Корпус всех трех дебатов был проанализирован отдельно. Кроме этого были изучены корпуса каждого дебатов отдельно. Данный корпус был составлен по материалам транскриптов трех дебатов, представленный на сайте *www.presidency.ucsb.edu*. Название корпуса всех дебатов – корпус *Debates*.

В следующей таблице (см. таблицу 1) приведена вся информация по собранным корпусам политического дискурса предвыборной президентской кампании 2012 года в США.

Таблица 1 – Информация по собранным корпусам американского предвыборного президентского дискурса кампании 2012 года

Название корпуса	Источник корпуса	Объем в Кб	Количество текстовых единиц
TNYT	The New York Times	370	122
USAT	USA Today	408	147
Debates	Президентские предвыборные дебаты 2012 года между Б. Обамой и М. Ромни	398	3
	Всего	1176	272

Компьютерная программа, применявшаяся для сбора, анализа и интерпретации результатов работы с корпусами предвыборной кампании – *AntConc*.

AntConc – это мульти-платформа, многозадачное программное обеспечение для обработки текстов, созданное в Университете г. Осака, Япония, для некоммерческого, учебного ис-

пользования. Впервые программа была выпущена в 2002 году [7]. На данный момент софт представлен последней версией *AntConc 3.3.5w (beta)*.

Программа AntConc позволяет реализовать следующие операции с корпусами: *Concordancer Tool* (инструмент поиска соответствий или конкорданс), *Concordance Search Term Tool* (инструмент поиска терминов или график конкорданса), *View File Tool* (инструмент просмотра файлов), *Word List/Keyword List Tool* (инструмент списка слов и списка ключевых слов), *Word Clusters/Bundles Tool* (инструмент поиска слов-кластеров и слов-связок) [8].

Был взят корпус текстов, составленный по материалам газеты The New York Times (далее

корпус TNYT) и проведена его обработка с помощью различных инструментов софта AntConc.

Конкорданс позволяет находить и количественно анализировать когнитивные метафоры в корпусах текстов. В данном исследовании именно инструмент Конкорданс позволил обработать корпуса отдельно каждого взятого издания и общий корпус всей предвыборной президентской кампании 2012 года в США, собранный за весь период наблюдений.

Инструмент *Конкорданс* (от франц. – соглашение) позволил обнаружить в корпусе TNYT когнитивные метафоры, которые были разделены на следующие концептуальные сферы-источники (см. таблицу 2):

Таблица 2 – Сферы-источники и количество найденных когнитивных метафор корпуса TNYT

№ п/п	Сфера-источник	Кол-во когнитивных метафор
1	«President (presidency, presidential)», то есть метафоры, в которых упоминается данное (данные) понятие	5
2	«Free (freed, freeloader)»	3
3	«Game (gamesmanship, ground game)»	5
4	«Horse Race»	6
5	«FiveThirtyEight»	4
6	«Fight (fighting)»	3
7	«Strategy»	8
8	«Victory»	6
9	«Defeat (defeating)»	4
10	Высокочастотная сфера-источник «Play (player, playing, player, play off, display, play a (the) role)»	24
11	«Outside (outsider)»	8
12	«Team (tag-teamed)»	7
13	«Field»	2
14	«Show»	11
15	«Builder (build)»	9
16	«Score»	9
	Всего найдено когнитивных метафор в корпусе TNYT	109

Рассмотрим сферу-источник «President (presidency, presidential)», представленную 5 примерами метафорического словоупотребления. В анализируемой концептуальной сфере были найдены следующие метафоры, представляющие собой слоты фрейма «President (presidency, presidential)»:

«*Presidential races take place on many levels, some easily visible, others more shrouded*».

Данный слот является отражением когнитивной метафорической модели ПРЕДВЫБОРНАЯ КАМПАНИЯ – как СПОРТ или СОРЕВНОВАНИЕ. Данная модель часто присутствует в политическом дискурсе предвыборных кампаний не только Соединенных штатов Америки.

На примере данного употребления когнитивной метафоры можно судить о сравнении выборов президента с азартной игрой, соревновательном моменте происходящих событий предвыборной кампании, но еще и как тотализатора, где ставки принимаются на лошадь, пришедшую первой, за победу можно получить хорошее вознаграждение, только нужно знать на кого лучше сделать свою ставку.

Таким образом, кандидаты предстают «скаковыми лошадьми», участвующими в забеге, на которых и делают ставки. Из данного примера употребления когнитивной метафоры, сравнивающей кампанию со скачками, следует метафорическая модель КАМПАНИЯ – это ТОТАЛИЗАТОР:

«*This failure to properly cover the contest should disappoint more than those who want to follow the presidential race as fans, relishing it as competition. The campaign horse race may be our great quadrennial national sport, but how candidates win matters*».

Данная метафора является продолжением метафорической модели КАМПАНИЯ – это СКАЧКИ/ЗАБЕГ. В примере указывается на большое количество претендентов, желающих принять участие в скачках. Участие в выборах президента США всегда сопровождается многочисленными выдвижениями кандидатов от партий, но в ходе промежуточной гонки внутри партии, остается только один наиболее сильный и подготовленный к изнурительному забегу кандидат.

Здесь метафорические модели сливаются, образуя гибрид КАМПАНИЯ – это СКАЧКИ и СОРЕВНОВАНИЕ. Кроме этого, автор метафоры указывает на то, что кампания стала настоящим национальным видом спорта, в котором все следят, кто же и как сумеет одержать победу. Видна метафорическая модель КАМПАНИЯ – это НАЦИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ:

«*As far back as 2008, Mr. Obama's assessment of Mr. Romney was scathing. On the day Mr. Romney dropped out of that presidential race, Mr. Obama told reporters that the former governor was a weak candidate who made poorly thought out comments (the compulsive grader again). He savored Mr. Romney's stumbles in the Republican primaries this time around, an adviser said, professing wonder that it took him so long to lock up the nomination*».

Метафорическая модель КАМПАНИЯ – это СКАЧКИ дополняется новой метафорой «*to drop out of that presidential race (выбыть из президентской гонки)*». В скачках можно не только участвовать, но и выбыть из гонки по различным причинам. В данной метафоре Митт Ромни выбыл из предвыборной гонки в ходе прошлой президентской кампании 2008 года:

«*But none of these Electoral College calcula-*

tions will matter unless Mr. Romney can improve his overall standing in the race».

Когнитивная метафора «*to improve his overall standing in the race (улучшить несмотря ни на что свое положение в гонке)*» продолжает метафорическую модель КАМПАНИЯ – это СОРЕВНОВАНИЕ/СПОРТ.

Метафорическая модель КАМПАНИЯ – это СКАЧКИ дополняется новым слотом – лидерство в гонке. В ходе данной кампании лидировать в «скачках» стал президент Барак Обама. Победитель гонки становится президентом, следует метафорическая модель ПРЕЗИДЕНТ – это ПОБЕДИТЕЛЬ:

«*However, this also helps to explain why Mr. Obama is leading in the race despite a mediocre economy*».

В ходе анализа политического дискурса предвыборной президентской кампании в США 2012 года были найдены следующие метафорические модели:

КАМПАНИЯ – СПОРТ, КАМПАНИЯ – ТОТАЛИЗАТОР, КАМПАНИЯ – СКАЧКИ, ПРЕЗИДЕНТ – ПОБУДИТЕЛЬ, КАМПАНИЯ – СВОБОДА СЛОВА, КАМПАНИЯ – ДЕНЬГИ, КАМПАНИЯ – ИГРА и др.

Когнитивные метафоры в политическом дискурсе президентской кампании-2012 в США позволяют делать выводы о существовании сложных понятий американского общества, которые находят отражение через языковое выражение в предвыборном дискурсе. Когнитивные метафоры выступают языковыми маркерами социополитической действительности США.

Анализ когнитивной метафорики американских политиков посредством компьютерной лингвистики представляет собой путь к дешифровке когнитивных процессов представителей американской национальной картины мира. Проникновение в ненаблюдаемое мыслительное пространство носителей концептосферы США происходит через анализ когнитивной метафорики и концептуализацию предвыборных явлений в политическом дискурсе.

Литература

- 1 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – С. 199.
- 2 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка / ред. Пер. с англ. / Сост. ред., вступ. Ст. Петрова, В. В. и Герасимова, В.И. – М.: Прогресс, 1988 г. – XXIII. – С. 54.
- 3 Соболева Е.С. О возможности сочетания когнитивного анализа рекламных текстов с психолингвистическим // Языковое сознание: содержание и функционирование. XIII Междунар. Симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Тез. докл., 1–3 июня 2000 г. / ред. Тарасов Е. Ф. – М., 2000. – С. 230.
- 4 Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. – М. – Эдиториал УРСС, 2001.
- 5 Фил. Факультет. Лекция «Корпуса» // МГУ им. М. Ломоносова. – Филологический факультет, отделение теоретической и прикладной лингвистики, 25 ноября 2013 г. – Дата обращения: 30 ноября 2013 г. – Режим доступа:

https://www.google.kz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&sqi=2&ved=0CDAQFjAB&url=http%3A%2F%2Fotipl.philol.msu.ru%2Fmedia%2FLect2_Corp_2013.ppt&ei=4UI4UoK3I4Sg4gSs5YDwCg&usg=AFQjCNEQ0d42Z7cNzgI_B_p2xjfk4WcWCw&bvm=bv.52164340,d.bGE&cad=rja.

6 Мордовин А.Ю. К вопросу о понятии репрезентативности корпуса текстов // Язык. Культура. Коммуникация. Вестник ИГЛУ. – Иркутск : Изд-во Иркутского государственного лингвистического университета, 2009. – Выпуск 1. – С. 31–37.

7 Laurence Anthony AntConc: Desing and Development of a Freeware Corpus Analysis Toolkit for the Technical Writing Classroom. – 06.11.2013. – IEEE International Professional Communication Conference Proceedings , 2005. – Consulted on November, 6 2013. – URL: <http://www.uibk.ac.at/tuxtrans/docs/antconc.pdf>.

8 ФГБОУ ВПО Сайт ИГЛУ // Сайт проекта студентов специальности «Теоретическая и прикладная лингвистика» и магистрантов. – Дата обращения: 6 ноября 2013 г. – Режим доступа: <http://tpl-it.wikispaces.com>

References

1 Isabekov S.E. Osnovy kognitivnoy lingvistiki. – Astana, 2010. – S. 199.

2 Fillmor Ch. Freymy i semantika ponimaniya // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Kognitivnye aspekty yazyka / red. Per. s angl. / Sost. red., vstup. St. Petrova, V. V. i Gerasimova, V.I. – M. : Progress, 1988 g. – XXIII. – S. 54.

3 Soboleva E.S. O vozmozhnosti sochetaniya kognitivnogo analiza reklamnyh tekstov s psiholingvisticheskim // Yazykovoe soznanie: sodержanie i funkcionirovanie. XIII Mezhdunar. Simpozium po psiholingvistike i teorii kommunikatsii. Tez. dokl., 1–3 iyunya 2000 g. / red. Tarasov E. F.. – M., 2000. – S. 230.

4 Baranov A.N. Vvedenie v prikladnuyu lingvistiku: Uchebnoe posobie. – M. – Editorial URSS, 2001.

5 Fil. Fakul'tet. Lektsiya «Korpora» // MGU im. M. Lomonosova. – Filologicheskiy fakul'tet, otdelenie teoreticheskoy i prikladnoy lingvistiki, 25 noyabrya 2013 g. – Data obrascheniya: 30 noyabrya 2013 g. – Rezhim dostupa: https://www.google.kz/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&sqi=2&ved=0CDAQFjAB&url=http%3A%2F%2Fotipl.philol.msu.ru%2Fmedia%2FLect2_Corp_2013.ppt&ei=4UI4UoK3I4Sg4gSs5YDwCg&usg=AFQjCNEQ0d42Z7cNzgI_B_p2xjfk4WcWCw&bvm=bv.52164340,d.bGE&cad=rja.

6 Mordovin A.Yu. K voprosu o ponyatii reprezentativnosti korpusa tekstov // Yazyk. Kul'tura. Kommunikatsiya. Vestnik IGLU. – Irkutsk : Izd-vo Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta, 2009. – Vypusk 1. – S. 31–37.

7 Laurence Anthony AntConc: Desing and Development of a Freeware Corpus Analysis Toolkit for the Technical Writing Classroom. – 06.11.2013. – IEEE International Professional Communication Conference Proceedings , 2005. – Consulted on November, 6 2013. – URL: <http://www.uibk.ac.at/tuxtrans/docs/antconc.pdf>.

8 FGBOU VPO Sayt IGLU // Sayt proekta studentov spetsial'nosti «Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika» i magistrantov. – Data obrascheniya: 6 noyabrya 2013 g. – Rezhim dostupa: <http://tpl-it.wikispaces.com>

УДК 81'271

Ж. Турысбекова

магистрант II курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – к. ф. н. доцент А. К. Садыкова
e-mail: jadore_202@mail.ru

К проблеме заимствований иноязычных элементов в другую культуру

В последнее время в условиях глобальных экономических, политических и социальных процессов, бурного развития информационных технологий и средств массовой информации, усиления скорости распространения информации происходит усиление межъязыкового взаимодействия. Очевидными результатами таких контактов являются пласты заимствованной лексики в составе языка, которые, приспосабливаясь к фонетическим и грамматическим законам языка-реципиента, в дальнейшем уже перестают восприниматься носителями языка как «чуждые» элементы. Язык не может существовать в замкнутом пространстве, языковой контакт представляет собой один из важнейших способов развития любого языка. Словарный фонд любого языка обогащается за счет заимствованных слов других языков. Изучение межъязыковых контактов и иностранных заимствований является одной из важных лингвистических проблем

Ключевые слова: межкультурные коммуникации, иноязычные заимствования, причины заимствований.

Ж. Турысбекова

Шет тілі кірме элементтерін басқа мәдениетте қолдану мәселесіне

Соңғы уақытта глобалды экономикалық, саяси және әлеуметтік үдеріс нәтижесінде ақпараттық технологияның және бұқаралық ақпараттың қарқынды дамуы нәтижесінде, сонымен қатар ақпарат тарату жылдамдығының нығаюына байланысты тіларалық әрекеттестіктің күшеюі байқалуда. Осындай қарым-қатынастың айқын нәтижесі тіл құрамындағы кірме сөздер лексикасы тіл реципиентінің фонетикалық және грамматикалық заңдылықтарына лайықтанып тіл тасымалдаушы “жатаң” элементтерді қабылдауды тоқтатады. Тіл жабық ортада өмір сүре алмайды және тілдік байланыс тіл дамыту тәсілдерінің маңызды бөлігі болып есептелінеді. Көрінген тілдің сөздік қоры өзге тілден енгізілген кірме сөздердің арқасында кеңейе түседі. Тіларалық қарым-қатынас және шетел тілі кірме сөздерінің зерттелуі лингвистикалық мәселелердің маңызды бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қарым-қатынас, шет тілі кірмелері, кірме сөздер себептері.

Zh. Turysbekova

To the problem of borrowing foreign elements to another culture

Nowadays in the conditions of global economic, political and social processes, rapid development of information technologies and mass media, strengthening of speed of distribution of information there is strengthening of interlingua cooperation. The obvious results of such contacts are layers of the adopted vocabulary in composition a language, that, adapting to the phonetic and grammatical laws of language-recipient, in further already stop to be perceived by native speakers as "alien" elements. Language can not exist in a confined space, language contact is one of the most important ways of development of any language. Vocabularies of any language is enriched at the expense of borrowed words from other languages. A study of interlingua contacts and foreign borrowing is one of important linguistic problems.

Key words: interlanguage contacts, foreign borrowing, reasons of borrowing

В последнее время в условиях глобальных экономических, политических и социальных процессов, бурного развития информационных технологий и средств массовой информации, усиления скорости распространения информации происходит усиление межъязыкового взаи-

модействия. Возросшие политические, экономические и культурные связи Республики Казахстан со многими странами мира ведут к развитию и расширению контактов казахского языка с другими языками мира. Любое явление или событие находит отражение на страницах

газет и журналов, на экранах телевизоров, в новостных лентах интернет-порталов. Те или иные новообразования, привнесённые в язык прочно входят в нашу речь, укореняются в ней.

История мировой цивилизации с точки зрения межкультурных коммуникаций как социального, культурного и лингвистического феномена прошла этапы длительного исторического развития, в процессе которого формировались отдельные национальные языки, а сегодня имеет место интенсивный диалог языков и культур в условиях многонационального коммуникативного пространства. Очевидными результатами таких контактов являются пласты заимствованной лексики в составе языка, которые, приспособившись к фонетическим и грамматическим законам языка-реципиента, в дальнейшем уже перестают восприниматься носителями языка как «чуждые» элементы.

Изучение межъязыковых контактов и иностранных заимствований является одной из важных лингвистических проблем. Лингвисты давно обратили внимание на данный процесс, исследуют и анализируют новые заимствования, высказывают в той или иной степени озабоченность новыми тенденциями.

В современном языкознании взаимосвязь языка и культуры не вызывает сомнений поскольку язык неотделим от культуры, которая составляет его содержательный аспект. Язык не только отражает культуру, но и фиксирует её предшествующие состояния, передаёт её ценности от поколения к поколению. Язык не может существовать в замкнутом пространстве, языковой контакт представляет собой один из важнейших способов развития любого языка. Словарный фонд любого языка обогащается за счет заимствованных слов других языков. В этой связи необходимо отметить, что в последние годы казахский язык принимает большое количество заимствованных слов и терминов из иностранных языков, в частности английского языка.

Казахский язык толерантен, более терпим к иноязычным заимствованиям из английского и русского языков, считает профессор Б.К.Момынова. Заимствования наблюдаются не только на стилистическом уровне литературного языка, но даже и на бытовом уровне (миксер, микроволновая печь, сэндвич, тостер и т.д.). Заимствования наблюдаются во всех сферах жизни. Так, изменения в политической и общественной жизни привели к заимствованию из английского языка слов, которые проникли в

общественно-политическую лексику: пиар – ак және қара пиар («позитивный – ак», «черный – кара»); имидж – без эквивалента; консенсус – согласие (хотя существует эквивалент – келісім); рейтинг (танымал, танымалдық); офис (ранее мекеме); пресс-конференция (сұхбаттасу, кездесу); парламент (мажилис). В финансово-экономической области: оффшорная зона – оффшорлы аймақ, гиперинфляция и т.д.). В технической сфере, Гостерминкомом Казахстана пересмотрено более трех тысяч терминов сферы компьютерной техники и Интернета. Часть из них была переведена и калькирована. Сфера, в которую активно проникают заимствования – это современные информационные и телекоммуникационные технологии, которые стали развиваться в европейских странах и США, и большинство специалистов просто переняли уже готовые английские термины. По мере компьютеризации общества термины из этой области стали выходить за пределы профессионального использования и таким образом стали доступны самым различным слоям общества, прежде всего, молодежи, как наиболее активным пользователям («юзерам») компьютера. Экспансия английского языка происходит и в таких областях, как шоу-бизнес, реклама и спорт.

Таким образом, в казахский язык вливаются новые слова: нанотехнология, ноу-хау и т.д. Однако часть терминов остаются иноязычными, так как возникают трудности с их переводом на казахский язык, считает Б.К.Момынова [1]

Проблему заимствований на научной основе всесторонне изучали А.Мейе, Бодуэн де Куртенэ, Ф.Соссюр, А.А.Потебня, Л.В.Щерба и др. Изучению данной проблемы посвящены исследования Н.Д. Арутюнова, И.Р.Гальперина, Е.Б.Черкаского, В.А.Звегинцевой, В.М.Алпатовой, Ю.В.Рождественского, А.Е. Карлинского и др. Анализ их работ показывает, что степень влияния одного языка на другой зависит не только от языкового фактора, но и от степени близости взаимодействующих языков. Исследователей интересовали источники и даты заимствования, исторические причины и условия заимствования.

Рассмотрим само понятие «заимствование», которое понимается и объясняется по-разному учеными. Словарь лингвистических терминов О.С.Ахмановой определяет заимствование как: 1) обращение к лексическому фонду других языков для выражения новых понятий, даль-

нейшей дифференциации уже имеющихся и обозначения неизвестных прежде предметов; 2) слова, словообразовательные аффиксы и конструкции, вошедшие в данный язык в результате заимствования [2, 255].

Так, Потебня А.А. обращал внимание на творческий элемент в процессе заимствования. «Заимствовать, – считал он, – значит, брать для того, чтобы может быть внести в сокровищницу человеческой культуры больше, чем получаешь» [3, 300]. Такой подход к вопросу о заимствованиях позволил выявить закономерности, которым подчиняется развитие словарного состава языка, а также объяснить происходящие в нем явления и выявить их причины, вскрыть связи между историей отдельных слов, историей языка и историей народа.

Р.С.Гинзбург считает, что причины заимствований зависят не только от исторических условий, но и также от степени генетической и структурной близости рассматриваемых языков [4, 198].

М. А. Брейтер выделяет следующие причины заимствований: отсутствие соответствующего понятия в когнитивной базе языка-рецептора; отсутствие соответствующего наименования в языке-рецепторе; обеспечение стилистического (эмфатического) эффекта; выражение позитивных или негативных коннотаций, которыми не обладает эквивалентная единица в языке - рецепторе [5, 225].

В свою очередь, Л.И.Богданова полагает, что заимствования появляются, прежде всего, в слабо разработанных семантических зонах, отдельные объекты и характеристики которых еще не вербализованы в том или ином языке, и могут служить своего рода маркерами лакун [6, 11]

Таким образом, разнообразие фактов заимствования, их многочисленность, обусловленные современной действительностью, ведут к разной интерпретации причин заимствования. Основными причинами называют исторические контакты народов, необходимость номинации новых предметов и понятий, экономия языковых средств, авторитетность языка-источника, что иногда приводит к заимствованию многими языками из одного и появлению интернационализмов. Все эти причины называют экстралингвистическими.

К внутрилингвистическим причинам относят: 1) отсутствие в родном языке эквивалентного слова для нового предмета или понятия, что является основной для заимст-

ования; 2) тенденция к использованию одного заимствованного слова вместо описательного оборота; 3) потребность в детализации соответствующего значения, обозначение с помощью иноязычного слова некоторого специального вида предметов или понятий, которые до тех пор назывались одним словом; 4) тенденция пополнять экспрессивные средства, ведущая к появлению иноязычных стилистических синонимов [7,8].

Разделение причин заимствования на экстралингвистические, так и собственно лингвистические целесообразно, поскольку «...оно позволяет отграничить то, что "открыто социально", от скрытых механизмов влияния социальных факторов на языки и на их взаимоотношения» [9].

Одной из актуальных сегодня тенденций является социально-психологическая причина заимствований, которая объясняется стремлением к употреблению модному, более современному иноязычному слову.

В научной литературе, в качестве первого признака, служащего основой для классификации заимствований называют источник, т.е. язык, из которого заимствуемый элемент пришел в принимающий язык. В процессе заимствования участвует подавляющее большинство языков мира, однако не все одинаково активны в этой роли. Наибольшее количество заимствований в другие языки в наше время благодаря своей всемирной распространенности производит английский язык. Что касается Казахстана, то тема «наступления» английского языка в последнее время также становится актуальной по тем же причинам, что и в других, прежде всего европейских странах - как следствие глобализации и интеграции Казахстана в мировое сообщество. Английский язык является международным, следовательно, казахский словарь пополняется и за счет англицизмов. Практически в каждой тематической группе большую часть заимствованных англицизмов составляют лексемы, появившиеся в казахском языке как результат удовлетворения потребности в наименовании новой вещи или понятия.

Языки могут не только принимать элементы других языков, но и передавать их, выступая посредниками в цепочках заимствований. По наличию промежуточных этапов заимствования между языком-источником и принимающим языком иноязычные элементы делятся на: прямые – перешедшие из одного языка в

другой без языков-посредников; опосредованные – в случаях, когда между источником и рецептором имеются дополнительные этапы заимствования. Согласно количеству таких этапов выделяются заимствования первой, второй степени.

Таким образом, проблема заимствований подробно рассматривается лингвистами. Процесс протекает с наидревнейших времен, времен появления языков, и с расширением межкультурного и межъязыкового взаимодействия, достигнутого уровня глобализации, усиливается.

В связи с этим часто возникают разногласия относительно необходимости заимствований, так как при необдуманном их использовании язык засоряется, затрудняется понимание смысла и ухудшается общее впечатление даже от грамотного в других отношениях текста. Поэтому каждое отдельное проявление данного процесса требует пристального внимания, тщательного анализа и глубокого критического осмысления; при выполнении этих условий язык приобретает, а не теряет, выразительность и красоту.

Литература

- 1 Момынова Б.К. Иноязычные заимствования в современном казахском языке [Электронный ресурс: <http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork>]
- 2 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. / Изд. 2-ое. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 255 с.
- 3 Потебня А. Полное собрание трудов. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
- 4 Гинзбург Р.С., Хидекель С.С., Князева Г.Ю., Санкин А.А. Лексикология английского языка: Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. / 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1979. – 198 с.
- 5 Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. – Владивосток: Диалог, 1997. – 225 с.
- 6 Богданова Л.И. Иноязычное слово в контексте русской культуры: когнитивный аспект // Вестник Московского университета. Серия 19. – Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 4/2008. – С. 11-17.
- 7 Чистякова О.Н. Заимствования в современном русском языке [Электронный ресурс: http://www.kls.ksu.ru/boduen/bodart_1.php?id]
- 8 Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Лотос, 1998.
- 9 Дьяков А.И. Язык и культура. – Новосибирск, 2003. [Электронный ресурс: http://www.philology.ru/linguistics/2/dyakov_03.htm]

References

- 1 Momynova B.K. Inoyazychnye zaimstvovaniya v sovremennom kazahskom yazyke [Elektronnyj resurs: <http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork>]
- 2 Ahmanova O.S. Slovar' lingvisticheskikh terminov. / Izd. 2-oe. – M.: Sov. Entsiklopediya, 1969. – 255 s.
- 3 Potebnya A. Polnoe sobranie trudov. – M.: Labirint, 1999. – 300 s.
- 4 Ginzburg R.S., Hidekel' S.S., Knyazeva G.Yu., Sankin A.A. Leksikologiya angliyskogo yazyka: Uchebnik dlya in-tov i fak. inostr. yaz. / 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Vyssh. shkola, 1979. – 198 s.
- 5 Breyter M.A. Anglitsizmy v russkom yazyke: istoriya i perspektivy: Posobie dlya inostrannykh studentov-rusistov. – Vladivostok: Dialog, 1997. – 225 s.
- 6 Bogdanova L.I. Inoyazychnoe slovo v kontekste russkoy kul'tury: kognitivnyj aspekt // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. – Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – 4/2008. – S. 11-17.
- 7 Chistyakova O.N. Zaimstvovaniya v sovremennom russkom yazyke [Elektronnyj resurs: http://www.kls.ksu.ru/boduen/bodart_1.php?id]
- 8 Valgina N.S. Aktivnye protsessy v sovremennom russkom yazyke. – M.: Lotos, 1998.
- 9 D'yakov A.I. Yazyk i kul'tura. – Novosibirsk, 2003. [Elektronnyj resurs: http://www.philology.ru/linguistics/2/dyakov_03.htm]

ӘОЖ 81-13

Р. Тұманқызы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің І курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессор Г. Н. Смағұлова
e-mail: ernarauan@mail.ru

Дискурс дефинициялары мен түрлері

Бұл мақалада дискурс және оның түрлеріне қатысты пікірлер, мәтіннен айырмашылығы, лингвистикадағы алатын орны жайлы мәселелер қарастырылды. Дискурстың өзіне тән айқындауыш белгілері көрсетілген. “Дискурс” термині француз тіліндегі “discurs” “сөйлеу”, ағылшын тілінде “discourse” – “талқылау, сөйлеу” деген мағынаны білдірсе, қазіргі кезде “айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз” деген мағынаға ие. Дискурста мән, құндылық, бейне, пікір, менталды және виртуалды білім тасымалданады. Сондықтан да ол лингвистиканың да, философияның да, әлеуметтанудың да, психологияның да және өзге де пәндердің зерттеу нысаны бола алады. Негізгі өзекті болып отырған мәселе, дискурстың түрі – саяси дискурс. Саяси дискурстың тууына себепші болған ғалымдар әртүрлі ғылым салаларында еңбектер жаза отырып, саяси дискурс мәселелерін зерттеуге ат салысты. Оның қоғамдағы рөлі мен лингвистикадағы ерекшелігі жайлы көптеген дәлелдер мен еңбектер қалдырды.

Түйін сөздер: дискурс, саяси дискурс, мәтін лингвистикасы, саяси лингвистика.

Р. Туманқызы

Дефиниции и виды дискурса

В работе рассматривается место дискурса в сфере лингвистики, разница между текстом и дискурсом, виды дискурса. Показаны основные знаки дискурса. Если “дискурс” обозначает на французском языке “discurs” – “говорить”, то на английском языке “discourse” – “обсуждать, говорить”, а сегодня обозначает “слово, направленное к говорящему”. В дискурсе есть важность, ценность, образ, мнение, ментальное и виртуальное знание. И поэтому оно может быть объектом исследования в любых предметах, таких, как лингвистика, философия, социология, психология и т. д. Главная тема – это политический дискурс. Ученые, изучив другие отрасли науки, также исследовали проблемы политического дискурса. Из их труда мы узнаем роль дискурса в обществе и в особенности в лингвистике.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, лингвистика текста, политическая лингвистика.

R. Tumankyzy

Definitions and types of discourse

This article considers the place of discourse in the field of linguistics, the difference between text and discourse, types of discourse.. If the "discourse" denotes to a French language "discurs" - "speak", the English language "discourse" - "discuss, talk," and our times means "word directed to the speaker."

Discourse is: the importance, value, image, opinion, mental and virtual knowledge. And so it can be the object of study in all subjects, such as: linguistics, philosophy, sociology, psychology, etc. The main theme is – political discourse. Scientists studying other branches of science have also examined the problem of the political discourse. From their work, we learn the role of discourse in society and especially in linguistics.

Key words: discourse, political discourse, text linguistics, political linguistics.

Қазіргі заман лингвистикасында адам танымы мен ой-өрісі құрылымын тіл арқылы тануға және бағытталған зерттеулер көрініс беруде. Бүгінгі таңдағы ақпараттың молдығы, лингвистикадағы сұранысқа сай ашылған жаңалықтар, жаңа ақпараттар, адам факторы мен оның тілі арасындағы кешенді байланыстың жаңа сатыға көтерілуі септігін тигізуде. Осы бағыттағы лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде танылған жоғары сатыдағы бірлігі

– мәтіннің өткен ғасыр ғылымындағы динамикалық сипатын ерекшелеуге аса назар аударылуында болып отыр. Осымен байланысты “дискурс” аталатын динамикалық мәтінді жаңа түрде танып – білу мақсатында мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы деп аталатын бағыттар, бірақ бір-бірімен өте тығыз байланыста бағыттар анықталуда. Бұл екі бағыттың зерттеу нысандары мен өзара айырмасы ажыратылып болған жоқ, өйткені зерттеу кезінде әр түрлі

анықтамалар, тұжырымдамалар көрсетілуде. Қазіргі ғылымда біз дискурстың көптеген анықтамасын кездестіреміз. [1, 12-17].

“Дискурс” термині тіл білімінің тарихында 70-80 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бұл күндері дискурс “мәтін”, “сөйлесім”, “функционалдық стиль” сияқты терминдермен бір қолданылып жүргенін білеміз. Осы орайда 1978 жылы Т. Н. Николаеваның берген анықтамасына сүйенсек: “Дискурс – лингвистикалық мәтіндегі көп мағыналы термин. Ең маңыздысы:

1. Байланысқан мәтін.
2. Мәтіннің ауызша- жазбаша формасы.
3. Диалог.
4. Мән-мағынасы бірдей пікір алысушы топ.
5. Ауызша немесе жазбаша сойлеу ”.

Е. Ф. Киров: “Дискурс – бұл тарихынан бастап сол және басқа мәдениеттің қабырғасындағы, сол және басқа тілде айтылған және жа-

зылғанның барлығы. Оның мәні тереңде, тіл мен тілдік форма коммуникациясы дамып, зерттеліп жатыр және болашақта да солай жалғасады”, - деп көрсетеді.[2].

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, голландық лингвист ғалым Теон Ван Дейктің пікірінше: “Дискурс” термині мәтіннің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге көшуі. 1950 жылдар Эмил Бенвенист айтылым теориясын қалыптастыра отырып, француз лингвистикасында дәстүрлі түрде қолданылып жүрген “дискурс” терминін жаңа мағынада – сөйлеушіге тән айтылымның сипаттамасы ретінде қолданды.

Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бірі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ бір емес. Г. Смағұлова “ Шешендік сөздердің дискурсы” атты еңбегінде дискурс пен мәтіннің қарым-қатынастағы негізгі ерекшеліктерін салыстырмалы түрде былай көрсеткен:

Дискурс

- ✓ Қарым-қатынас акустикалық тұрғыда жүзеге асады.
- ✓ Қарым-қатынас тілдік және тілдік емес амалдар арқылы жүзеге асады.
- ✓ Қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірімен жеке түрде сөйлесе алу мүмкіндігі болады.
- ✓ Қарым-қатынастың жүзеге асуы мен оны қабылдау бір мезетте, кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырылады.
- Демек дискурс белгілі бір уақыт аралығында өтеді.
- ✓ Қарым-қатынастың жүзеге асуы үнемі екі адамның (сөйлеуші мен тыңдаушы) бетпе-бет, кезек-кезек алмасып отыруы, жанды контакт арқылы жүзеге асырылады
- ✓ Дискурсқа ағымдылық сипат тән, ол коммуниканттар арасындағы үздіксіз процесс.

А. Әділова дискурс пен мәтіннің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын төмендегідей келтіреді:

- Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып алынатын тілдік құралдардың жиынтығы.
- Дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды. Ол сөйлеу үдерісі.
- Дискурс нақтылы уақытпен ажырама сбірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, уақытқа тәуелді емес, кез келген кезде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін.

Мәтін

Қарым-қатынас визуалды түрде жүзеге асырылады.

Қалыпқа түскен сөйлеу әрекеті.

Қарым-қатынасқа түсушілердің арасында жекелеген байланыс болмайды.

Қарым-қатынастың тууы мен оны қабылдау әр кезеңде, түрлі кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырыла береді.

Қарым-қатынастың жүзеге асуында жанды контакт жоқ.

Мәтін – когнитивтік әрекеттің жемісі.

Мәтін – тілдік материалдың статикалық қалпы, көрсеткіші.

Мәтін – дискурсқа “дайын өнім”.[3, 19]

- Дискурсты қайта туындатуға болмайды, ал көркем мәтін қайта туындауға қабілетті әрі бейім.

- Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым.[7, 235]

Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Яғни, сөйлеу қарым-қатынасына қатысушылардың әрқайсысына шынайы өміріндегі оқиғалардың

тізбектеліп тілге көшуі мен сол арқылы дискурс нәтижесі мәтінге айналып, тілде сақталуы.

Дискурстың негізгі ерекшеліктері:

1. Тақырыптық байланыс, яғни, бір тақырып – дискурс төңірегіндегі мазмұнның жиналуы;
2. Жағдаяттылық, коммуникативтік қарым-қатынас саласына сай, дискурс нақты мәселе төңірегінде құрастырылады;
3. Жылдамдылық, кейбір жағдайда тақырып өзгеріске ұшырай алады;
4. Әлеуметтік бағыттылық;
5. Әртекес құрылымдылық;
6. Мәтін шекарасының белгісіздігі;

Дискурстың мазмұндық толықтылығын коммуникативтік жағдаят пен тақырыптық байланыс орындаса, вербалсыз сигналдар, атап айтқанда, мәтіннің аяқталғаны, үзілістер, басқа тақырыптарға көшу арқылы білінеді. Сондықтан да дискурсты коммуникациялық қарым-қатынастан тыс талдау мүмкін емес.[4, 10-11].

Дискурс туралы айтылған пайымдаулар мен тұжырымдар дара айырмашылықтары бар бірнеше бағытты қалыптастырды.

Бірінші бағыт өкілдері “дискурс” терминін таза лингвистикалық аспектіде қолданғанды жөн санайды. Бұл бағыттағы зерттеушілер дискурсты “сөйлеу”, “мәтін”, “диалог” сияқты дәстүрлі ұғымдарды нақтылап дамыту үшін қолданады.

Екінші бағытқа француздық структуралистердің пікірлерін жатқызуға болады. Олар дискурсты стиль ұғымымен байланысты қарастыра отырып, тілді әлеуметтік қарым-қатынас субъектісін нақтылауға атсалысатын құрал ретінде таниды.

Үшінші бағыттағы неміс ғалымы Ю. Хабермас “Дискурс национальности” деген еңбегінде: “дискурс – шындық өмірден алшақтауда жүзеге асатын коммуникацияның ерекше түрі. Дискурс бұл сөйлеу әрекетінің көрінісі”-дейді. “Дискурс” терминінің күрделенуіне байланысты ғылымда әлі тұрақтанған анықтама қалыптасқан жоқ. Осыған орай дискурс ұғымы прагматика, функционалды лингвистика, лингвостилистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан түрлі анықтамаларға ие. Дискурс ұғымын Ю. Хабермас “Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық” атты еңбегінде пайдаланып, оған мынадай белгілер тиесілі деп қарастырады: “Дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде дискурс – уақыттың мәдени-тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс қандай да болмасын мағы-

наны, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады.”[3, 17-18]

Дискурс- адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасынан кейін ғана мағынасы болады, яғни мағынасы мен бірлігін, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды. Сөйлеу арқылы ғана дискурстың дамуы өрбіп, түрлері ерекшеленеді. Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды. Себебі, бұл бағытта әртүрлі тілдерде, олардың қызмет ету аясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: 1) әскери дискурс; 2) газеттік дискурс; 3) Саяси дискурс; 4) бала дискурсы; 5) өнертану дискурсы; 6) магиялық дискурс; 7) бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; 8) ғылыми (академиялық) дискурс; 9) парфюмерлік дискурс; 10) педагогикалық дискурс; 11) поэтикалық дискурс; 12) публицистикалық дискурс; 13) жарнамалық дискурс; 14) спорттық дискурс; 15) техникалық дискурс; 16) террористік дискурс; 17) феминистік дискурс; 18) көркем дискурс; 19) экономикалық дискурс; 20) электрондық дискурс; 21) этикалық дискурс; 22) заңи дискурс және т.б. [5, 232]

Дискурс тілдік феномен ретінде өзі әртүрлі ауысымдардан (мәтін, интеракцияға қатысушылар) тұрады да, осы ауысымдардың қатынасы мен бірігуіне байланысты дискурстың түрлері (типтері, топтары) пайда болады. Осындай типтердің бірі – іскери дискурс. Іскери дискурсты жан-жақты қарастырған Г.Г.Бүркітбаева оған мынадай анықтама береді: «Іскери дискурс – белгілі бір адамдар тобымен белгілі бір коммуникативтік- интеракциялық жағдайда жүзеге асқан дискурстың арнайы жанрларда көрініс тапқан нақты ұғымы». Іскери дискурс – ұжымдық ортада, қызмет бабында, ресми қатынастағы әңгімелерде қолданылатын сөздің ерекше түрі.[8, 235]

Осы сияқты дискурстың тағы бір кең тараған түрі – ғылыми дискурс. Негізінен қарым-қатынастың жазба түрінде жүзеге асады, ал ғылым - білім саласындағы негізгі жаңалықтары ғылыми мақалаларда жүзеге асады. Қазіргі таңда ғылыми дискурстың ауызша түрі семинар, конференция, дөңгелек үстел, симпозиум тәрізді түрлерінің өтуімен бұрынғыдан гөрі жанданып, ерекшеленіп отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы – мәтін қолданыла келе тілші, теледидар, радио, ғаламтор, пресса арқылы таратылады. Мысалы: тілшілер, саясаткерлер, кәсіпкерлер (көбіне БАҚ мамандарының көмегімен) т.б. жазған

сұхбат, газеттегі аналитикалық мәселелерді жатқызуға болады. Тілшілер қарастыратын жағдайларында тыңдаушылардың назарын мәселеге аударып, оның шешілу жолын ұсынады.

Дискурстың басқа түрлеріне қарағанда саяси дискурс барлық халықтың мәдениетінде қазіргі кезде кең етек жая қойған жоқ. Саяси дискурс - дискурстың институционалдық түрінің бірі. Егер дербес дискурс қабырғасында сойлеуші өз ішкі жан дүниесінен шыққан ойдың иесі болса, институционалдық дискурста сойлеуші әлеуметтік ортаның өкілі боп табылады. Саяси дискурс – билікті одан әрі бекіте түсу және оның бар екендігін көрсету мақсатындағы ауқымды дискурс.

Голланд тілші ғалымы Теон Ван Дейк: “саяси дискурсты - әлеуметтік ортадағы, нақты айтқанда саясаттағы жанрдың бір түрі” - деп көрсетеді. Үкіметтегі сараптаулар, парламенттегі дебаттар, партиялық бағдарламалар, саясаткерлердің сөздері, т.б. мұның барлығы саясат шеңберіндегі жанрлар. Саяси дискурс – бұл саясаткерлердің дискурсы. Саяси қатынаста саяси акт пен саяси орта сақталған кезде ғана дискурс ‘саяси’ болады. Саяси дискурстың қоғамдағы мақсаты азаматтарды жасалатын ісінің саяси дұрыстылығына сендіру. Қоғам мүшелерінің саясатқа сенімін арттыра отырып, ниетін оятып, іске көшуге жаңа бағыттар ұсынылуы арқылы жүзеге асады. Саяси ортаның сойлеушісінің сөзі неғұрлым өтімді, нақты, сенімді болуы қажет. Т. Ван Дейк: “ саяси дискурстың идеологиялық сараптамасына парламентте өтетін дебаттың қызықты материал болатындығын айтады, өйткені ол - саяси партия өкілдерінің әлеуметтік танымын көрсететін нақты көрінісі”.

Саяси дискурс – күнделікті өмірдегі құбылыс. Билікке талас – ең маңызды тақырыбы және қатынас төңірегіндегі саяси ортаға негізделген уәж болып табылады. Өмірде қоғам қаншалықты ашық, демократиялы болса, сон-

шалықты саясат тіліне көп көңіл бөлінеді. Саяси дискурсқа саясаттағы адамдар ғана емес, тілшілер, саясаттанушы және қайраткерлерде қызығады.

Саяси дискурс мәселесінің тууына себепші болған ғалымдар саяси қатынас, герменевтика, әлеуметтану, семиотика, саяси дискуссия төңірегіндегі жазылған еңбектері аса маңызды рөл атқарды. Олар: Т. Ван Дейк, Д. Говард, Г. Ласуэлла, М. Маклюэна, Ф. Уэбстер, М. Фуко, Ю. Хабермас т.б. Ресей ғалымдарының ішінде: М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, И.П. Смирнова, Ю. Руднева т.б. Қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де дискурс теориясының мәселелері арнайы зерттеу нысанына алынып та, өзге мәселелерді сөз ету барысында да талданып жүр. Атап айтсақ: Смағұлова Г.Н., Ерназарова З.Ш., Әзімжанова Г., Есенова К., Жұмағұлова Б.С., Бүркітбаева Г., Садирова К.Қ., т.с. с көптеген ғалымдар қарастырған.

Соңғы он жылда саяси дискурс төңірегі лингвистердің үлкен зерттеу объектісіне айналды. Саяси дискурсты танып-білу қызығушылығы тіл біліміндегі жаңа бағыт – саяси лингвистиканың тууына себепші болып отыр. Саяси лингвистиканың қазіргі тіл білімінде зерттелуінің өз ішінде өзгешелігі бар жаңа бағыты болып табылатындығы: әлеуметтік лингвистердің жетістігі (тілдің функционалдық жағынан зерттелуі), мәтін лингвистикасы (мәтіннің жан-жақты зерттелуі), когнитивтік лингвистика (тілдік тұлға т.б зерттелуі), стилистика (тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерінің қолдану аясының зерттелуі); ауыз әдебиетімен (халық шығармашылығының ауыздан шығарылып, ауызша таралуы) ұштасуы. Осы жайттарды айта отырып, саяси дискурс өзінің ерекшелігімен және формаларымен саяси ғылымның ғылыми категорияларының ішінде маңызды әрі тұрақты орын алатындығын айтуға болады.[6, 2-9]

Әдебиеттер

- 1 Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – Б. 12-17.
- 2 [http // www.krugosvet.ru.discourse](http://www.krugosvet.ru/discourse).
- 3 Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сойлесім, тіл мәселелері. – Б. 10-11.
- 4 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
- 5 Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы, 2008. – Б. 17-18.
- 6 Грачьевич Э. Политический дискурс как средства политической коммуникации. – Б. 2-9.
- 7 Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы фил.ғыл.докт.диссертациясы. – Алматы, 2009. – 235 б.
- 8 Бүркітбаева Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры – А: Ғылым, 2005. – 235 б.

References

- 1 Sadirova K.K. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы diskurstың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – В. 12-17.
- 2 [http // www.krugosvet.ru.discourse](http://www.krugosvet.ru/discourse).
- 3 Ақтанова Л. Diskurs, мәтін, soylesim,til мәселелері. – В. 10-11.
- 4 Makarov M.L. Osnovy teorii diskursa. – М.: Gnozis, 2003. – 280 s.
- 5 Smarçlova G.N. Sheshendik sözderдің diskursy. – Almaty, 2008. – В. 17-18.
- 6 Grach'yaevich E. Politicheskij diskurs kak sredstva politicheskoy kommunikatsii. – В. 2-9.
- 7 Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы fil.fyl.dokt.dissertatsiyasy. – Almaty, 2009. – 235 b.
- 8 Byrkitbaeva G. Delovoy diskurs. Ontologiya i zhanry – А: Fylym, 2005. – 235 b.

ӘОЖ 81'35

А. Н. Хасенова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. к. доценты М. К. Мамаева
e-mail: alisok_89@inbox.ru

Қадыр Мырза Әлидің ғибратты әңгімелеріндегі сентенциялар

Бұл мақалада жазушы Қадыр Мырза Әлидің «Гибратнама» жинағына енген ғибратты шағын әңгімелеріндегі сентенциялар қарастырылады. Қадыр Мырза Әлидің окказионалдық тіркестері, сентенциялары мен афоризмдері, жазушының тілдік тұлғасын танытатын құралдар екені айтылады. Мақалада сентенция терминінің қазақ және орыс тіл біліміндегі анықтамалары келтіріліп, сентенциялардың афоризмдерден айырмашылығы көрсетіледі. Жазушының «Төрткүл дүние», «Биялай мен қолғап», «Құбыжық», «Уайым мен Үміт», «Тығын мен спирт», «Ұршық», «Айырмашылық», «Сіз қалай ұйықтайсыз?» ғибратты шағын әңгімелеріндегі сентенциялардың беретін мәні ашылып, сонымен бірге олардың контекстен тыс қолданыла алу қабілеттілігі анықталады. Кейбір сентенциялардың халықтық нақылдармен үндестігі сөз етіледі. Шығармаларын философиялық түйіндермен, яғни сентенциялармен түйіндеу – жазушы Қадыр Мырза Әлидің жазу шеберлігі, өзіндік қолтаңбасы, стилі екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: сентенция, афоризм, стиль, тілдік тұлға.

А. Н. Хасенова

Сентенции в назидательных рассказах Кадыра Мырза Али

В данной статье рассматриваются сентенции в небольших назидательных рассказах писателя Кадыра Мырза Али, вошедших в сборник «Гибратнама». Отмечено что окказиональные словосочетания, сентенции и афоризмы Кадыра Мырза Али являются средствами передачи языковой личности писателя. В статье приведены определения термина «сентенция» в казахском и русском языкознании и показаны различия между сентенциями и афоризмами. Раскрыты значения сентенции в небольших назидательных рассказах писателя: «Төрткүл дүние», «Биялай мен қолғап», «Құбыжық», «Уайым мен Үміт», «Тығын мен спирт», «Ұршық», «Айырмашылық», «Сіз қалай ұйықтайсыз?», также определена их способность применения вне контекста. Рассказано о созвучности некоторых сентенций с народными поговорками. Доказано обобщение его произведений философскими мыслями, то есть сентенциями – писательское мастерство, личный почерк и стиль Кадыра Мырза Али.

Ключевые слова: сентенция, афоризм, стиль, языковая личность.

A. N. Hasenova

Maxims in the cautionary tales of Kadyr Myrza Ali

This article discusses the maxims in the small cautionary tales of Kadyr Myrza Ali which included in the collection "Gibratnama". Noted that occasional phrases, maxims and aphorisms of Kadyr Myrza Ali are means of transmission of linguistic identity of the writer himself. The article presents the definition of the term "maxim" in Kazakh and Russian linguistics and shows the differences between the maxims and aphorisms. Disclosed the values of maxims in the small cautionary stories of writer as "Tortkul dunie", "Biyalay men kolgap", "Kubyzhyk", "Uaiym men Umit", "Tygyn men spirt", "Urshyk", "Aiyrmashylyk", "Siz kalai uiyktaisyz?" and defined their ability to use out of context. Talked about some maxims consonance with folk sayings. It is proved that the generalization of works with philosophical thoughts, i.e. maxims - creative writing, handwriting and personal style of Kadyr Myrza Ali.

Key words: maxim, aphorism, style, language personality.

Қадыр Мырза Әли – қазақ әдебиеті тарихында терең философиясымен, өзіндік стилімен ерекшеленетін тілдік тұлға. Зерттеуші Ж. Б. Ермакова «Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы» атты диссертациясында: «Тілдік тұлғаның айқындалуы барысында адамды өзгелерден ерек-

шелеп тұратын қасиет – жекелік фактор маңызды рөл атқарады» деп көрсетеді [1, 19]. Осы тұрғыдан келгенде Қадыр Мырза Әлиді тілдік тұлға деуімізге толық негіз бар. Автордың окказионалдық тіркестері, философиялық түйінді афоризмдері мен сентенциялары – жазушыны

өзгелерден ерекшелеп тұратын жекелік факторға жатады. Қаламгер шығармаларының философиялық түйінмен келетіндігі жайлы кезінде Д. Әбілов: «Философиялық түйіншіл Қадыр, алты ай шапса алқымы іспес арғымақтай құйғытып шабатын Ғафу, сыршыл сезімнің жыршысы Тұманбай мен Қуандық, Сағи, қысқа өлеңнің шебері Мұзафар, өжет толғанысты Фариза, Өтежан дарынымыз бар», - деп тұтас бір буынның сипатын беріп кеткен. Ақынның «философиялық түйіншілдігі» тек поэзиясына ғана тән сипат емес, сонымен бірге жаңа ғасырымызда жазылған прозалық шығармаларына да тән. Бұл жазушының қалыптасқан өзіндік жазу өрнегін танытса керек. Жазу өрнегі, яғни стиль хақында З. Қабдолов: «...Әр жазушының бүкіл творчествосының өн бойынан идеялық-көркемдік негіздің (идея – тақырып, мінез - тіл) тек сол жазушыға ғана тән ерекшеліктерін аңғарамыз. Мұндай ерекшелікті жазушы творчествосының мазмұны мен пішініне қатысты басқа жайлардан да іздеп табуға болады. Міне, стиль – әр суреткерге тән осындай творчестволық ерекшелік» [2, 331]. Демек, шығармаларын философиялық түйінмен түйіндеу – Қадыр Мырза Әлидің творчестволық ерекшелігі.

Жоғарыда атап өткеніміздей, шығарма соңын философиялық оймен түйіндеу, жазушының тек поэзиясына ғана тән сипат емес, сонымен бірге прозалық шығармаларына да тән. Шындығында да бұл жазушының бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы.

Жазушының әр жылдары айтқан философиялық тұжырымдары, яғни афоризмдері мен қалжыңдары «Алмас жерде қалмас», «Үкілі үзінділер», «Сөзмерген немесе Қадырдың қалжыңдары» деген атаумен жарық көрді. 2008-2010 жж. Алматы қаласының бас газеті «Алматы ақшамы» газетінің әр бейсенбілік санында ақынның «су жаңа афоизмдері» «Алматы ақшамының» кітапханасы» атты айдармен тұрақты жарияланып келгені де оқырман қауымға белгілі [3]. Бұл афоризмдер «Адамның жауы – адам», «Арман қуғанның бәрі арманда кетеді», «Данышпан дарынның тасыған түрі», «Таң қуанып атады, күн ұялып батады», «Арудың емі бар, Кәріліктің емі жоқ», «Ауыз былғайды, Жүрек тазалайды», «Біреудің түбіне ой жетсе, Біреудің түбіне той жетеді», т.б. тақырыптармен жарияланып тұрды.

Бүгінгі мақаламызға арқау болып отырған тақырып жазушының сентенциялары хақында болмақ. Сентенция термині туралы қазақ тіл білімінің терминдік сөздіктерінде бұл термин мүлде кездеспейді.

Дегенмен 2008 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл терминге қысқаша түсінік берілген: СЕНТЕНЦИЯ з а т. Өсиет мәнді сөз» [4, 487]. (Бұл сөздікті құрастырушы автор Мұстапа Бұралқыұлы 1901-1979 жж. өмір сүрген энциклопедист-ғалым, орыс-қазақ тілдерін жетік білумен қатар тіл және әдебиеттану ғылымына да көп еңбек сіңірген сөз шебері, 1925 жылы жарық көрген қазақша-орысша сөздік авторларының бірі. Бұл сөздік 1960 жылдары жазылған [4]). Орыс тіл білімі сөздіктерінің ішінде де бұл термин аса көп ұшыраса бермейді.

«Большой лингвистический словарь» атты терминдер сөздігінде: СЕНТЕНЦИЯ (лат. *Sententia* ‘мнение, суждение’) – изречение нраво-учительного характера. В роли сентенций часто выступают пословицы и поговорки, цитаты из произведений классиков и знаменитостей» деген анықтама берілсе [5, 541]. Википедия ашық энциклопедиясында: «Сентенция – (от лат. *sententia*, буквально *мнение, суждение*) краткая латинская апофегма, как правило из античного источника, цитируемая вне контекста» деген түсінік берілген [6].

Берілген анықтамалардан сентенция ұғымының ой, пікір, талқы, өсиет мәнді сөз екенін түсінеміз. Және бұл ой, пікірдің контекстен тыс қолданыла алатындығын білеміз. Демек, сентенциялар тіліміздегі мақал-мәтел, нақыл сөздер сынды даяр қалпында жұмсалуға қабілетті.

Қазақ тіл білімінің терминдік сөздіктерінде бұл терминге анықтама берілмегенімен, сентенцияны қазақ тіл біліміне мүлде бейтаныс ұғым дей алмаймыз. Оған дәлел ретінде 1998 жылы А.С. Әділованың «Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі» (Қадыр Мырза Әли шығармалары негізінде) атты кандидаттық диссертациясын айта аламыз. Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны ретінде ақын Қадыр Мырза Әли поэзиясындағы сентенциялар алынған. Аталған зерттеу жұмысында ақынның 1973 жылы шыққан «Көш», 1981 жылғы «Көкпар» және 1992 жылы жарық көрген «Мәңгі майдан» өлеңдер жинағы қарастырылған. Диссертациялық жұмыста аталған үш кітаптан 180 сентенция жинақталып алынған және ол сентенциялар тақырыптық топтарға бөлініп қарастырылған [7].

Диссертациялық жұмысында А.С. Әділова сентенция терминінің лингвистикалық табиғатын ашу үшін, сентенцияның түрлері саналатын гнома, апофегма, максима терминдерінің мәніне тоқталады. Зерттеуші сентенция ұғымына мынадай анықтама береді: «Сентенция – афоризмнің бір түрі, авторы анық көрсетілмеген афоризм, яғни белгілі бір контекстен үзіп алуға келетін, ықшамдығымен, әсерлілігімен әрі интеллектуалдық, әрі эстетикалық талапқа сай келетін, көбіне философиялық, дидактикалық поэзияның жемісі, көптің көңіліне ұялағандай қысқа құрылған нақыл сөз. Мұндағы тұжырым, негізінде, қарсы пікір тудырмастай, терең мәнді, артық-кемі жоқ, «жеті өлшенген» мазмұнды болып, көбіне ашық немесе бұйрық райда айтылады. Сентенция, әдетте, шығарманың соңын немесе шырқау шегін ұштай түсу үшін антикалық, қайта өрлеу және классицизм әдебиетінде кеңінен белгілі болған» [7, 24].

Аталған диссертациялық жұмыста автор афористика жанрының негізгі ұғымы афоризм терминіне арнайы тоқталады:

Афоризм (грекше *aphorismos* – қысқа нақыл) – «белгілі автордың ықшам, ұшталған түрде берілген және дәлдігімен, әсерлілігімен, пайымдауының тосындығымен ерекшеленетін, жалпыланып (жинақталып) айтылған ойы. Афоризмдер адам санасына өзінің айрықша формасымен әсер етеді, әрі оның негізгі мағынасы ойлану нәтижесінде ғана аңғарылады. Афоризм қаламгердің өз басынан өткерген, алайда дәлелдеуді қажет етпейтін шындықты рухани қорытып шығаруы нәтижесінде пайда болады. Афоризм, әдетте, көп мағыналы болып, өмір қайшылықтарының өткінішілігіне негізделеді [7, 27].

Зерттеуші сентенция мен афоризм ұғымдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын саралай келе төмендегідей қорытындыға келеді: «Сентенция мен афоризмнің басты ортақ белгісі – авторы барлығы. Осынысы оларды әрі ұқсатады, әрі ерекшелейді, себебі сентенция арнайы ойлану, жүйелеу барысында туған ой емес, керісінше, жазу процесінде түрлі фактілерді қорытып, дәлелдеу, оқиғаларды байланыстыру үшін немесе сол автор ойына серпін берер «баспалдақ» ретінде контексте туса, афоризм жеке жанр туындысы, яғни белгілі бір жүйемен, арнайы ойлану, екшеу, сөз үнемдеу процесіне ұшырайтын ерекше формалы – ықшам, өткір, бейнелі тұтас (цельный), бөлшектеуге келмейтін туынды» [7, 28].

Жоғарыда келтірілген пікірден ұғатынымыз, сентенция контекстің қорытындысы, ықшам түйіні болса, афоризм арнайы жанр туындысы, қаламгердің өмір тәжірибесінен қорытқан ойы, философиялық түйіні.

Қадыр Мырза Әлидің «Ғибратнама» жинағына енген ғибратты шағын әңгімелерінде нақыл сөздер, қысқа түйіндер, яғни сентенциялар көптеп кездеседі. Жазушы жинағының атауын да бекерден бекер «Ғибратнама» қоймағаны белгілі. Бұл атаудың мәніне үңілу үшін қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігіне жүгінеміз: «ҒИБРАТНАМА [ар+ир] з а т. *Нұсқа боларлық, есте сақтауға икемді, бейнелі түрде айтылған ақыл сөздер, даналық пікірлер жиынтығы*» [8, 408].

Аталған жинаққа енген әңгімелерінде автор қоғамдағы өзекті мәселелерді, адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықты, пендешілікті, сатқындықты терең астармен көрсете білген. Әр әңгімені оқи отырып сіз осы заманның бетбейнесін көріп, өзіңізге мол ғибрат алып, ой түйесіз. Әңгіме мәтіні қысқа, бірақ берер ғибраты өте үлкен.

Қадыр Мырза Әли «Ғибратнама» жинағындағы әңгімелерінде белгілі бір тақырыпты көтере отырып, оны соңын қысқа нақыл сөздермен, яғни сентенциялармен түйіндеп отырады. Енді сол шағын әңгімелердегі сентенцияларға тоқталу үшін мәтінге назар аударайық:

Төрткүл дүние

Арқалы Орындық, Кресло, Тақ үшеуі оңашада өзара сырласқандай болды. Әрқайсысы өзінің иесі туралы ешкім білмейтін қызық-қызық әңгіме айтты.

- Менің қожайыным, - деді Арқалы Орындық, - неге екені белгісіз, әбден сабырдан айрылып болды. Біресе оңға, біресе солға қисаяды. Немесе изендейді. Тіптен тыныштық жоқ. Желімдерім сөгіліп, шегелерім босап, қаусап қалатын түрім бар!

- Менің қожайыным да бұрын сондай болған көрінеді. Арқалы Орындықта отырып, Креслоны ойлайтындардың бәрі де сондай мазасыз! Оған таң қалмаңыз!

- Менің қожайыным, - деді бір кезде Тақ әдетінше жан-жағына қайта-қайта қарап алып, - анаған алай дейді, мынаған былай дейді. Бір сөзі бір сөзіне қайшы келеді. Қысқасы өтірікті көп айтады.

- Ол енді адамның өзіне байланысты емес! – деді Тақтың жанында беті жабулы тұрған Баланың Түбегі.

Патшаның тәй-тәй басып жаңа жүре бастаған Мұрагері күніне бір сағат сағат осы сарайда әкесінің жанына келіп ойнайтын. Бұл соның Түбегі.

- Өзіне байланысты болмағыны қалай?!

- Кәдімгідей. Бір кезде Патша да бала болған. Қаншама жыл менің үстімде отырды. Бірде бір өтірік айтқанын естігем жоқ! *Өтірікті айтатын адамның өзі емес, оны айтқызатын отырған орыны!*

Арқалы Орындық – Креслоға, Кресло – Таққа қарады... Тақ не дерін білмей қып-қызыл болып кетті [9, 387].

Осы шағын ғибратты әңгімеде автор Арқалы Орындық, Кресло, Тақ, Баланың Түбегі төртеуін кейіпкер етіп алып, оларды өзара диалогқа түсіреді. (Жазушының жинаққа енген әңгімелердегі кейіпкерлеріне есім беруінің өзі өте ерекше. Бұл әңгімелерден күнделікті тілімізде кездесетін антропонимдерді кездестірмейсіз. Бұл туралы «Қадыр Мырза Әлидің «Ғибратнәме» шығармасындағы кейіпкер есімдердің ерекшеліктері» атты мақаламызда тоқталғанбыз [10].) Кейіпкерлерге өз қожайындарының мінез-құлқын айтқыза отырып, автор бүгінгі қоғамымыздағы мансап қуып, адами болмыстан айрылып, екіжүзділік, өтірік айту сынды жағымсыз қылықты бойларына сіңіріп бара жатқан адамдар бейнесін көрсетеді. Мәтін соңын автор пендешіліктен ада, пәк баланың түбегінің лебізімен былайша түйіндейді: «*Өтірікті айтатын адамның өзі емес, оны айтқызатын отырған орыны!*» Бұл әңгімеге автор бекерден бекер ересек адамдар мен жас сәбилердің қолданатын бұйымдарын алып отырған жоқ. Бұлай алуының мәні, барлық адам дүниеге келгенде пендешіліктен ада, пәк күйінде келеді, ал адами болмысын сақтап қалу әркімнің өзінің қолында деген ұғымға саяды. Бұндай ой автордың өлеңдерінде де кездеседі:

«Адам боп туу анадан

Айуан боп кету өзіңнен».

Адамды өз шығармаларының басты тұлғасы еткен Қадыр Мырза Әли, бұл ғибратты нақыл сөздерімен, барлық адамзатты адами болмысты сақтап қалуға үндейді. Келесі беріліп отырған екі мәтіннің астарынан да автордың бізді адамшылық пен ізгілікке шақыратынын байқаймыз. Қоғамға, бейбіт заманға қауіп-қатер туғызатындар – адамшылықтан жұрдай жандар, яғни адамға ұқсас еместерден, адам болудан қалған жандардан болатынын еске салады. Мәтінге назар аударсақ:

Құбыжық

Бау-бақшаның қақ ортасына ұзын сырық шаншылып, сол сырықтың жоғары жағы тесіліп, көлденең шыбық өткізіліп, оған әбден ескірген көне шапан кигізіп қойған. Шапанның екі жеңіне екі қалбыр ілініп, олардың ішіне қиыршық тастар салынған. Сәл жел тұрса болды: жаман шапанның жеңі желбіреп, қалбырлар тынымсыз қозғала бастайды. Олар қозғалғаннан кейін, олардың ішіндегі қиыршық тастар қарап жата ма?! Қайдағы-жайдағы қорқынышты дыбыстар шығады. Кейде одан құстар түгіл, бала-шағалардың өзі шошиды. Ал ит-құстың аты ит-құс!.. *Дегенмен, хайуанат атаулы адамнан қорықпайды, осындай адамға ұқсас еместерден қорқады!* [9, 408-409].

Айырмашылық

Бір емес, бірнеше жыл бойына хайуанаттар бағында, кейінірек циркте өнер көрсеткен кәрі Маймыл гастрольде жүргенде қашып шығып, өзі туып-өскен ну орманға қайтып оралды. Ол, әрине, құрдан-құр келген жоқ, талай-талай әңгіме ала келді. Соның ең бастысы – адамдар қақында.

- Мен олардың студенттерге оқыған лекцияларын тыңдап көрдім, - дейді кәрі Маймыл. – Өздері айтпасты айтып, істеместі істейді екен. Кейде тіпті төбе шашың тік тұрады! *Олар бізді Адам бола алмай қалғандар деп есептейді. Ал мен оларды Адам болудан қалғандар деп санаймын!..* [9, 392-393].

Мына бір әңгіменің кейіпкері хайуанаттар болғанымен, олардың астарында адам жатқаны баршамызға түсінікті. Мәтінде жазушы Түлкі мен Қарсақты өзара сырластырып, соңында *«Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!»* деген түйінді ой айтады.

Сіз қалай ұйықтайсыз?

Түлкі мен Қарсақ он-он бес ай жолдас болды. Сол аз ғана уақыт ішінде Қарсақтың бір байқағаны – Түлкінің, ерекше ұйқысы: қалғып жатыр ма, ояу жатыр ма – белгісіз. Бір көзі жұмулы болса, бір көзі міндетті түрде ашық болады.

- Түке! – деді бір орайы келгенде Қарсақ досы. – Сіз осы жалпы ұйықтайсыз ба?!

- Оны неге сұрадың?

- Бір көзіңіз жұмық, бір көзіңіз ашық жатады үнемі.

- А-а-а! Ол – соңғы жылдары тапқан әдетім ғой. Бұрын кәдімгі басқа бауырларым сияқ-

ты екі көзімді де тарс жұмып, камсыз қалғушы едім. Енді сонымнан айрылып қалғандаймын...

- Неге?

- Түрлі жағдайларға байланысты... Қорқау Қасқырмен біраз уақыт қоңсы болуыма тура келген. Жалпы кімнің ұйқысы болмасын... қатар жатқан көршісіне байланысты ғой! *Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!* [9, 395].

Неліктен қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті?! Себебі, қорқау халық танымында жағымсыз мәнге ие. Бұл сөз ауыспалы мағынада адамдардың залымдығы мен озбырлығын білдіреді. Сөзіміз дәлелді болу үшін Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі бұл атаудың түсіндірмесін келтірейік: «ҚОРҚАУ з а т. 1. Малға шабатын ит тұқымдас жыртқыш аң. Алғаш ақырып қалған аруана аздан соң өзіне қарсы жүріп келе жатқан жарық жұлдыз тәріздес қызылды-жасылды оттардың дала қ о р қ а у л а р ы – көкжал қасқырлардың көздері екенін білді (С. Досанов, Қыран). 2. а у ы с. Жауыз, залым, озбыр. Сенің еліңнің әйелдері сұмбайы, еркектері нағыз қ о р қ а у, ал сен бәрінен жексұрынсың (Ж. Аймауытов, Шығ.)» [11, 92].

Демек, озбыр, жауыз адамнан жаманшылықтың бәрін күтуге болады. Сондықтан да автор мәтінді «*Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!*» деген сентенциямен түйіндейді. Бұл сентенцияны контекстен тыс та қолдануымызға әбден болады. Көлемі жағынан ықшам, мәні астарлы.

Жазушының «Уайым мен Үміт» атты ғибратты әңгімесіндегі Уайым мен Үміт атты кейіпкерлер бір-біріне контекстік антоним болып тұр. Үміт – *белгілібір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме* [12, 60] болса, Уайым – *Адамның жан дүниесіндегі сағыныспен, рухани мұқтаждықты сезінумен байланысты құлазу, қайғыру сезімі; мұң* [13, 644]. Яғни бұл екі кейіпкерлер мінезі бір-біріне қарама-қарсы. Бірі үнемі алда жақсылық болатынына сенсе, екіншісі үнемі сары уайымға салынып, қара аспанды жерге төндіріп отырады.

Контекстік антоним түзіп тұрған Үміт пен Уайымды кейіпкер етіп алу арқылы, автор адам арманының әр кез биік болу керектігін, жақсылыққа сену керектігін үндейді және ол ойын кейіпкер лебізі арқылы, мынадай сентенциямен түйіндейді: «*Ерте ме, кеш пе адам арманына жетпей қоймайды. Тіпті бұл өмірде көрмесе, ол өмірде көреді қызығын!*»

Уайым мен Үміт

- Былай жүрсең – өтірік, былай жүрсең – өсек; былай – жүрсең ауру, былай жүрсең – азап. Қайда барсаң – қорқыттың көрі! Міне тағы да бір күн батып барады. Ертең де күн батады. Бүрсүгіні де күн батады. Көзді ашып жұмғанша ақырғы күнің де батып үлгереді! – деді әппақ ақ шүберектей боп-боз болған Уайым.

- Қойыңызшы! – деді Үміт екі бетінің нұры тамып. – Қайдағы- жайдағыны айтпай! Аспанды алақандай, жерді тебінгідей қыласыз да отырасыз. Күн бүгін батса, ертең шығады. Ертең батса, бүрсүгіні шығады. *Ерте ме, кеш пе адам арманына жетпей қоймайды. Тіпті бұл өмірде көрмесе, ол өмірде көреді қызығын!* [9, 401].

Бұл мәтіннің философиялық түйіні тек жақсылыққа сенуге шақырумен ғана шектелмейді, сонымен бірге бұл сентенцияда біздің діни сеніміміз бойынша адам өмірінің фәни мен бақидан тұратын да еске салады. Яғни, адам бұл өмірде көрмеген қызығын, о дүниеде көретіндігін, өмірдің жалғасатындығын айтады.

Төменде берілген «Биалай мен қолғап» шағын әңгімесінен алар ғибратымыз өте үлкен. Атасы мен немересінің арасындағы әңгімеге құрылған бұл мәтін адамдарды бір-бірімен тату болуға шақырады, бірлікке үндейді. Жазушы Қадыр Мырза Әли бұл ойын мынадай сентенциямен түйіндейді: «*Жақындық бар жерде жылу бар*». Бұл сентенция контекстен тыс қолданылуға да сұранып тұрғандай әсер етеді, себебі «Жақындық бар жерде жылу бар» сентенциясы осы контекстке баулаулы емес, оны күнделікті өміріміздегі басқа да жайттарға байланысты да қолдануымызға болады. Формасы жағынан да өте ықшам, берер мәні өте зор. Мәтінге зер салайық:

Биалай мен қолғап

- Ата, ата! Биалай кисем қолым тоңбайды. Ал қолғап кисем-ақ болды тоңа бастайды. Неге олай?!

- Биалайдың ішінде төрт саусағың біріне бірі жақын тұрып жылу береді. Ал қолғапта әр саусақ өз алдына дара қалады. Жалғыздың аты жалғыз. Біраздан кейін тоңа бастайтыны сол! *Жақындық бар жерде жылу бар* [9, 424].

Алдыңғы мәтінде атасының немересіне айтқан өсиеті берілсе, мына мәтінде әжесінің немересіне айтқан ақылы арқылы, барлық оқырманды еңбекқорлыққа, еңбексүйгіштікке үндейді. Әжесі немересіне «*Еңбекті қуаныш деп*

түсінетін адам ешқашан қартаймайды» деп үлкен өсиет айтады.

Ұршық

Әжеміз қартайды. Бірақ соның өзінде қол қусырып қарап отыра алмайды. Ауылдағы ағайындарға келім-кегім адамдардан сәлем жолдап, түйенің шудасын, ешкінің түбітін алдырып тұрады. Күн көзі ашық, жайма-шуақ күндері немерелерін жанына жинап алып, түбітті қылшығынан тазартады, жүн түтеді.

Қолдың майы, шүйкенің шуашы сіңіп, әбден күстенген көне ұршықты суретші келіні қырнап-қырнап, сырлап-сырлап, содан кейін үстінен лак жүргізген. Енді көрсең, көздің жауын алады. Қысқа көйлекті, ұзын сирақты немере қызы сияқты өзінің. Немере демекші...

- Қара! Қара! – деді үш-төрт жасар немере қызы. – Аумаған балерина! Бәшпайының ұшында тұрып шыр айналады. Билеп жүр!

- Жо-оқ! Билеп жүрген жоқ! Жіп иіріп жатыр – деп түзетті одан сәл ересектеу немересі.

- Екеуіңіздікі де дұрыс, - деді Әжесі. – Дәлірек айтар болсақ, билеп жүріп шаруасын тындыруда. Шын көңілмен, шын ықыласпен істеген жұмыс қана сапалы болады. *Еңбекті қуаныш деп түсінетін адам ешқашан қартаймайды.* Біреуден бірдеңе үйрену керек болса, алдымен осы Ұршықтан үйренер едім! [9, 438-439].

Келесі талдауға беріп отырған «Тығын мен Спирт» атты әңгімесінде жазушы мансапты көтере алмай, мастанатын жандар образын Спирт атты кейіпкердің бойына сыйғызады. Қадыр Мырза Әли «Ғибратнама» жинағына енген барлық әңгімесіне кейіпкер есімдерін жіті сараптап алған. Көркем мәтіндегі поэтонимдер автордың ойының жеткізілуіне, таңдаған жанрының толық ашылуына қызмет етеді. Сондықтан да шығармадағы поэтонимдер тегінен-тегін қойылмайды. Көркем мәтінде кездейсоқ кейіпкер есімдерінің болуы мүмкін емес. Бұл әңгімелерде оқырман кейіпкердің атын естіп-ақ оның образын көз алдына елестете алады. Спирт сұйықтығы тығынсыз қасиетін жояды. Оның тығынсыз күні жоқ. Тығынсыз тұрса ұшып, жоқ болатыны белгілі. Бұл атаумен ұшқалақ, ессіз, желөкпе адамның бейнесін беруге болады. Автор спирттің осындай қасиетін мәтінде шебер пайдалана алған:

Тығын мен Спирт

Сәл аузы ашылса болды Спирт:

- Тығын барып тұрған диктатор! Аузыңды аштырмайды! Өмір бақи бізді тұншықтырумен келеді! – деп әлемге жар салады.

Туысқандары мен жанашыр жолдастары бірақ ақыл айтып көріп еді, Спирт ештеңе түсінбеді. Түсінгісі де келмеді. Тығыны сәл алынса болды:

- Ағайындар! Азаматтар! Бізге көмектесіңдер! Құтқарыңдар Мына Тығыннан! Ол барып тұрған тұншықтырғыш! – деп байбалам салуын тоқтатпайды.

Спирттің бұл дауынан ең алдымен Тығынның өзі жалықты. Завод басшыларына барып, басқа жұмысқа ауыспақ болып еді, босатпады. Содан кейін амалы таусылған Тығын үн жоқ, түн жоқ өзіне тапсырылған даукес Спирттің аузын ашық тастап, тайып тұрды. Оны ешкім байқамады. Шкафтың ішінде, басқа шишалардың тасасында көзге көрінбей тұрған Спирт, Тығыннан құтылып, біраз желікті. Күнімен лепірді, түнімен лепірді. Не ойласа, соны айтты. Тиіспейтіндерге тиісті... Ақыры бір-екі аптаның ішінде ұшып-ұшып, ауаға сіңіп тынды. Не өзі, не сөзі қалмады.

Еркіндікті естілер ғана көтереді. Спирт сияқты желөкпе немелер бостандықтың қадірін қайдан білсін?! [9, 436].

Мәтіндегі «Еркіндікті естілер ғана көтереді» сентенциясы халқымыздың «Семіздікті қой ғана көтереді» деген мақалымен үндес келеді. Демек, бұл сентенцияның әртүрлі ситуацияда жеке қолданыла алу мүмкіндігі үлкен. Бұл тек уақыттың еншісіндегі жайт.

Қадыр Мырза Әли прозасында кездесетін сентенцияларды талдай келе түсінгеніміз, әр мәтінін (мейлі поэзия не проза болсын) осындай нақыл сөздермен, яғни сентенциялармен түйіндеу, бұл – ұлы қаламгердің өзіндік өрнегі, қайталанбас шеберлігі. Қадыр Мырза Әли бағасын өз заманында алған ақын, жазушы. «Философиялық түйішіл» ақын тек поэзиясында ғана философиялық ойлар айтып, халқын ізгілікке шақырған жоқ, сонымен бірге, прозасында да халқына дәл осындай керемет түйінді нақыл сөздер қалдырды. Қадыр афоризмдері өз алдына бір төбе болса, оның контекстегі сентенциялары да афоризмдеріндей жеке-дара қолданылуға сұранып тұрған кесек түйіндер.

Әдебиеттер

- 1 Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы. Филол.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 140 б.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 352 б.
- 3 Алматы ақшамы газеті. – 2008-2010 жж. аралығы
- 4 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2008. – 680 б.
- 5 Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов н /Д: Феникс, 2008. – 811 с. (Словари.)
- 6 ru.wikipedia.org/wiki/Сентанция
- 7 Әділова А.С. «Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі» (Қадыр Мырза Әли шығармалары негізінде) Филология ғылымдарының канд. диссерт. – Қарағанды, 1998. – 115 б.
- 8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 4 том / Құраст. Н. Әшімбаева, С. Ақаев, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
- 9 Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындылардың көп томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2001.
- 10 «Қазіргі тіл білімінің басымдықтары мен түркі әлемі» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2013. – Б. 159-162.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. А. Жаңабекова, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 824 б.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800 б.

References

- 1 Ermekova Zh.B. Maғzhan Zhұmabaevtyң tildik tұлғasy. Filol.ғыл.kand. ... dis. – Almaty, 2010. – 140 b.
- 2 Qabdolov Z. Sөz өneri. – Almaty: «Qazaq universiteti», 1992. – 352 b.
- 3 Almaty aқshamy gazeti. – 2008-2010 zhzh. aralyғy
- 4 Bұralқыұly M. Qazaq tiliniң tусindirme sөzdigi. – Almaty: Mektep, 2008. – 680 b.
- 5 Bol'shoy lingvisticheskiy slovar' / V.D. Starichenok. – Rostov n /D: Feniks, 2008. – 811 s. (Slovary.)
- 6 ru.wikipedia.org/wiki/Sentantsiya
- 7 Әdilova A.S. «Sententsiyanuң tildik tabiғaty zhөne stil'dik қызmeti» (Qadyr Myrza Әli shyғarmalary negizinde) Filologiya ғylymdarynuң kand. dissert. – Qaraғandy, 1998. – 115 b.
- 8 Qazaq әdebi tiliniң sөzdigi. On bes tomдық. – 4 tom / Qұrast. N. Әshimbaeva, S. Aқаev, Q. Rysbergenova zhөne t.b. – Almaty: Arys, 2007. – 752 b.
- 9 Qadyr Myrza Әli. Taңdamaly tuyndylardyң көp tomdyғy. – Almaty: Qazyғұrt, 2001.
- 10 «Qazirgi til biliminiң basymдықtary men tүrki әlemi» halyқaralyқ ғylymi-teoriyalық konferentsiya materialdary. – Almaty: Arys, 2013. – B. 159-162.
- 11 Qazaq әdebi tiliniң sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. M. Malbaқov, N. Oңғarbaeva, A. Yderbaev zhөne t.b. – Almaty: Arys, 2009. – 752 b.
- 12 Qazaq әdebi tiliniң sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. A. Zhañabekova, T. Zhanұzaқov, B. Әbilqasymov zhөne t.b. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2011. – 824 b.
- 13 Qazaq әdebi tiliniң sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. M. Malbaқov, Q. Esenova, B. Hinayat zhөne t.b. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2011. – 800 b.

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ

Тіл білімі - Языкознание

<i>Килевая Л.Т., Боханова А.С.</i> Категория лишительности в составе сопряженных семантических категорий.....	'6
<i>Егембердиева Г.М., Далабаева Г.М.</i> Лингвистическая сущность немецких диалектов.....	'9
<i>Иманқұлова С.М.</i> Функционалды грамматиканың концептуалды негізі.....	'35
<i>Кадырова Г.Р.</i> Функции сослагательного наклонения в контексте спектра его смыслов.....	'39
<i>Мусатаева М.Ш.</i> О некоторых проблемах дискурсивного анализа.....	'44
<i>Нуржанова А.Б.</i> Дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозициялық жұптар негізінде зерттеу.....	'49
<i>Тымболова А.О.</i> Көркем мәтінді лингвопоэтикалық тұрғыдан талдау ерекшеліктері.....	'55
<i>Шайбакова Д.Д.</i> Формирование единой системы понятий и их обозначений в новую эру.....	'59
<i>Шакирова Д.Т.</i> Мәдениаралық қатысымның өзекті мәселелері.....	'67

Әдебиеттану - Литературоведение

<i>Базылова Б.К.</i> Портрет и тип художественного конструирования.....	'6;
<i>Бисенбаев П.</i> Әлидің романтизмі.....	'78
<i>Жанұзақова Қ.Т., Әбдібаева А.Т.</i> Ахметжан туындыларындағы көркемдік-тілдік ерекшеліктер.....	'85
<i>Кажигалиева Г.А.</i> Контрастность как средство выражения эмотивности русской поэзии.....	'8:

Аударма теориясы - Теория перевода

<i>Адаева Е.С.</i> Аударма үдерісіндегі трансформалау типтері.....	'94
--	-----

Культура - Мәдениет

<i>Джансейтова С.С.</i> Картина мира в традиционной казахской музыке.....	'9;
<i>Омарова Г.Н.</i> Эпос как источник изучения этногенеза и музыки тюркских народов.....	'5 5
<i>Саитова Г.Ю.</i> Роль режиссера в сценической пластике (на материале спектаклей М. Изимова, режиссера Уйгурского театра г. Алматы).....	' : :
<i>Алдабергенова М.Р.</i> Направленность профилирующих дисциплин на формирование педагога спортивного бального танца.....	'; 4
<i>Моисеев Е.С.</i> Психоэмоциональное состояние участников конкурсов спортивных бальных танцев.....	'; 9

Тілді оқыту әдісі - Методика преподавания языка

<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.</i> Комментарий к учебнику русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана.....	'325
<i>Исмаилова Ш.А.</i> Применение мультимедийных интернет технологий в формировании самообразовательной компетенции студентов неязыкового вуза (на материале английского языка).....	'329

<i>Махашова П.М.</i> Профессионально-личностное формирование будущего учителя в условиях реализации кредитной технологии обучения в вузе	"335
<i>Туребекова Р.С., Аманбаева Ю.К.</i> Язык специальности на занятиях русского языка	"33:

Жас ғалымдар - Молодые авторы

<i>Shakhanova Z.O.</i> The process of lemmatization in translation (English-Russian, Russian-English) dictionaries.....	"344
<i>Акимбаева Ж.</i> Нұрлан Оразалин поэзиясындағы психологиялық параллелизм	"347
<i>Алдабердіқызы А.</i> Сауаттылық ұғымын әлеуметтік тәжірибе ретінде анықтау мәселелері.....	"34:
<i>Асанова Г.С.</i> Қазіргі таңда іскерлік қарым-қатынасты ұйымдастыру мен оның негізгі ерекшеліктері.....	"354
<i>Байдуллаева А.Б.</i> Жарнама слогандарындағы имплицитті және эксплицитті мәліметтерді енгізу әдістері.....	"359
<i>Валикова О.</i> Мифопоэтический анализ романа А. Жаксылыкова «Поющие камни».....	"363
<i>Далабаева А.С.</i> Қазақ халқының ұлттық киім-кешек лексикасының лингвомәдени аспектісі мен семантикалық көрсеткіші.....	"368
<i>Даулетиярова З.Ж.</i> Баласағұнның «Құтадғу біліг» шығармасы тіліндегі троп түрлерінің қолданысы.....	"373
<i>Ершиманова Д.О.</i> Формирование межкультурной коммуникативной компетенции при обучении иноязычному общению студентов технического вуза.....	"377
<i>Жұмабектен А.С.</i> Этнолингвистика – антропоэктік ғылымдардың бастауы.....	"383
<i>Каримова А.</i> Қабдеш Жұмаділовтің шығармаларындағы бейвербалды амалдар.....	"386
<i>Каримова Г.</i> Мағжан – ақынның ақыны	"389
<i>Қалиакпар Д.</i> Монолог түріндегі мәтіннің функционалдық-құрылымдық сипаты	"394
<i>Ma Rong Rong</i> Прагматические функции невербальных средств общения в деловом дискурсе (на материале русской и китайской культур).....	"398
<i>Михеева Е.С.</i> Проблема интерференции в межкультурном деловом общении.....	"3: 2
<i>Мухатова М.С.</i> Разработка языкового сознания в лингвистике.....	"3: 6
<i>Өмірсерікова Н.</i> Филолог-маманның қатысымдық күзіреттілігін қалыптастырудың жолдары	"3: 2
<i>Розиева Д.С.</i> Американдық балалар әдебиетімен Доктор Съюз шығармашылығының арақатынасы	"3: 7
<i>Тричик М.В.</i> Анализ когнитивных метафор, представленных в корпусе политического дискурса предвыборной президентской кампании в США 2012 года.....	"422
<i>Турысбекова Ж.</i> К проблеме заимствований иноязычных элементов в другую культуру	"428
<i>Тұманқызы Р.</i> Дискурс дефинициялары мен түрлері	"432
<i>Хасенова А.Н.</i> Қадыр Мырза Әлидің ғибратты әңгімелеріндегі сентенциялар.....	"437

CONTENTS

<i>Kilevaya L.T., Bokhanova A.S.</i> Category of voidness in the structure of linked semantic categories	4
<i>Egemberdieva G.M., Dalabaeva G.M.</i> Linguistik phenomenon of German dialects	7
<i>Ymankulova S. M.</i> Conceptual framework of functional grammar	13
<i>Kadyrova G.R.</i> Functions subjunctive mood in the context of the spectrum of his senses	17
<i>Mussatayeva M.Sh.</i> About some problems of the discourse analysis	22
<i>Nurjanova A.B.</i> The investigation of the of somatic fragments of picture of the world as reflected in language on the basis of binary oppositional pairs	27
<i>Tymbolova A.</i> The peculiarities of the analysis of literary text on the linguopoetic aspect	33
<i>Shaybakova D.D.</i> Formation of uniform system of concepts and their designations during a new era	37
<i>Shakirova D.T.</i> Actual problems of intercultural communication	45
<i>Bazylova B.K.</i> Portrait and type of artistic design	49
<i>Bisenbayev P.</i> Romanticism Ali	56
<i>Zhanuzakova K.T., Abdibaeva A.</i> The artistically-stylistic features are in work of Talaptan Akhmetzhan	63
<i>Kazhigalieva G.A.</i> Contrast as a means of expressing Russian emotive poetry	68
<i>Adayeva E.S.</i> Types of transformation in the process of translation	72
<i>Dzhanseitova S.S.</i> World picture of traditional kazakh music	79
<i>Omarova G.N.</i> Epos as a source of study of ethnogenesis and music of Turkic peoples	83
<i>Saitova G. Yu.</i> The position of a Director in physical acting	88
(based upon the materials of stage plays by M. Izimov, the director of the Uighur Theater in Almaty)	
<i>Aldabergenova M.R.</i> The trends in academic majors affecting the development of sport ballroom dancing educator	92
<i>Moisseyev Y.S.</i> Psycho-emotional shape of participants of ballroom dance competitions	97
<i>Olga B. Altynbekova, Natalya Yu. Zuyeva</i> Comments to the section of the textbook for 11 classes of 12-year schools in Kazakhstan	103
<i>Ismailova Sh.</i> Application of multimedia internet technology in formation of self-learning competence of non-linguistic university students (in the English language)	107
<i>Mahashova P.L.</i> Professional and personal formation of future teacher in the conditions of realization of credit technology of training in the higher education institution	113
<i>Turebekova R.S., Amanbaeva Uy.K.</i> Lanquaqe of speciality at the lessons of Russian	118
<i>Shakhanova Z.O.</i> The process of lemmatization in translation (English-Russian, Russian-English) dictionaries	122
<i>Akimbaeva Zh.</i> Psychological parallelism poetry Nurlana Orazalina	125
<i>Aldaberdikyzy A.</i> Problems of analyzing the concept of literacy as a social practice	128
<i>Assanova G.S.</i> Organization of business communication in modern world and its basic specificity	132
<i>Baidullayeva A.B.</i> Implicit and explicit information giving methods in advertising slogans	137
<i>Valikova O.</i> Mythopoetical analyzes of A. Zhaksylykov's novel 'Singing stones'	141
<i>Dalabayeva A.S.</i> The linguacultural aspect and semantic index of vocabulary of national clothing of Kazakh people	146

<i>Dauletiyarova Z.</i> Addicting kinds of tropes in language works «Kutadgu Bilik» J. Balasaguni	151
<i>Yershimanova D.O.</i> The formation of intercultural communicative competence of a technical college students in the process of foreign language learning	155
<i>Zhumabekten A.S.</i> Ethnolinguistics is beginning of anthropocentric science	161
<i>Karimova A.</i> Kabdesh Zhumadilov's unverbals aspects in the work	164
<i>Karimova G.</i> Magzhan-outstanding poet	167
<i>Kalyakpar D.</i> Structural and compositional nature of Monological text	172
<i>Ma Rong Rong</i> Pragmatical functions of nonverbal means of communication in business discourse (on a material of the Russian and Chinese cultures)	176
<i>Mikheyeva Ye.S.</i> The issues of interference in intercultural business communication	180
<i>Mukhatova M.S.</i> Development of language consciousness in linguistics	184
<i>Omirsarikova N.</i> Formation of the communicative competence of future teachers philologist	190
<i>Rosiyeva D.S.</i> Interrelation of American literature with Dr. Seuss's creativity	195
<i>Trichik M.V.</i> Analysis of cognitive metaphors presented in the political discourse corpus of the US presidential election campaign 2012	200
<i>Turysbekova Zh.</i> To the problem of borrowing foreign elements to another culture	206
<i>Tumankyzy R.</i> Definitions and types of discourse	210
<i>Hasanova A.N.</i> Maxims in the cautionary tales of Kadyr Myrza Ali	215